



DOOR DE LENS VAN DE LANDSCHAPSBIOGRAFIE

EEN NIEUWE KIJK OP DE GESCHIEDENIS EN HET
ERFGOED VAN LANDSCHAPPEN

redactie

Jan Kolen, Hanneke Ronnes
en Rita Hermans

CLUES

INTERDISCIPLINARY STUDIES IN CULTURE, HISTORY AND HERITAGE

VOLUME 1

DOOR DE LENS VAN DE LANDSCHAPSBIOGRAFIE



DOOR DE LENS VAN DE LANDSCHAPS BIOGRAFIE

EEN NIEUWE KIJK OP DE GESCHIEDENIS EN HET
ERFGOED VAN LANDSCHAPPEN

Redactie

Jan Kolen, Hanneke Ronnes
en Rita Hermans

© 2015 Individuele auteurs

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

ISBN 978-90-8890-313-7

Vormgeving binnenwerk en omslag: Sidestone Press

Foto omslag: Onlanden, Drenthe, Nederland.
© Olha Rohulya | Dreamstime.com

Verantwoording introductiefoto's :

Deel 1(p. 7) © Chuyu; deel 2 (p. 91) © Alexandr6868; deel 3 (p. 127)
© Kloeg008; deel 4 (p. 167) © Dennisvdwater; deel 5 (p. 211) © Olha
Rohulya. Alle foto's: Dreamstime.com.

Ook beschikbaar als:

e-book (PDF): ISBN 978-90-8890-312-0

Deze publicatie is mede tot stand gekomen door de inzet van de docenten en studenten erfgoedstudies van de VU en UvA.



UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Inhoudsopgave

Door de lens van de landschapsbiografie	7
Jan Kolen, Hanneke Ronnes en Rita Hermans	
DEEL 1 - STADSLANDSCHAP	15
Shanghai. De biografie van een wereldstad	17
David Koren	
Buiten Wittevrouwen. Biografie van een stadswijk	41
John de Jong	
De Uithof. Van veen rond de Hoofddijk tot betonnen constructies langs de Heidelberglaan	63
Gábor Kozijn	
Leiden en haar burcht. Van Reuzenwerk tot Lusthof	81
Mauro Smit	
DEEL 2 - PARKLANDSCHAP	99
Het Bois de Boulogne	101
Charlotte Labrie	
Lusthoven. De subversieve gebruikers van de Royal Parks van Londen, 1532-2006	115
Bob van Toor	
DEEL 3 - MUZIEKLANDSCHAP	135
Jazz en het Bimhuis. Een rebelse subcultuur ingelijfd?	137
Daan Janssen	
Stuivend zand. Beleving en de interpretatie van het verleden van Radio Kootwijk	157
Dewi van Veldhuizen	
DEEL 4 - INDUSTRIELANDSCHAP	175
Mijnbouwerfgoed en de evolutie van de herinnering	177
Felix van Veldhoven	
Steenkuilen en Pannebakkerijen. Een Woerdens industrielandchap	193
Karin Stadhouders	

DEEL 5 - WATERLANDSCHAP	219
De Loowaard. Een uiterwaard als ideaalbeeld van het verleden Albert Elings	221
De landscheiding tussen Rijnland en Delfland. Toneel van strijd of een symbool voor gemeenschappelijke identiteit? Thomas van den Brink	247
Land voor water. De gedaantewisselingen van de Zuidplaspolder Froukje van der Meulen	265
Bargerveen. Transformatie van een moeras Rieja Raven	283
About CLUES	305

Door de lens van de landschapsbiografie

Jan Kolen, Hanneke Ronnes en Rita Hermans

Inleiding: het landschap als veranderlijke leefwereld

Landschappen veranderen, voortdurend en overal, al zijn er natuurlijk verschillen. Wie bijvoorbeeld opgroeit in het noorden van Friesland zal het plaatselijke landschap weliswaar zien veranderen, maar niet met dezelfde snelheid als – bijvoorbeeld – iemand in de stadsregio Arnhem-Nijmegen die ervaart. Het begrijpen van landschapsveranderingen gaat dus verder dan een Heraclitische visie op de ruimte. Tempoverschillen horen in zekere zin bij onze landschappen. We kunnen daarom met recht spreken van “trage landschappen” en “dynamische landschappen”, al zijn er uiteraard geen historische wetten die bepalen dat landschappen zich altijd op dezelfde wijze en met dezelfde snelheid – of traagheid – zullen blijven ontwikkelen.

Hoewel dit allemaal heel vanzelfsprekend lijkt, hebben de onderzoekers van (oude) landschappen er toch moeite mee om het *proces* van verandering te duiden en visualiseren. We raken al snel gevangen in landschapsbeelden. Landschapshistorici werken het liefst met historische archiefstukken, kaarten, prenten, foto’s, etc. In al deze gevallen gaat het echter om statische toestanden, om “snapshots” uit de landschapsgeschiedenis die in werkelijkheid nooit in verstilde vorm hebben bestaan. Een reconstructie van de landschapsgeschiedenis wordt dan al snel een reeks opeenvolgende kaarten, beschrijvingen van momentopnamen of, tegenwoordig, digitale kaartlagen. Overigens ligt dat niet eenvoudigweg aan het “onvermogen” van de landschapshistorici om de doorgaande film van de landschapsgeschiedenis te volgen. Ook landschapsonwerpers, die bij uitstek de taak hebben om de toekomstige veranderingen van het landschap te verbeelden en vorm te geven, komen vaak niet verder dan schetsen en 3D modellen. En in het dagelijks leven blijven wij allen, als bewoners en gebruikers van het landschap, steken in vage *stills* als wij ons proberen te herinneren hoe dat landschap een week, een maand of enkele tientallen jaren geleden nog was.

Toch stelt de landschapsbiografie, een nieuwe benadering in het landschapsonderzoek, zich ten doel om meer greep te krijgen op de verandering van landschappen in het verleden. En dan niet zo maar in termen van weken, maanden of jaren, maar in termen van eeuwen of zelfs duizenden jaren. Landschapshistorici spreken in dat verband van de lange termijn – de *longue durée*. De moeilijkheidsgraad ligt hoog, want het gaat de landschapsbiograaf om veranderingen en processen die niemand volledig heeft kunnen waarnemen en volgen. Uitgangspunt van de landschapsbiografie is dat

mensen tijdens hun leven iets van zichzelf en hun persoonlijke geschiedenis achterlaten of “uitdrukken” in het landschap. Maar omdat landschappen, of kenmerkende en betekenisvolle onderdelen daarvan, het haast ingebouwde vermogen hebben om ons te overleven, bouwen ze in dat proces ook een eigen levensgeschiedenis op die in tijd en ruimte van een andere orde is dan die van zijn individuele bewoners. De “biografie van het landschap” onderzoekt de wederzijdse relaties tussen mensen en het landschap: hoe mensen het landschap hebben beïnvloed en (om)gevormd, en hoe – omgekeerd – het landschap door de eeuwen heen voortdurend invloed heeft uitgeoefend op het leven en de levensgeschiedenis van zijn bewoners. In een landschapsbiografie gaat het dus om het leven van de bewoners van het landschap *en* om het leven van het landschap zelf.

De lens van de landschapsbiograaf is anders geslepen dan die van de microscoop van de bodemkundige of de verrekijker van de natuurliefhebber. Het gaat in de landschapsbiografie niet om het beschrijven van de kleinste veranderingen die landschappen ondergaan op hun allerkleinste onderdelen, zoals de geleidelijke omzetting van organische bestanddelen in de bodem, en evenmin om een afstandelijke blik op het landschap als een groots natuurlijk gegeven, maar om het landschap als *leefwereld van mensen*. De lens van de landschapsbiograaf is daarom meer een groothoeklens, die ons misschien in staat stelt een glimp op te vatten van het landschap in zijn onderlinge samenhangen en van “binnenuit” – zoals mensen in het verleden het landschap zelf wellicht hebben ervaren door erin te wonen en te werken.

Het begrip “leefwereld” dateert uit de negentiende eeuw en is ontsproten aan de levenswetenschappen. In het tweede kwart van de vorige eeuw werd het echter ingelijfd door filosofen die in het concept een bruikbaar vertrekpunt zagen voor hun denkexercities over de relatie tussen mens en wereld. Mensen en hun wereld, zo stelde de Duitse fenomenoloog Edmund Husserl, bestaan in principe niet los van elkaar, maar veronderstellen elkaar nadrukkelijk. Ze constitueren elkaar in een voortgaande dialectische beweging, waarin de vraag naar het primaat een kip/ei-vraagstuk is. Latere fenomenologische studies van het landschap, zoals Ton Lemaire’s bekende *Filosofie van het Landschap* (1970), borduurden op deze gedachte voort. Ook in de landschapsbiografie is deze gedachte omarmd: de geschiedenis van landschappen moet begrepen worden in het licht van de interactie en co-creatie van mensen en hun leefomgeving.

Van factoren naar actoren en auteurs

De landschapsbiograaf stelt zich de vraag hoe landschappen nu precies zijn veranderd en wie en wat in dat proces een (doorslaggevende) rol hebben gespeeld. Jarenlang is de mens als vormende actor en factor daarbij over het hoofd gezien. In de ecologie en geografie kregen geologische processen, het klimaat en het “ecosysteem” traditioneel de meeste aandacht. De mens maakte weliswaar deel uit van het totaalbeeld, maar als een klein radertje van een immens mechanisme waarin het uiteindelijk van ondergeschikt belang bleek te zijn. In de afgelopen decennia, met de toenemende aandacht voor door de mens veroorzaakte milieuproblemen, kreeg “de mens” een grotere rol toebedeeld. De aanhalingstekens zijn hier functioneel, want de invloed van mensen op het landschap wordt ook nu vaak nog gezien als een anonieme kracht – net als die van het weer of de bewegingen in de ondergrond. Geologen spreken nu van het “Anthropoceen” – het

jongste tijdvak van de geologische geschiedenis waarin niet langer de mens omringende natuur, maar de mens zelf de belangrijkste kracht is geworden achter de veranderingen in de biosfeer. Hoe mensen zich in dat proces specifiek verhouden tot het landschap als hun leefwereld, blijft echter meestal buiten beschouwing. Ook in vakgebieden als de sociale geografie en de economische geschiedenis bleef de mens meestal een onbekende grootheid, alsof economische en sociale ontwikkelingen in het landschap vorm kregen “buiten” individuele actoren en hun levens om. In de historische geografie werd weliswaar gesproken van een “cultuurlandschap”, maar bleven de actoren met hun culturele bijzonderheden eveneens vaak onderbelicht.

Pas laat, met de komst van de zogenaamde “humanistische geografie” in de jaren zeventig en de “nieuwe culturele geografie” in de jaren tachtig van de vorige eeuw, kwam in dat anonieme beeld van het landschap enige verandering. Het cultuurlandschap werd weer bevolkt met mensen van vlees en bloed, met actoren die – zowel individueel als collectief – het verschil maakten. Bij die kanteling van de beeldvorming speelden enkele invloedrijke publicaties een belangrijke rol. Een daarvan was een ogenschijnlijk bescheiden boekwerkje met de titel *The Interpretation of Ordinary Landscapes*, dat in 1979 verscheen onder redactie van de Amerikaanse geograaf Donald Meinig. Daarin was ook een bondig artikel opgenomen over “The Biography of Landscape” van zijn collega Marwyn Samuels, die we achteraf als een van de bedenkers van de landschapsbiografie moeten beschouwen. Samuels schetst op autonome wijze een volstrekt origineel beeld van de geschiedenis van New York, niet in termen van grootse economische ontwikkelingen en anonieme stedenbouwkundige interventies, maar als het werk van talloze individuen die op hun eigen manier, in het groot of klein, iets van hun persoonlijke leven en werk hebben uitgedrukt in het stadslandschap van Manhattan. Zoals J.P. Morgan, de Rockefellers en de Harrimans, die met hun succesvolle commerciële imperiums een stempel hebben gedrukt op de ontwikkeling van het stedelijk weefsel, en niet te vergeten architecten als Louis Sullivan (de “vader” van de wolkenkrabber) en vooral Robert Moses. Deze laatste heeft als bouwmeester van de stad decennialang zijn stedelijke visies en ambities vertaald naar de harde werkelijkheid van baksteen en beton, op een ruimtelijke schaal die hedendaagse stedenbouwkundigen zich nog maar moeilijk kunnen voorstellen. Voor Samuels is Manhattan daarom geen anoniem cultuurlandschap, maar een “authored landscape” waarvan de geschiedenis geschreven is door invloedrijke individuen.

Het oorspronkelijke artikel van Marwyn Samuels heeft tot op heden helaas maar weinig invloed gehad op het onderzoek van landschappen. Zelfs in het onderzoek van het landschap van Manhattan bleef het vrijwel onopgemerkt. Enkele jaren geleden nog publiceerde de landschapsecoloog Eric Sanderson een omvangrijke en overigens prachtige studie waarin hij het “echte”, oorspronkelijke landschap van Manhattan beschrijft als een tijdloos natuurlandschap van uitzonderlijke schoonheid – maar zonder mensen. Sanderson had zichzelf ten doel gesteld de geschiedenis van Manhattan af te pellen tot op het landschap van rond 1600, net voordat Henry Hudson de later naar hem genoemde baai binnenvoer (1609), en daarmee vlak voor de aanraking met de eerste Europese kolonisten. Dat landschap was zo rijk aan biotopen, ecologische overgangen en soorten, compleet met onafzienbare gematigde regenwouden en estuaria, dat het nu, zo stelt hij, ongetwijfeld een van de meest aantrekkelijke National

Parks van de Verenigde Staten zou zijn geweest. Sanderson beschrijft de invloed van de mens impliciet als een destructieve factor, als een onwenselijke inmenging in een bijna eeuwigdurende natuurlijke toestand. Voor Sanderson is de ware geschiedenis van het landschap dan ook een verhaal over ecologisch evenwicht en natuurlijke dynamiek, een geschiedenis waarin de mens eigenlijk niet thuishoort. Los van het feit dat hij daarbij grotendeels voorbij gaat aan de scheppende activiteit van de gemeenschappen die er al woonden in 1600, de Lenape indianen, doet hij daarmee ook onrecht aan het vermogen van alle latere bewoners van Manhattan om het landschap naar eigen inzicht om te vormen tot hun eigen leefwereld.

Misschien had het verhaal van Sanderson een andere wending gekregen als hij eerst de publicatie van Marwyn Samuels onder ogen had gehad. Maar we moeten tegelijk bedenken dat het concept van “auteurschap” en “authored landscape” ook heel anders kan worden ingevuld dan Samuels voorstelt. Een alternatieve visie op dit thema vinden we terug in een andere invloedrijke publicatie over Manhattan, *The Practice of Everyday Life* (1984), geschreven door de Franse intellectueel Michel de Certeau. De Certeau heeft voor zijn scherpe analyse van de stad blijkbaar inspiratie opgedaan op de 110^{de} verdieping van het voormalige World Trade Center. Vandaar uitkijkend over de stad kon hij maar moeilijk geloven dat dit enorme weefsel het werk is van maar een paar invloedrijke individuen. Volgens de Certeau is het een fictie dat de stadslandschappen van de negentiende en twintigste eeuw hun vorm en structuur te danken hebben aan het perspectief van de planner en stedenbouwkundige. Hun perspectief op de stad “van boven”, alsof hun “celestial eye” de stad volledig kan beheersen, wordt door de Certeau gedegradeerd tot de voyeuristische blik van een zichzelf overschattende tekenaar, die de stedelijke werkelijkheid helaas verwart met zijn eigen visie op de stad en de representatie daarvan in een alomvattend plan of ontwerp. Het echte Manhattan wordt volgens de Certeau niet gemaakt door hen, maar in een voortdurende beweging door al die mensen die zich als ogenschijnlijke massa bewegen door de straten. Van bovenaf gezien gedragen zij zich misschien als onaanzienlijke mieren, maar gezien vanuit hun perspectief en het landschap zelf zijn zij het, die de stad schrijven als een tekst, ook al kunnen ze die tekst zelf niet altijd onmiddellijk lezen en interpreteren.

Met schrijvers als Samuels en de Certeau is de mens weer teruggeplaatst in het landschap, en nu niet als lijdend voorwerp of reactieve ruimtegebruiker, maar als scheppende actor en auteur. Daarmee is – naast de visie op het landschap als een interactieve leefwereld en de aandacht voor de lange termijn – een derde belangrijk uitgangspunt van de landschapsbiografie benoemd: de rol van mensen als creatieve actoren in en auteurs van het landschap.

Elke verandering komt neer op omvorming of herontwikkeling

Een vierde uitgangspunt: mensen “schrijven” hun landschappen niet op een schoon vel papier, maar op oud perkament dat volgekrabbeld is met boodschappen uit het verleden.

Archeologen en historisch geografen hebben kunnen vaststellen dat gemeenschappen altijd gefascineerd zijn geweest door sporen en artefacten in het landschap waarvan ze wisten, of intuïtief aanvoelden, dat die in hun leefomgeving waren achtergelaten

door nabije of verre voorouders. Vaak werden die sporen bewust in stand gehouden, getransformeerd en hergebruikt. In de bronstijd werden oude grafheuvels, die soms honderden jaren ongebruikt waren gebleven, weer opgehoogd om er doden in te begraven. Vaak ook vormden oude grafmonumenten het uitgangspunt voor nieuwe nederzettingen of grafvelden. Aan het oude ontleende men vaak ook een bijzondere macht en status. Na de val van het Romeinse rijk bleven langs de voormalige rijksgrens, ook in het Rijngebied, ruïnes achter van oude Romeinse grensforten en steden. Hoewel deze in de vroege Middeleeuwen in vervallen toestand verkeerden, vormden ze een gewilde erfenis voor machtige individuen en groepen. Zo zagen de Merovingische vorsten zichzelf als de rechtmatige opvolgers en erfgenamen van de Romeinse keizers, en eigenden zij zich – in die (veronderstelde) hoedanigheid – ook de oude Romeinse grensforten en hun toebehoren toe. Op en rond de plaatsen van voormalige Romeinse forten en steden verrees tijdens de kerstening de eerste kerken en ontstonden centra van stedelijke allure rond christelijke cultusplaatsen. Maar ook in het recente verleden is de geschiedenis van het landschap steeds een inspiratiebron geweest voor de herinrichting van bestaande en het ontwerpen van nieuwe landschappen. Na de vernielingen van de Tweede Wereldoorlog grepen architecten en stedenbouwkundigen in veel Europese landen, waaronder Nederland, terug op vooroorlogse en gebiedseigen bouwtradities in een poging om het trauma en de vernielingen van de oorlog, waar mogelijk, ongedaan te maken. Met enige verbeeldingskracht kan zelfs de monumentenzorg van na de oorlog worden gezien als een therapeutisch programma voor de (te) snelle veranderingen die het moderne leven in het landschap met zich meebracht.

De bewuste en halfbewuste omgang met het verleden in het landschap is van alle tijden, plaatsen en culturen. Zozeer zelfs, dat deze universele praktijk het idee van een volledig planbaar en maakbaar landschap naar het rijk der fabelen verwijst. Elke samenleving, zegt de eerder genoemde Amerikaanse geograaf Donald Meinig, moet haar bestaan opbouwen in een materiele wereld die door vorige generaties is nagelaten en gevuld. Het is dus logisch om de geschiedenis van landschappen ook te begrijpen vanuit deze praktijk – niet als een rechtlijnige ontwikkeling met een opeenvolging van discrete cultuurperiodes, maar als een voortdurende verwerking en bewerking van het verleden. We vullen in het landschap geen gaten en vrije ruimten op, maar transformeren voortdurend het oude en bestaande. Aldus beschouwd bestaan landschappen, inclusief de daarin aanwezige steden, volledig uit historische substanties, weefsels en erfennissen. De landschapsbiografie bekijkt de geschiedenis van landschappen daarom ook vanuit dit perspectief: niet alleen als een voortgaande ontwikkeling van de leefruimte, maar ook als een voortdurende transformatie van ruimtelijke erfennissen. Op dit punt sluit de landschapsbiografie aan bij de kijk die de antropologen Arjun Appadurai en Igor Kopytoff (1986) ontwikkelden op de levensgeschiedenis van geschenken en handelswaren. Net als bijvoorbeeld onvervreemdbare bezittingen, zoals de erfstukken van families, worden plekken, monumenten en landschappen soms langdurig overgedragen van generatie op generatie en ondergaan ze in dat proces niet alleen fysieke veranderingen, maar ook verschuivingen in waarde en betekenis. Archeologen hebben dergelijke processen onderzocht voor opvallende prehistorische grafmonumenten die al vele duizenden jaren deel uitmaken van de landschappelijke erfenis (Bradley 2002).

De actualiteit

Vanzelfsprekend veranderen landschappen ook vandaag. Sommigen menen zelfs dat veranderingsprocessen nu veel sneller en grootschaliger verlopen dan enkele decennia of eeuwen geleden. Ons snelle bestaan zou daarvan de oorzaak zijn. In *Tirannie van het moment* (2003, 7) schrijft de antropoloog Thomas Hylland Eriksen dat het leven steeds haastiger wordt, dat we getiranniseerd worden door het moment en nauwelijks nog in staat worden gesteld een “gedachte te creëren die langer is dan onze eigen neus”. Volgens hem zijn we musici in een orkest dat ongewild steeds sneller is gaan spelen. De schrijver Willem van Toorn (2011, 65) ziet dat haastige leven ook terug in het landschap: “Nog betrekkelijk kort geleden – zeg in de tijd van onze grootouders, maar zeker in die van hun ouders – gingen de meeste landschappen een paar generaties vrijwel onveranderd mee. Dat geldt voor landschappen in al hun gedaanten, ook voor stadswijken en dorpen. (...) In onze tijd is het gewoon geworden dat een mens binnen het bestek van zijn ene leven ‘zijn’ landschap vier of vijf keer totaal van karakter ziet veranderen”. Met andere woorden: de biografie van het landschap maakt in onze tijd een structurele verandering door – ze wordt korter en wordt gekenmerkt door veel dynamiek, waarbij wij het landschap overleven in plaats van andersom. Of landschappen in onze tijd daadwerkelijk sneller veranderen dan enkele eeuwen geleden valt moeilijk objectief te meten, maar velen van ons hebben het gevoel dat in die bewering een kern van waarheid schuilt.

Het is in dat geval niet verwonderlijk dat de ontwerpers van onze toekomst weer op zoek gaan naar mogelijkheden om trage landschappen te creëren, of althans naar manieren om de snelle veranderingen plaatselijk te vertragen door erfenissen weer nadrukkelijk als uitgangspunt te nemen. We zagen hiervoor al dat ook dat niet nieuw is. In het verleden zijn verschillende episoden aanwijsbaar waarin landschappelijke erfenissen bewust werden verbonden aan toekomstambities, waardoor het karakter van plekken langdurig – soms tot op de dag van vandaag – herkenbaar is gebleven. Misschien is de landschapsbiografie ook wel bedoeld om ontwerpers en planners te voorzien van historische munitie om dat project succesvol aan te gaan (Kolen et al. 2010; Janssen et al. 2014). Zorgzaam omgaan met het landschap impliceert dat we herinrichten met gevoel voor het verleden en de gelaagdheden in het landschap. De biografie van het landschap leert ons dat die gelaagdheden niet alleen fysiek maar ook mentaal zijn. Misschien is het onmogelijk om de heilige graal te vinden van de *genius loci* (“ziel van de plek”) of de identiteit van de regio waarop we duurzaam en met respect voor het verleden kunnen voortborduren. Maar in welke “vorm” dan ook: gelaagdheden kunnen ons helpen om ruimtelijke en temporele ritmes te vinden die een gewaardeerde balans aanbrengen tussen bewaren en vernieuwen. Landschapsbiografieën kunnen ons helpen om dat expliciet en kritisch te doen, zonder dat het oude per definitie hoger wordt geacht dan het nieuwe.

Het boek en zijn bijdragen

De humanistische geografie van de jaren zeventig mag dan aan de wieg hebben gestaan van de landschapsbiografie, Nederlandse landschapsonderzoekers hebben aan de verdere ontwikkeling en vernieuwing ervan in de afgelopen twintig jaar een aanzienlij-

ke betekenisvolle bijdrage geleverd. Het is daarom geen verrassing dat de benadering inmiddels een vaste plaats heeft verworven in Nederlandse onderzoeksprogramma's en het onderwijs van archeologen, historici, landschaps- en erfgoedexperts, landschapsonwerpers en stedenbouwkundigen aan Nederlandse universiteiten en hogescholen. Met name docenten van de Vrije Universiteit en onderzoekers van het Amsterdamse Instituut CLUE+ hebben zich in dit opzicht niet onbetuigd gelaten. Inmiddels meer dan 10 jaar geleden startte aan de VU de nieuwe interdisciplinaire masteropleiding Erfgoedstudies, een samenwerking van archeologen en architectuurhistorici, waar later ook archeologen, (historisch) geografen, erfgoedstudenten en ruimtelijk ontwerpers van andere universiteiten bij betrokken werden. In 2006 werd in deze opleiding ook een aparte cursus voor de theorie en toepassing van de landschapsbiografie opgenomen, die stevast kon rekenen op een grote belangstelling van studenten met een zeer diverse achtergrond. Vanaf 2008 werd deze cursus georganiseerd in samenwerking met de erfgoedopleiding van de Universiteit van Amsterdam. De oogst van bijna 10 jaar "Biografie van het Landschap" bestaat inmiddels uit meer dan 200 essays waarin studenten, in het kader van hun masteropleiding, een plek, stad of gebied naar keuze hebben onderzocht door de lens van de landschapsbiografie. Het begrip "landschap" werd daarbij breed opgevat. Hoewel steeds begrepen als de betekenisvolle leefwereld van individuen en gemeenschappen, zoals hiervoor werd uitgelegd, handelen de essays over agrarische en stedelijke landschappen, oude monumenten en industriegebieden, "onderwijs-" en "muzieklandschappen", en nog veel meer vertrouwde en verrassend nieuwe landschapscategorieën.

De kwaliteit van de studentbijdragen was vaak zo hoog en de originaliteit van onderwerpen en invalshoeken zo uitgesproken, dat al enkele jaren geleden het plan werd opgevat om de beste essays samen te brengen in een boek. Deze bundel is daarvan het resultaat. Wij wensen de lezer van het boek veel leesplezier en vooral inspiratie toe. Want het is bedoeling dat de lens van de landschapsbiografie nieuwe generaties studenten, onderzoekers, ontwerpers, erfgoedzorgers en beleidsmakers niet in hun blik beperkt, maar dat deze zich ontvouwt als een caleidoscoop waarin zij het landschap op nieuwe, verrijkende en inspirerende manieren kunnen beschouwen, onderzoeken, analyseren, beschermen en ontwerpen.

Dankwoord

De redacteurs bedanken iedereen die op enigerlei wijze heeft bijgedragen aan het succes van de cursus: studenten, docenten en onderwijsondersteuners. Een bijzonder woord van dank gaat vanzelfsprekend uit naar de auteurs. Prof. dr. Nico Roymans ondersteunde deze uitgave met een bijdrage uit de Huibregtsprijs 2010. Deze prijs, voor het beste Nederlandse onderzoeksproject dat opvallend wetenschappelijk vernieuwend is en dat uitzicht biedt op een waardevol maatschappelijk effect, werd in 2010 toegekend aan het VU/NWO-project "De biografie van het Zuid-Nederlandse cultuurlandschap".

Literatuur

- Appadurai, A. (Red.) (1986). *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bradley, R. (2002). *The past in prehistoric societies*. London: Routledge.
- De Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, US: University of California Press.
- Eriksen, Th. H. (2003). *Tirannie van het moment*. Kampen: Agora.
- Janssen, J., Luiten, E., Renes, H. & Rouwendal, J. (2014). Heritage planning and spatial development in the Netherlands: changing policies and perspectives. *International Journal of Heritage Studies* 20, 1-21.
- Kolen, J. (1993). The cultural biography of the landscape: a re-appraisal of history. In *Programme and Abstracts for The Fifteenth Annual Conference of the Theoretical Archaeology Group (TAG), University of Durham 13th-16th December 1993* (p. 15, and related lecture), Durham: TAG.
- Kolen, J.C.A. (2005). *De biografie van het landschap*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Kolen, J., K. Bosma & H. Renes (2010). De landschapsbiografie: Instrument voor onderzoek, planning en ontwerp. In K. Bosma & J. Kolen (Red.), *Geschiedenis en Ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed* (212-237). Nijmegen: Vantilt.
- Kolen, J., H. Renes & R. Hermans (Red.) (2015). *Landscape Biographies. Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kopytoff, I. (1986). The cultural biography of things: commoditization as process. In A. Appadurai (Red.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (pp. 64–91). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lemaire, T. (1970). *Filosofie van het Landschap*. Baarn: Ambo.
- Meinig, D.W. et al. (Red.) (1979). *The interpretation of ordinary landscapes: geographical essays*. New York: Oxford University Press.
- Roymans, N., Gerritsen, F., Heijden, C. van der, Bosma, K. & J. Kolen (2009). Landscape Biography as Research Strategy: The Case of the South Netherlands Project. *Landscape Research*, 34(3), 337-359.
- Samuels, M.S. (1979). The biography of landscape. Cause and culpability. In D.W. Meinig (Red.), *The interpretation of ordinary landscapes: geographical essays* (pp. 51-88). New York/Oxford: Oxford University Press.
- Sanderson, E.W. (2009). *Mannahatta. A natural history of New York City*. New York: Abrams.
- Toorn, W. van (2011). *Het grote landschapsboek*. Amsterdam: Singel Uitgeverijen.



DEEL 1

STADSLANDSCHAP

Shanghai

De biografie van een wereldstad

David Koren

Inleiding

Als een stad een eeuw zou moeten representeren, dan staat Parijs symbool voor de negentiende eeuw en New York voor de twintigste eeuw. De onbetwiste kandidaat voor de eenentwintigste eeuw is Shanghai, de grootste stad van China, het qua bevolkingsomvang grootste land ter wereld. Daarbij is de Chinese economie nu al de tweede economie ter wereld en is Shanghai daarvan de onbetwiste trekker. Twintig jaar geleden hadden nog maar weinigen kunnen bevroeden dat deze stad zo'n prominente positie zou veroveren. De rol van Shanghai leek na een dynamische eeuw (1842-1949) uitgespeeld na de communistische machtsovername van 1949.¹ Zelfs bij het begin van de liberalisatie van de economie onder Deng Xiaoping in de jaren tachtig van de twintigste eeuw leek een dergelijke wederopstanding niet aan de orde. De belangrijkste kaarten lagen immers bij het in 1997 terug in de Chinese 'moederschoot' kerende Hongkong en de achterliggende Parelrivierdelta.

De oude poort naar China is echter opnieuw met de rode loper bekleed. De hernieuwde economische betekenis van de stad gaat gepaard met een forse stedenbouwkundige transformatie waarbij de *skyline* van de stad in korte tijd drastisch is gewijzigd. Deze wordt immers niet meer bepaald door de statige negentiende-eeuwse en vroeg twintigste-eeuwse gebouwen aan de Bund² in Puxi (de linkeroever van de Huangpu-rivier), maar door de wolkenkrabbers aan de overzijde in Pudong (de rechteroever). Dit nieuwe *Central Business District* lijkt met zijn honderden meters hoge wolkenkrabbers hard op weg de stad fysiek en ook iconografisch te gaan domineren.³

De tweedeling van de stad tussen Puxi en Pudong is ook te relateren aan een opmerkelijk verschil tussen de symbolisering van de stad in de populaire cultuur en het daadwerkelijke erfgoed van de stad. De klassieke reputatie van de stad als het "Parijs van het Oosten" of de "Hoer van Azië", die teruggrijpt op de 'gouden' 1920s

1 P. Yatsko. *New Shanghai. The Rocky rebirth of China's legendary city*. Singapore 2003: 19.

2 Het woord 'Bund' is afkomstig uit India en betekent feitelijk 'rivieroever'. In Shanghai is het de naam van de bijna twee kilometer lange kade met zijn opvallende reeks van koloniale gebouwen.

3 H. den Hartog. 'Urbanization of the countryside.' In: H. den Hartog (red.). *Shanghai New Towns. Searching for community and identity in a sprawling metropolis*. Rotterdam 2010.

and 1930s wekt de indruk dat het merendeel van de stad wordt gevormd door uitgaansgelegenheden, bordelen en opiumkits.⁴ De werkelijkheid is genuanceerder.

In dit artikel worden twee soorten auteurs centraal gesteld. In de eerste plaats zijn er de auteurs “op de grond”, de opdrachtgevers en architecten die de stad zelf hebben gevormd en vormgegeven.⁵ De tweede groep bestaat uit auteurs die schrijven en hebben geschreven aan het *imago* en het *beeldmerk* van de stad, onder wie ook de filmmakers, striptekenaars en andere creatieve geesten. De centrale vraag van dit artikel luidt dan ook: wat is de relatie tussen het fysieke, door mensen vormgegeven stadslandschap van Shanghai en de representatie ervan in de populaire cultuur? Om deze vraag te kunnen beantwoorden onderzoek ik welke auteurs hebben bijgedragen aan het feitelijke stadslandschap en wat hun betekenis is geweest voor de iconografie van de stad. Alvorens de vorming van dit imago te gaan illustreren aan de hand van het biografisch concept, wordt allereerst het methodisch kader geschetst en het onderwerp nader afgebakend.

De landschapsbiografie en de stad

De landschapsbiografie is al sinds de jaren zeventig onderwerp van een grote hoeveelheid geografische, archeologische en historische bespiegelingen.⁶ Met name de geograaf Marwyn Samuels legt sterk de nadruk op de rol van het individu in het (stads)landschap.⁷ In zijn visie “schrijven” individuen als bestuurders en investeerders voortdurend mee aan de “tekst” van de stedelijke ruimte. Dit is dan ook een *‘authored landscape’*. Hoewel veel stedelijke transformaties te herleiden zijn tot ‘grote’ maatschappelijke, politieke of sociaaleconomische ontwikkelingen, zijn deze veelal *ook* te herleiden tot de handelingen, ideeën en scheppingskracht van individuen. Geen Shanghai bijvoorbeeld zonder *tycoon* Victor Sassoon. Landschappen absorberen altijd iets van de vele personen en groepen die daar hun bestaan opbouwen. Samuels identificeert *‘landscapes of impressions’*, ofwel een laag met ideologieën en culturele representatie van tijd en ruimte, die op haar beurt de context vormt voor het daadwerkelijk maken van landschappen, de zogenaamde *‘landscapes of expression’*. Met dit laatste begrip wordt het fysiek afleesbare, versteende stadslandschap bedoeld. Volgens Samuels is dit landschap vervolgens weer van invloed en inspiratie op de landschapservaring en concepten van mensen. Hierdoor is er sprake van een doorgaande dialectische beweging waarin ruimtelijk ervaring en voorstelling enerzijds en ruimtelijk handelen anderzijds elkaar beïnvloeden en opvolgen.

4 S. Dong. *Shanghai, the rise and fall of a decadent city*. New York 2001.

5 J.C.A. Kolen. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.

6 I. Kopytoff. ‘The cultural biography of things: commoditization as process.’ In: A. Appadurai (red.). *The social life of things*. Cambridge 1986; N. Roymans. ‘The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape.’ *Archeological Dialogues* 2-1 (1995): 2-24; G.A. Gomez. *A Wetland Biography: seasons on Louisiana’s Chenier plains*. Austin 1998; Kolen. *Biografie van het landschap*.

7 M.S. Samuels. ‘The Biography of Landscape, cause and culpability’. In: D.W. Meinig (red.). *The interpretation of ordinary landscapes; geographical essays*. New York 1979.

Een ander aspect van deze stadsbiografie is het erven en overerven van erfgoed. De archeoloog Jan Kolen ziet de dynamiek van dit aspect en spreekt in navolging van de archeoloog Richard Bradley over “het verleden in het verleden”.⁸ Door nieuwe ontwikkelingen verwerft een (stads)landschap nieuwe betekenissen die tevens om een nieuwe omgang met of reactie op de stedelijke erfenis vragen. Daarmee maakt erfgoed volgens Kolen deel uit van de temporaliteit van het landschap en kan het daarom nooit eenduidig of onomstreden geclassificeerd worden. Elke gemeenschap maakt voortdurend nieuwe keuzes ten aanzien van de representatie van de eigen stad en maakt in dat licht ook nieuwe keuzes uit alle zaken die in die stad uit het verleden zijn overgeleverd.

Verschiedende aspecten van de landschapsbiografie komen echter al impliciet voor in een vroeg artikel van de Amerikaanse stadssociologen Richard Wohl en Anselm Strauss.⁹ Zij betogen dat een stad een eigen identiteit, een eigen persoonlijkheid heeft. Dit was, zeker in de tijd waarin dit werd geschreven, een betrekkelijk vernieuwend gezichtspunt. Die ‘persoonlijkheid’ is van invloed op zowel de eigen inwoners, maar ook op het beeld dat bezoekers van de stad hebben. Bovendien is een (grote) stad vanwege haar vele dimensies en subtiliteiten nauwelijks te bevatten, zelfs niet voor de eigen inwoners. Het variabel gebruik van symbolen is onder meer een hulpmiddel om greep te krijgen op de complexe realiteit. Deze symbolen zijn een vorm van reductionisme: ze creëren een soort façade om tot een interpretatie te komen en de stad te kunnen ‘bevatten’. Voorts betogen Wohl en Strauss dat mensen een soort begrippenkader of ‘vocabulaire’ nodig hebben om het eigene van de stad uit te drukken en aan te geven wat de essentie ervan is. De som van eigenschappen die een stad wordt toegedicht kan echter zo lang (en tegengrijdig) worden dat de poging om de stad te karakteriseren wordt ondermijnd. De complexiteit van steden nodigt daarom uit tot het opstellen van analogieën en het maken van simplificaties, om greep op deze ‘ongrijpbare’ werkelijkheid te krijgen en tegelijkertijd de ogenschijnlijke veelheid aan indrukken te categoriseren en te kunnen verklaren. Anderzijds is het mogelijk dat steden *door* deze eigenschappen als het ware een eigen persoonlijkheid met een specifiek karakter en een eigen (persoonlijke) biografie verwerven.

Deze reputatie of persoonlijkheid van de stad, veelal een afgeleide van de verschillende vormen van erfgoed, kan zelf *ook* als een vorm van erfgoed beschouwd worden. Het is immers een mentaal concept dat het onderwerp is van het proces van herinneren en vergeten. De lichtstad (Parijs, romantiek), de eeuwige stad (Rome, contemplatie), de stad-die-nooit-slaapt (New York, dynamiek) zijn enkele voorbeelden van gesimplificeerde reputaties waar een wereld aan beelden achter schuil gaat. Toch kunnen reputaties of beelden ook weer snel veranderen, zeker als het er aan ten grondslag liggende erfgoed verdwijnt, zoals in Berlijn met de Berlijnse Muur (“de verdeelde stad”). Een complicerende factor in het geval van

8 Kolen. *Biografie van het landschap*: 58. R. Bradley. ‘Ruined buildings, ruined stones: enclosures, tombs and natural places in the Neolithic of south-west England.’ *World Archeology* 30-1 (1998): 13-22.

9 R. Wohl en A.L. Strauss. ‘Symbolic representation and the urban milieu.’ *The American Journal of Sociology* Vol. 63-5 (1958): 523-532.

Shanghai is dat het beeld afhankelijk is van zowel westerse als oosterse perspectieven en “lezingen”.

De ideeën van Wohl en Strauss hebben een concrete vertaling gekregen in het werk van de planoloog Kevin Lynch. In zijn *The Image of the City* (1960) analyseert Lynch aan de hand van de door hem gedefinieerde parameters hoe een beeld van de stad daadwerkelijk tot stand komt. Deze parameters, in de terminologie van Wohl en Strauss ‘vocabulaire’ genoemd, zijn bij Lynch echter fysiek van aard en gaan vooral in op de herkenbaarheid van steden en delen daarvan. Lynch heeft weinig aandacht voor connotaties en andere immateriële aspecten, maar biedt wel handreikingen om tot een vorm van stedenbouw te komen waarbij de ruimte wordt ingevuld op een voor mensen herkenbare manier. Vanwege deze praktische handreiking voor stedenbouwers is Lynch, meer dan Wohl en Strauss, invloedrijk gebleven. Meer recent heeft communicatie- en cultuurdeskundige Amanda Lagerkvist getracht de beeldvorming van steden in relatie te brengen met de dominante vorm waarmee deze beelden worden overgedragen, de media en massacommunicatie.¹⁰

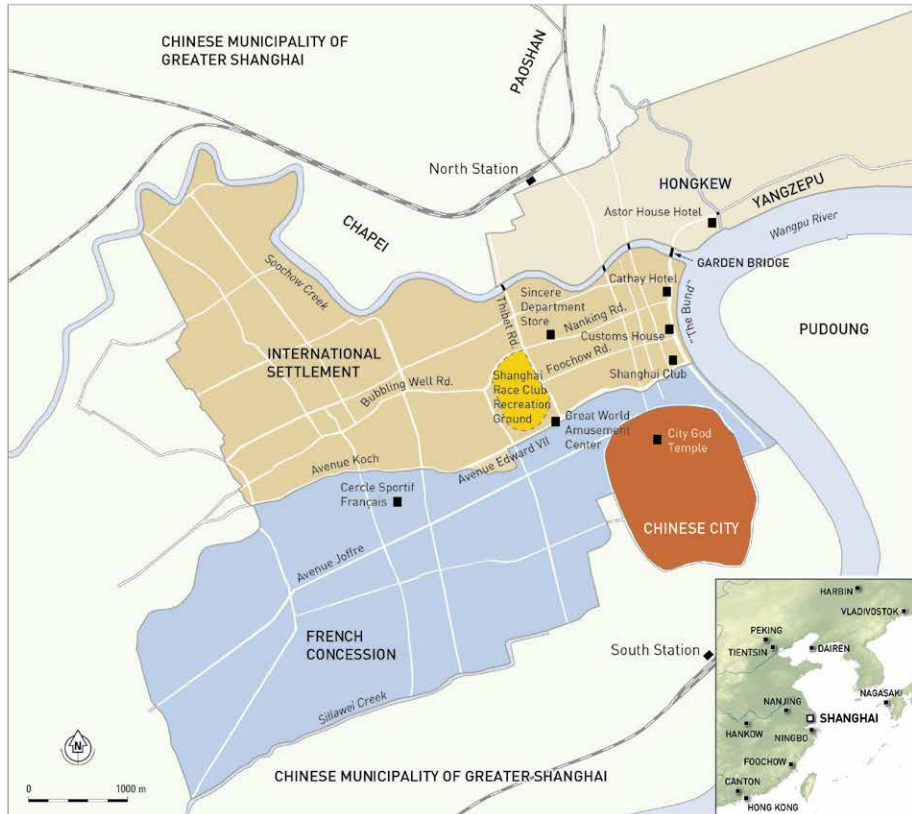
In de volgende paragrafen volg ik de biografie van de stad Shanghai vanaf 1842, het jaar waarin de Westerse bemoeienis met deze stad is begonnen, tot het heden. Hierbij maak ik wat betreft het ‘*authored landscape*’ (van Samuels) telkens het onderscheid tussen de *landscapes of impression* en de *landscapes of expression*. De uitingen van de stad in de populaire cultuur worden apart behandeld omdat deze immers illustratief zijn voor de wijze waarop men in films, reclame of literatuur meende Shanghai te moeten verbeelden of ‘verkopen’. Ondanks het element van fictie is een zekere waarachtigheid hierbij gewenst. Hierdoor geeft de populaire cultuur een goede indicatie van hoe mensen vanuit diverse achtergronden in diverse periodes de persoonlijkheid van de stad hebben proberen te ‘bevatten’. Hoewel we nimmer volledig kunnen zijn, brengt de optelsom wel degelijk verschillende facetten in beeld waaruit we de persoonlijkheid van de stad kunnen benaderen. In de conclusie zal ik tenslotte ingaan op de relatie tussen beide aspecten.

De vroeg koloniale stad: Shanghai in de negentiende eeuw (1842 - 1899)

Landscape of impression

Al eeuwen trachtten de Europese mogendheden handel te drijven met het Rijk van het Midden. Vooral de Britten handelden veel in opium, wat voortdurend tot grote conflicten leidde met de Chinese autoriteiten vanwege de destructieve gevolgen voor de Chinese bevolking. Na de Eerste Opiumoorlog (1839-1842) veroverde Groot-Brittannië Shanghai en werd China in het Verdrag van Nanjing (1843) gedwongen een vijftal havens open te stellen voor de handel door de westerse mogendheden. Shanghai was een van deze havens en het Britse concessiegebied kreeg een extraterritoriale status, waardoor de Europeanen die zich daar bevonden niet

10 A. Jansson & A. Lagerkvist. ‘The Future Gaze: City Panoramas as Politico-Emotive Geographies’. *Journal of Visual Culture*, 8-1 (2009): 25-53. A. Lagerkvist. ‘The Future Is Here: Media, Memory, and Futurity in Shanghai’. *Space and Culture* 13-3 (2010): 220-238.



Afbeelding 1. De grenzen van de juridische driedeling van de stad (Chinese stad, International Settlement en Franse Concessie) (bron: Vrije Universiteit Amsterdam, 2012).

onder de Chinese wet vielen. Het Britse concessiegebied, direct ten noorden van de oude ommuurde Chinese stad, kreeg in 1847 gezelschap van een Franse en in 1852 van een Amerikaanse concessie, alle gelegen aan de rivier. Door de gebrekkige afbakening werden de grenzen van de concessiegebieden in het achterland langzaam opgerekt. Feitelijk ontstond er naast de oude Chinese stad een Europees/Westers Shanghai. In 1863 werden de Britse en Amerikaanse gebieden samengevoegd tot de zogeheten “*International Settlement*”, zodat de stad tot 1949 juridisch gezien uit drie afzonderlijke gebieden bleef bestaan (afbeelding 1). Taxichauffeurs hadden dan ook standaard drie verschillende vergunningen op zak.¹¹ Shanghai werd een vrije stad, mensen die er arriveerden hadden geen paspoort of visum nodig. Niemand werd een strobreed in de weg gelegd en spoedig werd de stad dan ook overspoeld door vluchtelingen, handelaars, gelukszoekers en misdadigers.

11 H. Sergeant. *Shanghai, collisionpoint of cultures 1918-1939*. New York 1990: 18.

Handel en economie groeiden explosief. Bovendien werd China, dat formeel de controle had over de oude ommuurde stad, geteisterd door onlusten, met name in de decennia voorafgaand aan de val van het keizerrijk in 1911. Hierdoor was de uitoefening van een centraal gezag nagenoeg onmogelijk.¹²

Landscape of expression

Britse politieagenten bewaakten de *International Settlement*. Rijkdom bestond naast armoede, Europeanen en Chinezen leefden gedwongen naast en door elkaar, mensen stierven soms op straat, terwijl iets verderop de elite zich vermaakte bij een paardenrace of een van de meest chique hotels ter wereld de rode looper had uitgelegd voor een beroemde internationale gast. Langs de rivier ontstond een bijna twee kilometer lange promenade waaraan de Europese handelshuizen werden gebouwd, aanvankelijk ruim opgezette huizen in Brits-koloniale stijl, omgeven door ruime tuinen. Naarmate de stad (economisch) groeide, veranderde ook het uiterlijk van de Bund. Banken, verzekeringsmaatschappijen, handelshuizen, clubs en hotels die het zich konden permitteren, vestigden zich langs de Bund. Daar konden zij met hun gebouwen status, succes en (koloniale) superioriteit uitstralen (afbeelding 2).

De Franse Concessie had een geheel eigen karakter, met lommerrijke straten en boulevards vernoemd naar Franse generaals. Terwijl het zakelijk leven zich meer afspeelde in de *International Settlement*, had de Franse Concessie een sterk cultureel profiel, met hoge en lage cultuur, van opiumkits en bordelen tot theaters, rokerige jazzbars en salons waar intellectuelen of de Chinese communisten bij elkaar kwamen.¹³ De oude Chinese stad was vooral uitermate dichtbevolkt met straathandelaren, werkplaatsen, restaurants, theehuizen en tempels. Westerlingen waagden zich niet snel in de oude stad, die vooral vies en gevaarlijk werd gevonden.¹⁴ Een van de meest prominente inwoners van het vooroorlogse Shanghai was de excentrieke en steenrijke Victor Sassoon, een telg van de bijzonder succesvolle Joodse handelsfamilie Sassoon, die in de negentiende eeuw vanuit het Indiase Bombay een fortuin wist te verdienen met handel in onder meer opium en katoen. De *pater familias* Elias Sassoon vestigde zich in 1850 in Shanghai. Kleinzoon Victor bouwde het imperium uit, en hoewel de rol van de familie na de communistische machts-overname van 1949 uitgespeeld was, zijn de getuigenissen van het vooroorlogse kapitalisme en de puissante rijkdom van de familie nog altijd in de vele bouwprojecten van deze *tycoon* te zien. Belangrijke beeldbepalende Art Déco-gebouwen als het Metropole hotel of de Broadway mansions langs de Suzhou Creek, werden door hem gebouwd. Het beroemdste was wel het Cathay hotel aan de Bund, een toonbeeld van luxe die elke bezoeker van de stad vroeg of laat zou aandoen. De ho-

12 L. Mitchison. *De Chinese Revolutie*. Den Haag 1974: 45-49. Ook na de revolutie van 1911 was er amper sprake van een effectief staatsgezag vanwege de voortdurende conflicten tussen de nationalist en de communisten. Zodoende werd de ontwikkeling van Shanghai tot halverwege de twintigste eeuw nauwelijks verstoord of aan banden gelegd door de 'grote buurman'.

13 L. Ou Fan Lee. *Shanghai Modern; the flowering of a new urban culture in China 1930-1945*. Cambridge Massachussets 1999: 18.

14 E. Denison en G. Yu Ren. *Building Shanghai, the story of China's Gateway*. Chichester 2006: 43.



Afbeelding 2. De Bund 'by night', gezien vanaf een wolkenkrabber in Pudong. Op de voorgrond de koloniale gebouwen die de veelal begin twintigste eeuw in de huidige gedaante zijn verrezen (bron: David Koren, 2009).

telkamers waren voorzien van grote marmeren baden met zilveren kranen. Met de huistelefoon kon een drankje worden besteld en tot diep in de nacht kon er gedanst worden op het dakterras. Het hotel trachtte haar bekendheid internationaal verder uit te venten door in de reclame een vergelijking te trekken met de Eiffeltoren in Parijs, toentertijd nog een betrekkelijk nieuw en opzienbarend gebouw. Het is duidelijk dat we hier te maken hebben met een "auteur" zoals Samuels het bedoelde.

Andere belangrijke auteurs van het stadslandschap waren de architecten Clement Palmer en Arthur Turner, die vanaf 1891 samenwerkten onder de naam Palmer en Turner en die een groot deel van het huidige architecturale ensemble van de Bund ontwierpen. De basis voor het fortuin en goede naam van dit bureau werd gelegd door het uitgevoerde ontwerp van Clement Palmer in 1883 voor de Hongkong and Shanghai Bank aan de Bund. Nadien ontwierp dit bureau nog veel meer gebouwen aan de Bund.¹⁵ Veel van de gebouwen in neoklassieke stijl zijn op zichzelf weinig uitgesproken, maar dit architectonische 'conservatisme' moest vooral een sfeer oproepen van degelijkheid, een sfeer van 'thuis'. De boodschap was: hier kun je wonen en werken in welvaart, in omstandigheden die ook in Europa gelden.¹⁶

15 P. Hibbard. *The Bund Shanghai; China faces West*. Hongkong 2007: 70-72, 103.

16 Sergeant. *Shanghai*: 96.

Shanghai in de populaire cultuur

Het begrip ‘populaire cultuur’ wordt hier opgevat als de cultuur die breed is verspreid, cultuur die voor grote groepen mensen (wereldwijd) toegankelijk is, zoals de (reis)literatuur, het beeldverhaal, de film en de reclame. Bovengenoemde definitie impliceert dat de populaire cultuur – en dus ook het beeld van Shanghai in die cultuur – vooral in de twintigste eeuw gestalte heeft gekregen, immers de tijd dat cultuuruitingen als de film of het stripverhaal ontstonden of tot wasdom kwamen. De basis voor het beeld van Shanghai werd echter in de negentiende eeuw gelegd, door belangrijke technische innovaties zoals de komst van de telegraaf in 1866 en de opening van het Suezkanaal in 1869. Dergelijke ontwikkelingen betekenden een sterke impuls voor de handel en contacten tussen Shanghai en het Westen. Bovendien ontwikkelde Shanghai zich in de negentiende eeuw ook tot het culturele centrum van China, onder meer met de vertoning van de eerste film op 11 augustus 1896.¹⁷ Vanaf 1899 was er in Shanghai geregeld film te zien, vier jaar voordat dit ook in de Peking en de rest van China gemeengoed werd.

De oudste vermeldingen van de stad in Westerse media betreffen vanzelfsprekend reisverslagen en brieven. Deze werden niet per definitie breed verspreid onder een groot publiek, waardoor hun impact op de beeldvorming van de stad beperkt is gebleven. Een voorbeeld is de hartenkreet van de tweede Britse consul in Shanghai, Rutherford Alcock, over de houding van de gemiddelde Westerse zakenman aldaar, gepubliceerd in een boek dat verscheen in 1863: ‘In two or three years at farthest I hope to realise a fortune and get away; and what can it matter to me, if all Shanghai dissapear in fire or flood? You must not expect men in my situation to condemn themselves to years of prolonged exile in an unhealthy climate for the benefit of prosperity. We are money-making, practical men. Our business is to make money, as much and fast as we can.’¹⁸

Ook andere getuigenissen gaan in op de plek van de stad in de modder van de rivierdelta, oncomfortabel heet in de zomer en zeer koud in de winter. De stad was in de negentiende eeuw nog niet de metropool waar mensen voor louter vertier naar toe trokken. Handel, hebzucht en hedonisme waren het devies. De belofte van geld en snelle rijkdom deed het aantal Westerlingen in de negentiende eeuw exponentieel stijgen, hoofdzakelijk mannen. De prostitutie nam dan ook een enorme vlucht, hetgeen een Britse missionaris ontlokte: “*If god lets Shanghai endure, then he owes an apology to Sodom and Gomorrah*”.¹⁹ De stad moet ook berucht zijn geweest onder zeelieden. Het werkwoord “to Shanghai” duidde op het (onder dwang of na het toedienen van drugs) ontvoeren van zeelieden naar schepen met een bemanningstekort.²⁰ Een Victoriaanse reisschrijfster beklagde zich over de moeilijkheid zaken te regelen door het virulente taalprobleem in de nieuwe Westerse enclave waar vooral Chinezen woonden die nog nooit eerder met het Westen in aanraking waren geweest: ‘Even in such lordly institutions as the British

17 Zie de website <http://www.nytimes.com/ref/college/coll-china-media-001.html>.

18 R. Alcock. *Capital of the tycoons: A narrative of a three years residence in Japan*. London 1863: 37-38.

19 Dong. *Shanghai, The Rise and Fall*: 1 (secundaire bron, citeert primaire bron).

20 Dong. *Shanghai, The Rise and Fall*: 2.

banks on the Bund, it seems impossible to transact even such a simple affair as cashing a cheque without calling in the aid of a clerk, supercilious-looking, richly dressed Chinese, a shroff or comprador, who looks as if he knew the business of the bank and were capable of running it.²¹ De stad was dus volop in ontwikkeling, met twee culturen die voor het eerst bijeen waren in hun gemeenschappelijke zucht naar fortuin en geluk.

Onderdeel van het wereldsysteem: de hoogtijdagen (1900 - 1949)

Landscape of impression

De dood van Koningin Victoria (1901) en de Bokseropstand (1899-1901) kunnen als het begin van de afnemende Britse invloed in Shanghai worden gezien.²² Zeker ten tijde van de Eerste Wereldoorlog hebben met name de Verenigde Staten en Japan hun invloed in de stad versterkt. De handel met Amerika nam toe en Shanghai groeide uit tot het belangrijkste financiële centrum van de wereld na New York en Londen. Daarbij was het ook de belangrijkste stad van China en zelfs van heel Oost-Azië. Het werd een stad die in alles ‘de eerste’ werd: de eerste elektrische tram, de eerste handelsbeurs, de eerste bioscoop, de eerste uitgeverijen enzovoort. De stad groeide ook qua bevolking heel hard. Internationale gebeurtenissen zoals de Russische revolutie in 1917, de Jodenvervolging in het Europa van Nazi-Duitsland en de toenemende Japanse militaire manifestatie in Oost-Azië zorgden voor grote vluchtelingenstromen van Russen, Joden, Chinezen en Koreanen naar de stad. Shanghai was nog een van weinige plekken op aarde waar mensen zonder visum en paspoort welkom waren. Zo was de bevolking in 1932 gegroeid tot circa 3 miljoen inwoners, waarvan ongeveer 70.000 westerlingen.²³ Ter vergelijking: in 1900 leefden er nog maar circa 650.000 mensen in Shanghai, waarvan een kleine 7.000 westerlingen.²⁴

Alle nieuwkomers brachten een eigen dynamiek mee en droegen bij aan het beeld van een multiculturele stad waar mensen uit de hele wereld hun geluk, toevlucht of fortuin zochten. De voortdurende achterstelling van de Chinese meerderheid van de bevolking zorgde echter wel voor de nodige weerstand. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Shanghai als meest ‘westerse’ stad van China een broedplaats werd van vernieuwing, politieke debatten en strijd. Niet alleen werd hier in 1921 de Chinese Communistische Partij gesticht, de stad was ook het financiële hoofdkwartier van de nationalistische Kwomintang-regering van Chiang Kai-shek. Bovendien was zijn vrouw Shoong May-ling hier ook geboren. De stad werd dan ook bijna onvermijdelijk het strijdtoneel in het conflict tussen de nationalisten en de communisten, aan wie Chiang Kai-shek een hartgrondige hekel had. Chiang riep in 1927 de hulp in van Du Yuesheng, leider van de “Green Gang”, een van de

21 Dong. *Shanghai, The Rise and Fall*: 35 (secundaire bron, citeert primaire bron).

22 Denison en Yu Ren. *Building Shanghai*: 80.

23 Sergeant. *Shanghai*: 2.

24 Totale bevolking gebaseerd op cijfer genoemd op wikipedia (<http://nl.wikipedia.org/wiki/Shanghai>), het totale aantal buitenlanders in dat jaar wordt genoemd in bijlage van Denison en Yu Ren. *Building Shanghai*.

invloedrijkste genootschappen in Shanghai, opererend vanuit de Franse Concessie in met name de opiumhandel, gokhandel en de prostitutie. Na de inschakeling van Du werden er, met hulp van Britse en Japanse soldaten, in korte tijd in Shanghai tienduizenden communisten opgepakt en vermoord.²⁵

De communisten gingen ondergronds en voerden vooral elders in het land de strijd op, maar tussen Shanghai en het communisme zou het niet meer goed komen. Hoe dan ook waren de vele en voortdurende schermutselingen die de macht van de koloniale overheersers tartten een teken aan de wand. Desondanks leefde en feestte de stad voort alsof er geen morgen meer zou komen. De theaters, danssalons, gokpaleizen, opiumkits, banken en bordelen deden gouden zaken. Zelfs na de Tweede Wereldoorlog sloten velen hun ogen voor de letterlijke opmars van de communisten richting de stad.²⁶

Landscape of expression

Ook het stadsbeeld transformeerde. Gebouwen werden hoger en Shanghai begon steeds meer op New York te lijken. Art Déco-wolkenkrabbers als het Metropole hotel en het Cathay hotel van Victor Sassoon vormden een cesuur met de in de negentiende-eeuwse dominante neo-Griekse gebouwen van Britse origine. De Amerikaanse dominantie in de twintigste eeuw openbaarde zich als het ware al vroeg in het stadsbeeld van Shanghai. Ook bestaande instituties als de Hongkong & Shanghai Banking Corporation aan de Bund lieten vanwege de voortgaande groei nieuwe gebouwen optrekken. Architect George Leopold Wilson kreeg begin jaren twintig van de manager van de bank de opdracht mee: “*spare no expense, but dominate the Bund*”.²⁷ In de Franse Concessie werden in de twintigste eeuw steeds meer allerhande villa's gebouwd die vaak de etnische achtergrond van de bouwer in kwestie symboliseerden: Spaans, Engels, Duits of anderszins.

Met de komst van nieuwe (westerse) migranten werd het palet aan architectonische invloeden steeds rijker en uitbundiger. Zo leidde de komst van duizenden Russen niet alleen tot de bouw van Russisch-orthodoxe kerken met hun karakteristieke uienkoepels (afbeelding 3), maar ook tot een flinke *boost* van boekwinkels, bioscopen en nachtclubs en revues waarin vele stateloze jonge Russinnen hun heil zochten voor hun levensonderhoud. De komst van tienduizenden Joden aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog leidde tot de bouw van vele synagogen in met name Hongkou (Noord-Shanghai).

Shanghai in de populaire cultuur

In de twintigste eeuw heeft Shanghai wereldwijd in veel boeken, reisverslagen en romans gefigureerd. Soms als onderwerp van een reisgids, dan weer op de achtergrond of als het (bepalende) decor dat richting en sfeer geeft aan de verhalen die verteld werden. De stad werd gezien als een 'duivelse' plek vol decadentie, een open

25 Sergeant. *Shanghai*: 70-89.

26 N. Barber. *The Fall of Shanghai. The splendor and squalor of the imperial city of trade, and the 1949 revolution that swept an era away*. New York 1979: 13.

27 Denison en Yu Ren. *Building Shanghai*: 135.



Afbeelding 3. Een Russisch-orthodoxe kerk, even ten noorden van de Central Huaihai Road (v.m. Avenue Joffre in de Franse Concessie). De kerk is inmiddels herbestemd tot restaurant (bron: David Koren, 2009).

zenuw vanwege de voortdurende herinnering aan de vernederingen die China door het westerse imperialisme heeft moeten ondergaan. De Brits-Amerikaanse auteur Christopher Isherwood die Shanghai in 1938 bezocht, zag het rauwe kapitalisme van de westerse mogendheden met lede ogen aan. Hij omschreef de Bund als volgt: ‘The biggest animals have pushed their way down to the brink of the water.’²⁸ Dit citaat maakt van de Bund een icoon van Westers imperialisme, een tegenhanger van het beeld van moderniteit en vooruitgang dat de aanwezige landen in Shanghai zelf graag wilden uitdragen.

Sommige westerse auteurs waren juist niet van Shanghai gecharmeerd, omdat het er te westers en *te weinig Chinees* van karakter was. Zo laat de Nederlandse dichter, schrijver en romanticus Jan Slauerhof (1898-1936) zich in de verhalen die hij in de jaren dertig schreef maar mondjesmaat uit over Shanghai en veelal niet in positieve zin.²⁹ Het verhaal “Such is life in China” in zijn aanvankelijk in 1930 verschenen bundel *Schuim en As* verhaalt in een meer melancholische stijl over de stad. Om de eenzaamheid te ontlopen gaat de scheepsarts naar het luxeuze Astorhotel, dat in dezelfde periode ook beroemde bezoekers als Charlie Chaplin en Albert Einstein mocht ontvangen. ‘Maar als de zeelui kwamen, die hier evenmin als hij thuishoorden, dan zou het wel draaglijker zijn. Hij zag de paren dansen en

28 Sergeant. *Shanghai*: 97 (secundaire bron, citeert primaire bron).

29 Zie bijvoorbeeld de reisnotities in zijn postuum verschenen verzameling schetsen *Alleen de havens zijn ons trouw*.

schokken tegen de maat van de hysterische muziek in. Hij dacht er niet aan dat deze muziek, evenals Ford-auto's, als hijzelf, als nasale niggersongs en dwepende psalmen en nog veel meer, gospel en missie inclusief, dat dit allemaal uitvoerproducten waren van de grote republiek die zich zelfs in een land als China laat gelden, arrogant en naïef.³⁰

Ook de Franse marinearts Victor Segalen (1878-1919) geeft in zijn *Brieven uit China* aan niet gecharmeerd te zijn van deze westerse stad, in zijn ogen "een 'niets-zeggende' stad, althans voor wie er niet het Amerikanisme of de bazaar zoekt".³¹ Schrijvers als Slauerhof en Segalen constateren dat vanaf de twintigste eeuw het "Amerikaanse element" in de stad op de voorgrond begint te treden. Was Shanghai in de negentiende eeuw nog volledig 'Europees' in aanblik, de moderniteit, wolkenkrabbers, neonreclames en allernieuwste auto's in de jaren twintig en dertig worden klaarblijkelijk meer met Amerika geassocieerd.

Binnen de Chinese literatuur zelf is er in de jaren dertig een heftige polemiek ontstaan tussen schrijvers uit Peking en die uit Shanghai.³² Schrijvers uit de hoofdstad beschuldigden hun collega's uit Shanghai ervan dat hun verhalen doortrokken zouden zijn van seks en decadentie. De literaire *scene* in Shanghai, de grootste van China overigens³³, werd beschouwd als een enclave die sterk afweek van de rest van China. Een stad vol moderniteit en internationale ontwikkelingen, maar ook vol van moreel verval, criminaliteit en prostitutie. Een Shanghaise literaire stroming als de Nieuwe Zintuiglijken beschrijft in fragmentarische stukken de snelheid, chaos en geluiden van de stad.

In een van de oudste stripreeksen ter wereld, de avonturen van Kuifje, speelt Shanghai ook een rol. In het vijfde avontuur, *De Blauwe Lotus*, zond geestelijk vader Hergé zijn reporter naar het Verre Oosten (afbeelding 4). Dit verhaal kwam in 1934 tot stand met hulp van uitvoerige documentatie van een jonge uit Shanghai afkomstige Chinese student die in Brussel studeerde.³⁴ Hoewel er - ondanks de uitvoerige documentatie - geen direct aanwijsbare plekken in het boek opduiken, ademt het boek in alle opzichten de sfeer van Shanghai in de jaren dertig van de twintigste eeuw: de Britse politieagenten, de grens van de *International Settlement*, de (dubieuze) belangen van de Europese mogendheden, Japanse oorlogsdreiging, de opiumhandel en het drukke straatleven spelen een voorname rol. Hergé heeft bewust de keuze gemaakt om Shanghai in een tijdloze, abstracte vorm weer te geven, sfeer boven decor. Tegelijkertijd is het geschetste beeld haast nog krachtiger dan de bestaande iconen als de Victoriaanse gebouwen aan de Bund. De moderniteit van de stad komt tot uiting in de overvloed aan transportmiddelen, neonrecla-

30 J.J. Slauerhoff. *Schuim en as*. Utrecht/Antwerpen 1987: 119-120.

31 V. Segalen. *Brieven uit China* (Privédomein 253). Amsterdam: 2010: 273.

32 L. Scheen. 'Van opium naar XTC: Shanghai in de moderne literatuur.' *Het trage vuur, tijdschrift voor Chinese literatuur* 11-35 (2006): 2-9.

33 In de eerste helft van de twintigste eeuw werden vrijwel alle tijdschriften en circa 85% van alle boeken gedrukt in Shanghai. Fuzhoustraat en Henanstraat waren beroemd om hun vele boekhandels, 92 in 1939. Scheen. 'Van opium naar XTC'.

34 B. Peeters. *De wereld van Hergé*. Doornik: 2006.



Afbeelding 4. Illustratie uit *Kuifje - De Blauwe Lotus*. Deze strip kent een grote rijkdom aan details welke overeenkomen met de historische werkelijkheid (bron: ©Hergé/Moulinsart 2012).

mes en communicatiemiddelen als kranten en telefoons.³⁵ De moderniteit is haast vergelijkbaar met die van New York, een stad waar *Kuifje* - niet toevallig – dan recentelijk nog is geweest.³⁶

De reputatie van de stad als “hoer van Azië”, als decadent oord van luxe, geld, opium, triaden en gokken is wellicht nog het meest krachtig uitgedragen door de filmindustrie, wier groei en bloei vanaf het begin van de twintigste eeuw gelijke tred hield met die van Shanghai. Eén van de eerste films die wereldwijd de aandacht trok en waarin Shanghai’s persoonlijkheid een hoofdrol speelde, was *Shanghai Express* met Marlène Dietrich uit 1931. De roem van deze film was naast de rol van la Dietrich als “Shanghai Lily” ook te danken aan de Oscar voor de beste cinematografie. De film handelt over een courtesane die tijdens de burgeroorlog in China in 1931 per trein onderweg is naar Shanghai. Hoewel de stad zelf niet in beeld komt, speelt hij voortdurend een rol op de achtergrond. Alleen de titel en de naam van de hoofdpersoon geven het publiek een suggestie van een spannende en zinnelijke stad, vol met mooie vrouwen die iets te verbergen hebben. Soortgelijke motieven en beelden worden ook opgeroepen in *The Lady from Shanghai*, een *film noir* uit 1947 van Orson Welles, de tijd waarin Shanghai tracht op te krabbelen van de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog en weer hernieuwd in de belangstelling staat.

35 J.-M. Coblence. ‘De paraplu’s van Shanghai.’ In: G. van Istendaal, red. *Kuifje en de stad*. Brussel 2004: 48-53.

36 Hergé. *Kuifje in Amerika*. Doornik 1989.



Afbeelding 5. Sigarettenreclame uit de jaren dertig van de twintigste eeuw. Alle ingrediënten die het beeld van Shanghai bepalen zijn aanwezig: wolkenkrabbers (moderniteit), genotmiddelen (decadentie), mooie vrouw (seks) en de paardenrenbaan (gokken, vermaak) (bron: Denison en Yu Ren 2006: 129).

Het Interbellum was ook het tijdperk waarin het 'fordisme' ingang vond in de internationale economie. Hierdoor nam de reclame een forse vlucht. Reclame diende immers onderscheidend te zijn, zodat mensen het een kochten en niet het ander. Shanghai maakte niet alleen reclame voor zichzelf, maar de stad was ook geregeld zelf *onderdeel* van reclame. Vooral sigarettenreclames maakten gebruik van bevallige, gracieuze dames die een sigaret in hun hand hielden. Het beeld moest een sfeer van decadentie oproepen (afbeelding 5). Op de achtergrond werden vaak herkenbare gebouwen geportretteerd, die voor modern moesten doorgaan, zoals het iconische Park Hotel, de China United Appartments en - uiteraard - de paardenrenbaan. Maar ook zonder deze gebouwen zou een dergelijk beeld in de ogen van Wohl en Strauss al voldoende zijn om te begrijpen waar het voor staat.

Verdwenen van de radar: de donkere jaren van het communisme (1949 - 1989)

Landscape of impression

De Japanse inval met de uiteindelijke bezetting van de *International Settlement* en de Franse Concessie in 1941, vormde het begin van het einde van de Westerse aanwezigheid in Shanghai. Na een kort intermezzo na de oorlog, waarbij de rijkste mensen al vertrokken waren naar Hongkong en de stad nagenoeg failliet was, trok in 1949 een leger van boerensoldaten van het communistische Volksbevrijdingsleger de stad binnen, verwonderd over de hoge gebouwen, technische snuffjes en chic geklede mensen.³⁷ Twee werelden botsten tegen elkaar, twee tijdperken schoven over elkaar heen, een ‘*landscape of impression*’ van het communisme werd bepalend voor de ontwikkeling van de stad in de komende decennia.

Onder de communisten waren steden in het algemeen vanuit ideologische motieven - de stad als kapitalistisch bolwerk dat het ‘zuivere’ platteland ‘uitbuit’ - verdacht.³⁸ De Grote Sprong Voorwaarts - de benaming van het tweede Chinese Vijfjarenplan dat door Mao in 1958 werd gelanceerd - was dan ook gericht op de ontwikkeling van het platteland, een beleid dat ook tijdens de daarop volgende Culturele Revolutie (1966-1976) werd gecontinueerd. Behalve ideologisch geïnspireerd was dit beleid ook praktisch, namelijk gericht op de verhoging van de voedselproductie. In Shanghai werd vanuit overheidswege alleen nog de industrialisatie van de stad gestimuleerd.

De negatieve perceptie van het fenomeen “stad” gold onder het communisme wel heel sterk voor Shanghai. Het beeld dat communisten hadden van deze stad was uiterst negatief. Waar Wohl en Strauss het letterlijk doen van een paar stappen terug aangeven als mogelijkheid om grip op een stad te krijgen³⁹, hadden de communisten al jaren de tijd gehad om het beeld van de stad scherp te stellen. Vanaf de revolutie in 1949 werd de afgelopen eeuw met terugwerkende kracht “de eeuw van vernedering” genoemd.⁴⁰ Het erfgoed van die eeuw werd daarmee ook “besmet” verklaard.

Nog belangrijker dan het stenen erfgoed, was de vermeende ‘bourgeois’ houding, de mentaliteit van de bevolking, de communisten een doorn in het oog. Die werd gezien als een vorm van ‘geestelijk erfgoed’, ontstaan in de verfoeide eeuw vol buitenlandse overheersing. Om in het interpretatiekader van Wohl en Strauss⁴¹ te blijven: de communisten bedeedden de stad als het ware een bijzondere persoonlijkheid toe, een eigen karakter, dat geen genade kon vinden. Begin jaren vijftig werd zelfs voorgesteld greep te krijgen op deze parasitaire en verdorven stad door de helft van de bevolking naar het platteland te verhuizen. Hoewel dit plan niet werd geëffectueerd, vonden nadien achtereenvolgende campagnes plaats om ‘contrarevolutionairen’, christenen, buitenlanders, corrupte ambtenaren of mensen

37 Barber, *The Fall of Shanghai*: 163.

38 Den Hartog, ‘Urbanization countryside’: 16.

39 Wohl & Strauss. *Symbolic representation*: 525.

40 Scheen, ‘Opium naar XTC’: 2-9.

41 Wohl & Strauss. ‘*Symbolic representation*’: 528.

die tot de rijke ‘bourgeoisie’ behoorden, weer terug in het gareel te krijgen en te heropvoeden.

Landscape of expression

Direct na de communistische machtsovername werden de Russische stedenbouwkundigen Benenikov en Simakov uitgenodigd om na te denken over de toekomst van Shanghai. In 1953 kwamen zij met een plan om Shanghai te transformeren tot een “compacte socialistische stad”. Dit plan ging uit van een complete metamorfose van het historische centrum, maar om praktische redenen werd alleen het gedeelte rondom de paardenrenbaan uitgevoerd. Dit was naast de handelshuizen aan de Bund een van de belangrijkste symbolen van de decadentie van Shanghai, een plek waar de (blanke) elite zich ontspande met gokken, roddel, zien en gezien worden. Na de communistische machtsovername werd dit symbool van westerse decadentie korte tijd gebruikt als executieplek voor criminelen en sympathisanten van de nationalist. In het stedenbouwkundige plan werd de renbaan omgevormd tot een reusachtig plein, symbolisch het Volksplein genaamd, waarbij paarden plaats moesten maken voor parades om steun te betuigen aan het nieuwe regime.⁴²

In beperkte mate vond er sloop of aanpassing plaats, zoals het plaats van een rode ster op het Custom House aan de Bund of de ‘onthoofding’ van kerken zoals bij de Rooms-katholieke Sint Ignatiuskathedraal. Tegelijkertijd werd er ook nieuwbouw gepleegd, zij het in zeer beperkte mate. Een voorbeeld is het Friendship Exhibition Hall, een klassiek stalinistische suikertaart uit begin jaren vijftig om de vriendschap tussen de Sovjet-Unie en China te eren. Dit gebouw werd – niet toevallig - gebouwd op de plek waar de villa had gestaan van een van de rijkste buitenlanders van de Franse Concessie, vastgoed en opiummagnaat Silas Hardoon.⁴³ Hardoon was een zakenpartner van David Sassoon en evenals de Sassoons van oorsprong afkomstig uit een arme Joodse familie uit Bagdad, die in de negentiende eeuw via Bombay de sprong naar Shanghai waagden.

Hoe dan ook, het gebouwde erfgoed in Shanghai heeft de communistische tijd betrekkelijk goed doorstaan. In een van haar eerste bezoeken aan de stad na het einde van de Culturele Revolutie constateert journalist Harriët Sergeant dat ‘nothing appears to have altered since the pre-war era. Shanghai is bigger, there are more people and a few new skyscrapers but otherwise communism has fallen on the city like a sandstorm, burying and preserving. The streetnames are different but not the buildings, from the officeblocks and hotels on the Bund to the villa’s in the suburbs. Even the interiors are untouched.’⁴⁴

42 Den Hartog. ‘Urbanization countryside’: 16.

43 Zie de website: www.thefrenchconcession.com.

44 Sergeant. *Shanghai*: 5.

Shanghai in de populaire cultuur

Ironisch genoeg zou een van Shanghai's grootste actrices de filmindustrie in deze periode ernstig aan banden leggen. Het betrof Jiang Qing, in het westen beter bekend als mevrouw Mao en als lid een van de Bende van Vier⁴⁵. De films die nog gemaakt werden, hadden een hoog ideologisch gehalte. Gelet op de thematiek (communistische revolutie, verheffing boeren en arbeiders, patriottisme) komt de stad Shanghai zelf nauwelijks in beeld. Het leeuwendeel van de (politiek geëngageerde) films werd niet vertaald en vond dan ook niet zijn weg naar het Westen. Na de communistische machtsovername was het ook gedaan met de bloeiende literaire *scene* in Shanghai. De beeldbepalende schrijvers werden vanwege de sluipende westerse invloeden in hun werk vermoord of tot ver in de jaren tachtig genegeerd.⁴⁶ In de periode tussen 1949 en 1991 werd proza meer geselecteerd op grond van politiek-maatschappelijke thema's, dan op grond van literaire kwaliteiten.⁴⁷ De enige schrijver die ook na de communistische machtsovername nog getolereerd werd, was Lu Xun (1881-1936), die vanwege zijn sympathie voor de Communistische Partij in 1926 een veilig onderkomen vond in Shanghai en die anders dan veel collega's maatschappijkritische teksten schreef over sociale verhoudingen.⁴⁸

In de internationale media werd Shanghai weer even genoemd als klein programmaonderdeel in het fameuze staatsbezoek van de Amerikaanse president Nixon aan China in 1972. Hoewel Nixon beleefdheidshalve sprak over "the vibrancy of a great city, Shanghai", was deze stad op dat moment niet meer dan een historisch relict.⁴⁹ Bovendien ging alle aandacht bij het bezoek uit naar de politieke implicaties. Ook in de communistische propaganda (posters en dergelijke) was er nauwelijks aandacht voor de stad, niet verwonderlijk gezien het omstreden karakter.

Met de economische liberalisatie onder Deng Xiaoping en de eerste voorzichtige investeringen vanuit het Westen in Shanghai vanaf het begin van de jaren tachtig van de twintigste eeuw, kwam de stad weer langzaam in het vizier van de internationale filmproducenten. Opvallend genoeg ging men toen weer voort op het spoor dat voor de communistische machtsovername gebruikelijk was. *Shanghai Surprise* uit 1987, met in de hoofdrollen Madonna en Sean Penn, begint waar alles 40-50 jaar geleden is opgehouden. De klassieke beelden van opium, triaden, mooie vrouwen en riksja's werden weer afgestoft en aan de kijker gepresenteerd. Het oude Shanghai leek toe aan een 'come back'. Een ander voorbeeld is *Indiana Jones and the Temple of Doom*, een film van regisseur Steven Spielberg uit 1984 die opent in een nachtclub in het Shanghai van de jaren dertig van de twintigste eeuw.

45 Jiang Qing (1914-1991) trouwde in 1939 met Mao Zedong en was zijn derde vrouw. Aanvankelijk was ze omstreden binnen de partij gezien haar verleden als filmactrice, maar bovenal vanwege haar vele affaires met kopstukken van de Guomindang (de nationalisten, waar de communisten in de jaren dertig en veertig tegen vochten).

46 M. Leenhouts. *Chinese literatuur van nu, aards maar bevlogen*. Breda 2008: 49.

47 Leenhouts. *Chinese literatuur*: 109.

48 Zie de website: www.marxists.org/archive/lu-xun.

49 Aanvankelijk was de persconferentie van Richard Nixon op You Tube te zien. De link is helaas inmiddels verwijderd.

Opnieuw ‘in the picture’: de metropool ontwaakt (1990 - heden)

Landscape of impression

Vanaf 1990 kreeg Shanghai de wind weer in de zeilen. Het partijkader gaf de stad dezelfde voordelen als de “speciale economische zones”, met als gevolg dat de stad nu ook belastingvoordelen, speciale programma’s en overheidsinvesteringen kreeg. Als vanuit het niets begon de economie - en daarmee de stad - te groeien. Er werd begonnen met de aanleg van het reeds genoemde Pudong, er werden metrolijnen aangelegd, nieuwe containerterminals, een nieuwe luchthaven enzovoorts. Economisch gezien werd er vooral ingezet op de informatietechnologie. Waar in de jaren tachtig vooral op het Zuiden (het achterland van Hongkong, Shenzhen en dergelijke) werd ingezet, werd nu de keus gemaakt voor Shanghai als speerpunt in de delta van de Yangtze.⁵⁰ Het nieuwe ‘*landscape of impression*’, kreeg aldus een directe vertaling in een geheel nieuw ‘*landscape of expression*’.

De directe ‘fysieke groei’ is vooral bedoeld om Shanghai weer een leidende rol te geven als commercieel en financieel centrum van China en de hele Aziatische regio.⁵¹ Vanzelfsprekend vertaalt deze groei zich ook in de groei van andere sectoren als detailhandel, horeca en dergelijke. Tegelijkertijd beseft men dat economische groei alleen niet voldoende is om Shanghai haar vooroorlogse grandeur en statuut terug te geven. Daarom investeert de stad ook in culturele voorzieningen en grote evenementen zoals de Wereldtentoonstelling van 2009. In de jaren negentig van de twintigste eeuw veranderde de visie van de stadsplanners dan ook.⁵² De stad wordt steeds meer ook als een *leisure landscape* gezien, waarbij de openbare ruimte van groot belang is voor de beleving van de stad voor de bezoekers. De stad mag weer “gezien” worden. Zelfs de aanleg van Pudong is een zorgvuldige manier van *scripting* (vormgeving) om het beeld van de stad zo krachtig mogelijk neer te zetten.⁵³

Landscape of expression

De economische koerswijziging van de nationale overheid, en daarmee van het stadsbestuur, had grote gevolgen. Het Volksplein, ofwel de voormalige paardenrenbaan, werd stedenbouwkundig ingevuld met onder meer het nieuwe Stadhuis, het Shanghai Museum en het Grand Theatre, gebouwen die potentie hebben te kunnen uitgroeien tot iconen van de culturele wederopstanding van de stad. Het lijkt alsof de stad de donkere jaren van het communisme zo snel mogelijk van zich af wilde schudden en de nieuwe tijd omarmt door het “paradeplein” een andere invulling en betekenis te geven.

Hetzelfde geldt voor de Bund. Deze robuuste structuur, onder het communisme vooral een belangrijke verkeersader met nauwelijks nog ‘commerciële’ functies zoals in de koloniale tijd, overleeft de moderniseringswoede na de economische

50 Den Hartog. ‘Urbanization countryside’: 8.

51 Yatsko, *New Shanghai*: 23, 58-59.

52 Hibbard, *The Bund Shanghai*: 14.

53 Jansson en Lagerkvist. ‘The Future Gaze’: 43.

“take off” door de open invitatie van het stadsbestuur aan de internationale banken en hotels om terug te keren naar de panden die zij daar ooit bezaten.⁵⁴ Daarnaast krijgt de oever een nieuwe betekenis als ‘leisure landscape’, om te flaneren, te ontspannen en te genieten van de futuristische skyline aan de overzijde. De opwaardering van de Bund vindt in recordtempo plaats, waarbij oude bankgebouwen, handelshuizen en het Costumhouse worden opgeknapt en veelal worden herbestemd tot luxe clubs, hotels, winkelcentra en bedrijven voor zakelijke dienstverlening. Hoewel de nieuwste betekenisverandering vooral door economische motieven en minder vanuit cultuurhistorisch besef schijnt te zijn ingegeven, lijkt het koloniale erfgoed hiermee definitief verankerd te worden in een stad waar het een omstreden positie innam.

Echter, door de bouw van Pudong is de Bund letterlijk in de schaduw komen te liggen van de wolkenkrabbers aldaar. De grootse koloniale gebouwen aan de Bund worden visueel gereduceerd tot ‘dwerfen’. De miljoenen bezoekers aan de stad wordt door hun bezoek aan de Bund vooral een blik gegund op het futuristische stadsdeel aan de overzijde van de rivier, het nieuwe *central business district*. De bouw van Pudong is naast een functionele stadsuitbreiding dan ook een zorgvuldige en doelbewuste *scripting* van de stedelijke ruimte. Het nieuwe Shanghai wil zich daarbij vooral presenteren als een nieuwe Chinese *global metropolis*, en niet (slechts) als de wederopstanding van een koloniale stad. Het erfgoed mag er deel van uitmaken, maar niet het volledige beeld van de stad bepalen. Hoe dan ook is het Shanghai van de eenentwintigste eeuw weer helemaal de oude: de rijkste en meest kosmopolitische stad van China. Zelfs in de nieuwe representatie van de stad, in het nieuwe Shanghai History Museum in Pudong, is er aandacht voor de opiumhandel en het opiumgebruik, de ontstaansbasis van deze stad. Maar dit museum is gevestigd in het basement van de 468 meter hoge Oriëntal Pearl Tower, waardoor de geschiedenis van de stad letterlijk ‘begraven’ wordt onder de vooruitgang.

Shanghai in de populaire cultuur

De literatuur reflecteert de snelle ontwikkeling van de stad. Zo sprak schrijfster Carolijn Visser tijdens haar recente bezoeken aan de stad met een fotograaf, meeneer Xu, die vanaf de jaren tachtig - toen de economie langzaam weer tot ontwikkeling kwam - “het oude Shanghai” van de oude koloniale villa’s, pagodes, sampans, huizen en steegjes nauwgezet documenteerde. Hij betreurt het dat ‘het oude’ in marstempo verdwijnt en dat ‘ruïnes van geheel verwoeste buurten verwijzen naar geweld en strijd’.⁵⁵ Ook de restauratietechniek van gebouwen die wel een plek in het nieuwe Shanghai mogen behouden, worden door hem bekritiseerd: ‘gerestaureerd betekent nieuw. Ze breken alles af en zetten dan iets neer wat erop lijkt.’⁵⁶

54 Scheen. ‘Van opium naar XTC’: 2-9.

55 C. Visser. *Shanghai Skyline*. Amsterdam-Antwerpen 2008: 46.

56 Visser. *Shanghai Skyline*: 41.

De recente economische bloei heeft ook de interesse weer gewekt in het Westen. Er verscheen een hele reeks aan studies, boeken en inventarisaties over het oude Shanghai van voor de Tweede Wereldoorlog, zowel over gebouwen, als over het ‘dagelijkse leven’, de hoogtijdagen van bloei en decadentie.⁵⁷ Hieruit blijkt dat men het aloude beeld en imago van de stad nog niet is vergeten. Sterker nog, genoemde publicaties dragen bij aan de instandhouding en versterking van de bestaande beelden, mede doordat veel aandacht uitgaat naar de grote bloeiperiode van de eerste helft van de twintigste eeuw.

Wat fictie betreft is het boek *Shanghai Baby* (1999) van schrijfster Wei Hui (1973) een typische exponent van de nieuwe generatie die het beeld van Shanghai bijstelt in de richting van het snelle leven in een hedendaagse metropool vol met kunstenaars en schrijvers. Het is een semiautobiografisch relaas, waarin de hoofdpersoon zich onderdompelt in een wereld van seks, literatuur en kunst en een keus probeert te maken uit twee mannen die voor lust en liefde staan. De toon wordt gekenmerkt door een zeker egocentrisme en staat ver van de maatschappijgeëngageerde literatuur uit de jaren van het communisme. De stad toont zich in haar boeken weer de moderne metropool vol vertier en vermaak waar het leven 24 uur per dag doorgaat. Het boek van Wei Hui is nog altijd verboden door de ongebruikelijke hoeveelheid erotiek. In zekere zin borduurt de film voort op de reputatie van het wilde nachtleven van Shanghai in de vooroorlogse jaren, maar dan hedonistischer en ‘moderner’. Het boek werd in 2007 verfilmt door Berengar Pfahl in dezelfde, enigszins rauwe, stijl.

Deze extra dimensie neemt niet weg dat er vandaag de dag nog steeds films worden gemaakt die terugrijpen op de hoogtijdagen van de stad, zoals de film *Shanghai* (2010) van Mikael Hafström waarin een geheim agent in het Shanghai van de jaren dertig arriveert om de moord op een bevriende collega te onderzoeken. De unieke situatie in de jaren twintig en dertig is klaarblijkelijk een te bijzonder beeld om te worden losgelaten.

Conclusie

Shanghai heeft een *stenen biografie* die de sporen draagt van een koloniaal kapitalistische samenleving, een communistische periode en een stad die aansluiting zoekt bij de globale wereldeconomie. Dit ‘*authored landscape*’ van Samuels heeft een bijzondere plek gekregen in zowel de Chinese als de internationale geschiedenis, waarbij de stad naar gelang het perspectief verschillend wordt gewaardeerd. Vanuit Chinees oogpunt was Shanghai een schandvlek die de gedwongen onderwerping aan het ‘immorele’ Westen belichaamde, “*de hoer van Azië*”, terwijl vanuit Westers perspectief Shanghai vooral als een - letterlijke - thuishaven in de Oriënt werd gezien, ofwel het “*Parijs van het Oosten*”. Met de laatste benaming wordt moderniteit als attribuut gepositioneerd, een stad gezegend met imposante gebouwen die zich in omvang, uiterlijk en verblijfcomfort kon meten met die in metropolen als Parijs en New York. Naast de architectuur impliceert deze karakterisering ook een

57 Onder andere Sergeant. *Collisionpoint of cultures*; Ou Fan Lee. *Shanghai Modern*; Dong. *Shanghai, The Rise and Fall*.

levensstijl, een *joie-de-vivre*, welke met name in de Franse Concessie was te vinden in de vele salons, cafés, bioscopen en andere plaatsen van vermaak. Niet alleen de architecturale ‘statements’ zijn van belang, maar ook de vele ‘gewone’ plekken waar mensen bijeen kwamen en de stad ‘vormden’.

Maar Shanghai heeft ook een *immateriële biografie*, de verbeelding in de populaire cultuur, vastgelegd in woord, beeld en geluid. Deze biografie is deels verweven met het bovengenoemde “*landscape of expression*”, maar deels ook een creatieve, fictieve vorm. Het is deze extra dimensie van beelden, verhalen, fictie, emoties en herinneringen die bepalend is voor de beeldvorming en het imago van de stad en in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de twee eerder genoemde karakteriseringen. Beide biografieën hebben zich betrekkelijk parallel ontwikkeld omdat Shanghai een jonge stad is die bovendien al snel in de schijnwerpers van de, zich vanaf 1900 zich snel ontwikkelende, populaire cultuur kwam te staan. Hierdoor kon de *stenen biografie* direct worden vertaald in aansprekende beelden (waaronder film, strip, reclame, reisgidsen) die bovendien wereldwijd verspreid konden worden en een iconografisch reductionisme boden om greep op deze complexe stad te krijgen.⁵⁸

Andersom heeft het zich snel verspreidende imago van de stad op zijn beurt weer grote groepen zakenlieden, avonturiers, vluchtelingen en toeristen naar de stad getrokken. Concrete gebouwen lijken - wellicht met uitzondering van de iconische Bund - maar beperkt een rol te spelen in het imago van de stad, anders dan in bijvoorbeeld Parijs of Rome. De kracht van het imago, de beelden en verhalen die iedereen bij deze stad krijgt, is een eigenstandige vorm van erfgoed geworden. De stad heeft vooral een *persoonlijkheid* gekregen. Als we de verschillende trefwoorden uit de populaire cultuur aan elkaar rijgen analoog aan de aanpak van Wohl en Strauss, om tot een beeld of imago van de stad te komen, dan komen we uit bij kernbegrippen als handel, kosmopolitisme, vrijheid, decadentie en moderniteit.

Maar met twee visies op de persoonlijkheid van de stad waren conflicten bijna onvermijdelijk. Conflicten die al lang op de achtergrond speelden, kwamen in volle heftigheid naar voren tijdens de revolutie van 1949. De communisten hebben alles in het werk gesteld om het imago van de stad te veranderen, te herschrijven. Zowel in fysieke zin, bijvoorbeeld door de omvorming van de paardenrenbaan tot paradeplein, maar vooral door direct en grootschalig in te grijpen in het leven van mensen die de stad samen ‘maken’. Ook in de populaire cultuur werd de nieuwe toon gezet, waarbij Shanghai in de westerse media naar de achtergrond verdween en in de Chinese media sterk socialistisch werd ingekleurd.

Met de in de jaren negentig vanuit economische motieven ingezette koerswijziging, kwam de aandacht voor Shanghai en haar verleden weer in volle hevigheid terug. In de populaire cultuur werd het beeld vanuit een Westerse visie en hang naar exotiek (*fernweh*) sterk geromantiseerd, alsof er geen revolutie is geweest. Het fysieke erfgoed werd zelfs volledig overschaduwd door de oude beelden van de stad, gekenmerkt door het rauwe kapitalisme.

58 Wohl en Strauss. ‘Symbolic representation’: 526.

De huidige machthebbers zetten meer in op uitbreiding van de stad volgens de herkenbare concepten van Lynch. Het gebruik van het erfgoed is daarbij een slimme zet. In een mondiale samenleving, waarin steden steeds meer het ankerpunt van ontwikkeling zijn, is een krachtige identiteit goud waard.⁵⁹ Bovendien is de nostalgie naar de hoogtijdagen van de stad in de jaren twintig en dertig een belangrijke kracht die het nieuwe Shanghai weer verbindt met de wortels van de mondiale stad die het toen al was en tevens als een open uitnodiging geldt naar het Westen, waar de herinneringen aan het oude Shanghai middels eigen ervaringen, boeken en films nog altijd levend zijn. Erfgoed wordt bewust ingezet als een politieke strategie.⁶⁰

Het eertijds omstreden karakter van het erfgoed speelt geen rol van betekenis meer. Als een Chinese *global metropolis* scheidt de stad bewust een nieuw beeld met een uiterst futuristische skyline, waaraan het oude ondergeschikt is gemaakt. Maar juist het nieuwe sluit goed aan bij de oude beelden van Shanghai waar we al zo lang bekend mee zijn: moderniteit, decadentie, dynamiek en kapitalisme. Op deze wijze versterken de nieuwe investeringen de oude reputatie van moderniteit en decadentie en is de stad op weg weer een van de belangrijkste metropolen van de wereld te worden. Beide biografieën worden in deze eeuw dan ook weer met elkaar verenigd.

Auteursbeschrijving

David Koren (1971) heeft zowel Sociale geografie gestudeerd aan de Universiteit Utrecht als Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij werkt als adviseur cultuurhistorie en monumenten bij de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland. Daarnaast is hij lid van ICOMOS, bestuurslid van de Historisch-Geografische Vereniging Utrecht en organiseert hij veel erfgoedexcursies en publiceert geregeld over cultuurhistorische onderwerpen.

Bibliografie

- Barber, N. *The Fall of Shanghai. The splendor and squalor of the imperial city of trade, and the 1949 revolution that swept an era away.* New York 1979.
- Bell, D., A. de-Shalit. *The spirit of cities. Why the identity of a city matters in a global age.* Princeton 2011.
- Bradley, R. 'Ruined buildings, ruined stones: enclosures, tombs and natural places in the Neolithic of south-west England', *World Archeology*, 30-1 (1998): 13-22.
- Coblence, J-M. 'De paraplu's van Shanghai.' In: G. van Istendael (red.). *Kuifje en de stad*, Brussel 2004: 48-53.
- Den Hartog, H. 'Urbanization of the countryside.' In: H. den Hartog (red.). *Shanghai New Towns. Searching for community and identity in a sprawling metropolis.* Rotterdam 2010: 7-42.

59 Onder andere D. Bell en A. de-Shalit, *The spirit of cities. Why the identity of a city matters in a global age.* Princeton 2011; R. Florida. *The rise of the creative class. And how it's transforming work, leisure, community and everyday life.* New York 2002; R. Florida. *Who's your city? How the Creative Economy Is Making Where to Live the Most Important Decision of Your Life.* New York 2008.

60 Lagerkvist. 'The Future Is Here': 222.

- Denison, E., G. Yu Ren. *Building Shanghai, the story of China's Gateway*. Chichester 2006.
- Dong, S. *Shanghai, The Rise and Fall of a Decadent City*. New York 2001.
- Florida, R. *The rise of the creative class. And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York 2002.
- Florida, R., *Who's your city? How the Creative Economy Is Making Where to Live the Most Important Decision of Your Life*. New York 2008.
- Gomez, G.A. *A Wetland Biography: seasons on Louisiana's Chenier plains*. Austin 1998.
- Hergé, *Kuiffe in Amerika*. Doornik 1989 (eerste druk: 1932).
- Hergé, *De Blauwe Lotus*. Doornik 1990 (eerste druk 1936).
- Hibbard, P., *The Bund Shanghai; China faces West*. Hongkong 2007.
- Jansson, A., A. Lagerkvist. 'The Future Gaze: City Panoramas as Politico-Emotive Geographies'. *Journal of Visual Culture* 8-1 (2009): 25-53.
- Kolen, J.C.A. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.
- Kopytoff, I. 'The cultural biography of things: commoditization as process.' In: A. Appadurai (red.). *The social life of things*. Cambridge 1986.
- Lagerkvist, A. 'The Future Is Here: Media, Memory, and Futurity in Shanghai.' *Space and Culture* 13-3 (2010): 220-238.
- Leenhouts, M., *Chinese literatuur van nu, aards maar bevolgen*. Breda 2008.
- Lynch, K. *The Image of the City*. Cambridge, Massachusetts 1960.
- Mitchison, L. *De Chinese Revolutie*. Den Haag 1974.
- Ou-Fan Lee, L. *Shanghai Modern; the flowering of a new urban culture in China, 1930-1945*. Cambridge, Massachussets 1999.
- Peeters, B. *De wereld van Hergé*. Doornik 2006.
- Roymans, N. 'The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape.' *Archeological Dialogues* 2-1 (1995): 2-24.
- Samuels, M.S. 'The Biography of landscape, cause and culpability.' In: D.W. Meinig (Ed.). *The interpretation of ordinary landscapes; geographical essays*. New York 1979.
- Segalen, V. *Brieven uit China* (Privé Domein 253). Amsterdam 2010.
- Sergeant, H. *Shanghai, collisionpoint of cultures 1918-1939*. New York 1990.
- Scheen, L. 'Van opium naar XTC: Shanghai in de moderne literatuur.' *Het trage vuur, tijdschrift voor Chinese literatuur*. 11-35 (2006): 2-9.
- Slauerhoff, J.J. *Schuim en as*. Utrecht & Antwerpen 1987.
- Visser, C. *Shanghai Skyline*. Amsterdam 2008.
- Wohl, R. A.L. Strauss, 'Symbolic representation and the urban milieu.' *The American Journal of Sociology* 63-5 (1958): 523-532.
- Yatsko, P. *New Shanghai. The rocky rebirth of China's legendary city*. Singapore 2003.

Buiten Wittevrouwen

Biografie van een stadswijk

John de Jong

Inleiding

Middenin de Utrechtse wijk Buiten Wittevrouwen staat een klooster. Het kolossale neogotische bouwwerk heeft me, sinds ik ruim drie jaar geleden in de Adriaanstraat ben komen wonen, geïntregerd. Vanuit de bescheiden voorkamer heb ik nog net zicht op de dubbele bordestrap die leidt naar de hoofdingang (afbeelding 1). Eens in de zoveel tijd gaat de voordeur open en stappen vier oude mannen de buitenwereld in. De monniken - het koperen bordje naast de deur verradt Minderbroeders Franciscanen - helpen elkaar dan de trap af, vouwen zichzelf in een oude auto en



Afbeelding 1. Klooster Minderbroeders Franciscanen (Foto: J. de Jong).

verdwijnen. Het is juist op deze momenten, dat het klooster tot mijn verbeelding spreekt. Wat zal er in de toekomst met het complex gebeuren, wanneer de vier oude mannen definitief verdwijnen en zich geen opvolgers aandienen? Mogelijk wacht het klooster hetzelfde lot als andere Rooms-katholieke gebouwen in de wijk en voegt het zich in het rijtje van de Blauwe Egel, de Blauwe Leeuw en de Blauwe Vos. Transformatie tot kinderdagverblijf ligt om één reden niet voor de hand: de bordestrap is niet kinderwagenvriendelijk.

Landschappelijke transformatie en ruimtelijk proces

Het voorgaande illustreert dat nieuwe generaties voortbouwen op de ruimtelijke orde die voorgangers nalaten. In navolging van architectuurhistoricus Auke van der Woud¹ kan ruimtelijke orde opvat worden als de materiële orde van het landschap die, al dan niet bewust, door mensen is voortgebracht. Het denken en handelen met betrekking tot de inrichting van de ruimte vormt volgens Van der Woud een integraal onderdeel van deze ruimtelijke orde. Wezenlijk voor de landschapsbiografische benadering is dat landschap wordt begrepen als een ruimtelijke orde die gereproduceerd wordt binnen de ruimere context van een temporele orde. Anders gesteld, er is sprake van een voortgaand proces van herordening, waarbij de fysieke leefomgeving telkens opnieuw vorm en betekenis wordt gegeven. De ontwikkeling van een landschap is derhalve nauw verbonden met de wijze waarop mensen, binnen de kaders van hun denken en handelen, anticiperen op en (her)scheppend interveniëren in het landschap waarin voorgaande generaties hebben geleefd. Om die reden wordt in dit essay het gelaagde karakter en de dynamiek van de wijk Buiten Wittevrouwen nadrukkelijk vanuit een sociaal-maatschappelijke en institutionele invalshoek geanalyseerd. Een persoonlijke inkleuring van de mentale, culturele en institutionele dimensies vindt plaats door de transformatieprocessen zoveel mogelijk te plaatsen tegen het decor van de contemporaine ideeënwereld van personen of groepen. Deze invalshoek wordt door planoloog Len de Klerk aangeduid als mentaliteitsgeschiedenis:

“De mentaliteitsgeschiedenis zoekt in het aan specifieke tijdruimtes gebonden duurzame psychische substraat de grondslag van persoonlijk en groepshandelen als motor van de gang der geschiedenis. Onder psychisch substraat wordt verstaan een min of meer omljnd complex van voorstellingen, overtuigingen, gevoelens en waarden dat aanzet tot bepaalde vormen van handelen en gedrag.”²

Het landschap is in deze opvatting het projectievlak van denkbeelden die mensen van vlees en bloed vroeger hadden over hun leefwereld en leefomgeving. Dit sluit aan bij de grondgedachte dat ‘elk landschap de spiegel is van de samenle-

1 A. van der Woud. *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, Amsterdam 1987: 15-16.

2 L. de Klerk. *De modernisering van de stad 1850-1914. De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland*. Rotterdam 2008: 19.

ving die het bewoont'.³ Behalve door het schetsen van de mentaliteitsgeschiedenis, krijgt het individueel perspectief invulling in de vorm van anekdotes die exemplarisch zijn voor de bijdragen die personen leverden aan de ruimtelijke dynamiek.

Bij de vraag hoe het stadslandschap van de wijk Buiten Wittevrouwen is ontstaan en veranderd, worden wijzigingen in de ruimtelijke orde beschreven langs de lijnen van continuïteit (duurzaamheid) en discontinuïteit (breuken). Enerzijds wordt belicht op welke wijze het prestedelijk landschap heeft doorgewerkt in de fase van stadsuitbreiding, waarbij een relatie wordt gelegd met de toenmalige ruimtelijke praktijken en hun institutionele context. Anderzijds wordt aan de hand van vier korte verhalen, die onderdeel uitmaken van een veelvoudige biografie, aangestipt hoe het stadslandschap is getransformeerd en geïnterpreteerd. Door transformaties niet alleen in verband te brengen met de gebruiksgeschiedenis, maar eveneens het ruimtelijk handelen en denken van mensen te schetsen tegen de achtergrond van maatschappelijke kaders die op zichzelf weer dynamisch zijn als gevolg van (geleidelijke) veranderingen in het ruimtelijk handelen en denken, wordt het 'onderwaterscherf' van het landschap aangezet.⁴

Een duurzame orde

Buiten Wittevrouwen als onderdeel van een religieus en militair landschap

Niet monniken, maar nonnen vormen het startpunt van dit eerste gedeelte van dit essay. In 1797 kwam een abrupt einde aan de ruim vier eeuwen durende woongeschiedenis van de zusters Premonstratenzers, een kloosterorde die bekend staat om haar witte pijen. Het was niet vergrijzing van haar bewoners, maar de invoering van Franse wetgeving die het adellijk vrouwenklooster Wittevrouwen de das omdeed. In de jonge Bataafse Republiek werden kloosters opgeheven en bezittingen van de Rooms-katholieke kerk geconfisqueerd. Het terrein van het al eerder in verval geraakte kloostercomplex viel in handen van het stadsbestuur. Dat besloot in 1824 tot de bouw van de Willemskazerne, waarvoor ook De Hond werd opgeofferd, een bouwvallige middeleeuwse waltoren nabij de Wittevrouwenpoort.⁵

Deze transformatie in het noordoostelijk deel van de ommuurde stad trof twee pijlers van de ruimtelijke orde, die de inrichting van Utrecht voorafgaand aan de stedelijke uitbreiding in belangrijke mate bepaalden. Zowel binnen als buiten de vestinggracht was tot het begin van de negentiende eeuw sprake van een militair en religieus geordend landschap, een orde die in grote lijnen teruggevoerd kan worden op de aanwezigheid van het Romeinse castellum (eerste tot derde eeuw

3 T. Lemaire en J. Kolen. 'Landschap in meervoud: op weg naar een gespleten landschap?' In: J. Kolen en T. Lemaire (red). *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*. Utrecht 1999: 20.

4 In het tekstverwerkingsprogramma WordPerfect bestond de mogelijkheid om onderaan het beeldscherm codes weer te geven, die de opmaak van de tekst bepaalden. Landschap is geen 'platte tekst'. De verschijningsvorm hangt samen met onderliggende handelingspatronen en daarmee verbonden denkbeelden over ruimte.

5 A. van Hulzen. *Utrecht op oude foto's – van Catharijne naar Wittevrouwe*. Den Haag 1980: 227.

na Chr.) en de kerstening van de Friezen en Saksen door Sint Willibrord, de eerste aartsbisschop van Utrecht (zevende eeuw na Chr.). De verdediging van de stad gebod een vrij schootsveld en de kerk was als grootgrondbezitter in belangrijke mate verantwoordelijk voor ontginning en gebruik van gronden buiten de stad.

De stad onderscheidde zich tot in de negentiende eeuw scherp van het platteland, niet alleen in fysiek opzicht maar evenzeer op juridisch, politiek, economisch en sociaal-cultureel terrein. Hoewel de ruimtelijke orde aan weerszijden van de vestingwerken werd gedictieerd door dezelfde geïnstitutionaliseerde belangen, fungeerde de stadspoort in de beleving als filter tussen twee werelden.⁶ Een stadsbewoner die vóór 1800 de Wittevrouwenpoort uitging, belandde op de Biltse Steenstraat. Langs deze straatweg⁷ had zich sinds de middeleeuwen een kleine voorstad ontwikkeld, compleet met eigen omwalling en Gildpoort.⁸ Op dit gebied had de stedelijke rechtsmacht vanouds beperkt vat. Het vormde een parasitaire agglomeratie met ondernemingen die de regels, verordeningen en accijnzen van de stad ontdoken. Ook bevonden zich hier enkele gasthuizen, zoals het Heilige Kruisgasthuis en Martha Gasthuis, die onderdak boden aan reizigers en anderen die niet tot de vaste inwoners van de stad behoorden.⁹

Gronden ter nering en vermaak

Het gedeelte van Buiten Wittevrouwen dat niet viel binnen de voorstad, vormde van oudsher onderdeel van de groentetuin van Utrecht.¹⁰ Ten oosten van de stad kweekten hoveniers op de vruchtbare stroomruggronden van de Oude Rijn groenten en fruit. Onverharde landwegen dienden ter ontsluiting van de percellen. Door het gebied liep de Nagtegalensteeg, de enige route van de stad naar de Abdij Oudwijk¹¹. De steeg was vernoemd naar Herberg 't Nagtegaaltje, die zijn naam weer dankte aan het zingende vogeltje waar ook de Utrechtse advocaat Mr. Hieronymus van Alphen (1746-1803) over dichtte in zijn 'De dichter en de nachtegaal':

*“Een dichter, die schier dag en nacht
Versleet met likken en beschaven,
Maar met zijne ingebeelde gaven,
Nog nooit iets schoons had voortgebracht,*

6 Van der Woud. *Het lege land*: 337.

7 In 1139 werd aan de oostzijde van de stad een weg aangelegd die liep naar de hoge gronden bij De Bilt. Na bestrating in 1290 ontstond de benaming Biltse Steenweg of Nieuwe Steenweg. M. Heurneman en B. van Santen. *De Utrechtse wijken – Oost*. Utrecht 2007: 13.

8 C. Edens. *Karakteristieken van Utrecht*. Utrecht 2007: 4.

9 Heurneman en Van Santen. *De Utrechtse wijken – Oost*: 18.

10 'Het gebied ten oosten van de stad werd aanvankelijk aangeduid als 'het gebied buiten de Wittevrouwenpoort', later kortweg 'Buiten Wittevrouwen' en tenslotte 'Wittevrouwen'. In het begin van de zeventiger jaren van deze eeuw is de benaming Buiten-Wittevrouwen weer binnengeslopen. Sindsdien wordt met Wittevrouwen het gebied ten noorden en met Buiten-Wittevrouwen het gebied ten zuiden van de Biltstraat aangeduid'. H.A. Denneman. *Wittevrouwen en Buiten-Wittevrouwen. Tussen Lepelenburg en Ezelsdijk*. Utrecht 1997: 12.

11 Het klooster werd in 1580 opgeheven ten gevolge van de Reformatie. In de zeventiende eeuw is op deze plek de buitenplaats Oudwijk aangelegd.

*Hoorde eens bij maneschijn den slaanden nachtegaal.
 Wat is het toch, dus sprak hij, dat de taal
 Van dezen zanger doet behagen:
 Hij kent de regels niet van harmonij en maat;
 Al 't fraai van zijn gezang bestaat
 In kunsteloze slagen.
 En ik, die op mijn nagels bijt,
 En alles doe om meer dan schoon te wezen,
 Ik word door niemand schier gelezen! ...
 Hier voelde mijn poët een vonkje van de nijd;
 Ja, hij begon, om zich te wreken,
 Met dezen nachtegaal luidkeels de gek te steken.
 Bedaar toch, heer poët, zêi toen de nachtegaal.
 Dat ik u thans zoo gul op mijn gezang onthaal,
 Geschiedt tot uw vermaak; wees daarom niet boosaardig!
 De vogel is den scheut niet waardig.
 Wij gaan geen éenen weg; gij pocht op uwe kunst,
 En zoekt door angst en zweet de gunst
 Te koopen, ja te dwingen.
 Ik zie, mijn goede man! het zingen valt u zuur.
 Ik folter nooit mij zelf om door de kunst te zingen,
 Maar al mijn toonen zijn natuur.”*

*“De eenvoudige natuur heeft dikwijls 't hart geraakt,
 Terwijl de kunst alleen een slechten dichter maakt.”¹²*

In 1637 kocht de stad Utrecht een brede strook hoveniersgronden op en richtte een kolfbaan in ter vermaak van professoren en studenten van de jonge universiteit.¹³ De 740 meter lange Maliebaan (afbeelding 2 en 3) werd aan weerszijden beplant met 1200 linden en 600 iepen.¹⁴ Welgestelde stedelingen kochten langs de lommerrijke laan percelen, aanvankelijk als vorm van geldbelegging, later om pleziertuinen met theehuizen en theekoepels aan te leggen.¹⁵ Om beter uitzicht over de baan te hebben, werden de bouwwerken door de rooilijn heen gebouwd. Deze gewoonte werd in 1730 geformaliseerd door één rooilijn voor percelen en één rooilijn voor theekoepels vast te stellen. Dat dit zijn sporen heeft nagelaten in de omgeving, blijkt uit het feit dat de gevelwand van de negentiende-eeuwse bebouwing van herenhuizen verspringt.¹⁶

12 A.C.S. de Koe. *Bloemlezing uit de gedichten en het proza van Hiëronymus van Alphen*. Zutphen s.d.: 64.

13 De Utrechtse universiteit werd op 26 maart 1636 gesticht.

14 J.A. van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht 1850-1940*. Zwolle 1990: 24.

15 In Londen vond een vergelijkbare ontwikkeling plaats in de wijk Westminster. Evenals de Maliebaan, refereert de straatnaam Pall Mall naar het spel 'Pallemaille' dat in de zeventiende eeuw op die plek werd gespeeld. In de achttiende eeuw werd een groot aantal theehuizen langs de laan omgevormd tot sociëteitsgebouw.

16 Heurneman en Van Santen. *De Utrechtse wijken - Oost*: 27.



Afbeelding 2. 't Vermackelyck gesicht van de Malie-baen 't Utrecht – Ets van Casper Specht naar een tekening van Jan Vianen uit 1697 (bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 30274).



Afbeelding 3. De Maliebaan (foto: J. de Jong).

Van schootsveld tot stadswijk

Een belangrijke breuk in de ruimtelijke orde vond plaats rond 1815, toen de Nieuwe Hollandse Waterlinie onder bewind van koning Willem I werd aangelegd. Door de veranderde defensiepolitiek, bekrachtigd door de Wet op de Militaire 's Lands Gronden uit 1814, verloor Utrecht zijn rol als vestingstad.¹⁷ De stad werd een door forten beschermde garnizoensstad, niet langer beperkt door het eeuwenoude keurslijf van stadswallen. In 1826 riep burgemeester Van Asch van Wijk een commissie in het leven die de mogelijkheden van stadsuitbreiding moest onderzoeken. Het plan dat J.D. Zocher naar aanleiding van de bevindingen van de commissie zou opstellen, is met uitzondering van de omvorming van de stadswallen tot wandeling, nooit gerealiseerd.¹⁸ De uitvoering van de plannen liep grote vertraging op als gevolg van de Belgische Opstand van 1830 en de uitbraak van cholera-epidemieën.¹⁹ Pas vanaf 1850 zou de wijk Buiten Wittevrouwen gefaseerd ontwikkeld worden.²⁰

De stadsuitbreiding vond niet plaats op een tabula rasa. Hoewel omstreeks 1850 nog sprake was van een grotendeels onbebouwd gebied, lagen in het landschap de aanleidingen en potenties besloten die bij de inrichting van de nieuwe laag werden opgepakt. Aan de hand van een analyse van het minuutplan uit 1832 wordt nader toegelicht hoe de bestaande ruimtelijke orde de grondslag vormde voor de transformaties die zouden gaan plaatsvinden. De contemporaine mentaliteitsgeschiedenis wordt in deze korte analyse verweven.

De uitbreiding

Ruimtelijke transformatie als onderneming

Aan de uitbreidingswijk Buiten Wittevrouwen lag geen stedenbouwkundig plan ten grondslag. Planmatige stadsontwikkeling werd pas met de invoering van de Woningwet in 1901 verplicht.²¹ In de periode waarin Buiten Wittevrouwen werd gerealiseerd (1850-1900) vonden twee belangrijke institutionele verschuivingen plaats die beschouwd kunnen worden als een dynamisch kader waarbinnen het individueel en collectief handelen gestalte kreeg. Enerzijds evolueerde het doctrinair-liberalisme tot sociaal-liberalisme, anderzijds ontwaakte de christen-democratie die de verzuiling van de samenleving vestigde.²² In relatie tot eerstgenoemde verschuiving geldt dat de rol van het particulier initiatief van grote invloed is geweest op de bouwgeschiedenis van Buiten Wittevrouwen. Op afbeelding 4 is te zien dat

17 Van der Woud. *Het lege land*: 368-371.

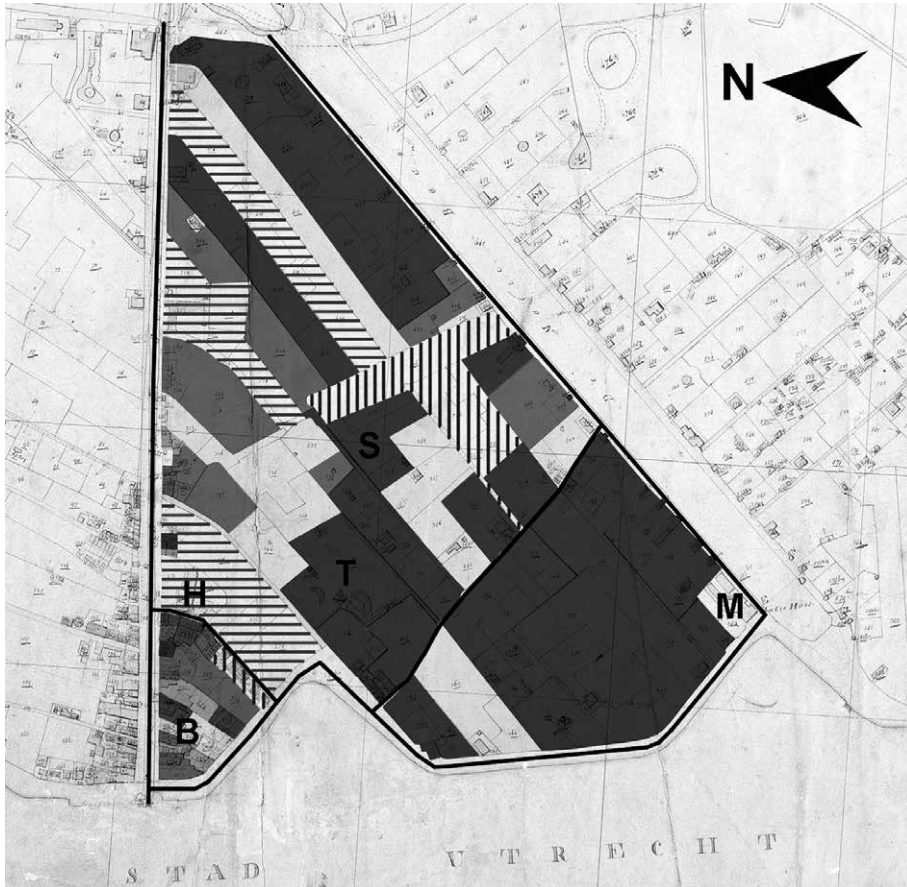
18 Edens. *Karakteristieken van Utrecht*: 1.

19 De Klerk. *De modernisering van de stad 1850-1914*: 237.

20 De implementatie van de Gemeentewet 1851 en de afschaffing van tolheffing bij stadspoorten en barrières in 1864 waren eveneens belangrijke voorwaarden voor de uitbreiding van Nederlandse steden buiten de oude stadswallen. G. Andela. 'De stad als natuurverschijnsel.' In: E. Taverne en I. Visser (red). *De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*. Nijmegen 1993: 184.

21 H. van der Cammen en L. de Klerk. *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinex-wijk*. Houten 2003: 88.

22 De Klerk. *De modernisering van de stad 1850-1914*: 22-28.



Afbeelding 4. Grondeigendom – situatie blijktens het kadastraal minuut 1832. Rooms-Katholieke kerk (horizontale arcering), Protestantse kerk (verticale arcering), hogere klasse (donkerste tint), middenklasse (donkere tint), lagere klasse (lichte tint) en agrariër (lichtste tint). De publieke wegen (zwarte lijnen) waren in bezit van de stad Utrecht, met uitzondering van de middenbaan van de Biltstraat, die eigendom was van het rijk (bron: Kadastrale Atlas Utrecht 1832 – Abstede sectie A blad 1, bewerkt door John de Jong)

B = voorstad langs de Biltstraat

H = Heilige Kruisgasthuis

M = Maliehuys (eigendom van de stad Utrecht)

S = perceel van mevrouw Speyaert van Woerden (hofje gebouwd in 1879)

T = Park Tivoli

een aanzienlijk deel van de gronden in bezit was van particulieren uit de midden- en hogere klasse.²³ Zoals gebruikelijk in deze periode verkochten grondeigenaren

²³ De kaart is samengesteld op grond van gegevens over eigenaren van percelen, zoals vermeld in Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (AOT's).



Afbeelding 5. De Breyerskamers werden in 1749 bij uiterste wilsbeschikking bestemd tot vrijwoningen voor armlastige leden van de hervormde kerk (foto: J. de Jong).

percelen aan speculanten die deze in delen doorverkochten aan aannemers. De speculatieve woningbouw resulteerde in een onsaamenhangend stedenbouwkundig patroon²⁴ en een groot aantal arbeiderswoningen van lage kwaliteit.²⁵

De verzuiling kwam in ruimtelijk opzicht tot uiting in de charitatieve woningbouw en de bouw van voorzieningen door de Rooms-katholieke en Protestantse kerken. In Buiten Wittevrouwen werden door kerkelijke instellingen en filantropen verscheidene hofjes voor armlastigen gebouwd, een praktijk die overgeleverd was uit de middeleeuwen. Net buiten de singel aan de Gasthuisstraat bevonden zich overigens al sinds 1749 de Breyerskameren, een serie vrijwoningen die door burgemeester Johan Breyer was nagelaten aan de diaconie van de hervormde gemeente (afbeelding 5). Na 1850 zouden meerdere hofjes gebouwd worden: de hofjes aan de Hovenstraat en Moesstraat (1860), het Speyaert van Woerdenhofje in de Kerkstraat (1879), het hofje van Eleëmosynae (armenkamer) van (het kapittel van) Oudmunster in de Paleasstraat (1890) en de Stevensfundatie in de Kruisstraat (1853). De bouwstijl van de hofjes reflecteerde de gezindte van de beherende stichting, waarbij de neogotische stijl toegepast werd door de Rooms-katholieken en de neorenaissancistische stijl door de protestanten (afbeelding 6). Ten aanzien van de voorzieningen gold, dat met name katholieke jongens- en meisjesscholen werden gesticht. Belangrijke oorzaken waren volgens Heurneman en Van Santen de

24 Illustratief is dat de Appelstraat en Thinstraat doodlopen op de tuinen van de huizen aan de Kerkstraat en de Tulpstraat doodloopt op die van de Maliebaan.

25 In een gemeentelijk rapport uit 1868 over de woonomstandigheden in de stad, werd de uitbreiding Wittevrouwen genoemd als gebied waar onaanvaardbare toestanden heersten. Van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw*: 25.



Afbeelding 6. Uit een legaat van mevrouw Speyaert van Woerden werd in 1879 een hofje gebouwd voor rooms-katholieke weduwen (foto: J. de Jong).

katholieke emancipatie als gevolg van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, alsmede de onderwijswet van 1857 die het mogelijk maakte om zonder toestemming van de overheid scholen voor bijzonder onderwijs te stichten.²⁶ Een clustering van scholen bevond zich aan de Adriaanstraat, Pallaesstraat en Deken Roesstraat; het gebied waar de Rooms-katholieke kerk blijkens de minuutplan al een sterke grondpositie had.²⁷ De katholieke scholenstichting kende een verpersoonlijking in de figuur van pastoor Roes, die de drijvende kracht was achter veel van de initiatieven.²⁸

Continuïteit in vorm en gebruik

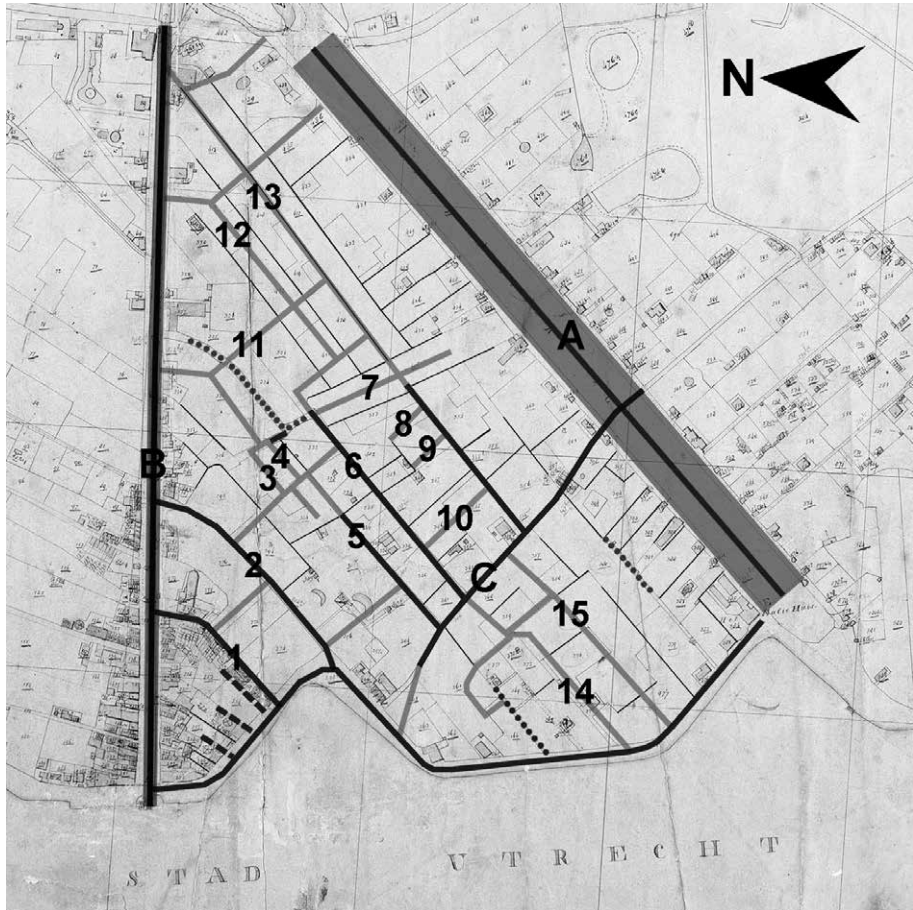
Instituties en (invloedrijke) personen hebben weliswaar door hun beslissingen actief vorm gegeven aan ruimtelijke veranderingsprocessen, bij het creëren van een nieuwe ruimtelijke orde is aangehaakt bij bestaande structuren en elementen in het landschap. Als voorbeeld kunnen de stegen worden genoemd, die door particuliere ontwikkelaars tot straten werden opgewaardeerd en zodoende duurzaam werden geïntegreerd in de stedenbouwkundige structuur van de wijk.²⁹

26 Heurneman en Van Santen. *De Utrechtse wijken – Oost*: 107.

27 Tegenwoordig doet het merendeel van de gebouwen dienst als kinderdagopvang. Hoewel de eigendomssituatie is veranderd, is de gebruiksfunctie duurzaam.

28 z.n. 'Parochiale scholen in de Adriaanstraat.' *Het Centrum*. 26 april 1912: 6.

29 Een bijzonder gegeven is dat vanuit de Monseigneur Van de Weteringlaan (de voormalige Weistraat) een zichtas bestaat die gericht is op de toren van de St. Catharijnekathedraal van het bisdom Utrecht. De grote kruiskerk kwam in 1560 gereed, echter de huidige kerktoren werd omstreeks 1900 gebouwd. Het is niet duidelijk of het kerkgebouw als oriëntatiepunt gehanteerd werd bij de aanleg van de oorspronkelijke steeg.



Afbeelding 7. 'Stratenpatroon en persistente perceelsgrenzen'. Deze kaart geeft de pre-urbane structuren weer, zoals die geïntegreerd en nog steeds zichtbaar zijn in de stedenbouwkundige structuur van Buiten Witteorouwen: bestaande weg in 1832 (donkere, dikke lijn); steeg (geblokte lijn); oude weg, beloop nog herkenbaar (gestippelde lijn) en kavelgrens in 1832 reeds aanwezig (donkere, dunne lijn). Een aantal van de wegen dat na 1832 is aangelegd (lichte, dikke lijn), vertoont voor wat betreft de ligging een nauwe samenhang met de vroegere kavelstructuur (bron: Kadastrale Atlas Utrecht 1832 – Abstede sectie A blad 1, bewerkt door John de Jong).

Straatnamen: Maliebaan (A), Bilstraat (B) and Nachtegaalstraat (C), Gasthuisstraat (1), Kruisstraat (2), Moesstraat (3), Hovenstraat (4), Mulderstraat (5), Kerkstraat (6), Tulpstraat (7), Appelstraat (8), Thinstraat (9), Kerkdwarsstraat (10), Deken Roesstraat (11), Adriaanstraat (12), Monseigneur Van de Weteringstraat (13), Schoolstraat (14) en Parkstraat (15).

Op afbeelding 7 is te zien dat delen van de Monseigneur Van de Weteringstraat, de Kerkstraat, de Kruisstraat en de Mulderstraat gelegen zijn op het tracé van oude landwegen. Hetzelfde geldt voor de Nachtegaalstraat en de Gasthuisstraat, hoewel de laatste toentertijd al een straat vormde, die over de gehele lengte was bebouwd. Behalve de continuïteit in de ligging van wegen, valt de relatie van het huidige stratenpatroon met de toenmalige verkaveling op. Dat bij de aanleg van straten werd aangesloten bij de bestaande kavelstructuur, is duidelijk zichtbaar aan de

gedraaide ligging van de Tulpstraat ten opzicht van de Kerkstraat en Monseigneur Van de Weteringstraat. De Tulpstraat is op de middenas van een langgerekt perceel aangelegd, waarna aan weerszijden bebouwing is opgetrokken. De achtergrens van de bouwkavels viel samen met de oude perceelsgrens. Deze perceelsgewijze ontwikkeling, die kenmerkend is voor de eerder genoemde praktijk van speculatieve bouw, is ook toegepast bij de aanleg van de Adriaanstraat, de Kerkdwaarsstraat, de Hovenstraat en de Moesstraat. Het oostelijk gedeelte van de Monseigneur Van de Weteringstraat is gesitueerd op de grens van enkele percelen. Dit had tot gevolg dat de bouwkavels een diepte kregen die tweemaal zo groot is als die van de Adriaanstraat. Deze kavelgrootte vertaalde zich naar de omvang van de bebouwing. Nog steeds is in Buiten Wittevrouwen een ruimtelijke orde te ontwaren, met de voornaamste bebouwing langs de Maliebaan, herenhuizen langs de Monseigneur Van de Weteringstraat en burgerwoningen langs de Adriaanstraat. Langs doodlopende straten als de Appelstraat, Thinstraat en het zuidelijk deel van de Tulpstraat stonden arbeiderswoningen.³⁰

In relatie tot de persistentie van oude perceelsgrenzen en de daarmee verbonden continuïteit van de ruimtelijke orde van het landschap, is het overigens belangrijk om te constateren dat de dominante praktijk van speculatieve woningbouw bepalend is geweest. Zoals uit het voorgaande blijkt, was de stedenbouwkundige structuur in hoge mate een afgeleide van handelswijzen die plaatsvonden binnen de toenmalige sociaal-maatschappelijke en institutionele context. De wijze waarop onverharde landwegen werden opgewaardeerd en nieuwe wegen werden aangelegd, illustreert dat toch vooral werd voortgeborduurd op de oude structuren omdat de bestaande, gefragmenteerde eigendomssituatie in het transformatieproces doorwerkte (afbeelding 8 en 9). Dit voorbeeld benadrukt dat de gedachte dat behoud en overdracht van landschapselementen geschiedt vanuit een bewustzijn over de historische betekenis ervan – zoals dat veelvuldig in discussies over erfgoed en landschap wordt benadrukt – in sommige gevallen gerelativeerd dient te worden ten gunste van een perspectief dat minder uitgaat van intentionaliteit en het praktisch gebruik van het landschap meer centraal stelt.

Een ander voorbeeld van fysiek-ruimtelijke continuïteit heeft betrekking op de functies in het gebied, zoals gerelateerd aan ontspanning, recreatie en vermaak. Vanaf 1860 werden veel pleziertuinen in gebruik genomen als buitenplaats, waarbij aanvankelijk veel theekoepels werden verbouwd tot landhuis. Een fenomeen in dit verband was het Park Tivoli aan de Kruisstraat. Op deze plek opende schouwburgeigenaar C. van Leeuwen in 1823 een publiek koffiehuis. Na diens overlijden kocht zijn buurman, hoogleraar Th. Van Lidt de Jeude de gronden en richtte deze in als ontspanningstuin, naar analogie van Jardin de Tivoli in Parijs (1795) en Tivoli in Kopenhagen (1843).³¹ De onderneming zou met name opbloeien onder Abraham Johannes Aspoel. Tot 1929 zou Tivoli een park van vertier blijven met muziekvoorstellingen, opera en toneel, dansavonden en filmvoorstellingen. Na sloop zouden de vermaakfuncties uitwaaiëren over de stad. Op het nabijgelegen

30 Namen als Moes-, Tulp-, Appel- en Hovenstraat verwijzen overigens nog naar het oorspronkelijke gebruik als warmoezeniers- en hoveniersgronden.

31 De ontspanningstuinen zijn vernoemd naar het beroemde Tivoli bij Rome.



Afbeelding 8. Fragment van de Topografische Militaire Kaart 1898, blad 445 Utrecht (bron: Kadaster). Het contrast in bebouwingsstructuur tussen de binnenstad (links) en Buiten Witteorouwen (rechts) is duidelijk zichtbaar. Het fragmentarische karakter van de stedelijke ontwikkeling van de wijk uit zich in de aanwezigheid van open ruimtes en losstaande blokken rijtjeswoningen langs straten. Pas in de twintigste eeuw zouden gesloten bouwblokken ontstaan door een verdichting van de structuur.



Afbeelding 9. In de Adriaanstraat is de perceelsgewijze ontwikkeling nog steeds herkenbaar aan de verschillen in de bouwhoogten (foto: J. de Jong).

Lucasbolwerk zou de stadsschouwburg naar ontwerp van W.M. Dudok worden gebouwd. Ter plaatse van een deel van het Tivolipark werd de Th. Van Lith de Jeudestraat aangelegd. Alleen de concertzaal zou tot 1956 in gebruik blijven.³² Na sloop restte een gat in de stad. Tegenwoordig is de vermaakfunctie weer aanwezig in de vorm van de door buurtgenoten onderhouden Tivolituin, een voetbalkooi en een kleine speeltuin.

Caleidoscoop: vier weerspiegelingen van een veelvoudig verhaal

Verkeersingrepen en cityvorming

Park Tivoli was een offer dat gebracht werd voor een grote functieverandering in het gebied, die in de eerste decennia van de twintigste eeuw plaats had. Als antwoord op de toename van de verkeersstroom op de Biltstraat werd tussen 1910 en 1913 de Nachtegaalstraat verbreed. Tezamen met de Burgemeester Reigerstraat zou de weg de hoofdverbinding tussen het centrum en de wijken Oudwijk en Wilhelminapark gaan vormen. Langs de doorgaande routes (de Biltstraat, Nachtegaalstraat en Burgemeester Reigerstraat) werden winkelpanden gevestigd.³³ De commercialisering leidde met name in het Interbellum tot grootschalige transformaties in de bebouwde ruimte. In het straatbeeld verschenen nieuwe gebouwtypologieën, die uitdrukking gaven aan de functie van kantoor, winkelbedrijf of uitgaansgelegenheid.

De bovengeschetste verschuiving is in belangrijke mate toe te schrijven aan Joachimus Pieter Fockema Andreae. Tussen 1914 tot 1933 bemoeide deze burgemeester van Utrecht, eerder in zijn loopbaan wethouder van Openbare Werken, zich actief met de stadsontwikkeling.³⁴ Onder zijn gezag zou de Biltstraat doorgetrokken worden door het Fort De Bilt, een ingreep die al jaren beschouwd werd als een gewenste verbetering.³⁵ Niet alleen werd door deze verkeerskundige ingreep de eeuwenoude functie van de Biltstraat bestendigd, ook werd de basis gelegd voor toekomstige transformaties.³⁶ De opening van De Berekuil, zijnde het eerste verkeersplein van Nederland (1944), en de aanleg van de HOV-busbaan naar universiteitscomplex De Uithof (2006)³⁷ kunnen worden beschouwd als ingrepen die in het verlengde liggen van de verkeerskundige ingrepen die in de jaren dertig plaatsvonden.

32 Heurneman en Van Santen. *De Utrechtse wijken – Oost*: 37.

33 Van Oudheusden (red). *Architectuur en stedebouw*: 26.

34 De Klerk. *De modernisering van de stad 1850-1914*: 283.

35 A. van Hulzen. *Utrecht op oude foto's – van Catharijne naar Wittevrouwe*. Den Haag 1980: 247.

36 Sinds 1909 reed de elektrische tram over de oude straatweg, die op zijn beurt de opvolger was van de paardentram.

37 Bij de aanleg van de busbaan hebben archeologen opgravingen uitgevoerd op delen van de Biltstraat, waarbij zij onder meer stuitten op restanten van de middeleeuwse Gildbrug. De resultaten zijn beschreven in "Dwars door Utrecht – opgravingen langs de HOV-busbaan". R. de Kam. *Dwars door Utrecht – opgravingen langs de HOV-busbaan*. Utrecht 2003.



Afbeelding 10. Kantoor van de verzekeraarsmaatschappij 'De Nederlanden van 1845' in 2012 (foto: J. de Jong).

De beslissing die rond 1910 werd genomen om de Nachtegaalstraat te verbreden heeft niet alleen sporen nagelaten in de tastbare ruimtelijke orde, maar ook in denkbild. Het lijkt geen twijfel dat de Biltstraat bij een herijking van Monopoly, het bordspel dat op 5 november 1935 voor het eerst in Nederland werd verkocht, zijn vertrouwde positie zou verliezen. Vermoedelijk zou de Nachtegaalstraat een serieuze kans maken om de oude winkelstraat van het bord te verdringen. In *De Volkskrant* van 10 maart 2007 werd de Nachtegaalstraat officieus uitgeroepen tot culinaire hoofdstraat van de Domstad, evenknie van de Amsterdamse Haarlemmerstraat.³⁸ Daarnaast maakt de weg onderdeel uit van de drukst bereide fietsroute van Utrecht, in de volksmond bekend als de 'fietsssnelweg Centrum-Uithof'.

Vluchtig verleden

Dat in een tijd van vooruitgang niet alleen de toekomst lonkte, maar ook het verleden tot de verbeelding kan spreken, illustreert de navolgende vluchtige metamorfose. Op de vrijgekomen gronden van het Park Tivoli werd in 1930 het kantoor van de verzekeraarsmaatschappij 'De Nederlanden van 1845' gebouwd (afbeelding 10). Behalve een kantoorruimte huisvestte het pand aan de zijde van de Nachtegaalstraat woonhuizen met winkels in de plint. Een bouwtekening doet vermoeden dat H.P. Berlage adviezen heeft gegeven aan de verantwoordelijke architecten, de gebroeders Van Gendt.³⁹ Het in expressionistische stijl opgetrokken

38 M. van Dinther en E. van Veen. 'Boulevard van delicatessen'. *De Volkskrant*, 10.03.2007.

39 Van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw*: 105.



Afbeelding 11. Decorbouw in 1936 (bron: Utrechts Archief, catalogusnummer 4557).

hoekgebouw, dat in zijn tijd een teken van vooruitstrevendheid moet zijn geweest, zou in 1936 een gedaanteverandering ondergaan die op een schitterende wijze de houding van tijdgenoten tot het verleden verbeeldt (afbeelding 11). Ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de universiteit werd de voorgevel van het kantoorgebouw tijdelijk verbouwd tot middeleeuwse vesting, compleet met kantelen, torens en heraldisch beschilderde luiken.⁴⁰ Met het hypothetisch landschap⁴¹ dat werd gecreëerd door middel van decorbouw, speelde de verzekeringsmaatschappij in op de nostalgische gevoelens van de bevolking. Bijzonder aan deze inscenering is dat sprake is van een inversie van zowel de tijds- als ruimtedimensie. Uitgerekend op de plek die eeuwenlang net buiten de stadsmuur lag, werd een vluchtig historisch stadslandschap gesimuleerd.

40 Ook een huis aan Achter Sint Pieter kreeg tijdelijk de uitstraling van een middeleeuws slot. Z.n. 'Het derde Eeuwfeest Utrechtsche Universiteit.' *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuws*, 22.06.1936: 1.

41 De term hypothetisch landschap duidt op non-destructieve manipulaties van het historisch stadsbeeld en is ontleend aan P. Meurs. *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940. Diss. Vrije Universiteit*. Rotterdam 2000: 464.

Op de fiets

Het was de Engelsman Charles Bingham, oprichter van de rijwielhandel Simplex, die in Utrecht een pionier van het wielrijden was.⁴² Met name in de periode 1880 tot 1896 zou fietsen een onderhoudende bezigheid van welgestelde jongemannen zijn. De nieuwe vrijetijdsbesteding zou in deze pionierstijd vooral tot bloei komen in de wijk Buiten Witte Vrouwen. In 1883 werd op de Maliebaan 89 de Nederlandsche Bond voor Vélocipèdisten opgericht, die twee jaar later omgedoopt zou worden tot Algemeene Nederlandsche Wielrijders Bond (ANWB). In dat jaar werd op verzoek van haar 44 leden, waaronder één vrouw, het westelijk pad van de Maliebaan geschikt gemaakt voor de uitoefening van de Vélocipède- of snelwielersport.⁴³

Rond 1895 was het fietsen dermate populair onder personen uit de hogere klasse, dat enkele wielrijscholen werden geopend. Op 11 juli 1896 had J.J. Goettsch de primeur. Zijn rijwielschool aan de Biltstraat zou vier maanden later concurrentie krijgen van Aris Vestdijk, die de 'Eerste Utrechtsche Wielrijschool' vestigde op de Maliebaan 35.⁴⁴ De firma Goettsch zou het bedrijf na amper drie jaar overnemen en zelf naar de Maliebaan verhuizen. In de tussentijd zouden nog twee andere rijwielscholen in Utrecht worden gestart, eveneens aan de rand van de wijk Buiten Witte Vrouwen; de firma van Willem Gerth in park Tivoli (1897) en de Simplex-rijwielschool aan de Biltstraat 23. Na 1909 hielden de scholen op te bestaan. Fietsen was verder gepopulariseerd en het nemen van lessen werd niet langer noodzakelijk geacht. Twee van de drie scholen werd omgevormd tot een automobielbedrijf.⁴⁵

Dat een fietsgeschiedenis als onderdeel van een erfgoeddiscours kan fungeren, bewijst de uitgave 'Utrecht – Tout pour le Tour'.⁴⁶ De Domstad schoof zichzelf naar voren als gedroomde startplaats van de Tour de France 2008. De parcoursen voor proloog en eerste etappe zouden volgens de gemeente over de Maliebaan moeten voeren, die immers bakermat van de ANWB en eerste fietspad van Nederland is (afbeelding 12).

In 'Utrecht – Tout pour le Tour' werd nog een tweede troef uitgespeeld, die verbonden is met de historie van de Maliebaan. Veel vooraanstaande Fransen zouden volgens de samenstellers van de publicatie een bezoek hebben gebracht aan de statige laan.⁴⁷ Schrijvers en denkers als Denis Diderot (1713-1784), Markies de Sade (1740-1814) en Balthasar De Monconys (1611-1665) zullen de boulevard hebben geïnterpreteerd als een cultuuruiting en de laan hebben gelegd langs de lat

42 H. Kruner. *Wie zette Utrecht op de fiets?* 09.09.2012.

43 Heurneman en Van Santen. *De Utrechtse wijken – Oost*: 28.

44 Gezien het feit dat de rijwielschool van J.J. Goettsch eerder werd geopend, lijkt de naam 'Eerste Utrechtsche Rijwielschool' incorrect.

45 Kruner. *Wie zette Utrecht op de fiets?*

46 Gemeente Utrecht. *Utrecht - Tout pour le Tour*. Utrecht 2005.

47 In de column 'Heel Nederland een museum' pleit Maarten van Rossem voor het beter zichtbaar maken van het verleden in het landschap. Het in zijn woorden 'betrekkelijk willekeurig voorbeeld' de Maliebaan haalt hij aan om te illustreren dat achter de anonieme adressen de namen van de Zuid-Afrikaanse president Paul Kruger en de wetenschapper René Descartes schuil gaan. M. van Rossem. 'Heel Nederland een museum!'. In: *Historisch Nieuwsblad*. 2008.



Afbeelding 12. Een bord op de Maliebaan herinnert aan de fiets-geschiedenis (foto: J. de Jong).

van orde en beschaving. De filosoof en rechtsgeleerde Montesquieu (1689-1755), die in 1729 een bezoek bracht aan Utrecht, prees de Maliebaan bijvoorbeeld als *'au-dessus de tout art'*, verheven boven elke kunst.⁴⁸ Met de Maliebaan is echter ook een politieke betekenis gemoeid, die hier ter afsluiting wordt belicht.

Boulevard van status en macht

De Franse koning Lodewijk XIV, die in het 'Rampjaar' 1672 Utrecht veroverde, was volgens overlevering zo onder de indruk van de Maliebaan, dat hij van plan zou zijn geweest om de bomen te verplaatsen naar Versailles. Gezien de omstandigheden zal de Zonnekoning met deze ruimtelijke ingreep in het landschap vooral een symbolische daad hebben willen verrichten.⁴⁹ Hoewel het plan nooit werd uitgevoerd, bracht het ingelegerde Franse garnizoen grote schade aan, door het houtwerk van het Maliehuis en de priëlen langs de baan op te stoken.⁵⁰

48 F. Bulhof. *Ma patrie est au ciel. Leven en werk van Willem Emmerij de Perpucher Sedlnitzky (1741-1819)*, Hilversum 1993.

49 Het Franse woord *boulevard* is afgeleid van het Nederlandse 'bolwerk' (Middelnl. *bollewerck*, *bolwerck*). P.A.F. van Veen en N. van der Sijs. *Etymologisch woordenboek*. De herkomst van onze woorden. Utrecht/ Antwerpen 1997: 121. Tegen het einde van de Middeleeuwen werd de term geïntroduceerd voor een wandelweg op de plek van voormalige vestingwerken, later werd het de benaming voor lange, brede straten. In deze betekenis is het woord *boulevard* weer overgenomen in het Nederlands. Dat de Maliebaan in het zuiden begint bij het voormalige bolwerk Lepelenburg, lijkt een toevaligheid.

50 Heurneman en Van Santen. *De Utrechtse wijken – Oost*: 29.



Afbeelding 13. Parade op de Maliebaan in 1941 ter gelegenheid van de verjaardag van Anton Mussert (bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 97860).

Het is aan de komst van Napoleon te wijten dat de Maliebaan haar oorspronkelijke functie van kolfbaan verloor. Op 7 oktober 1811 nam de Franse keizer op de Maliebaan een parade van 25.000 soldaten af, een gebeurtenis waarvoor de middenbaan werd verhard en de schuttingen langs de baan werden verwijderd.⁵¹ De laan werd nadien vaker voor deze doeleinden gebruikt. Zo werd op 13 juni 1848 een grote parade georganiseerd ter ere van de negenentwintigste verjaardag van Prins Hendrik.⁵²

Dat de Maliebaan ook in de twintigste eeuw een connotatie van macht en status heeft gekend, blijkt ook uit het feit dat het hoofdkwartier van de NSB in 1937 werd gevestigd aan de Maliebaan 35-37. Deze partij hield op de Maliebaan verscheidene parades, onder meer ter gelegenheid van de verjaardag van partijleider Anton Mussert (afbeelding 13). Hoewel de stad Utrecht op 7 mei 1945 werd bevrijd, zou ruim twee weken later een gebeurtenis plaatshebben, die de Maliebaan rehabiliteerde. Bij zijn bezoek aan het hoofdkwartier van de Binnenlandse Strijdkrachten aan de Maliebaan 15 reed Z.K.H. Prins Bernhard in zijn auto langs een jubelend publiek.

51 Heurneman en Van Santen. *De Utrechtse wijken – Oost*: 29.

52 z.n. 'Eerste Kamer. Zitting van Woensdag, den 13 Junij.' *Dagblad van 's Gravenhage*, 15.06.1849: 2.

Ter Afsluiting

De vier korte verhalen die hiervoor zijn geschetst, vormen onderdeel van een biografie die meervoudig is. Sociale evenementen als de jaarlijkse Biltse Kermis, de talloze fanfarenmarsen en parades van het Leger des Heils zijn onaangeroerd gebleven. Verhalen over de gespecialiseerde buurtwinkels op de hoeken van straten of het ontstaan van een reeks statige kantoorpanden van banken, makelaars en notarissen langs de Maliebaan vormen evengoed een deel van de biografie. Ook ruimtelijke transformaties als de sloop van de Ambachtsschool, die in de jaren tachtig van de vorige eeuw plaatsmaakte voor één van de eerste energiezuinige wooncomplexen van Nederland (Joke Smitplein), of de aanleg van het Oorsprongpark op een gedeelte van de Maliebaan hadden vermeld kunnen worden.

Met de vier opgenomen voorbeelden is getracht een beeld te geven van ontwikkelingen die zich in het stadslandschap van Buiten Wittevrouwen hebben afgespeeld. Met name in de laatste twee verhaallijnen is ingegaan op de politieke, economische en sociaal-culturele betekenissen die zich hebben gehecht aan de ruimtelijke orde. Duurzaamheid en dynamiek van de ruimtelijke orde worden immers ook bepaald door de wijze waarop individuen en collectieven, binnen verschillende historische contexten, gebruik maken van erfgoed om hun identiteit te benadrukken of die van anderen te ontkennen.

Auteursbeschrijving

John de Jong (1979) studeerde sociale geografie en planologie aan de Universiteit Utrecht, met als specialisatie erfgoedplanning. Sinds 2003 heeft hij gewerkt als adviseur cultuurhistorie bij adviesbureaus op het gebied van erfgoed en ruimtelijke ordening. Tegelijkertijd rondde hij de master Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit af. In onderzoek benadert hij erfgoed en cultuurlandschap vanuit een sociologisch en geografisch perspectief.

Bibliografie

Andela, G. 'De stad als natuurverschijnsel.' In: E. Taverne en I. Visser (red.). *De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*. Nijmegen 1993: 184-189.

Bulhof, F. *Ma patrie est au ciel. Leven en werk van Willem Emmerij de Perpucher Sedlnitzky (1741-1819)*. Hilversum 1993.

Cammen, H. van der, L. de Klerk. *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinex-wijk*. Houten 2003.

Denneman, H.A. *Wittevrouwen en Buiten-Wittevrouwen. Tussen Lepelenburg en Ezelsdijk*. Utrecht 1997.

Dinther, M. van, E. van Veen. 'Boulevard van delicatessen'. *De Volkskrant*, 10.03.2007.

Edens, C. *Karakteristieken van Utrecht*. Utrecht 2007.

Gemeente Utrecht. *Utrecht - Tout pour le Tour*. Utrecht 2005.

Heurneman, M., B. van Santen. *De Utrechtse wijken – Oost*. Utrecht 2007.

- Hulzen, A. van. *Utrecht op oude foto's – van Catharijne naar Wittevrouwe*. Den Haag 1980.
- Kam, R. de. *Dwars door Utrecht – opgravingen langs de HOV-busbaan*. Utrecht 2003.
- Klerk, L.A. de. *De modernisering van de stad 1850-1914. De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland*. Rotterdam 2008.
- Koe, A.C.S. de. *Bloemlezing uit de gedichten en het proza van Hiëronymus van Alphen*. Zutphen s.d.
- Kruner, H. *Wie zette Utrecht op de fiets?* 09.09.2012 <www.rijwiel.net/utrecht/utrijwn.htm>.
- Lemaire, T. en J. Kolen. 'Landschap in meervoud: op weg naar een gespleten landschap?' In : J. Kolen en T. Lemaire (red.), *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20^{ste}/21^{ste} eeuw*. Utrecht 1999: 11-23.
- Meurs, P. *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940*. Diss. Vrije Universiteit, Rotterdam 2000.
- Oudheusden, J.A. van (red.). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht 1850-1940*. Zwolle 1990.
- Rossem, M. van. 'Heel Nederland een museum!' In: *Historisch Nieuwsblad*. 2008/2.
- Veen, P.A.F. van, N. van der Sijs. *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. Utrecht/ Antwerpen 1997.
- Woud, A. van der. *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Amsterdam 1987.
- z.n. 'Eerste Kamer. Zitting van Woensdag, den 13 Junij.' *Dagblad van 's Gravenhage*. 15.06.1849: 2.
- z.n. 'Het derde Eeuwfeest Utrechtsche Universiteit.' *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuws*. 22.06.1936: 1.
- z.n. 'Parochiale scholen in de Adriaanstraat.' *Het Centrum*. 26.04.1912: 6.

De Uithof

Van veen rond de Hoofddijk tot betonnen constructies langs de Heidelberglaan

Gábor Kozijn

Inleiding

De 300 hectare landschap waarop tegenwoordig het Utrechtse universiteitscentrum de Uithof is gelegen, is het onderwerp van dit essay. Dit gebied heeft eeuwenlang bekend gestaan als de zuidwestelijke hoek van Oostbroek. Het begon als wildernis, na ontginning diende het als akkerland van een abdij en vanaf de Opstand (1568-1648) werd het land gebruikt als boerenland behorend tot Landgoed Oostbroek. We spreken over een landschap ten oosten van de bijna 2000 jaar oude stad Utrecht, de stad die de geschiedenis en het landschap van dit gebied mede heeft bepaald en gevormd. De naam Oostbroek geeft deze oriëntatie richting Utrecht reeds weer; het gebied was een broek, een laag drassig stuk land, ten oosten van de stad Utrecht. Voordat de mens echter in het landschap aanwezig was om deze te vormen naar zijn wensen, heeft de natuur een blauwdruk achtergelaten waar de mens als toekomstige auteur mee moest werken. Om die reden begint deze landschapsbiografie in het saalien, de voorlaatste van de grote ijstijden en een voor het gebied belangrijke formatieve periode.

De landschapsbiografie

Het landschap zoals het in zijn fysieke vorm voor ons ligt, is het resultaat van een intensieve wisselwerking tussen natuur en mens. Het is de optelsom en daarmee het geheugen van de acties van de vele auteurs die een gebied hebben aangeraakt. In deze landschapsbiografie wordt het uit verschillende levensfasen opgebouwd document dat het landschap door deze wisselwerking is geworden, vertaald en begrijpelijk gemaakt.¹

1 I. Kopytoff. 'The cultural biography of things: commoditization as process.' In : A. Appadurai (red.). *The social life of things, commodities in cultural perspective*. Cambridge 1986: 66-67; J.C.A. Kolen. *Biografie van het landschap: drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005: 11-15.

Het landschap was, voordat de mens het betrad, zijn eigen auteur, het was gevormd door miljoenen jaren van natuurlijke processen. Vanaf het moment dat de mens zijn intrede deed, heeft hij als auteur invloed op dit landschap uitgeoefend. In een deltagebied zoals Nederland is dit eeuwenoude proces van wisselwerkingen zichtbaar aanwezig. Het Nederlandse landschap is een product van het productief maken van het landschap. De auteurs die belangrijk waren in de levensgeschiedenis van een landschap waren zij die het landschap in cultuur brachten en wier levensgeschiedenis met het landschap zijn verweven. Deze auteurs, zowel uit het recente als verre verleden, werden beïnvloed door de grote stromen, normen en denkbelden van hun tijd, maar streefden daarnaast ook eigen doelen na. Zij namen beslissingen die bepaalden in welke vorm het landschap aan hun medeauteurs en aan de volgende generaties werd overgedragen. Het landschap werd door hen gevormd, maar hun eigen levensgeschiedenis werd ook gevormd door het landschap. Duidelijk mag worden uit het bovenstaande dat zowel het kleine evenement en middellange veranderingen, als de structurele veranderingen van de *longue durée* binnen de landschapsbiografie aandacht verdienen.²

In de landschapsbiografie van wat nu het universiteitscentrum de Uithof is, zal een beeld worden gegeven van zowel verandering als behoud over een lange periode. Verschillende levensfasen zijn herkenbaar. Bij deze hele levensgeschiedenis moet in het achterhoofd worden gehouden dat alle auteurs moesten en moeten werken met het landschap dat aan hem of haar is overgedragen. Door de beperkte lengte van deze tekst worden in deze landschapsbiografie vooral de grote lijnen gevolgd, die het landschap maakten tot hoe het op verschillende momenten te aanschouwen was. De nadruk ligt op enkele formatieve perioden, die bepalend geweest zijn voor het landschap lang na het was geformeerd. Rustigere perioden kunnen in een landschapsbiografie van grote waarde zijn, maar in dit specifieke geval is gekozen om aan de hand van de veranderingen in het landschap de levensgeschiedenis te vertellen. Deze tijden van verandering hebben namelijk grote invloed gehad op het landschap in de hierop volgende tijden van relatieve rust en daarnaast op de beleving, het gebruik en de uiteindelijke herschepping door auteurs van het gebied.

Het begin: rivierafzettingen en stuwwallen

Zoals in de inleiding werd beschreven, begint deze landschapsbiografie bij de geografie. Specifieker: bij de beslissende periode waarop de krachten van de natuur het land heeft geschapen in de vorm waarin de mens het landschap aantrof, om het op haar beurt te herscheppen. Het saalien is het bepalende moment voor dit gebied. Op slechts enkele honderden meters van het huidige Universitair Medisch Centrum op de Uithof ligt een uitloper van de Utrechtse Heuvelrug. Deze stuwrug is ongeveer 200.000 tot 150.000 jaar geleden door een grote ijsmassa, komende

2 M.S. Samuels. 'The biography of landscape, cause and culpability.' In: D.W. Meinig (red). *The interpretation of ordinary landscapes, geographical essays*. New York 1979: 51-88; Kolen. *Biografie van het landschap*: 2-3.

vanuit het noordwesten in het landschap, achtergelaten.³ In de vele millennia van het saalien was het gebied in de koudste perioden voornamelijk toendra of poolwoestijn. Er waren ook warmere tijden. Tijdens deze perioden leefden mensen en jagers-verzamelaarsbestaan zonder het gebied blijvend te beïnvloeden. Tijdens het laatste glaciaal werden hoge zandgronden neergelegd. Deze vormden de noordelijke grens van een omvangrijk landschap vol sterk meanderende of vlechtende rivieren.

Ongeveer 11.000 jaar geleden werd de aarde warmer en steeg zowel de zeespiegel als de grondwaterstand. De in deze tijd vaak overstromende rivieren zetten veel sedimenten af in het komgebied van de rivierbedding, waarvan de Uithof er een binnen haar grenzen heeft. De sedimenten zorgden op de arme zandgronden voor een door het water bijna ondoordringbare laag klei. Deze klei en de resten van afgestorven planten waren het begin van het moeras- en veengebied dat de Romeinen aantreffen toen zij in dit gebied aankwamen en in 47 na Christus de huidige stad Utrecht stichtten.⁴ Het rustige stroompje van de Kromme Rijn op nog geen 200 meter van de huidige Uithof was ooit de hoofdstroom van de machtige Rijn. Deze jaarlijks overstromende meanderende rivier met een beddingbreedte van 100 meter liep toen deels over de huidige Uithof.

Uit bovenstaande wordt duidelijk dat het onderzochte gebied een geologisch zeer divers landschap heeft. Zowel een komgebied met veen als een oeverwal gecreëerd door de bedding van de grote Rijn, zijn in het relatief kleine landschap van de Uithof te vinden. Daarnaast vormt het landschap een overgangsgebied tussen het rivierkleigebied van de oude Rijn en de zandgronden van het Heuvelruggebied. Deze combinatie gaf en geeft het gebied een hoge biologische rijkdom.⁵

Als de bezoeker in de Romeinse beginperiode vanaf het castellum op de plaats van het huidige Domplein oostwaarts trok, kwam hij terecht in een landschap dat wellicht het beste valt te omschrijven als een onontgonnen wildernis. Het veen was een ondoordringbare barrière in het landschap, de veenstroompjes en rivieren waren de enige begaanbare wegen om door het landschap te trekken. Op de oeverwallen woonden echter het millennium voor de Romeinse tijd tot zeker drie eeuwen erna veel mensen, maar deze bewoners lieten geen blijvende fysieke afdruk achter. Rond de oeverwallen werd door middel van kleine akkertjes het landschap in cultuur gebracht. Uit de omliggende veengebieden zal hout zijn gehaald, het zal de verblijfplaats van vee zijn geweest, maar het was voornamelijk nauwelijks te betreden. Naar het mentale landschap van deze tijd kan men zonder bronnenmateriaal slechts gissen. In deze uitgestrekte veengebieden langs de rivier was bewoning erg moeilijk en na het jaar 300 werd het gebied natter en het landschap

3 Projectgroep Planologie Uithof. *Subgroep Landschap, De Uithof: rapportage Subgroep Landschap*. Utrecht 1977: 10.

4 J.J.M. Pereboom. *Vensters in het landschap: een historisch overzicht van de invloed van menselijke ingrepen op de natuur en het landschap in het Kromme-Rijn gebied*. Utrecht 1992: 12; H.J.A. Berends. *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie*. Utrecht 1982: 36-57; J. van der Spek. *Van Oostbroek tot Westbroek: het verhaal van de zes dorpen van De Bilt*. De Bilt 2007: 1-15.

5 Berends. *De genese van het landschap*; Projectgroep Planologie Uithof. *Subgroep Landschap*; C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen: een institutioneel-geografische studie*. Zutphen 1983: 163.

onherbergzamer. Deze ontwikkelingen, samen met het vertrek van de Romeinen in 406, zorgden voor een scherpe daling in het aantal bewoners in dit deel van Oostbroek.⁶ Vanaf 700 nam de bevolking op de oeverwallen echter weer toe. In de daaropvolgende eeuwen is door bedijking een proces van langzame verzanding van de Rijn zichtbaar en rond het jaar 1100 neemt de Lek de hoofdstroom van de Rijn geheel over. De menselijke actie die hierop volgde heeft de biografie van Oostbroek een grote wending gegeven. In 1122 werd de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede afgedamd. Hiermee waren de jaarlijkse overstroming en dus de landschapsvormende rol van de rivier ten einde. Samen met de inmiddels toegenomen kennis op dit gebied maakte deze afdamming de weg vrij voor de mens om het gebied te ontginnen. Ontginning van de Oostbroekse wildernis werd namelijk steeds gewenster, akkerland was nodig om het toegenomen aantal monden in de omgeving te voeden.⁷

Laat ons nu naar een eenzame plaats in het moeras gaan, in de oudheid Oostbroek genaamd⁸

In de hoge middeleeuwen werd het landschap gedomineerd door ondoordringbaar veen in het komgebied, vochtige elzen- en essenbossen in de bedding en op de oeverwallen, en plukjes bewoning op de lage drassige grond.⁹ Vanaf 1113 begonnen enkele monniken vanuit Utrecht met de aanleg van sloten en wegen ter voorbereiding van de ontginning.¹⁰ Het officiële begin kan echter gesteld worden op 14 mei 1122 toen de in Utrecht aanwezige keizer Hendrik V en keizerin Mathilde van het Heilige Roomse Rijk het moerasgebied Oostbroek, de aangrenzende veengronden en een bruidschat aan de jonge kloostergemeenschap van de onlangs uit het militaire bedrijf gestapte ridders Hermannus en Theodoric schonken. In de overdrachtsoorkonde van keizerin Mathilde stond geschreven: ‘het hele moerasgebied Oostbroek en het aanliggende land dat gewoonlijk ‘vene’ wordt genoemd.’¹¹ In de Investituurstrijd tussen de keizer en de Utrechtse bisschop was de laatste echter van mening dat hij heer over de *terra inculta*, de wildernissen in Het Sticht was. Waarschijnlijk was hij dit in de praktijk ook meer dan de keizer. Alleen al door zijn fysieke nabijheid en omdat de grote ontginningen in deze periode centraal zijn geleid vanuit het bisschoppelijk paleis. Verder kwamen de nieuwe belastingen in de schatkist van de bisschop terecht. Bisschop Godebald gaf Pinksteren 1125 het primaat op wetgeving, rechtspraak en bestuur van dit moeras aan de tot monniken

6 Pereboom. *Vensters in het landschap*: 13; Berends. *De genese van het landschap*: 212.

7 Pereboom. *Vensters in het landschap*: 14; Berends. *De genese van het landschap*: 165 ; S. Broekhoven en S. Barends. *De Bilt, geschiedenis en architectuur, monumenten-inventarisatie provincie Utrecht*. Zeist 1995: 21.

8 Nederlandse vertaling van een Latijns citaat uit een middeleeuws geschrift: locus solitarius in paluda, que Oostbroick antiquitus vocabatur, Dekker. *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*.

9 Broekhoven en Barends. *De Bilt, geschiedenis en architectuur*: 17.

10 C.J.C. Broer. *Monniken in het moeras: de vroegste geschiedenis van de abdij van Sint-Laurens in het Oostbroek bij Utrecht*, Utrecht 2011: 17-20.

11 H. van der Linden. *De cope: bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakke*. Assen 1980: 102 en S. Verbeeck. *Oostbroek: abdij, buitenplaats, natuurgebied*. Utrecht 1990: 30.

bekeerde ridders van de Sint Laurensabdij. De bisschop sprak in dit document over de 'niet ontgonnen velden, weiden en bossen'.¹² Met de machtsoverdracht kreeg het klooster de verplichting de woeste grond te ontginnen en het volstrekt onbegaanbare veen droog te leggen. Vanaf de eerste helft van de twaalfde eeuw trad zodoende een radicale verandering op in het landschap van Oostbroek. Het landschap dat eeuwenlang was gedomineerd door natuurlijke processen werd definitief in cultuur gebracht.¹³

De monniken voerden dit zware werk zelf uit of ronselden zogenaamde kolonisten uit de nabij wonende bevolking. Begonnen werd op de noordelijke oever van de oude Rijnbedding. Hier groeven de monniken grachten waardoor een soort eiland van 300 bij 300 meter ontstond: hierop werd de Sint Laurensabdij gebouwd. Dit stuk cultuurlandschap, nu Landgoed Oostbroek, is tot op heden bewaard gebleven en ligt aan de oostgrens van de Uithof. De bedding van de eens zo imposante Rijn was verworpen tot een stilstaand moeras. De Kromme Rijn liep op de plaats waar zij nu ook nog te vinden is, enkele honderden meters zuidelijker. Vanaf het centrale hogere punt, de abdij, werd het gebied langzaam maar gestaag ontgonnen. Waarschijnlijk heeft het tientallen jaren geduurd voor het compleet was ontgonnen. Het wegenpatroon rond de Sint Laurensabdij aan de oostgrens van de Uithof is tot op heden identiek aan de ontginningsgrenzen en wegen uit de dertiende eeuw.¹⁴ Vanaf de abdij liep westelijk richting Utrecht de Hoofddijk, een weg tussen de stad en de aan het klooster geschonken wildernis. Van de Hoofddijk is nog 1.3 kilometer terug te vinden in het huidige landschap, in de vorm van een door bomen omgeven geasfalteerd paadje tussen het Landgoed Oostbroek, de voormalige abdij en het Educatorium van Rem Koolhaas. Vanaf de Hoofddijk en de wetering ernaast werd direct na de afdamming bij Wijk begonnen met de ontginning. Loodrecht op de Hoofddijksewetering en Bisschopswetering werden om de 100 meter sloten gegraven die via de grotere weteringen richting Kromme Rijn liepen en ter afwatering dienden. Zo ontstonden de haaks op de Hoofddijk en de oude Rijnbedding gelegen langwerpige kavels die karakteristiek zouden zijn voor het landschap in de volgende 700 jaar. Vanuit het klooster wenste men snel productief land te scheppen om in het eigen onderhoud te kunnen voorzien en vanuit de stad was een handelsweg naar het oosten door de voormalig ondoordringbare wildernis zeer gewenst. Deze weg uit omstreeks 1230 zou een van de oudste bestrate wegen in de Nederlanden worden. De snelle uitbreiding van de abdij laat zien dat het land al gauw productief genoeg was om de Sint Laurensabdij te laten floreren.¹⁵

12 Dekker. *Het Kromme Rijngebied*: 176.

13 Damsté. *Oostbroek en De Bilt c.s.*: 15; H. Brand en J. Brand. *Het Utrechts landschap: natuurlijk hart van Nederland*. De Bilt 1990: 64; Broekhoven en Barends. *De Bilt, geschiedenis en architectuur*: 18; S. Verbeek. *Oostbroek: abdij, buitenplaats, natuurgebied*. Utrecht 1990: 30.

14 Dekker. *Het Kromme Rijngebied*: 166, 174-175; Van der Linden. *De cope*: 233; Damsté. *Oostbroek en De Bilt c.s.*: 16-17; Verbeek. *Oostbroek*: 28-30.

15 Dekker. *Het Kromme Rijngebied*: 174-181; Damsté. *Oostbroek en De Bilt*: 13-15; Projectgroep Planologie Uithof. *Subgroep Landschap*: 2-4; Pereboom. *Vensters in het landschap*: 69; Verbeek. *Oostbroek*: 17-25; Broekhoven en Barends. *De Bilt, geschiedenis en architectuur*: 40; Van der Spek. *Van Oostbroek tot Westbroek*: 21.



Afbeelding 1. Foto van de Hoofdijk met op de achtergrond het Educatorium (bron: Milan Workala).

Het ontgonnen land werd gebruikt door uithoven: boerderijen waar voedsel werd verbouwd voor het nabijgelegen klooster. De kloosterboerderij van de Sint Laurensabdij genaamd 'de Uithof' heeft de huidige universiteitswijk haar naam gegeven. Op de boerderij de Uithof werd door lekenbroeders na de ontginning rogge en haver verbouwd. Toen in 1297 het land rond de Uithof werd verpacht aan kleine boeren, moest tweederde door de pachter worden bezaaid en eenderde als weiland worden gebruikt.¹⁶ Uit de opbrengsten van het ontgonnen land konden de monniken worden gevoed en de tienden, de belastingen, worden betaald. Door het gebruik als akkerland veraarde het drassige land echter langzaam, ook klonk de grond in. In de loop van de eeuwen na de ontginning werd door deze twee processen het land steeds ongeschikter voor akkerland en werd het Uithofgebied uiteindelijk volledig weideland voor het vee. Daarnaast werd het afgraven van turf in de oude komgebieden belangrijk voor het klooster, zo ook in het komgedeelte bij de Uithof.¹⁷ In de eeuwen die volgden deden pachters hun werk in een slagenlandschap dat bestond uit weideland, slootjes, wat bomen en de twee bepalende gebouwen, de Uithof en de Sint Laurenabdij. In 1321 rees nog een bepalend gebouw op aan de westerhorizon, de 112 meter hoge Domtoren, die voor iedere ziel een imposant teken zou zijn van de nabijheid van het religieuze centrum Utrecht. Langzaam, maar zeker nam het aantal monniken in twee eeuwen geleidelijk af en begon de abdij in een vervallen staat te verkeren. Rond 1580 brak voor de

16 M.K.E. Gottschalk. 'De ontginning van de Stichtse Venen ten oosten van de Vecht.' *Geografisch Tijdschrift* 33 (1956): 210; Broekhoven en Barends. *De Bilt, geschiedenis en architectuur*: 22.

17 Broekhoven en Barends. *De Bilt, geschiedenis en architectuur*: 20-21; Gottschalk. 'De ontginning van de Stichtse Venen': 216.

ooit trotse ontginning van dit gebied het einde aan. Er woonden nog slechts tien kloosterlingen, maar nog belangrijker, de Staten van Utrecht besloten dat de abdij afgebroken moest worden. Het klooster zou als steunpunt kunnen dienen voor de eveneens Rooms-katholieke Spanjaarden waartegen de jonge Republiek twaalf jaar eerder in Opstand was gekomen. De gronden, waaronder het grootste deel van het toekomstige universiteitscentrum Uithof, kwamen onder het gezag van De Bilt. In de decennia na de inbeslagneming bleef de situatie zowel voor het landschap als de bewoners zoals het was; pachters bewerkten hun land, maar moesten hun belastingen afdragen aan de Staten.¹⁸

Op 12 mei 1676 werd 'het oude ende vervallen huys van Oostbroeck metten boomgaert, boerenhuys en schuyre' en 28 morgen grond geveild en verkocht aan J. Pieter Ruijsch, een notabel man uit Utrecht. Ruijs liet op de plek van de abdij een buitenplaats bouwen en rond deze buitenplaats formele, geometrische siertuinen aanleggen. In het landschap ten westen van de buitenplaats Oostbroek, de huidige Uithof, kwam echter geen nieuwe bebouwing en bleef het oude pachtsysteem in stand. Eigenlijk bleef alles voor het landschap hetzelfde, behalve de heer waarvoor het land werd bewerkt. In de daaropvolgende twee eeuwen wisselde het landgoed meerdere keren van eigenaar, maar behield het landschap van de Uithof een agrarisch karakter met weideland en hier en daar een boomgaard op wat ooit de oeverwallen waren. De boeren werkten voornamelijk voor de Utrechtse bevolking. Op oude kaarten is te zien dat bosland soms weiland werd, dat soms weer boomgaard werd en omgekeerd, maar dat de structuur van het landschap ongewijzigd bleef. Delen van deze structuur zijn nu nog terug te vinden; zoals de Bisschopssteeg, ooit de route van de bisschoppen tussen Utrecht en het kasteel Duurstede te Wijk. In het heden loopt de Bisschopssteeg van de Heidelberglaan tussen de in 2007 gebouwde, 60 meter hoge studentenwoontorens genaamd 'De Bisschoppen' richting het kinderdagverblijf 'De Blauwe Kikkervis' gevestigd in de na brand herbouwde boerderij 'de Uithof', waar het gebied zijn naam aan dankt.¹⁹

Het modernistische fort der wetenschap

In 1877 werd het landschap rond boerderij 'de Uithof' definitief deel van de moderne tijd. Als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd Fort Hoofddijk gebouwd. Dit relatief kleine fort moest de Hoofddijk verdedigen wanneer tijdens een aanval het omringende land onder water zou worden gezet en de oude ontginningsdijk boven water zou blijven staan.²⁰ Het fort mag dan op het eerste gezicht een moderne toevoeging aan het landschap zijn. In werkelijkheid verdedigde het fort de 650 jaar oude hoger gelegen weg richting Utrecht, zonder deze weg, in

18 Damsté. *Oostbroek en De Bilt c.s.*: 21-30.

19 Stichting Utrechtse Studenten Faculteiten. *Wat een bof, die Uithof: wonen in de Uithof: een nota van het USF-Kamernoodkomitee*. Utrecht 1979: 3; Damsté. *Oostbroek en de bilt c.s.*: 30; Broekhoven en Barends. *De Bilt, geschiedenis en architectuur*: 41; W. Breedveld. *Grote Historische Atlas Utrecht, Utrecht ±1905: schaal 1:25.000*. Tilburg 2005; J. Renes. *Historische atlas van de stad, Utrecht twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht*. Nijmegen 2005.

20 W.A.H. Asman en S.P. Tjallingii. *Het Kromme-Rijnlandschap: een ekologische visie: verslag van het Kromme-Rijnproject, 1970-1974*. Amsterdam 1974: 36.

1872 aangeduid als de ‘oerweg’, of het omringende landschap geweld aan te doen. De Kringenwet (1853-1963) verbood namelijk met de bouw van Fort Hoofddijk bebouwing in een wijde kring rond het fort. Deze wet zorgde ervoor dat de oprukkende moderne tijd geweerd werd en er weinig veranderde aan de basisstructuren van het landschap.

Twee veranderingen zijn echter wel noemenswaardig: vanaf midden negentiende eeuw was rond boerderij de Uithof sprake van kleinschalige kavolvergroting. Daarnaast werden de vele houtwallen, die ten tijde van de bouw langs de kavelscheidingen stonden, gekapt. Slechts twee lange houtwallen bleven bestaan, langs de Hoofddijk en langs de Bisschopssteeg. Dit zal niet voor de zichtlijnen vanaf het fort zijn geweest, want kleine stukken bosland ontnamen op veel punten het verre uitzicht.²¹ Dat er weinig directe zichtlijnen waren, zullen de Utrechtse vrijers die rond 1920 veelvuldig van deze stukjes bosland en landweggetjes gebruik maakten niet erg hebben gevonden. Om deze in veler ogen onbetamelijke gedragingen een halt toe te brengen, was het vanaf 1924 verboden om in dit deel van Oostbroek te lopen of zitten met iemand van de andere sekse, hetgeen leidde tot hilariteit bij de landelijke pers.²² Deze bepaling gold tot 1960. Op afbeelding 2 is de situatie voor de bouw van de Uithof rond 1960 zichtbaar met als oriëntatiepunt Fort Hoofddijk en het Landgoed Oostbroek. Wie in dit jaar door de Johannapolder liep, zoals het gebied inmiddels werd genoemd, zag een landschap met structuren zoals die er al 750 jaar lagen. Een typisch boerenlandschap: veel weilanden die ’s winters drassig werden en zomers droogvielen om begrazen te worden door koeien, wat slootjes, een enkele boomgaard, stukjes bos en twee houtwallen, met als middelpunt het Fort Hoofddijk en iets zuidelijk de boerderij de Uithof.²³ In dit jaar werd het landschap nog gedomineerd door het trage ritme van de seizoenen, maar binnen een paar jaar zou het landschap vele duizenden bezoekers per dag verwelkomen en verworden tot een modernistische universiteitswijk.

De aanzet tot deze ontwikkeling werd gegeven door het samenvallen van de opheffing van de bouwrestricties rond de forten en een dringende behoefte aan ruimte van de universiteit. Het bouwverbod werd in 1954 opgeheven. Al enkele jaren eerder was het aantal studenten aan de Rijksuniversiteit Utrecht explosief beginnen te stijgen en ontstond de behoefte de universiteit uit te breiden, hiervoor was in 1953 een commissie in het leven geroepen. Een geheel nieuw en modern universiteitscentrum in de Johannapolder werd het meest geschikt bevonden. Dat het beoogde gebied grotendeels in de gemeente De Bilt lag en stukken zelfs in Zeist en Bunnik, vormde geen belemmering. Met de gemeentelijke herindeling van 1954 werd het grootste gedeelte van de Uithof bij de gemeente Utrecht gevoegd en in 1975 het volledige gebied.²⁴ Eveneens was de cultuurhistorische of

21 Projectgroep Planologie Uithof. *Subgroep Landschap*: 2-7.

22 P.H. Damsté. ‘Laantje van Toon van Scherpzeel.’ *Maandblad Oud-Utrecht* 48 (1975): 6-7.

23 Rijksuniversiteit Utrecht. *Luchtfoto van De Uithof (vóór de bouw van het Universiteitscentrum) en aangrenzend gebied*. Utrecht 1960.

24 E. de Waal. ‘De Uithof: de stedenbouwkundige ontwikkelingen van een universiteitscentrum 1953-2003.’ Scriptie Vrije Universiteit, 2003; Barends. *De Bilt, geschiedenis en architectuur*: 41; De Waal. *De Uithof*: 3-4; Dienst Stadsontwikkeling Utrecht. *De Uithof, ontwerp-bestemmingsplan*. Utrecht 1995: 15.



Afbeelding 2. Luchtfoto uit circa 1960 van de situatie voor de bouw van de Uithof met als oriëntatiepunt Fort Hoofddijk en het Landgoed Oostbroek (bron: Universiteit Utrecht).

ecologische waarde van dit eeuwenoude slagenlandschap geen vraagstuk binnen de besluitvorming. Beide zaken waren nadrukkelijk ondergeschikt aan uitbreiding van de Rijksuniversiteit. In 1958 werd het eerste stedenbouwkundige plan gepresenteerd, dat rekening hield met 7500 studenten. In de noordwest hoek van de Johannapolder moest het centrum verrijzen. Ingeklemd tussen Fort Hoofddijk aan de noordzijde, dat dienst ging doen als Hortus Botanicus, en de oude boerderij De Uithof aan de zuidzijde, die een proefboerderij werd. Geheel onachtzaam ten opzichte van de eeuwenoude geschiedenis, maar geheel in lijn met het heersende vooruitgangsideaal van de wederopbouw werd over de eeuwenoude weidelanden en ontginningswegen een modernistische rechthoek gelegd. Deze rechthoek was weer opgedeeld in kleinere rechthoeken met een oost-west en noord-zuid wegenplan. Een abstract lijnenspel tussen de toekomstige rijkswegen 27 en 28 werd de nieuwe toekomst, waarbij welvaart en vooruitgang de sleutelwoorden waren.²⁵

Het door en door functionalistische stedenbouwkundige plan van Van der Steur werd in 1960 goedgekeurd en in korte tijd werden enkele gebouwen gerealiseerd. Dit was de glorie tijd van de moderne stedenbouwkundige concepten, als in een laboratorium kon de theorie aan de praktijk worden getoetst. Dat het oude drassige cultuurlandschap voor deze vooruitgang moest worden opgeofferd was niet meer dan logisch. Volgens de functionalistische principes moesten in de nieuwe wijk de functies worden gescheiden. Dit zag men terug in de strikt gescheiden faculteitsclusters in de nieuwe universiteitswijk.²⁶ Vooral de aan ruimtegebrek lijdende

25 De Waal. De Uithof: 4-6; A.W. Reinink. *Van Johannapolder tot Uithof: ontstaan en ontwikkeling van een universitaire vestiging*. Utrecht 1984: 9-15.

26 De Waal. *De Uithof*: 45.

bètastudies en diergeneeskunde namen maar al te graag de wijk naar de nieuwe grond. Het nieuwe landschap was een verademing voor deze faculteiten. Zij ontsnapten aan de panden in de binnenstad die veelal niet voldeden aan de eisen van de moderne tijd. Op dit nieuwe land konden zij ruimbehuisd een nieuwe toekomst scheppen. In de jaren zestig en begin jaren zeventig werd het bouwbudget jaarlijks vastgesteld. Hierdoor was er geen sprake van een lange termijnplanning; het bouwtempo was het enige dat telde.

De alfaprofessoren hielden echter vast aan het verleden. Na langdurig verzet werd besloten de faculteiten Letteren en Rechten in de historische stad te houden tot het jaar 2000.²⁷ Dit bracht een probleem met zich mee; in het aanvankelijke plan kreeg elke faculteit zijn eigen blok binnen het geometrische stratenplan. Diergeneeskunde, met de uitloopweiden en laagbouw, kreeg het oostelijke deel, want met de gemeente Zeist was overeengekomen dat het oostelijke deel van de nieuwe Uithof een landelijk karakter zou behouden. De faculteit Geneeskunde kreeg het zuidwestelijke deel, de faculteiten Wis- en Natuurkunde het noordwestelijke gedeelte. De centrale as was weggelegd voor de onwillige alfafaculteiten. De onwil van alfafaculteiten droeg sterk bij aan het niet kunnen voltooien van het aanvankelijke stedenbouwkundige plan.²⁸

Een Rem op de verrommeling

Toen in 1969 het tienjarig jubileum werd gevierd, bleek de Uithof een modern, maar onsamenvattend geheel te zijn geworden. Van het eens zo strakke stedenbouwkundige plan was weinig meer over. Door de weigering van de alfafaculteiten en een onverwacht grote toename van het aantal studenten bleek het aanvankelijke plan niet toereikend en werd er ad hoc bijgebouwd, waaronder het 75 meter hoge Transitorium 2. Dit gezichtsbepalende gebouw met haar betonnen gevels heeft sinds de voltooiing het landschap gedomineerd. Niet naar ieders tevredenheid: 'De brutale hoogbouw in het Uithof-gebied bederft de open ruimten voorgoed en vervuilt de horizon'.²⁹ De jonge generatie die de Uithof inmiddels gebruikte, keek verder dan welvaart en vooruitgang. Aan het landschap waarin geleefd werd, werd steeds meer waarde gehecht en de Uithof werd door deze mondige groep ronduit negatief beoordeeld. Het stedenbouwkundige plan, en daarmee het landschap, was het slachtoffer geworden van verrommeling. Om weer grip te krijgen op de ontwikkeling van de Uithof werd het maquetteplan opgesteld. Op een centrale maquette konden de verschillende architecten hun plannen tonen, om op basis hiervan nieuwe samenhang te scheppen. Samen met een stedenbouwkundigplan en een basisontwikkelingenplan van Kuiper werd deze maquette de leidraad voor de bouw van nieuwe gebouwen in het komende decennium. Vanaf de jaren zeven-

27 Rijksuniversiteit Utrecht. *De Uithof in vogelvlucht*. Utrecht 1975: 5; M. Kors. 'idealen van toen en morgen, over universitaire bouwplannen en het profileren van een identiteit.' *Post Planjer, Utrechts bulletin voor architectuur en stedenbouw*. 34 (2004); A. Zaaijer. 'Beheersing van het onvoorspelbare, de geschiedenis van de Uithof in Utrecht.' *12 Archis* (1999).

28 H. Uppelschoten-Sliepen. *Ecologisch onderzoek in de Uithof en omgeving*. Utrecht 1976: 13-15.

29 Redactie U-blad. 'Als de opdrachtgevers er geen oog voor hebben, kan er niks goed gaan.' *U-blad*: 23-11-84, 9.

tig werd de publieke opinie dat het landschap meer aandacht moest krijgen steeds sterker, ook bij de studenten waren vele negatieve geluiden te horen ten aanzien van het landschap.³⁰ Tot 1970 vond deze mening bij het machtige Bouwbureau van de universiteit geen gehoor. ‘Het Bouwbureau voert de bouw uit, discussie leidt tot vertraging’ was de duidelijke boodschap.³¹ Dit veranderde echter, meerdere werkgroepen werden opgericht en de uitkomst was dat er meer aandacht moest worden besteed aan het landschap. De oneerbiedige manier waarmee met het oude landschap was omgesprongen, was naar de mening van een van de werkgroepen een van de belangrijke redenen voor de onleefbaarheid.³²

De bouwdrift vanuit de Rijksuniversiteit was ook enigszins geluwd, in de jaren zeventig werd het landschap verrijkt met slechts kleine toevoegingen. Niet alleen het fysieke landschap, maar vooral het mentale landschap moest als het ware de nieuw geschapen leefomgeving laten bezinken. Duidelijk was dat het landschap, dat de wederopbouwstedenbouwkundigen aan de nieuwe generatie overdroegen, niet voldeed aan de eisen van de nieuwe tijd. Consensus over de te volgen route bestond er echter niet; universiteit, gemeente, studenten en werkgroepen stonden vaak recht tegenover elkaar.³³ Vooral de plannen van de gemeente om woningen te bouwen op de Uithof was zeer tegen de wens van de Rijksuniversiteit. De pure functionaliteit die in deze jaren het landschap domineerde, deed de leef- en werkomgeving geen goed. Het landschap werd door velen als lelijk ervaren. Enkel rationaliteit en aantal vierkante meters telden voor de planners van de universiteit. De veranderende denkbeelden over het landschap resulteerden in protestklanken tegen de als onpersoonlijk ervaren Uithof.³⁴ Ook met de ecologie van het landschap was het slecht gesteld.³⁵ Begin jaren tachtig was er nog geen integraal plan voor de Uithof. Er bestond geen samenhangende visie hoe de universiteit en het landschap van de Uithof er in ruimtelijk, maar ook sociaal opzicht uit zouden moeten zien. Het gebied was een verzameling losse elementen; een soort eilandenrijk zonder bindende locaties. Er was uiteraard wel beleid, maar er werd enkel gedacht in afzonderlijke gebouwen. Tot op dat moment was elk stedenbouwkundig plan slechts deels uitgevoerd, wat de stedenbouwkundige coherentie van het landschap geen goed heeft gedaan.³⁶ Een helder plan moest worden geformeerd.

Om samenhang te brengen in het landschap zoals zichtbaar op afbeelding 3 werden in 1985 Rem Koolhaas en Art Zaaijer van het bureau Office for Metropolitan Architecture (OMA) ingeschakeld voor een verkennende studie. Naast samenhang moest het bureau een visie ontwikkelen die flexibel was en waar toekomstige ontwikkelingen konden worden ingepast zonder afbreuk te doen aan het eigenlijke

30 Reinink. *Van Johannapolder*: 28-51.

31 Uppelschoten-Sliepen. *Ecologisch onderzoek*: 15; en Reinink. *Van Johannapolder*: 28-35.

32 Rijksuniversiteit Utrecht. *Rapport van de werkgroep ruimtelijke verkenning de Uithof* Utrecht 1976: 2-6; Uppelschoten-Sliepen. *Ecologisch onderzoek*: 15-20.

33 Rijksuniversiteit Utrecht. *Rapport*: 1-8.

34 Redactie U-blad. ‘Trans II, een brok opgestapelde armoede.’ *U-blad*: 23-11-84: 6.

35 Uppelschoten-Sliepen. *Ecologisch onderzoek*: 1-20, 45-50.

36 M. van Damme en B. van Santen. ‘Eye-opener en uitdaging, interview met Aryan Sikkema, directeur bouw van de universiteit Utrecht.’ *Post Planjer, Utrechts bulletin voor architectuur en stedenbouw*. 38 (2004): 8.



Afbeelding 3. Luchtfoto van de Uithof in 1980 (bron: het Utrecht Archief).

stedenbouwkundige plan.³⁷ De studie 'Uithof 2000' van OMA respecteerde en waardeerde de modernistische basis neergelegd door Van der Steur en zorgde voor een meer 'heldere totaalstructuur' door middel van het samenvoegen van de sterke punten uit vier deelmodellen.³⁸ Het belangrijkste punt was duidelijke grenzen geven aan de bestaande clusters; binnen deze clusters mocht vrij gebouwd worden, buiten deze clusters was verdere bebouwing echter verboden. Deze clusters kregen elk eveneens een centraal punt. Daarnaast zou de oost-west-as, de Heidelberglaan, omgevormd moeten worden tot een boulevard met een reeks algemene voorzieningen. In 1989 kreeg OMA naar aanleiding van de studie de opdracht een nieuw stedenbouwkundig plan te maken. Het masterplan dat OMA schreef was uiteindelijk twee dimensioneel, dat wil zeggen dat slechts de plattegrond werd vastgelegd. Over het uiterlijk, de hoogte en de sfeer van de bebouwing werd nadrukkelijk geen uitspraak gedaan, om de architect volledige vrijheid te geven, hetgeen gezorgd heeft voor verrassende en hoogstaande architectuur.³⁹ Wie de huidige plattegrond van de Uithof vergelijkt met die van voor 1989 ziet dat het stedenbouwkundige plan redelijk strikt is doorgevoerd, vooral de centrumas is wezenlijk versterkt. Daarnaast was het 'koesteren en handhaven' van elementen uit het oude cultuur-

37 De Waal. *De Uithof*: 46.

38 De Waal. *De Uithof*: 9.

39 De Waal. *De Uithof*: 8-14; J. Scholl en J. Hilhorst. 'Een dagje naar de Uithof.' *Post Planjer, Utrechts bulletin voor architectuur en stedenbouw*. 38 (2004): 3.

landschap een belangrijk onderdeel in het plan.⁴⁰ In de tijd dat OMA haar plannen maakte, stonden de ontwikkelingen op de Uithof zelf ook niet stil; het Academisch Ziekenhuis en het Wilhelmina Kinderziekenhuis werden verplaatst vanuit de binnenstad naar de Uithof. Het masterplan van OMA diende vervolgens als basis voor het bestemmingsplan in hoofdlijnen van 1993 en het definitieve bestemmingsplan van 1995. Hierin was een opvallende verandering zichtbaar ten opzichte van alle eerdere plannen; in 1992 besloot de universiteit door aanhoudende studentenhuisvestingsproblemen, die een negatieve uitstraling hadden op de universiteit zelf, toch woningbouw op de Uithof toe te staan.⁴¹

Met het nieuwe bestemmingsplan ging de Uithof een nieuwe fase van haar bestaan in. Langzaamaan werden de oude clusters die grotendeels al in het plan van Van der Steur waren bepaald, volgebouwd. De architectuur van deze verdichting was van absolute wereldklasse, zoals het Educatorium van Rem Koolhaas uit 1997, maar stond nog steeds in een armoedige omgeving.⁴² Aan deze omgeving moest dus ook iets gedaan worden. Hiervoor werd het bureau West 8 ingeschakeld. Dit bureau maakte in 1995 een groenstructuurplan voor de Uithof. Zij zagen de Uithof als 'een kenniscentrum in het landschap'.⁴³ Hierin kwam vooral naar voren dat het landschap zoals het op dat moment bestond, versterkt moest worden en het groen en de bebouwing binnen de clusters in balans zouden moeten komen. Dit moest gebeuren door de panorama's en doorzichten op het oude cultuurlandschap te behouden en versterken en binnen de clusters moesten groene verblijfplekken worden gecreëerd. Deze groene plekken waar de bezoeker kon vertoeven, moesten bovenal aan de Heidelberglaan komen. De midden jaren negentig nog winderige laan waaraan het 75 meter hoge Transitorium 2 staat, moest worden omgevormd tot een Centruboulevard.

De huidige Uithof zoals zichtbaar op afbeelding 4 wordt dagelijks gebruikt door ongeveer 50.000 studenten, waarvan er 2400 in de wijk zelf wonen. Er werken ongeveer 20.000 mensen en jaarlijks komen er 970.000 mensen naar het UMC Utrecht. De gemeente en universiteit voeren een actief beleid om de Uithof tot een leefbaar landschap te maken.⁴⁴ Het oude negatieve imago van de Uithof is door de nieuwe impulsen zowel uit het fysieke als uit het mentale landschap aan het verdwijnen. Werd in 1975 nog gesproken over het oneerbiedig omspringen met het oude landschap, dat slechts vijftien jaar daarvoor nog niet bestond, voor de nieuwe student is het stedelijke landschap van de Uithof een natuurlijk gegeven. Relatief jong als de Uithof is, heeft het inmiddels een eigen levensgeschiedenis en dynamiek. Elk nieuw cultuurlandschap wordt ooit oud cultuurlandschap.

40 R. Koolhaas. *Sedenbouwkundig plan, de Uithof*. Rotterdam 1989; De Waal. *De Uithof*: 15.

41 De Waal. *De Uithof*: 16.

42 Scholl en Hilhorst. 'Een dagje naar de Uithof.': 4.

43 West 8 landscape architects. *Groenstructuurvisie De Uithof*. Rotterdam 1995: 45-55.

44 Utrechts Dagblad. 'plannen om het universiteitscomplex een levendige campus te maken.' *Utrechts Dagblad*: 20-1-09; Gemeente Utrecht, *Rapport Uithoflijn*, Utrecht 2010: 12.



Afbeelding 4. Luchtfoto van de Uithof in 2003 (bron: Universiteit Utrecht).

Met de mogelijke sloop van Transitorium 2 verliest de Uithof een gezichtsbepalend gebouw uit de functionalistische periode.⁴⁵ Het C. van Unnikgebouw, zoals Transitorium 2 tegenwoordig heet, was vanaf de oplevering in 1969 het boegbeeld van de onsamenhangende bouwdrift en betonconstructies aan de Heidelberglaan, een beeld waarvan de huidige universiteit nadrukkelijk afstand wil doen. Mogelijk komt er met de sloop van dit gebouw wel een definitief eind aan de beleving van het Utrecht Science Park, zoals de Uithof sinds enkele jaren eveneens wordt genoemd, als een kil en onpersoonlijk betonlandschap. Wellicht neemt na de sloop de prijswinnende Universiteitsbibliotheek of het Educatorium de functie van gezichtsbepalend gebouw in het landschap en de perceptie ervan over.

Conclusie

Het landschap van de Uithof is een eeuwenoud cultuurlandschap. Het feit dat over dit oude cultuurlandschap een modernistisch nieuw cultuurlandschap is gelegd, doet hier niets aan af. De mens als auteur van een landschap werkt altijd met en op het landschap dat aan hem of haar is overgedragen door de vorige generaties. De Uithof heeft een lange geschiedenis waarvan voor de nietsvermoedende student in het heden slechts kleine elementen zichtbaar zijn. Duidelijk is dat het geome-

⁴⁵ Algemeen Dagblad, 'de Trans 2 heeft geen fans, Universiteit Utrecht neemt afscheid van Willem C. Unnikgebouw'. *Algemeen Dagblad*: 20-1-2010.

trische stratenpatroon en dito gebouwen modern zijn, maar dat ene weggetje met knotwilgen heeft een onvermoede historie die bijna 800 jaar terug gaat, toen nog slechts veen rond deze Hoofddijk lag. De vele duizenden fietsers die per dag door de Uithof rijden, zien in een regenachtige periode de natte kleigronden van de 's ochtends vaak mistige stukjes weiland tevoorschijn komen, met daarnaast slootjes, knotwilgen en soms wat schapen tussen de betonconstructies die in de moderne stedenbouwkundige clusters staan. De weilanden zijn de stukjes cultuurlandschap die nog meebewegen met de seizoenen en als een kleine buffer de oplettende fietser een herinnering geven aan wat was. Juist deze combinatie van door onuitgevoerde plannen bewaard gebleven stukjes oud cultuurlandschap met de moderne bebouwing is kenmerkend voor de huidige Uithof. De gemeente Utrecht wil deze stukjes van het oude slagenlandschap behouden en houdt hiermee vast aan het stedenbouwkundig plan van OMA, waarin binnen de clusters gebouwd kan worden en daarbuiten absoluut niet.⁴⁶

In haar levensgeschiedenis heeft dit gebied driemaal kennis gemaakt met een entiteit die haar wil heeft opgelegd aan het landschap. De eerste van de drie entiteiten waren de natuurkrachten die millennia lang in het preantropogene tijdperk hun invloed deden gelden. Zelfs nu is de natuur op kleine schaal een landschapsvormende factor, al hebben deze krachten zwaar aan belang ingeboet nadat de monniken van de Sint Laurensabdij tijdens de hoge middeleeuwen hun intrede deden. Deze monniken waren de eerste menselijke auteurs die een blijvende grote verandering aanbrachten in het landschap. Door de indamming van de Rijn en kennis over ontginning wisten deze auteurs het landschap wezenlijk te veranderen en productief te maken. De omschakeling van wildernis naar een landschap met kavels weilanden, weteringen en houtwallen bleef 700 jaar in structuur constant. Het fort gebouwd in de late negentiende eeuw kan in deze gezien worden als slechts een minimale verandering, die door de kringenwet zelfs verdere veranderingen tegenhield. Vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw werd het oude slagenlandschap onherkenbaar veranderd door de vooruitgangsendenkende universiteits- en stadsbestuurders, stedenbouwkundigen, architecten en planologen. Allereerst met een duidelijk stedenbouwkundig plan, puur functionalistisch en zodoende in lijn met de tijdsgeest. Het uiteindelijke resultaat was door verschillende factoren echter volstrekt anders, namelijk een door het grote publiek als rommelig ervaren landschap dat jarenlang hoofdzakelijk negatief werd ervaren. De grote omslag kwam dertig jaar nadat de eerste schop de grond in was gegaan. Door te bewaren en benadrukken wat al was, zowel de moderne gebouwen en structuren als de overgebleven elementen uit het oude slagenlandschap, was vanaf de eeuwwisseling een positieve omslag in de publieke opinie merkbaar ten aanzien van dit kennislandschap tussen stad en natuur.

46 Uppelschoten-Sliepen, *Ecologisch onderzoek*: 94, begroeiingskaart, bodemkaart; P.P. Hoen en J.G. Zwaneburg. *Verkenning beschermde natuurwaarden in de Uithof*. Utrecht 2007.

Auteursbeschrijving

Gábor Kozijn (1986) heeft aan de Universiteit Utrecht de bachelor Geschiedenis gevolgd en aan de Universiteit van Amsterdam de masters Sociale Geschiedenis en Cultureel Erfgoed (cum laude). De Uithof kent hij als student en doordat hij twee jaar over de Hoofddijk en langs het Landgoed Oostbroek van Utrecht naar zijn werk in Zeist heeft gefietst.

Bibliografie

- Algemeen Dagblad. 'de Trans 2 heeft geen fans, Universiteit Utrecht neemt afscheid van Willem C. Unnikgebouw'. *Algemeen Dagblad*: 20-1-2010.
- Asman, W.A.H., S. P. Tjallingii. *Het Kromme-Rijnlandschap: een ekologische visie: verslag van het Kromme-Rijnproject, 1970-1974*. Amsterdam 1974.
- Berends, H.J.A. *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie*. Utrecht 1982.
- Brand, H., J. Brand. *Het Utrechts landschap: natuurlijk hart van Nederland*. De Bilt 1990.
- Breedveld, W. *Grote Historische Atlas Utrecht, Utrecht ±1905: schaal 1:25.000*. Tilburg 2005.
- Broekhoven, S, S. Barends. *De Bilt, geschiedenis en architectuur, monumenten-inventarisatie provincie Utrecht*. Zeist 1995.
- Broer, C.J.C. *Monniken in het moeras: de vroegste geschiedenis van de abdij van Sint-Laurens in het Oostbroek bij Utrecht*, Utrecht 2011.
- Damme, M. van, B. van Santen. 'Eye-opener en uitdaging, interview met Aryan Sikkema, directeur bouw van de universiteit Utrecht.' *Post Planjer, Utrechts bulletin voor architectuur en stedenbouw*. 38 (2004): 8.
- Damsté, P.H. *Oostbroek en de Bilt c.s. De geschiedenis van een ambachtsheerlijkheid*, Zutphen 1979.
- Damsté, P.H. 'Laantje van Toon van Scherpzeel.' *Maandblad Oud-Utrecht* 48 (1975): 6-7.
- Dekker, C. *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen: een institutioneel-geografische studie*. Zutphen 1983.
- Dienst Stadsontwikkeling Utrecht. *De Uithof, ontwerp-bestemmingsplan*. Utrecht 1995.
- Gemeente Utrecht. *Rapport Uithoflijn*, Utrecht 2010.
- Gottschalk, M.K.E. 'De ontginning van de Stichtse Venen ten oosten van de Vecht.' *Geografisch Tijdschrift* 33 (1956): 210.
- Hoën, P.P., J.G. Zwanenburg. *Verkenning beschermde natuurwaarden in de Uithof*. Utrecht 2007.
- Kolen, J.C.A. *Biografie van het landschap: drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.
- Kopytoff, I. 'The cultural biography of things: commoditization as process.' In : A. Appadurai (red.). *The social life of things, commodities in cultural perspective*. Cambridge 1986.

- Kors, M. 'Idealen van toen en morgen, over universitaire bouwplannen en het profileren van eenidentiteit.' *Post Planjer, Utrechts bulletin voor architectuur en stedenbouw*. 34 (2004).
- Koolhaas, R. *Stedenbouwkundig plan, de Uithof*. Rotterdam 1989.
- Linden, H. van der. *De cope: bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*. Assen 1980.
- Pereboom, J.J.M. *Vensters in het landschap: een historisch overzicht van de invloed van menselijke ingrepen op de natuur en het landschap in het Kromme-Rijn gebied*. Utrecht 1992.
- Projectgroep Planologie Uithof. *Subgroep Landschap, De Uithof: rapportage Subgroep Landschap*. Utrecht 1977.
- Redactie U-blad. 'Als de opdrachtgevers er geen oog voor hebben, kan er niks goed gaan.' *U-blad*: 23-11-84, 9.
- Redactie U-blad. 'Trans II, een brok opgestapelde armoede.' *U-blad*: 23-11-84: 6.
- Reinink, A.W. *Van Johannapolder tot Uithof: ontstaan en ontwikkeling van een universitaire vestiging*. Utrecht 1984.
- Renes, J. *Historische atlas van de stad, Utrecht twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht*. Nijmegen 2005.
- Rijksuniversiteit Utrecht. *De Uithof in vogelvlucht*. Utrecht 1975.
- Rijksuniversiteit Utrecht. *Luchtfoto van De Uithof (vóór de bouw van het Universiteitscentrum) en aangrenzend gebied*. Utrecht 1960.
- Rijksuniversiteit Utrecht. *Rapport van de werkgroep ruimtelijke verkenning de Uithof*. Utrecht 1975.
- Samuels, M.S. 'The biography of landscape, cause and culpability.' In: D.W. Meinig (red.). *The interpretation of ordinary landscapes, geographical essays*. New York 1979.
- Scholl, J., J. Hilhorst. 'Een dagje naar de Uithof.' *Post Planjer, Utrechts bulletin voor architectuur en stedenbouw*. 38 (2004): 3.
- Spek, J. van der. *Van Oostbroektot Westbroek: het verhaal van de zes dorpen van De Bilt*. De Bilt 2007.
- Stichting Utrechtse Studenten Faculteiten. *Wat een bof, die Uithof: wonen in de Uithof: een nota van het USF-Kamernoodkomitee*. Utrecht 1979.
- Uppelschoten-Sliepen, H. *Ecologisch onderzoek in de Uithof en omgeving*. Utrecht 1976.
- Utrechts Dagblad. 'plannen om het universiteitscomplex een levendige campus te maken.' *Utrechts Dagblad*: 20-1-09.
- Waal, E. de. 'De Uithof: de stedenbouwkundige ontwikkelingen van een universiteitscentrum 1953-2003'. Scriptie Vrije Universiteit Amsterdam 2003.
- West 8 landscape architects. *Groenstructuurvisie De Uithof*. Rotterdam 1995.
- Verbeeck, S. *Oostbroek: abdij, buitenplaats, natuurgebied*. Utrecht 1990.
- Zaaijer, A. 'Beheersing van het onvoorspelbare, de geschiedenis van de Uithof in Utrecht.' *12 Archis* (1999).

Leiden en haar burcht

Van Reuzenwerk tot Lusthof

Mauro Smit

Inleiding

Verscholen tussen woonhuizen ligt midden in de oude binnenstad van Leiden een grote heuvel. Op een van oudsher zeer strategische plek staat het oudste bouwwerk van de stad: de Leidse burcht. Vanaf de negende eeuw bouwde men op deze plek een kunstmatige heuvel die in de loop der eeuwen meerdere keren werd verhoogd. Ten westen van de heuvel komen de twee Rijnarmen, de Oude Rijn en de Nieuwe Rijn, samen. Een ideale plek om oversteek en scheepvaart te controleren.

De burcht verloor na de bouw ervan in de dertiende eeuw al snel zijn militaire waarde. Met de introductie van buskruit in Europa in het midden van de veertiende eeuw- en de oprukkende bebouwing rond de burcht leken de dagen van dit imposante vestingwerk geteld. Waarom is de Leidse burcht dan toch al die eeuwen behouden gebleven in het hart van de stad Leiden?

De burcht van Leiden is een van de meest constante stedelijke landschapsfactoren in dit gebied. Gezien de locatie van de burcht heeft ze al ongeveer 1000 jaar blootgestaan aan processen van herordening en herbestemming. De burcht is daarmee misschien wel een van de eerste gebouwde structuren in Nederland waarop de hedendaagse Belvédère-benadering is toegepast: *behoud door ontwikkeling*.

Lange tijd is landschap als iets passiefs ervaren en overheerste een constructivistische gedachte bij de benadering van een landschap; de mens creëert het landschap. Natuur en cultuur zijn gescheiden.¹ De contextualisering van het begrip landschap begon in de jaren zeventig van de vorige eeuw met een publicatie van de Amerikaanse geograaf Marwyn Samuels.² Hij stelt dat het onmogelijk is iets van het reeds ontwikkelde (stedelijke) landschap te begrijpen zonder het verleden van een stad en de daarbij van belang zijnde auteurs -architecten of projectontwikkelaars- te betrekken. Deze benaderingswijze werd in 1984 verder ontwikkeld in *The practise of everyday life* van de Franse wetenschapper De Certeau.³ Korte tijd later is

1 J.C.A. Kolen. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.

2 Samuels, M. 'The biography of landscape. Cause and culpability'. In D.W. Meinig (red.), *The interpretation of ordinary landscapes*, New York/Oxford 1979: 51-88.

3 M. de Certeau. *The practice of everyday life*. Berkeley 1984.



Afbeelding 1. Een gedetailleerde kaart uit 1649 van Leiden door cartograaf Joan Blaeu. De burcht van Leiden ligt op een heuvel tussen de twee Rijnarmen en is volledig ingesloten door de omliggende bebouwing (bron: J. Blaeu. *Lugdunum Bataavorum vulgo Leyden*. 1649. Ingekleurde kopergravure. Regionaal Archief Leiden PV350.2.).

het echter de antropoloog Igor Kopytoff die met zijn artikel *The cultural biography of things* de biografische benaderingswijze definitief op de kaart zet. Hij schrijft dat de biografie van een object inzicht kan geven in hoe sociale en economische waarden, gekoppeld aan temporaliteit, kunnen veranderen. Een biografie is in staat de economische waarde van een object veelvuldig te vermeerderen: juwelen die al generaties in het bezit zijn van dezelfde familie krijgen voor deze familie onder andere een hogere economische waarde.⁴

Cultuur heeft een directe invloed op het landschap, maar het landschap heeft ook een directe invloed op cultuur. Volgens de archeoloog Kolen is het dan ook niet of nauwelijks mogelijk om landschap te interpreteren of te verklaren zonder uitvoerig aandacht te schenken aan deze onderlinge wisselwerking.⁵

Inwoners van Leiden hebben al eeuwenlang een relatie met hun burcht. Het blijkt een bijzondere relatie te zijn vol met sagen en lofgedichten, gevoelens van onderdrukking en bevrijding. In dit artikel zal middels een biografische benadering gekeken worden naar de veranderingen in de omgang met het verleden, in het verleden. Wat is het verhaal van de Leidse burcht en welke betekenissen heeft deze gehad voor de Leidse bevolking?

Leithon (Leiden)

Recent archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat gedurende de late steentijd (rond 2800-2000 voor Chr.) zich al mensen vestigden in de zeer waterrijke Leidse regio.⁶ Pas rond 200-500 voor Chr. kwam er meer droge grond beschikbaar. Uit zand- en kleiafzettingen, ten gevolge van de Duinkerke-transgressies, ontstond tussen de twee Rijnarmen een eiland waarop later de burcht een plek kreeg.⁷ Rond 50 voor Chr. brachten verkenners van Julius Caesar mogelijk voor het eerst een bezoek aan de Rijnmond. Het bezoek vormde het begin van een heuse Romeinse periode voor de regio. De resten van deze Romeinse aanwezigheid in de regio bevinden zich niet in het hedendaagse stadshart, maar liggen op ongeveer twee kilometer ten zuidoosten van het centrum. De Romeinen gaven het castellum de naam *Matilo* of *Matilone*, waarschijnlijk een verwijzing naar een nabijgelegen water waarvan de naam verloren is gegaan. Na het vertrek van de Romeinen verdween ook de naam *Matilo* en brak een chaotische tijd aan.⁸ Grote delen van Nederland stonden onder heerschappij van Scandinavische machtshebbers: Noormannen. Deze Noormannen waren grote heersers, maar moesten zich aan het einde van de negende eeuw terugtrekken uit het gebied vanwege de groeiende macht van de graven van Holland.

4 I. Kopytoff. *The cultural biography of things: commoditization as process*. In: A. Appadurai. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge 1986: 64-91.

5 Kolen. *De Biografie*.

6 C. Brandenburgh en W. Hessing. *Matilo - Rodenburg - Roomburg, De Roomburgpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk*. Leiden 2005: 11.

7 R. van Maanen (red.). *Leiden; de geschiedenis van een Hollandse stad (deel 1: tot 1574)*. Leiden 2002: 16.

8 Brandenburgh en Hessing. *Matilo - Rodenburg - Roomburg*. 11.

In de negende eeuw liet de bisschop van Utrecht een inventarisatie opstellen van de goederen en rechten waarop hij aanspraak meende te kunnen maken. In dit document komt de naam *Leithon*, de etymologische voorganger van Leiden, voor het eerst voor. De inventarisatie geeft aan dat *Leithon* uit drie delen bestond, maar gaat hier niet verder op in. De naam van de nederzetting laat zich herleiden tot het zelfstandig naamwoord *Leitha*, dat vaart, kanaal of leiding zou betekenen. Wanneer ook de Gotische en Angelsaksische vertalingen betrokken worden kan men concluderen dat *Leithon* zich laat vertalen als ‘aan de wateren’.⁹

Aan het begin van de twaalfde eeuw ontwikkelde Leiden zich van een kleine nederzetting tot een bescheiden stad. De graaf van Holland was een welvarend man die kon rekenen op een vaste stroom aan tol- en belastinggelden als gevolg van de beheersing van de Rijnmond, een inkomstenstroom waar ook de bisschop van Utrecht interesse in had.¹⁰

Leitheriburch (de Leidse burcht)

Nadat de afzettingen van de Duinkerke-transgressies een eiland vormden tussen de twee Rijnarmen, is daarop door mensenhanden een kunstmatige heuvel aangelegd: een dik pakket aan gestapelde en gekantelde plaggen. De stratigrafie van de heuvel bestaat uit verschillende lagen blauwgrijze en geelgrijze klei. Deze kleilagen zijn het gevolg van verschillende overstromingen die elk een eigen afzetting op de heuvel achterlieten. In de negende en tiende eeuw is de burcht meerdere malen opgehoogd. Rond het jaar 1000 had de heuvel al zeker een hoogte van negen meter bereikt.¹¹ Pas geruime tijd hierna zijn houten constructies op de heuvel vervangen door de tufstenen verdedigingsmuur zoals deze nu te zien is.

De burcht van Leiden is een zogenaamd mottekasteel: een versterking op een heuvel. De ronde ringmuur is geen perfecte cirkel. De middenlijn schommelt tussen de 34.50 en 36.20 meter. De muur is voorzien van kantelen met daarachter een weergang. De middeleeuwse muren zijn opgetrokken uit tufsteen geïmporteerd uit de Eifel. Baksteen kwam immers pas aan het einde van de twaalfde, begin dertiende eeuw in de Leidse regio beschikbaar als bouw materiaal. Bij latere versterkingen en/of restauraties zijn wel bakstenen gebruikt. Inmiddels is het als gevolg van de ontelbare restauraties moeilijk om nog een origineel stuk muur te vinden.¹²

Door de ligging van de burcht werd deze al snel geconfronteerd met de stedelijke ontwikkeling van Leiden. Een verordening uit 1360 beschrijft voor het eerst dat de achtergevels van huizen aan de Oude en Nieuwe Rijn uit een blinde muur moesten bestaan. Ze mochten voorzien worden van een deur, maar deze mocht enkel gebruikt worden in geval van brand. In 1521 sommeerde de burggraaf middels een deurwaarder de omliggende bewoners om zich aan de in 1360 gemaakte afspraken te houden. Het hebben van een raam aan de burchtzijde was uit den boze.

9 Maanen. *Leiden*: 11-19.

10 Maanen. *Leiden*: 22.

11 H. van den Ende. *De Burcht*. In: C. Brandenburg (red.). *Dwars door de stad, Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden*. Leiden 2007: 27-29.

12 J.G.N. Renaud. *De Leidse Burcht, Deel XX uit de serie Nederlandse Kastelen*. NKS/ANWB 1982: 8-28.

Deze regels zouden tot ver in de negentiende eeuw van kracht blijven.¹³ Tegen die tijd was dit niet meer uit militaire overwegingen, maar vanwege commerciële belangen. In 1773 beklagde de toenmalige kastelein zich namelijk dat men door deze toegangspunten gemakkelijk fruit kon stelen uit de tuinen van de burcht.¹⁴

Bent u van Leide?

Welke rol de burcht binnen de Leidse geschiedenis heeft gespeeld, is een vraag die veel Leidenaren door de eeuwen heen bezig heeft gehouden. Tijdens de raadsvergadering van 10 maart 1888 pleitte raadslid W.N. de Rieu dan ook voor een grootschalig onderzoek naar het ontstaan van de burcht:

*“Wat is toch de Leidsche Burg, is de vraag die nog opgelost moet worden; terwijl juist in de laatste jaren in andere landen de romeinsche en middeleeuwsche burgen en toren behoorlijk zijn onderzocht, in teekening gebracht en in tijdschriften der plaatselijke vereenigingen besproken, zoo moet Leiden altijd tot hare schande bekennen, naar mijne opvatting, dat men nog niet weet wie den Burg heeft gebouwd. Is hij van Keltischen oorsprong, of hebben eerst de Romeinen bij de samenvloeiing van de twee takken van de Rijn die hoogte opgeworpen en er een wachttoren gebouwd; of [...] is de Burg eerst door de Burggraven gebouwd? Men ziet het is nog al beschamend, dat een onderzoek, dat de niet onbelangrijke vraag zou beslissen, nog niet plaats had.”*¹⁵

In zijn betoog noemde het raadslid nog slechts enkele van de legio verhalen over het ontstaan van de burcht. Een van de oudere oorsprongsverhalen van de Leidse burcht werd in 1440 door een anonieme Hollandse kroniekschrijver als volgt beschreven:

*“Ende in desen tijden, als die Vriesen ende die Slaven weder uut Engeland quamen ende si niet en wisten wat si doen souden, so toghen si te samen mit malcander in dat wilde Wout sonder Ghenaden om die wilde beesten daer uut te verdreven als si deden. Ende doe maecten si enen burch daer nu Leyden staet ende setten een casteleyn daer op mit veel volx om dat te bewaren.”*¹⁶

De kroniekschrijver verhaalt over Friezen en Slaven die in de vijfde eeuw uit Engeland kwamen en in Leiden een burcht bouwden, een *woud zonder genade* en een kastelein wiens zoon Lem later veel kinderen zou verwekken bij een reuzin. Ook in de volksfolklore van die tijd had de burcht een bijzondere plek. Als militair en economisch bolwerk werd de burcht in diverse sagen opgenomen. Zo zouden de reuzen in ons land de meest verschrikkelijke ter wereld zijn geweest. Deze reuzen onderwierpen de bevolking ooit aan torenhoge belastingen en lichamelijke gruwelijkheden. Voor kooplieden was het reizen langs verschillende steden een complexe

13 E. van der Vlist. *De Burcht van Leiden*. Leiden 2003: 86-90.

14 J.J. Overvoorde. *Archieven van de stadsheerlijkheden en van de vroomwateren*. Leiden 1914: volume 956 (18 september 1773).

15 Notulen Leidse Raadsvergadering (10 maart 1888). In: E. Van der Vlist. *De burcht van Leiden*: 82.

16 Universiteitsbibliotheek Leiden. *Gouds Kroniekje*, BPL 136D f. 6v-7, *Repertorium* 152.

zaak. Meer dan eens werd een reizende marskramer door een reus van zijn meest kostbare koopwaar ontdaan.¹⁷

Onder de reuzen heerste echter ook veel verdeeldheid. Wanneer een koopman met de reus van Nijmegen overeenstemming had bereikt over vrije doorgang, kon diezelfde koopman door een andere reus alsnog hardhandig worden aangepakt. Maar van alle reuzen was er één het wreedst van allemaal. In de stad aan de Rijn woonde namelijk:

“een zeer wreede gigant, met een hoofd als een eikeboom, een lijf als een hooge heuvel, en beenen gelijk twee stevige sparren. Zoo hij ademde, scheen het, of de stormwind loeide, en als hij zijn armen uitstreckte, was het, of er zware takken knapten in een joelende herfstbui. Hij had een stem, waarbij ‘t grommelen van den donder een licht en onvreesbaar geluidje bleef, en ‘t glanzen zijner oogen leek allen feller toe dan ‘t laaiende bliksemflitsen. Niemand, al zat hij trotsch te paarde, kon hem ontkomen. Met enkele stappen rende hij immers mijlen ver. Zijn oogen waren even scherp als die eens torenvalks, die een plaats voor zijn nest zoekt. Geen koopman, die deze lage landen had bezocht, of hij sprak over den grimmigen reus, gelijk men over den Dood spreekt, met griezeling en ontzag.”¹⁸

Door onderlinge afgunst ontstond een oorlog onder de reuzen. Na een grote veldslag was het de reus van de stad aan de Rijn die het recht had verworven op alle steden. Vanaf die dag moesten kooplieden eerst bij de burcht van de Rijn-reus langs om een vrijgeleide te kopen alvorens ze andere steden konden aandoen. Bij de verschillende stadspoorten vroegen de andere reuzen grommend of de bezoeker wel een vrijgeleide had gekocht bij de Rijn-reus. Omdat in de jaren die volgden meer en meer kooplieden een vrijgeleide kochten, ontstonden lange wachtrijen bij de stadspoorten. Om deze tegen te gaan maakten de andere reuzen de vraag aan de kooplieden steeds korter:

*“Zijt gij wel voorzien van een vrijgeleide?”
‘Zijt ge voorzien van vrijgeleide?’
‘Zijt ge van vrijgeleide?’”*

*Om uiteindelijk te vragen:
“Zijt ge van Leide?”*

*Waarop het antwoord was:
“Ja, van Leide!”*

De stad aan de Rijn waar de reus zijn zetel had, kreeg daarmee de naam Leiden.¹⁹ Dat de Leidse bevolking deze sage lange tijd voor waar heeft gehouden, blijkt onder andere uit een verslag van de Leidse student Arent van Buchell uit 1583. Vol

17 K. Tilmans. *“Autentijck ende warachtig” Stedestichtingen in de Hollandse geschiedschrijving: van Beke tot Aurelius*. Holland 21. 1989: 68-87.

18 J. Cohen. *Nederlandsche Sagen en Legendes II*. Zutphen 1919: 322-325.

19 Cohen. *Nederlandsche Sagen*: 322-325.

ongeloof en bijna minachtend schrijft hij dat de Leidse bevolking de burcht houdt voor een ‘*product der Giganten*’.²⁰

Beschrijving van Leyden

Bijna twee eeuwen later is het de Leidse kunstschilder en historicus Frans van Mieris de Jonge die zich in het debat over de oorsprong van de burcht mengt. In zijn *Beschrijving van Leyden* uit 1762 komt de bucht meerdere keren aan bod. Hij koos voor een rationele, haast wetenschappelijke benadering en ging proefondervindelijk te werk:

*“De stichting van ‘t ronde muurwerk dat men thans ziet, waar de bewyzen zoo duister zyn als van ‘t eerste Slot of gebouw, en des zal ik myne gedachten daar omtrent, niet voor loutere waarheid mededeelen, maar alleen voor gissing, die, myns oordeels, de waarheid naast kooft.”*²¹

Toch trok Frans van Mieris enkele voorzichtige conclusies ten aanzien van populaire theorieën van zijn tijd. Zo schreef hij dat diverse personen van mening zijn dat de stenen muur van de burcht vanaf grondniveau is opgetrokken en daarmee dus zeker meerdere meters onder de grond door zou moeten lopen. De burcht zou vervolgens opgehoogd zijn door er aarde tegen te plaats. Onjuist aldus het onderzoek van Van Mieris:

“Zo heb ik, by geval dat de Burg verbeterd of hersteld wierdt, aan het aldaar bezig zynde werkvolk, of de Metzelaars, die onder aan den grond van ‘t ronde muurwerk doende waren om de gaten dicht te maaken, onderzocht, hoe de fondamenten wel onder het opperste van den heuvel gevonden wierden? Waarop zy my verzekerden dat de allerdiepste naauwlyks drie voeten onder de aarde lagen; zulks deeze steene muur boven op den berg van puin en aarde, moet gezet zyn.”

Een simpel onderzoek waarna Van Mieris terecht concludeerde dat de stenen burcht zelf jonger was dan de heuvel. Verder gaat hij helaas niet in op wat zijn gedachten zijn ten aanzien van de oorsprong van de heuvel. Wel trok Van Mieris nog de conclusie dat het hier niet om een Romeins bouwwerk zou gaan:

“Zelfs maakten de Romeinen hunne sterkten of werken nooit op hoogten of heuvels; maar op den vlakken grond. Dat hier een ander gebouw, en geen Romeinsch maaksel, gestaan heeft, wordt ons door de oude schriften bewezen.”

Deze uitspraak doet hij op basis van de ligging van de burcht en het feit dat er nooit Romeinse vondsten of merktekens zijn gevonden. Pas in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw bleek tijdens restauratiewerkzaamheden dat er veel Romeinse dakpannen en bakstenen zijn verwerkt in de vulmuren van de burcht.²² Dat het Romeinse verleden van de regio wel degelijk een rol heeft gespeeld bij de vorming van de burcht kon Van Mieris dan ook onmogelijk weten. Naar welke

20 W.J.J.C. Bijleveld. *Mr. Arent van Buchell*. In: *Leids Jaarboekje* 1907. Leiden 1907: 10.

21 F. van Mieris (de Jonge). *Beschrijving van Leyden*. Regionaal Archief Leiden LB3235. Leiden 1762: 395.

22 Renaud. *De Leidse Burcht*: 8-28.

oude geschriften hij verwijst als bewijs dat het geen Romeins bouwwerk betreft, blijft onduidelijk.

Hollandse graven & Utrechtse bisschoppen

Ondanks eeuwen van onderzoek en theorievorming is nog altijd maar weinig écht zeker over de Leidse burcht. Archeologisch en historisch onderzoek geven moderne onderzoekers aanwijzingen, maar soms roepen deze alleen maar meer vragen op. Het opwerpen van een kunstmatige heuvel met behulp van plaggen moet in de negende eeuw een zeer arbeidsintensieve klus geweest zijn. Hierna is de heuvel zelfs nog meerdere malen verhoogd, maar wie heeft hiertoe opdracht gegeven en waarom?

De Rijn vormde lange tijd een natuurlijke grens tussen het machtsgebied van de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht. Rond het jaar 1000 was het gebied direct rond de burcht in handen van de bisschop van Utrecht.²³ Het behoort dan ook tot de mogelijkheden dat de bisschop opdracht heeft gegeven tot het opwerpen van de aarden heuvel, enkele honderden jaren eerder. Hard bewijs hiervoor ontbreekt echter. De bisschoppen van Utrecht staan er wel om bekend in hun machtsgebieden fortificaties, zoals burchten, aan te laten leggen.

Rond 1200 ontstond in de grensnederzetting een bijzondere situatie. De burcht op het eiland waakte namens de bisschop van Utrecht over de Rijn, maar aan de andere kant van het brede water verrees een tweede verdedigingswerk op nog geen 400 meter afstand. Het nieuwe verdedigingswerk werd deels opgetrokken in een nieuw bouw materiaal: baksteen. Omdat het is gebouwd in opdracht van de graaf van Holland kreeg het de toepasselijke naam: het Gravensteen. Het Leidse grafelijke kasteelcomplex bestond uit een kasteeltoren met omgrachting als symbool voor de macht van de graaf van Holland. Een naastgelegen zaal deed dienst als residentie. De graaf van Holland poogde al sinds de tiende eeuw zijn gebied uit te breiden richting de burcht en besloot zijn residentie te laten bouwen op de grens. Stadsbouwhistoricus van Leiden, Edwin Orsel, stelt dat het mogelijk is dat de graaf van Holland zich rond deze periode machtig genoeg voelde om zo dicht bij de burcht van de bisschop een nieuw militair werk te bouwen. Twee verdedigingswerken in één stad!²⁴

Middeleeuwse symboliek

Tijdens grootschalige restauratiewerkzaamheden aan de burcht in 2010 zijn C14-dateringen gedaan op het voegwerk. Uit dit onderzoek blijkt met 95.4% zekerheid dat het eerste voegwerk dateert van 1225-1295. Dat is aanzienlijk later dan tot op

23 D.E.H. de Boer. *Leiderdorp in de middeleeuwen, enkele aspecten van een geschiedenis tussen Leithon en Leiden*. In: A.J. Versprille (red.). *Leiderdorp aan jaagpad en snelweg, 1200 jaar wonen*. Alphen aan den Rijn 1979.

24 E.D. Orsel. *Licht in de duistere Middeleeuwen, Het Gravensteen versus de Burcht*. In: C. Brandenburgh (red.). *Dwars door de stad, Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden*. Leiden 2007: 20.



Afbeelding 2. Floris de Vijfde, graaf van Holland, heeft wellicht opdracht gegeven tot de bouw van de Leidse burcht. Tijdens zijn regeerperiode was Floris de Vijfde betrokken bij diverse grootse bouwprojecten. De burcht heeft hij mogelijk niet laten bouwen uit militaire overwegingen, maar historiserend gebouwd ter legitimering van de macht van de Graven van Holland (bron: W. Thibaut. Floris. XIX grave van Hollandt & Zeelandt, heeft geregeert 41 jaeren. 1587. Pentekening. Regionaal Archief Leiden PV20626.19).

heden was aangenomen.²⁵ Archeologische vondsten tonen aan dat voor 1225 in ieder geval wel al een (houten?) fortificatie op de burchtheuvel aanwezig was. Op basis van historische bronnen is met zekerheid te zeggen dat de graaf van Holland in 1206 definitief controle kreeg over de burchtheuvel. Door de nieuwe datering van het voegwerk rijst de volgende vraag: als de burchtheuvel al sinds 1206 in handen van de graaf van Holland was, waarom liet hij dan halverwege de dertiende eeuw een voor die tijd al ouderwetse burcht bouwen? De ronde vorm van de burcht was toen al uit de mode en tufsteen uit de Eifel werd ook al gezien als een verouderd bouw materiaal. Voor het Gravensteen maakte men immers ook al gebruik van het inmiddels al eenvoudiger te verkrijgen baksteen. Het is dan ook niet ondenkbaar dat een van de graven van Holland tussen 1225 en 1295 de burcht niet vanuit een militaire doelstelling heeft laten bouwen, maar vanuit een politieke ideologie.²⁶

In een periode waarin de graven meer en meer macht verkregen zochten zij ook naar manieren om die macht te legitimeren. Drie graven van Holland waren aan de macht binnen de dateringsperiode van het voegwerk; Floris de Vierde (1222-1234), Willem de Tweede (1234-1256) en Floris de Vijfde (1256-1296). De laatstgenoemde zou de meest logische opdrachtgever van de burcht van Leiden zijn. Floris de Vijfde (afbeelding 2) had grootse dynastieke ambities en heeft lang gewerkt aan het vergroten van zijn machtsgebied als graaf van Holland. Hij zette zijn dynastieke ambities kracht bij door grootse bouwwerken te voltooien. Zo worden bijvoorbeeld de voltooiing van het Binnenhof te Den Haag, de bouw van

25 E.D. Orsel. *De burcht in beweging*. In: L.H.M. Olde Meierink (red.). *Ambitie in steen* Wijk bij Duurstede 2012.

26 Orsel. *De burcht in beweging*.

het kasteel Muiderslot en het kasteel Radboud allen toegeschreven aan Floris de Vijfde. Ook had Floris de Vijfde een sterke relatie met het Engelse koningshuis, een cultuur waar binnen de symboliek van kastelen een belangrijke rol speelde. Het is mogelijk dat de bouw van de burcht van Leiden in een historiserende bouwstijl meer gezien zou moeten worden als een symbolische reconstructie ter legitimatie van de macht van de Graven van Holland dan een militair verdedigingswerk.²⁷

Aan het begin van de veertiende eeuw verloor de burcht definitief haar laatste militaire waarde. Niet alleen het verouderde ontwerp, maar ook de sterke groei van Leiden als stad zorgde ervoor dat de burcht geen militair bolwerk meer kon zijn. Het was inmiddels volledig ingesloten door bebouwing. De titel van burggraaf van Leiden vererfde echter nog wel van graaf op graaf. De economische en maatschappelijke voorrechten die de houder van de titel *Burggraaf van Leiden* met zich meebrachten, waren aanzienlijk. Zo had de burggraaf het tol-, veer- en visrecht op de Rijn van Zwammerdam tot Katwijk. Tevens bezat hij de waagrechten waarmee hij de elle- en botermaat kon bepalen. Ook binnen de politiek had de burggraaf een belangrijke positie. Hij bezat het aanstellingsrecht voor de schout en schepenen van Leiden.²⁸ Bovendien ontving hij een derde van de boetes die de schout en schepenen hun stadsgenoten oplegden. De titel gaf de houder ervan dus een gegarandeerd inkomen en een prominente maatschappelijke positie. Meer dan eens botste het dan ook tussen de burggraaf en de burgerij van de stad. Hoewel er vanaf 1420 kleine beperkingen aan de macht van de burggraaf werden opgelegd, bleef zijn invloed stevig merkbaar binnen de stad.²⁹ Toen Filips de Vierde, de laatste graaf van Holland, in 1648 de Republiek der Verenigde Nederlanden erkende, kwam er een einde aan de ruim 750 jaar durende titelvoering graaf van Holland. De titel van Leidse burggraaf bleef echter wel bestaan en was enige tijd eerder al verkocht door de graaf van Holland aan de familie Van Wassenaar.³⁰

Coopt met den Burch sich vrij

In 1650 kreeg het stadsbestuur er lucht van dat de toenmalige burggraaf van Leiden acuut geld nodig had. Burggraaf Claude-Lamoral was gevangen genomen tijdens de slag bij Lens. Hij gaf zijn familie de opdracht geld in te zamelen om zijn losgeld te kunnen betalen. Om de familie niet te laten weten dat de stad Leiden graag de burcht (en de daarbij behorende rechten) zou willen kopen, schakelde het stadsbestuur een stroman in, Willem Havius. Binnen vier maanden bereikte men een akkoord ter waarde van 70.000 gulden. De initiële vraagprijs was 100.000 gulden.³¹ Zo is op 17 april 1651 de stad Leiden eigenaar geworden van de Leidse burcht.³²

De aankoop van de burcht zagen de stadsbestuurders -en inwoners- als een ware overwinning van de burgerij op de ooit zo onbreekbare geachte macht van de burggraven. Dat de burcht van Leiden niet alleen een symbolische betekenis voor

27 Orsel. *De burcht in beweging*.

28 Van Mieris. *Beschrijving van Leyden*.

29 Renaud. *De Leidse Burcht*: 8-28.

30 Van der Vlist. *De burcht van Leiden*: 51-61.

31 Van der Vlist. *De burcht van Leiden*: 61.

32 Van Mieris. *Beschrijving van Leyden*.

de stad Leiden had, blijkt ook uit het feit dat de Admiraliteit van Amsterdam in het jaar van de aankoop van de burcht een schip liet bouwen en deze doopte met de naam *De Burcht van Leyden*.³³ Geen van de honderden bezoekers die nu dagelijks de trappen van de burcht beklimmen zal zich realiseren dat dit de eigenlijke reden is dat de burcht behouden is gebleven binnen het stedelijke landschap van Leiden. De stad was vrij om een eigen burggraaf aan te stellen en deed dit terstond. Ter ere van de stad en de aanstelling van Johan Pietersz. van der Maerssche als burggraaf, slechts acht dagen na de aankoop van de burcht, schreef een anonieme dichter dit vers:

*'t Aaloude Leyden in Burch-graeffschap opgequeeckt,
Ontworsteld eynd'lijk 't jock der Wassenaerse Heeren,
Coopt met den Burch sich vrij, en moedich 't hooft opsteeckt,
En stelt Burch-Graven self: Wat magh nu Leyden deeren?
Den Burch beschermt de Stadt: en d'oudste Burger-Vader,
Is Leydens Burch-Graef self: die gulde Vrybeyts croon,
Past niet als op het hooft van sulck' een, die te gader,
Door Stad- en Land-bestier plaets toecomt by de Goon.*³⁴

De burcht moest een nieuw leven krijgen in het centrum van de stad. Het stadsbestuur nam het besluit om te proberen de beladenheid die de burcht als machtscentrum had omgeven, weg te nemen door de burcht om te bouwen tot lusthof. Als ultieme overwinning op de burggraven moest de burcht een baken van vrijheid en hoop vormen: het omstreden erfgoed werd herbestemd en kreeg een nieuwe toekomst.

Het Leydse Lusthof

In de jaren na de aankoop bruiste het van de activiteiten rond de burcht. De stad verpachtte delen van de burcht om zo een deel van de investering terug te verdienen. Sinds 1625 was er reeds een kleine herberg aan de voet van de burcht aanwezig. In 1651 werden echter direct plannen gemaakt voor een nieuwe, grotere en vooral luxere herberg. In 1652 en 1653 bouwde men een nieuwe trap om de burcht eenvoudig te kunnen beklimmen. Intussen kreeg de pachter een aardig zakcentje binnen door de talrijk aanwezige ooftbomen op het terrein. De vruchten vonden gretig aftrek onder de Leidse bevolking. De pachter ontving ook aardig wat inkomsten vanuit de lakenindustrie van Leiden. Het burchtplein werd actief gebruikt door de Leidse lakenwevers om hun droogramen te stallen. Als huur moesten zij in 1658 ruim 600 gulden betalen.

Het nieuwe Heerenlogement opende in 1659 zijn deuren en was volgens Frans van Mieris direct 'de deftigste en beroemste herberg van de stad'.³⁵ Rond 1660 begon de eerste grootschalige -maar broodnodige- restauratie van de burcht. Het stadsbestuur koos als insteek om 'de oude staat zo veel mogelijk te eren, maar waar nodig enkele muren te vervangen'.³⁶ In de praktijk komt het er helaas op neer

33 Van der Vlist. *De burcht van Leiden*: 66.

34 Anonieme auteur, verschenen in F. van Mieris (1762).

35 Van Mieris. *Beschrijving van Leyden*.

36 Renaud. *De Leidse Burcht*.

dat door verschillende restauraties sinds de middeleeuwen ongeveer 60% van alle muren zijn vervangen.³⁷

Na de eerste restauratie pakte men ook de toegang tot de burcht aan. Om strategische redenen was deze nog altijd enkel te bereiken via een klein steegje van nog geen meter breed. Tegelijk met de bouw van het nieuwe Heerenlogement plaatste men een majestueuze toegangspoort. De uitbater van het Heerenlogement had bedongen dat alle openbare verkopeningen van onroerende goederen in de Leidse regio plaatsvonden in het logement, een rol die het etablissement tot ver in de twintigste eeuw heeft behouden. Een vaste stroom klanten was hiermee gegarandeerd.

Na een korte periode van rust begon in 1685 de grootschalige aanleg van een Hollandse tuin. De ooftbomen maakten plaats voor ongeveer 2.500 iepen en jonge appel- en perenbomen. Verder legde men geheel volgens de mode een Hollandse tuin aan met grasperken en haverbeplanting.³⁸ Een absolute publiekstrekker was het doolhof in de burcht. Met behulp van 1.500 kleine iepenbomen was een route uitgezet in de burcht. In het midden van het doolhof trof men een houten prieel. Frans van Mieris schrijft hierover:

“In 't midden van den doolhof [staat] een aangenaam prieel onder eenen Lindeboom, en in 't ronde eenige overwulfde schuilhokken, boven welken men wandelen, en de Stad, en omgelegene Landen door de openingen van den muur beschouwen kan, als mede de vrugtbomen, die rondom den heuvel geplant zyn.”³⁹

Een tijdgenoot van Van Mieris toonde zich ook erg content met het doolhof dat tegen een geringe toegangsprijs toegankelijk was. Arts, natuuronderzoeker en dichter Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812), schrijft dat het doolhof in de burcht ‘tot vrijen geschikt en door de natuur tot liefkozerijen en vriendelijken samenkomst gemaakt was’.⁴⁰ Het contrast in de relatie die de Leidse bevolking slechts 150 jaar eerder had met de burcht, is groot.

De aanwezigheid van een diversiteit aan fauna was ook een grootse attractie. Op de burchtheuvel werden al snel na de aankoop door de stad veel herten, konijnen, fazanten en andere exotische dieren gehouden. De pachter diende wel in ruil voor de 125 gulden per jaar die de stad bijdroeg aan de voederkosten voor al deze dieren jaarlijks één hert aan de regeerder van de stad aan te bieden. Tevens moesten de professoren van de Universiteit Leiden jaarlijks twee koppels konijnen ontvangen.⁴¹

De burcht ontwikkelde zich tot *het Leydse luthof*. Het stadsbestuur had kosten nog moeite gespaard om de burcht nieuw leven in te blazen. Sierlijke hekken, monumentale poorten, een volièrre, een hertenkamp, een doolhof met prieel, een keur aan exotische dieren en een sierlijke Hollandse tuin met werkende fontein gaven de burcht een levendig en beeldschoon aanzicht waar menig Leidenaar trots op was (afbeelding 3).

37 Orsel. *De burcht in beweging*.

38 Van der Vlist. *De burcht van Leiden*: 73.

39 Van Mieris. *Beschrijving van Leyden*.

40 J.F. van Berkhey. ‘Prozaschriften’. In: *Anthologie uit de prozaschriften van Joannes le Francq van Berkhey*. Utrecht 1850.

41 Van der Vlist. *De burcht van Leiden*: 63-75.



Afbeelding 3. Ruim een eeuw na de aankoop van de burcht door het stadsbestuur van Leiden is het burchtterrein een ware Leids lusthof geworden. Op deze kopergravure van Abraham Delfos uit 1763 is de levendigheid van het terrein duidelijk te zien. De gravure toont een Hollandse tuin, een beeldentuin, herten en ooftbomen op de burchtheuvel, sierlijke hekwerken en zelfs een werkende fontein (bron: A. Delfos. Gezigt op den Leydschen Burg. 1763. Kopergravure. Regionaal Archief Leiden PV18428.).

Toen aan het einde van de negentiende eeuw het lusthof vervallen was, besprak de gemeenteraad in de eerdergenoemde vergadering van 10 maart 1888 de optie om het lusthof -en het doolhof in het bijzonder- in ere te herstellen. Burgemeester De Laat de Kanter toonde zich groot voorstander van dit plan. Raadslid W.N. du Rieu liet echter ook op dit onderwerp in klare taal van zich horen:

“Men mag in vroeger eeuwen, toen men zooveel tijd tot zijne beschikking had, er genoegen in gehad hebben tusschen die geschoren beukenheggen te loopen en rechts en links om te slaan, zijn geduld te verliezen met heen en terug te loopen langs een lang end om tot het gewenschte glanspunt in het midden te komen; ik durf vol te houden dat de kinderen der negentiende en twintigste eeuw veel te zenuwachtig en te haastig zijn, om zee veel moeite te doen, ik voorspel, dat zij over de heggen zullen klouteren of er door zullen breken trots de doornen tusschenvullen, zoodat men er gaten in zal krijgen, die niet zoo onmiddellijk weder toegroeien; in één woord ik voorzien van het doolhof slechts verdriet en wel in verschillende opzichten, [...]”⁴²

42 Notulen Leidse Raadsvergadering (10 maart 1888). In: E. Van der Vlist. *De burcht van Leiden*: 78.



Afbeelding 4. Burgers recreëren op de burcht in de achttiende eeuw. Door de poort heeft men uitzicht op de nabijgelegen Hooglandse kerk en het Heerenlogement aan de voet van de burcht (bron: H. Spilman (naar werk van C. Pronk). Naamloos. 1742. Kopergravure. Regionaal Archief Leiden PV18506.).

Het doolhof en de Hollandse tuin zouden nimmer terugkeren. De burcht van Leiden heeft zijn -tamelijk sobere- middeleeuwse uiterlijk teruggekregen zonder veel franje. Bezoekers konden in 1939 nog voor de prijs van 10 cent de burcht beklimmen en het uitzicht over de stad bewonderen. Tegenwoordig is de burcht gratis toegankelijk en beklimmen honderden mensen dagelijks de traptreden.

Leiden en haar burcht

Johannes le Francq van Berkhey beschrijft in zijn *Zomergezicht op den Burcht van Leyden*, het gevoel dat hij heeft bij zijn stad en de burcht in het bijzonder. Hij beschrijft een gevoel van trots en onoverwinnelijkheid, geborgenheid en lof voor de schoonheid van de stad Leiden.⁴³

Zomergezicht op den Burcht van Leyden

*“k Spreek van mijn Oudheid niet; ik wil mijn grijze kruin,
Met Romes heerlijkheid noch Bato's schild bedekken,
'k Betwist mijn grondslag aan geen Graaf, noch Terp, noch Duin.
Maar 'k wil mijn Rhijnstad tot een gloriëtrap verstrekken,
Beschouw dan Vreemdeling, van mijnen hoogen trans,
Deez' net gebouwde Stad, deze onverwinbre Vesten,
Die, zelfs op 't stortend puin, altoos tot steun des Lands,
Verstreckte, om op haar muur de Vrijheidszuil te vesten.*

43 Van Berkhey. *Prozaschriften*.

*'k Laat haar Gebouwen, al haar Torens, al haar pracht,
Vrij pralen voor uw oog; elk doet zijn luister prijzen;
Niet EEN, die'k aan uw roem en lof onwaardig acht,
Geen, die niet deftiglijk komt uit haar grondslag rijzen.”*
[...]

*“Dit Leiden, 't welk gij ziet, heeft goddelijke schatten,
Van Oudheid, Wijsheid en van vaderlandsche Trouw,
Ja, al wat Holland ooit voortreflijks kan bevatten!
Laat elk dan op zijn wijs de stad met lof verbreiden!
Die 't Schoon bij EEN wil zien, laat zich in Leiden leiden!”*

Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812)

De Leidse burcht vormt tegenwoordig een vredige plek in het hart van de binnenstad, de burchtheuvel torent nog altijd hoog boven de stad uit. Gedurende de afgelopen 1000 jaar heeft de burcht gefunctioneerd als onderdrukkingmiddel, politiek statusobject en recreatieplek. Met de aankoop van de burcht door het stadsbestuur heeft de biografie van de burcht een spannend nieuw hoofdstuk gekregen. De ontwikkeling van de Leidse lusthof maakte van de burcht een baken van vrijheid en hoop. De door Kolen beschreven wisselwerking tussen natuur en cultuur is duidelijk aanwezig in de bijzondere relatie tussen de burgers van Leiden en de oude burcht. Gedichten als *Zomergezicht op den Burgt van Leyden*, maar ook volksverhalen onderstrepen deze rijke relatie. Toen Leiden van 26 mei tot 3 oktober 1574 hermetisch was afgesloten door de Spaanse troepen die de stad belegerden, was er binnen de stad sprake van een ware hongersnood. Daardoor



Afbeelding 5. De burcht vormt tegenwoordig een vredige plek in de binnenstad van Leiden en heeft zijn -tamelijk sobere- middeleeuwse uiterlijk teruggekregen, van de lusthof is op het eerste oog niets meer te zien. Dagelijks beklimmen honderden mensen de heuvel om van het panoramische uitzicht over de stad te genieten. De burcht is nog altijd een van de hoogste punten van de stad (foto: Mauro Smit: 2012).

ontstond later het verhaal dat in de waterput van de burcht *eene bot is gevangen, die de belegerden aan de Spanjolen toonden, hun toeroepende dat er nog visch in overvloed was*.⁴⁴ Wanneer Leiden in nood is, kan zij op de burcht vertrouwen om haar te beschermen.

Kopytoff stelt in zijn artikel dat een biografie in staat is de (economische) waarde van een object veelvuldig te vermeerderen: de familiejuwelen stijgen in waarde. Met de biografie van de burcht in het achterhoofd mag met recht gezegd worden dat de Leidse burcht het ware familiejuweel is van de stad.

Auteursbeschrijving

Mauro Smit (1982) studeerde archeologie aan de Universiteit Leiden en voltooide in 2012 de master Erfgoedstudies (*cum laude*) aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Als archeoloog en ‘erfgoedkundige’ is hij sinds 2010 actief als zelfstandig ondernemer in de erfgoedsector onder de naam ErfgoedInZicht.

Bibliografie

- Berkhey, J.F. van. ‘Prozaschriften’. In: *Anthologie uit de prozaschriften van Joannes le Francq van Berkhey*. Utrecht 1850.
- Bijleveld, W.J.J.C. ‘Mr. Arent van Buchell’. In: *Leids Jaarboekje 1907*. Leiden 1907.
- Boer, D.E.H. de. ‘Leiderdorp in de middeleeuwen, enkele aspecten van een geschiedenis tussen Leithon en Leiden’. In: A.J. Versprille (red.). *Leiderdorp aan jaagpad en snelweg, 1200 jaar wonen*. Alphen aan den Rijn 1979.
- Brandenburgh, C., W. Hessing. *Matilo - Rodenburg - Roomburg, De Roomburgpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk*. Leiden 2005.
- Cohen, J. *Nederlandsche Sagen en Legendes II*. Zutphen 1919.
- Certeau, M. de. *The practice of everyday life*. Berkeley 1984.
- Ende, H van den. ‘De Burcht’. In: C. Brandenburgh (red.). *Dwars door de stad, Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden*. Leiden 2007.
- Kolen, J.C.A. *De Biografie van het Landschap*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.
- Kopytoff, I. ‘The cultural biography of things: commoditization as process’. In: A. Appadurai. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge 1986.
- Maanen, R. van (red.). *Leiden; de geschiedenis van een Hollandse stad (deel 1: tot 1574)*. Leiden 2002.
- Mieris (de Jonge), F. van. *Beschrijving van Leyden*. Regionaal Archief Leiden LB3235. Leiden 1762.
- Orsel, E. ‘Licht in de duistere Middeleeuwen, Het Gravensteen versus de Burcht’. In C. Brandenburgh (red.). *Dwars door de stad, Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden*. Leiden 2007: 11-22.

44 Cohen. *Nederlandsche Sagen*.

- Orsel, E.D., De burcht in beweging. In: L.H.M. Olde Meierink (red.). *Ambitie in steen*. Wijk bij Duurstede 2012.
- Overvoorde, J.J. *Archieven van de stadsheerlijkheden en van de vroomwateren*. Leiden 1914: volume 956 (18 september 1773).
- Renaud, J.G.N. *De Leidse Burcht, Deel XX uit de serie Nederlandse Kastelen*. NKS/ANWB 1982.
- Samuels, M. 'The biography of landscape. Cause and culpability'. In D.W. Meinig (red.), *The interpretation of ordinary landscapes*, New York/Oxford 1979: 51-88.
- Tilmans, K. "Autentiek ende warachtig" *Stedestichtingen in de Hollandse geschiedschrijving: van Beke tot Aurelius*. *Holland* 21. 1989: 68-87.
- Vlist, E. van der. *De Burcht van Leiden*. Leiden 2003.



DEEL 2

PARKLANDSCHAP

Het Bois de Boulogne

Charlotte Labrie

Inleiding

Het *Bois de Boulogne*, het grootste park van Parijs, wordt vaak voorgesteld als een negentiende-eeuwse creatie: keizer Napoleon III (1808-1873) en baron Georges-Eugène Haussmann (1809-1891) zouden vanuit een sterke vernieuwingsdrang een nieuw park aan de rand van de stad hebben gesticht. In de studies naar het *Bois de Boulogne* wordt de nadruk vaak gelegd op de fysieke veranderingen die dit stuk landschap onderging dankzij de visie van de keizer en zijn landschapsarchitect. Het valt niet te ontkennen dat dit landschap de grootste uiterlijke veranderingen onderging in deze periode, maar de ontwikkeling van het *Bois de Boulogne* in andere tijden wordt - door de nadruk op fysieke vormen - onderbelicht. Om deze reden leent dit landschap zich uitstekend voor de cultureel biografische methode, waarbij gekeken wordt naar het fysieke én het mentale landschap, de uitwisseling tussen cultuur en natuur, de omgang met het verleden in het verleden en de erfgoedwaarde en de gelaagdheid van het landschap. Bovenal draait het om de rol van de mens in de ontwikkeling van het landschap en de wisselwerking tussen landschap en samenleving.

De biografie van het landschap

Aan de wieg van de biografische methode staat de geograaf Marwyn Samuels die in 1979 het biografische landschapsbegrip voor het eerst hanteert. In *The interpretation of ordinary landscapes* vraagt Samuels zich af waarom de 'actor' in de levensgeschiedenis van het landschap niet in de kijker staat.¹ Samuels ziet landschappen als mensenwerk en acht het daarom vanzelfsprekend dat de mens een plek krijgt in de levensverhalen van diezelfde landschappen. Hierbij doelt hij niet op een breed begrip als 'samenleving', maar wenst hij juist dat individuen en *the nobody in particular* worden aangeduid als auteurs van het landschap. Belangrijk is dat bij Samuels de wisselwerking tussen mens en landschap centraal staat: zo spreekt hij over 'landscapes of impression' en 'landscapes of expression', waarbij de eerste het landschap is zoals het beleefd wordt en de tweede de fysieke verschijning. Deze twee types zijn niet los van elkaar te beschouwen: het beleefbare, mentale

1 M.S. Samuels. 'The biography of landscape. Cause and culpability'. In: Meinig (red.). *The interpretation of ordinary landscapes. Geographical essays*. New York 1979: 53.

landschap is gebaseerd op de fysieke verschijning, maar beïnvloedt deze tegelijkertijd.² Hoewel Samuels hiermee de basis legt voor de biografische methode, geeft de archeoloog Jan Kolen - die in zijn dissertatie de landschapsbiografische methode uitwerkt - ook aan waar de schoen wringt bij Samuels: door zijn sterke nadruk op de *auteur* van het landschap vervalt Samuels teveel in een zoektocht naar de oorsprong.³ Kolen benadrukt dat het landschap zich verhoudt tot méér dan alleen individuen: ook grotere ontwikkelingen en structuren kunnen niet los worden beschouwd van de ontwikkeling van het landschap.⁴

Hoewel Samuels voor het eerst spreekt van de *biografie van het landschap*, is deze volgens Kolen nog niet bereikt.⁵ Dankzij de studie Igor Kopytoff, die in 1986 wordt gepubliceerd onder redactie van Arjun Appadurai wordt het biografisch concept verder verdiept vanuit een antropologische achtergrond. In *The Cultural Biography of Things* richt hij zich op gebruiksvoorwerpen en hoe zij zich verhouden tot hun omgeving, sociale context en verschillende eigenaars.⁶ Door de tijd heen bouwt elk 'ding' zodoende een eigen levensgeschiedenis op, waarvan fysieke transformaties, verschillende betekenislagen en verschillende functies deel uitmaken.⁷

Wanneer deze vorm van het biografisch concept samenkomt met die van Samuels en wordt toegepast op landschap, is de biografische benaderingswijze ontstaan, die in de dissertatie van Kolen centraal staat. Het landschap is hierin een gelaagd concept van betekenissen door de tijd heen. Dit vermijdt een lineaire geschiedenis en richt zich op het thema van temporaliteit: omgang met het verleden speelde ook in het verleden een belangrijke rol en zodoende verhoudt men zich in elk tijdperk tot de tijd die voorbij is. Landschap kan zodoende een zeer sterke erfgoedwaarde hebben als iets dat overgeleverd is uit het verleden, hetgeen resulteert in een speciale omgang van de gebruikers met het landschap. De verhouding tussen mens en landschap staat zodoende centraal en is niet eenzijdig: het draait om de mens als auteur, maar ook om de betekenis en de invloed van het landschap op de mens.

Als benaderingswijze heeft de landschapsbiografie voor- en nadelen, hetgeen ik in het volgende uiteen zal zetten aan de hand van het *Bois de Boulogne*. Omdat dit deel van Parijs in academische studies voornamelijk wordt beschouwd als product van de negentiende-eeuwse bouwcampagne van keizer Napoleon III en zijn landschapsarchitect baron Haussmann, is de biografische benadering een geschikt middel om deze visie te nuanceren. Uitgaande van fysieke transformaties, is de nadruk op de negentiende eeuw zeer terecht, maar waren de veranderingen in het *mentale landschap* net zo ingrijpend? Doordat de landschapsbiografie de nadruk legt op de wisselwerking tussen het fysieke en het mentale landschap, kan deze methode een belangrijke aanvulling zijn op het wetenschappelijk onderzoek naar het *Bois*

2 Zie hierover ook : Bosma, J. en J.C.A. Kolen. *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen 2010: 216.

3 J.C.A. Kolen. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005: 85.

4 Kolen. *De biografie*: 85.

5 Kolen. *De biografie*: 12.

6 Kopytoff, I. 'The cultural biography of things: commoditization as process.' In: A. Appadurai (red.). *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge 1986 : 67.

7 Bosma en Kolen. *Geschiedenis en Ontwerp*: 217.

de Boulogne. Bovendien kan, dankzij het temporaliteitsbegrip, worden gekeken in hoeverre de campagne van Napoleon III echt vernieuwend was: hoe verhiel hij zich tot het verleden? En wat voor erfgoedwaarde had het *Bois de Boulogne* in de negentiende eeuw voor de keizer en zijn landschapsarchitect?

Het grootste ‘nadeel’ van de methode manifesteert zich al in de vorige alinea: een biografie pretendeert een volledige levensgeschiedenis te geven, maar een onderzoek moet afgebakend worden. Het vertellen van het volledige levensverhaal van een landschap, zou voor een onderzoeker eveneens een levenswerk betekenen. Bovendien draait het in de culturele biografie juist niet om feiten, maar om de dynamische verhouding tussen mens en landschap. Het onderzoek naar die verhouding is daarmee nooit klaar, aangezien elk individu dat zich ooit in het landschap heeft begeven een potentieel onderdeel van de biografie is.

Dit aspect van de biografische benadering in overweging nemende, zal in het volgende niet de volledige levensgeschiedenis van het *Bois de Boulogne* worden uiteengezet. De biografische methode zal worden ingezet om het in de landschapsarchitectuur overheersende beeld dat het bos een negentiende-eeuwse uitvinding is, te ondergraven, waarbij de veranderingen in de *mindscape* van het *Bois de Boulogne* centraal staan. In het eerste deel zal de ontwikkeling van het mentale landschap van de zevende eeuw tot de achttiende eeuw worden belicht. Vervolgens wordt ingegaan op de negentiende-eeuwse veranderingen in het bos, waarbij de omgang met het verleden bijzondere aandacht krijgt. Tot slot zal kort het mentale landschap ná de transformatie van het *Bois de Boulogne* worden behandeld.

Natuur en cultuur van de zevende tot de achttiende eeuw

Het *Bois de Boulogne* is door mensenhanden gemaakt: de kronkelende paden, de wegen, de beekjes en de meren zijn gecreëerd door of aangepast aan menselijke behoeften. Toch is men niet uit het niets begonnen: het Parijse bos was ooit een voor mensen ontoegankelijk, donker woud. In deze woestijn hebben individuen en samenlevingen geleidelijk een fysiek én mentaal *Bois de Boulogne* geschapen.

Aan het begin van de zevende eeuw werd het woud dat zich uitstreckte van Rouen tot Parijs het bos van Rouvray genoemd. Het bos veranderde geleidelijk dankzij veel actoren en gebeurtenissen. De vroegste beschrijving van het gebruik van het woud komt voor in de kroniek van het leven van Dagobert I, koning van de Franken tussen 629 en 639. In deze kroniek wordt beschreven hoe Dagobert, tijdens zijn verblijf in het nabijgelegen kasteel van Clichy, geregeld op jacht ging in het bos van Rouvray.⁸ De hierop volgende overlevering die betrekking heeft op het bos, dateert uit het begin van de achtste eeuw en beschrijft hoe Karel Martel (ca. 689-741) het bos van Rouvray schonk aan de abdij van Saint Denis.⁹ Voor de Merovingische koningen was het zeer belangrijk in een gunstig daglicht te staan bij de invloedrijke abdij, omdat dit hun macht legitimeerde. Dankzij deze schenking werden de eerste stappen gezet om het bos, dat tot op dat moment nog een

8 A. Alphand. *Les promenades de Paris : histoire - description des embellissements - dépenses de création et d'entretien des Bois de Boulogne et de Vincennes : Champs-Élysées - parcs - squares - boulevards - places plantées : étude sur l'art des jardins et arboretum*. Parijs 1867 – 1873: 1.

9 J.M. Wallace-Hadrill. *The Frankish Church*. Oxford 1983: 133.

onbegaan woud was, te cultiveren: verschillende kloosters werden er gevestigd.¹⁰ Hoewel geen kaarten of beschrijvingen uit deze periode zijn overgeleverd, is aanmerkelijk dat de vestiging van kloosters in het bos ook de aanzet heeft gegeven tot bewandelbare paden en weggetjes. Op zeer kleine schaal moet het *Bois de Boulogne* in deze periode door monniken, en misschien zelfs door pelgrims, zijn *geschreven*. Maar er moet hier expliciet van een uitwisseling tussen cultuur en natuur worden gesproken: het *Bois de Boulogne* werd niet alleen *beschreven*, maar moet ook invloed hebben uitgeoefend op zijn auteurs. Niet voor niets werden immers wouden in deze periode uitgekozen voor de vestiging van kloosters: de eenzaamheid in het wilde, ongecontroleerde bos diende de kloosterling te richten op contemplatie en zelfreflectie. Het *Bois de Boulogne* werd zodoende gevormd door de nieuwe bewoners, maar vormde hen tegelijkertijd ook.

Deze pure religieuze beleving en invulling van het bos hield stand tot het moment dat Filips II (1165-1223) rond 1200 een groot deel van het terrein terug kocht van de abdij van Saint Denis. In deze periode veranderde er fysiek weinig in het bos, maar vanaf dit moment was het bos koninklijk terrein en werd het opnieuw geregeld gebruikt voor de jacht.¹¹ Er is weinig bekend van de beweegreden van Filips II om het terrein terug te kopen; hij deed er vervolgens weinig mee. De verkoop aan Saint-Denis en de daaropvolgende terugkoop door Filips II geeft wellicht wel aan dat het terrein een zekere machtspositie garandeerde. Daarbij werd de functie van jachtterrein, die al bestond tijdens het koningschap van Dagobert I, nieuw leven in geblazen. Deze nieuwe, koninklijke betekenis van het gebied deed echter niets af aan de eerder verkregen religieuze waarde: in 1256 sticht Isabella van Frankrijk (1292-1358) de abdij van Longchamp, een vrouwenklooster, dat vier eeuwen lang druk werd bezocht door pelgrims. Dankzij deze abdij werd het *Bois de Boulogne* een veel bezochte, religieuze locatie. Vooral in de zeventiende eeuw was er sprake van grote populariteit dankzij de mirakels die zich voordeden bij het graf van Isabella. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw werd deze cultus bovendien gevoed door de bouw van een nieuwe tombe die het mogelijk maakte haar lichaam beter te aanbidden. De aandacht voor de verering van het lichaam geeft aan hoezeer men destijds bezig was met de religieuze geschiedenis van de abdij: het bepalen van de verhouding tot het verleden is van alle tijden.¹² Tot de Franse Revolutie heeft de abdij deel uit gemaakt van het *Bois de Boulogne* en was het een populaire religieuze trekpleister.

Hoe sterk de verhouding tussen het woud en het christelijk geloof in deze periode was, blijkt niet alleen uit de fysieke aanwezigheid van de vele kloosters en pelgrims. Ook de naamgeving vindt er zijn oorsprong in. In 1319 wordt in Menu-lez-Saint-Cloud, een gehucht dat zich op een open plek in het bos bevindt, een kerkje opgetrokken dat gemodelleerd werd naar de kerk in Boulogne-sur-Mer.

10 J. Derex. *Histoire de Bois de Boulogne, le Bois du roi et la promenade de mondaine de Paris*. Parijs 1997. Geciteerd in: C.C. Konijnendijk. *The forest and the city: the cultural landscape of urban woodland*. Houten 2008: 23.

11 Derex. *Histoire*: 67.

12 T. Worcester. 'Neither Married nor Cloistered: Blessed Isabelle in Catholic Reformation France'. *The Sixteenth Century Journal*. 30 (1999) 2: 460-61.

Volgens de overlevering zijn de stichters van deze kerk in het woud enkele pelgrims geweest, die net Boulogne-sur-Mer hadden aangedaan.¹³ Niet alleen hebben deze anonieme spelers in de geschiedenis een klein deel van het bos fysiek aangepast, tevens zijn zij de indirecte naamgevers, hetgeen het bos heeft veranderd van een ongrijpbaar stuk natuur in een mentale constructie. De vroegste overlevering van het '*Bois de Boulogne*' als benaming voor het bos, staat in het dagboek van Karel VI (1368-1422) en dateert uit 1417.¹⁴

Zoals is gebleken is, raakt het bos van het begin van de achtste eeuw tot het begin van de dertiende eeuw, steeds iets meer gecultiveerd: de religieuze samenleving eigende zich deze locatie toe, waarbij de onontgonnen en afgelegen beleving van de natuur centraal stond. Naast deze religieuze toe-eigening, is er sprake van een koninklijke toe-eigening als jachtterrein. Na de honderdjarige oorlog (1337-1453) ging deze Koninklijke laag prevaleren. Het bos begon bovendien een plek van de elite te worden. Dat opeenvolgende koningen en heersers zich tot het *Bois de Boulogne* richten als belangrijk bezit, en als plek om van de natuur te genieten, is veelzeggend: het *Bois* ligt immers tamelijk ver van Parijs af. Ondanks deze afstand, werd het *Bois* nooit uit het oog verloren: het imago als *buitenplaats van de elite* moet onderdeel zijn geworden van het mentale landschap. De ontwikkelingen in het fysieke landschap verlopen zeer geleidelijk: vanaf het begin van de zestiende eeuw beginnen vorsten landhuizen te bouwen op verschillende plekken in het bos, wat langzamerhand ook voor meer activiteiten in het bos gaat zorgen. Theater, paardenrennen, en andere activiteiten in de elite, vinden vanaf dit moment veelal plaats in het bos. Maar ook andere gebruikers schrijven het fysieke landschap: doordat het bos een zeer groot terrein beslaat, en tussen Parijs en Versailles ligt, zijn reizigers vaak gedwongen een route door het bos te kiezen. Het resultaat is dat in de achttiende eeuw grote verbindingswegen ontstaan in het bos.

De hierboven beschreven veranderingen ontstaan in een dynamisch proces dankzij de samenleving, anonieme individuen en machthebbers. Enerzijds werd het landschap fysiek gevormd door gebruikers, anderzijds beïnvloedde het *Bois de Boulogne* ook de samenleving. In zowel de koninklijke als de religieuze laag is er sprake van een uitwisseling tussen cultuur en natuur. De kloosterlingen en pelgrims lieten immers de eerste blijvende sporen van menselijk handelen in het bos achter, maar kozen juist ook deze plek omdat het woeste natuur, en daarmee ruimte voor religieuze contemplatie bood. Het resultaat is een ultieme paradox: de behoefte aan wilde natuur, heeft gezorgd voor de vestiging van cultuur op deze plek, hetgeen het bos voor altijd zijn wilde natuur heeft afgenomen. Ook de opeenvolgende koningen vestigden zich in het bos, om te kunnen vluchten uit de drukke stad – en waardeerden de locatie om de natuur, maar maakten hiermee de plek nog meer het resultaat van menselijk ingrijpen.

13 Alphand. *Les promenades de Paris*: 1.

14 W. Galignani en A. Galignani. *The history of Paris: from the earliest period to the present day*. Vol. 3. Londen 1895: 318.

Haussmann, Napoleon III, Alphand en het Bois: fysieke transformatie, maar mentale continuïteit

In 1853 startten Baron Georges-Eugène Haussmann en Adolphe Alphand (1817-1891), in opdracht van de nieuwe keizer Napoleon III, de grootste verbouwingscampagne die Parijs ooit heeft gekend heeft. Ook het *Bois de Boulogne* maakte enorme fysieke veranderingen door. In het wetenschappelijk discours wordt altijd benadrukt hoe vernieuwend deze campagne is geweest. In het volgende wil ik onderzoeken of deze nadruk genuanceerd kan worden. In hoeverre is het *Bois* veranderd en in hoeverre is er juist continuïteit met het verleden? Is de *mindscape* intact gebleven? Baron Haussmann, Napoleon III en landschapsarchitect Adolphe Alphand zal ik aanmerken als hoofdzakelijke auteurs van het *fysieke landschap*. In het derde deel van dit essay zal duidelijk worden dat het *mentale landschap* en deels ook het fysieke aanzien van het *Bois de Boulogne* in de twintigste eeuw, niet geschreven is door deze drie figuren, maar door uiteenlopende, meer anonieme spelers.

Alvorens in te gaan op het mentale landschap, is het eerst belangrijk begrip te krijgen van de omvang van de fysieke veranderingen. Zoals gebleken is in het vorige hoofdstuk, was het *Bois de Boulogne* in het midden van de negentiende eeuw een bos, waarvan grote delen begaanbaar waren door aangelegde verbindingswegen, paden en landhuizen. Napoleon III nam, op advies van Haussmann, Adolphe Alphand in de arm, een artistieke en getalenteerde jonge ingenieur.¹⁵ In vijf jaar tijd veranderde het bos in een park: Alphand haalde alle grote verbindingswegen weg, en verving deze door groene weides, waarin kleine, kronkelende paadjes een plek kregen. Alleen de *Allée de Longchamps* en de *Allée de la Reine Marguerite* hield hij intact als grote verbindingswegen. Meanderende voetpaden, twee grote meren en kunstmatig aangevoerde beekjes en watervallen werden overal aangelegd. Tegelijkertijd werden ook zeer grote delen van het oorspronkelijke bos intact gelaten.

Uit de memoires van Baron Haussmann blijkt dat Napoleon III geregeld zelf het bos bezocht om de vorderingen te bekijken, en aanwijzingen te geven.¹⁶ Deze uiterlijke transformaties lijken zeer toekomstgericht, maar tegelijkertijd zit is er wel degelijk een sterke continuïteit met het verleden in de plannen van Napoleon III. Het zijn immers niet de minste heersers die dergelijke bouwprogramma's lanceerden, en ongetwijfeld was het deze status die Napoleon III beoogde. Een reisgids uit 1860 – de tijd dat grote delen van Parijs net af waren - bevestigt dit: “de dag zal komen dat de geschiedenis de hoofdstad van Frankrijk *het Parijs van Napoleon III* zal noemen, zoals de Eeuwige Stad *het Rome van Augustus Caesar* wordt genoemd”.¹⁷ Uit In een document uit 1842, geschreven door Napoleon III, zet hij Napoleon III zijn visie zelf duidelijk uiteen: “Ik wil een tweede Augustus zijn, want Augustus maakte van Rome een marmeren stad”.¹⁸ Eveneens vervul-

15 D.H. Pinkney. *Napoleon III and the rebuilding of Paris*. Princeton 1958: 96.

16 G.E. Haussmann. *Mémoires du Baron Haussmann*. Deel 3III. Parijs 1893: 172-173.

17 Geciteerd in: D. Baguley. *Napoleon III and his regime: an extravaganza*. Louisiana 2000: 196.

18 Geciteerd in: Pinkney. *Napoleon III*: 3.

de Napoleon III met de rigoureuze verbouwing van Parijs, inclusief het *Bois de Boulogne*, de wens van zijn oom, Napoleon Bonaparte (1769-1821), die in 1798 als jonge generaal verklaarde dat, wanneer hij heerser van Frankrijk zou zijn, Parijs zou verworden tot de mooiste stad die ook had en zal bestaan.¹⁹ Napoleon III had grote bewondering voor de veranderingen die zijn oom had doorgevoerd in Parijs, en haalde dit ook aan in zijn eerste publieke verdediging van zijn beleid, *Des Idées napoléonnes* (1839).²⁰ Napoleon III plaatste zichzelf zodoende in een historische lijn met Napoleon Bonaparte, en in het verlengde daarvan met keizer Augustus, voor wie hij groot respect had, omdat hij Rome in eéén bouwcampagne intensief had veranderd. Een contemporain tijdgenoot van Napoleon III vergeleek bovendien in een overgeleverde brief zowel Napoleon III als zijn oom met Augustus²¹, wat duidelijk maakt hoe belangrijk de relatie tot eerdere heersers was: Napoleon Bonaparte werd vergeleken met Augustus, en Napoleon III verhiel zich tot beiden. Dit geeft aan hoezeer men in het verleden ook bezig was met de verhouding tót het verleden.

In hun handelen waren Napoleon III en zijn landschapsarchitecten bovendien ook niet enkel toekomstgericht: in de publicatie van Alphand over ingrepen in het *Bois de Boulogne* is een apart hoofdstuk gewijd aan restauratie en herstel van historische gebouwen in het bos.²² De abdij van Longchamps is een bijzonder onderdeel van dit restauratieprogramma. In het midden van de negentiende eeuw, ten tijde van de bouwcampagne van Napoleon III en Haussmann, was alleen nog een molen over, die ooit tot de abdij had bgehoord. Hoewel deze molen verder functieloos was, werd besloten deze toch te restaureren, en tot op de dag van vandaag staat deze bekend als de *Moulin de Longchamps*.²³ Van Napoleon III was ook bekend dat hij een voorliefde had voor belangrijke, middeleeuwse gebouwen. Samen met de architect Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) en de historicus en archeoloog Prosper Mérimée (1803-1870) heeft hij gezorgd voor de redding en renovatie van talrijke middeleeuwse gebouwen.²⁴ Dat Napoleon III het wel acceptabel vond een groot deel van het middeleeuwse centrum van Parijs van de kaart te vegen, geeft aan dat het om de status en historie van de gebouwen ging en laat zodoende zien dat erfgoed op een geheel andere manier dan nu werd gewaardeerd en behouden werd. De verloederde wijken in het centrum van Parijs straalden geen status en rijke historie uit, en verkregen van Napoleon III dan ook niet dezelfde erfgoedstatus en behandeling als sommige andere architectonische overblijfselen. In het geval van de overblijfselen van de abdij van Longchamps moet er ook vanuit worden gegaan worden dat dit deze werden bewaard werd wegens de erfgoedwaarde: het ze omvatten een stuk historie van het *Bois de Boulogne*. De paardenrenbaan die in 1856 naast de molen werd aangelegd om de traditie van paardenrennen in het bos een goede plek te geven, werd vervolgens de *Hippodrome de Longchamps* genoemd,

19 Geciteerd in: Pinkney. *Napoleon III*: 33.

20 Geciteerd in: Pinkney. *Napoleon III*: 34.

21 Baguley. *Napoleon III*: 94.

22 Alphand. *Le promenda de Paris*: 52 – 60.

23 Haussmann. *Memoires*: 191.

24 Onder andere dankzij deze inspanningen is de monumentenlijst van Frankrijk vernoemd naar Mérimée: Base Mérimée.

verwijzend naar de abdij. Terwijl de religieuze praktijk door de Franse Revolutie en de fysieke veranderingen in het bos zodoende tot stilstand was gebracht, is de religieuze *traditie* juist expliciet omkaderd en bewaard.

Ook een ander element van de *mindscape* van het *Bois de Boulogne* werd voortgezet, terwijl de fysieke ingrepen het aanzien van het bos veranderde: het *Bois* behield zijn functie van elite buitenplaats. Hoewel vaak wordt gesuggereerd dat Napoleon III en Haussmann dit aspect hebben gecreëerd, is in het vorige hoofdstuk naar voren gekomen dat het bos al vanaf het eerste gebruik door Dagobert I langzaam geleidelijk is getransformeerd tot locatie waar de elite van de natuur genoot. Door het uiterlijk van het *Bois* aan deze rol aan te passen, bevestigde Napoleon III deze enkelfunctie, maar creëerde hij deze functie niet. De koningen, heersers en gebruikers van het bos vóór het midden van de negentiende eeuw hebben net zo zeer het *Bois* mentaal *geschreven* als Napoleon III dat deed in deze periode. Zonder dit eeuwenlange gebruik en de aaneenschakeling van associaties, had Napoleon III er waarschijnlijk niet ervoor gekozen het *Bois de Boulogne* - een woud dat immers tamelijk ver van het centrum van Parijs ligt - om te toveren in een stadspark. Zodoende is het niet een eenduidige beslissing geweest van de keizer van het Tweede Franse Keizerrijk (1852-1871), maar draait het om de eeuwenlange dynamiek tussen landschap en samenleving, en de altijd aanwezige verhouding van figuren in de geschiedenis tot hun geschiedenis.

Geconcludeerd moet zodoende worden dat de mentale constructie van het *Bois de Boulogne* al in de eeuwen hiervoor was ontstaan, en enkel werd versterkt door de uiterlijke ingrepen die werden gedaan door de landschapsarchitecten van Napoleon III. Hoewel de campagne van deze keizer vaak wordt beschouwd in het licht van zijn vernieuwingsdrang, blijkt juist zijn verhouding tot het verleden de sleutel. Ten eerste omdat zijn verlangen om Parijs te herbouwen voortkwam uit de wens om vergeleken te worden met Augustus en Napoleon Bonaparte. Maar ten tweede ook omdat hij het *Bois de Boulogne* nooit als lijdend voorwerp van herinrichtingen had gekozen, als deze locatie niet al eerder in de geschiedenis een plek van status, aanzien en de elite was geworden. Napoleon III koos er dan ook expliciet voor om de plekken waaraan historie kleefde in het bos, niet te vernietigen, maar te restaureren. In het volgende hoofdstuk zal duidelijk worden hoe de mentale constructie van het *Bois de Boulogne*, zonder fysiek nog te veranderen, in de twintigste eeuw wel een wezenlijke transformatie onderging.

De mindscape van het Bois de Boulogne na Haussmann en Napoleon III

Binnen het wetenschappelijk discours van het *Bois de Boulogne*, is de negentiende-eeuwse herinrichting verreweg het meest besproken element. Deze aandacht is niet onterecht: in enkele jaren is een bos veranderd in een park. Hoewel er vervolgens in de twintigste eeuw fysiek weinig meer is veranderd in het *Bois de Boulogne*, veranderde in deze periode de *mindscape* van het bos juist wel. In dit laatste deel zal deze dynamische verhouding tussen landschap en samenleving centraal staan, waarbij ook de invloed van historici, de landschapsarchitectuurhistorie en populaire cultuur in ogenschouw zal worden genomen.

Zoals in het vorige gedeelte is besproken, blijken Napoleon III en Baron Haussmann niet te breken met de mentale dimensie van het *Bois de Boulogne*: zij bevestigen deze juist. In de loop van de negentiende eeuw werd echter het karakter van het *Bois de Boulogne* als elitaire buitenplaats ook versterkt dankzij de fysieke transformaties. Het nieuwe, toegankelijke uiterlijk van het *Bois de Boulogne* maakte het mogelijk dat de elite nieuwe tradities vestigde. Zo werd de waarde van de talrijke meren in het park niet bepaald door het ingenieuze ontwerp of hun schoonheid, maar werden zij in de loop van de negentiende eeuw betekenisvol dankzij het gebruik: elke middag om vier uur vond de *tour des lacs* plaats. In rijtuigen reisde de sociale bovenklasse af naar het *Bois de Boulogne* om enkele rondes om de verschillende meren in het park te maken. In 1867 schreef Alfred Delvau in zijn gids van Parijs:

*'Naar het Bois gaan is een traditie die men niet moet missen... een perfecte gelegenheid voor de man om zijn paarden of minnares te laten zien, of voor de vrouw om haar kledij te tonen en die van anderen te bekritisieren.'*²⁵

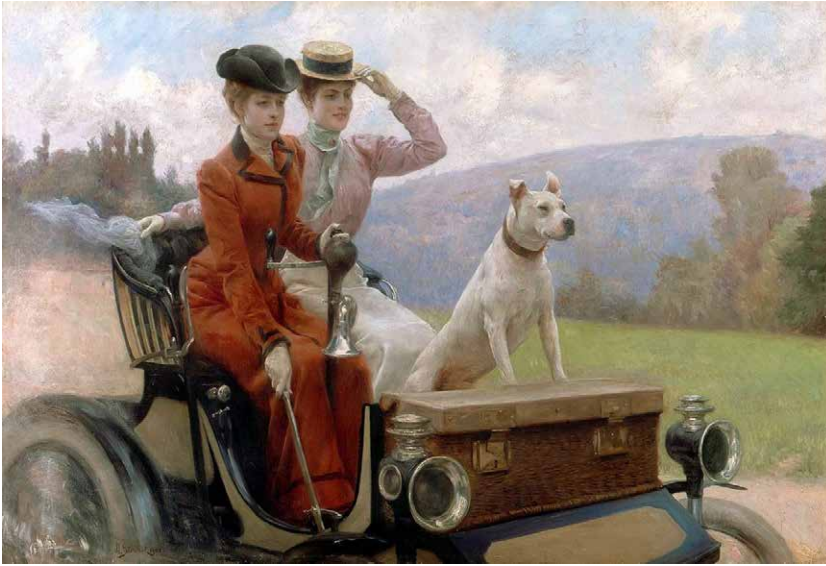
John Forney (1817-1881) heeft voor Amerikaans publiek beschreven dat de rij voertuigen eindeloos was en dat aan beide zijden van de weg eveneens ruiters reden, op typisch Franse wijze gekleed.²⁶ De sociale impact van deze *tour de lacs* heeft ook zijn weerslag in fotografie en schilderkunst gevonden. In verschillende bibliotheken en archieven in Frankrijk zijn nog talloze foto's van de stoet rijtuigen te vinden (afbeelding 1). Een werk van Julius LeBlanc Stewart (1855-1919), een Amerikaanse schilder die in Parijs verbleef, getuigt er bovendien ervan hoezeer de koetsrit in het *Bois de Boulogne* een statussymbool was: de geportretteerden hebben het deze voor de eeuwigheid vastgelegd (zie afbeelding 2).

Romanschrijver Emile Zola (1840-1902) vatte deze traditie vervolgens eveneens in zijn werk *La Curée* (1871), waarin hij ingaat op de ervaring van de *tour de lacs* voor de deelnemers, hetgeen de locatie een extra betekenislaag geeft.²⁷ De veranderingen in het *Bois de Boulogne* creëerden zodoende wel nieuwe tradities, en daarmee ook zeer geleidelijke veranderingen in het mentale landschap.

25 Geciteerd in: R.S. Hopkins. 'From place to espace: Napoleon III's transformation of the Bois de Boulogne.' *Proceedings of the Western Society for French History*. Vol. 31 (2003): 201.

26 Geciteerd in: Hopkins. 'From place to espace': 202.

27 Geciteerd in: Hopkins. 'From place to espace': 202.



Afbeelding 1. Julius LeBlanc Stewart. *Les Dames Goldsmith*. 1897. Musée du Château Compiègne (foto: Bo Franssen, flicker.com).



Afbeelding 2. *Rijtuigen in het Bois de Boulogne*. 1898. 7x9 cm. Bibliothèque Municipale de Toulouse (TRU C 1734) (foto: Eugène Trutat).



Afbeelding 3. Édouard Manet. *Dejeuner sur l'herbe*. 1863. Musée d'Orsay, Parijs
(Foto : Wally Gobetz, flickr.com).

In de loop van de twintigste eeuw zetten deze zich voort. In het academische discours komt bijvoorbeeld steeds sterker de nadruk te liggen op de fysieke veranderingen in het bos in de negentiende eeuw.²⁸ In de wetenschap zijn er talloze voorbeelden van publicaties die het *Bois de Boulogne* neerzetten als een leeg canvas waarop de keizer en de ontwerper samen hebben geschilderd en waarop iets indrukwekkends is ontstaan. Hoewel dit een te eenzijdig beeld is, hebben deze wetenschappers wel een mentale constructie gecreëerd: in de twintigste eeuw staat het *Bois de Boulogne* bekend als negentiende-eeuwse uitvinding en wordt weinig tot geen aandacht besteed aan het eeuwenlange bestaan van het landschap vóór de negentiende eeuw. Het resultaat van deze constructie is helder wanneer enkele toeristische gidsen er op na worden geslagen: de Lonely Planet noemt in de eerste zin baron Haussmann, de Rough Guide stelt dat het *Bois de Boulogne* in de negentiende eeuw is ontworpen.²⁹ Geen van beide gidsen besteedt aandacht aan de geschiedenis van de locatie vóór het midden van de negentiende eeuw, en in beide teksten wordt de suggestie gewekt dat bBaron Haussmann het park uit niets heeft gecreëerd heeft. Gesteld zou kunnen worden dat gedurende de twintigste eeuw, de aandacht steeds minder op de periode van vóór het midden van de negentiende eeuw komt te liggen: in deze constructie wordt het bos pas in de tijd van Haussmann en Napoleon III geboren. De religieuze dimensie van het bos, die eeuwenlang – ook nog door Napoleon III – werd erkend werd, is hiermee eveneens

28 Zie bijvoorbeeld: P. Pregill en N. Volkman. *Landscapes in history: design and planning in the western tradition*. San Francisco 1999: 257; Pinkney. *Napoleon III*: 25-173.

29 N. William (Ed.). France. Lonely Planet, 1999 : 159; R. Blackmore & J. McConnachie (Eds.). *The Rough Guide to Paris*. London 2003: 212.

verloren gegaan. De groep wetenschappers, waarvan Pregill, Volkman en Pinkney deel uitmaken, zijn is de auteurs van dit gecreëerde *frame* van het *Bois de Boulogne*.

Het *Bois de Boulogne* kent echter meer lagen in de twintigste eeuw. Geen enkele toeristengids ontkomt namelijk aan de waarschuwing over de gevaarlijke kant van het *Bois*: in de nachtelijke uren is het park terrein van de Parijse seksindustrie, en verkopen prostituees er hun lichaam. Hoewel deze feiten niet te ontkennen zijn, moet ook de realiteit worden erkend worden dat geen enkel park of bos 's nachts veilig is om een wandeling doorheen te maken. In het geval van het *Bois de Boulogne* is zijn prostitutie en criminaliteit echter een vast onderdeel geworden van de mentale constructie, ontstaan dankzij door de realiteit, maar en steeds sterk benadrukt via verschillende media en kanalen. Het vroegste voorbeeld hiervan is een schilderij van Edouard Manet (1832-1883) uit 1863, *Le Déjeuner sur l'herbe*, waarop twee chique geklede mannen op een picknickkleedje zitten naast een volledig naakte vrouw (zie afbeelding 3). Door veel kunsthistorici in de twintigste eeuw wordt gaan ervan uit gegaan dat Manet in dit werk de prostitutie in het bos wilde weergeven³⁰, en hoewel dit nooit met zekerheid is vastgesteld, heeft deze associatie het werk niet meer losgelaten. Het schilderij speelt bovendien een rol in het verhaal van het bos: door de herhaling dat dit het *Bois de Boulogne* zou betreffen, is het imago van terrein voor prostituees zich ook steeds meer gaan hechten aan het landschap. Als zodanig is het een dynamisch, zichzelf versterkend, proces tussen individuen en landschap: een actuele kwestie wordt in verf vereeuwigd, maar dankzij deze vereeuwiging laat de associatie het landschap ook niet meer los.

Het *Bois de Boulogne* is fysiek het meest veranderd in de negentiende eeuw, dankzij Napoleon III en baron Haussmann. De veranderingen in het mentale landschap worden echter, door een eenzijdige nadruk op fysieke transformaties, veelal over het hoofd gezien. In het bovenstaande is duidelijk geworden dat de *mindscape* van het *Bois de Boulogne* zich al ontwikkelde vanaf de zevende eeuw en dat de ingrepen in de negentiende eeuw ook voortkomen uit deze mentale constructie. Vanaf de zevende eeuw wordt het bos langzaam toegeëigend door de religieuze gemeenschap die de woeste natuur opzoekt voor bezinning en contemplatie. Het uiterlijke landschap beïnvloedt zodoende de nieuwe bewoners, maar hiermee oefenen deze nieuwe bewoners ook invloed uit op het landschap: voor het eerst wordt het bos gecultiveerd. In de vroegste periode wordt het terrein ook koninklijk toegeëigend, met name voor de jacht, maar later ook voor andere vrijetijdsbestedingen in de buitenlucht. Met de naamgeving van 'Bois de Boulogne' wordt het ongrijpbare stuk natuur voor het eerst een afgebakend, cultureel concept. De fysieke veranderingen in de negentiende eeuw komen voort uit deze mentale constructie: vanwege de eeuwenlange voorgeschiedenis als belangrijk terrein voor machthebbers en als eliteaire buitenplaats, transformeert Napoleon III het bos in een stadspark. Hierbij is aangehaald dat dit niet enkel uit vernieuwingsdrang was, maar ook vanuit zijn verhouding tot het verleden en eerdere, belangrijke heersers. Napoleon III bena-

30 W.V. Andersen. *Manet, the picnic and the prostitute*. Boston 2005; F.S. Kleiner. *Gardner's art through the ages: the Western perspective*. Vol. 2. Boston 2009: 635.

31 M. De Certeau. *The Practice of Everyday Life*. Part III: Spatial Practices, Walking the City. Berkeley 1984: 91 – 110.

drukt in het bos bovendien belangrijke historische plekken, zoals de molen van de abdij van Longchamps.

De mentale constructie transformeert vervolgens langzaam - lang niet zo rigoureuus als de fysieke verschijning van het landschap - waarbij nieuwe tradities ontstaan, zoals de *tour de lacs*. In de twintigste eeuw wordt vervolgens in het wetenschappelijk discours zo sterk de nadruk gelegd op de negentiende eeuw, dat de periode vóór Haussmann en Napoleon III bijna wordt vergeten. Niets in toeristische gidsen herinnert aan de lange traditie. Opvallend is verder dat in deze periode de prostitutie in het bos een belangrijk onderdeel gaat uitmaken van het landschap: de associatie laat het landschap niet meer los.

Concluderend is gebleken dat dankzij de biografische methode het mogelijk is een overheersende visie sterk te nuanceren. Door uit te gaan van geleidelijke mentale transformaties wordt de nadruk op fysieke veranderingen overstegeen.

Auteursbeschrijving

Charlotte Labrie (1987) studeerde in 2010 cum laude af als kunsthistoricus Middeleeuwse Kunst aan de Universiteit van Amsterdam. In datzelfde jaar begon zij met de master Erfgoedstudies aan de Universiteit van Amsterdam, die zij eveneens cum laude afrondde. In het kader van deze master is bovenstaand essay over het Bois de Boulogne tot stand gekomen.

Bibliografie

- Alphand, A. *Les promenades de Paris : histoire - description des embellissements - dépenses de création et d'entretien des Bois de Boulogne et de Vincennes : Champs-Élysées - parcs - squares - boulevards - places plantées : étude sur l'art des jardins et arboretum*. Parijs 1867 – 1873.
- Andersen, W.V. *Manet, the picnic and the prostitute*. Boston 2005.
- Baguley, D. *Napoleon III and his regime: an extravaganza*. Louisiana 2000.
- Blackmore, R., J. McConnachie (Eds.). *The Rough Guide to Paris*. Londen 2003.
- Bosma, J. en J.C.A. Kolen. *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen 2010.
- De Certeau, M. *The Practice of Everyday Life*. Part III: Spatial Practices, Walking the City. Berkeley 1984.
- Derex, J. *Histoire de Bois de Boulogne, le Bois du roi et la promenade de mondaine de Paris*. Parijs 1997.
- Galignani, W., A. Galignani. *The history of Paris: from the earliest period to the present day*. Deel 3. Londen 1895.
- Haussmann, G.E. *Mémoires du Baron Haussmann*. Deel 1-3. Parijs 1893.
- Hopkins, R.S. 'From place to espace: Napoleon III's transformation of the *Bois de Boulogne*.' *Proceedings of the Western Society for French History*. Deel 31. 2003.
- Kleiner, F.S. *Gardner's art through the ages: the Western perspective*. Deel 2. Boston 2009.

- Kolen, J.C.A. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.
- Konijnendijk, C.C. *The forest and the city: the cultural landscape of urban woodland*. Houten 2008.
- Kopytoff, I. 'The cultural biography of things: commoditization as process.' In: A Appadurai (red.). *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge 1986: 64-94.
- Pinkney, D.H. *Napoleon III and the rebuilding of Paris*. Princeton 1958.
- Pregill, P., N. Volkman. *Landscapes in history: design and planning in the western tradition*. San Francisco 1999.
- Samuels, M.S. 'The biography of landscape. Cause and culpability'. In: Meinig (red.). *The interpretation of ordinary landscapes. Geographical essays*. Oxford 1979: 51-87.
- Wallace-Hadrill, J.M. *The Frankish Church*. Oxford 1983.
- Williams, N. (Ed.). *France. Lonely Planet*. Londen 1999.
- Worcester, T. "'Neither Married nor Cloistered": Blessed Isabelle in Catholic Reformation France'. *The Sixteenth Century Journal*. 30 (1999) 2: 457-472.

Lusthoven

De subversieve gebruikers van de Royal Parks van Londen, 1532-2006

Bob van Toor

Op een ochtend in de jaren 1950 werd Prime Minister Winston Churchill gewekt met een alarmerend bericht: een parlamentslid was die nacht in de bosjes van St. James' Park betrapt met een paleiswacht. De kranten hadden lucht gekregen van de arrestatie en een schandaal was op handen. Was het die nacht niet uitzonderlijk koud geweest, wilde Churchill allereerst weten; en op het antwoord dat het de koudste februarinacht in dertig jaar was geweest, bromde hij: "Makes you proud to be British, doesn't it?"¹

De anekdote is niet terug te vinden in de biografieën van de grote Britse staatsman, en hoogstwaarschijnlijk apocrief. Niettemin wordt het verhaal genoemd op Wikipedia, aangehaald in nieuwsartikelen, en naverteld op Britse *prime time*-televisie.² Het draagt op die manier bij aan denkbeelden over de reputatie van Churchill als droge humorist, maar vooral ook over de reputatie van St. James' Park. De kracht van de hardnekkig terugkerende anekdote zit namelijk vooral in de reactie van Churchill. Voor veel Britten zal deze herkenbaar zijn: het verbaast hem niets.

De stadsparken van centraal Londen zijn eeuwenlang gezien als voorbeeld voor de schoonheid, opgeruimdheid en de burgerlijke *esprit* van de stad.³ Het zijn de idealen van landschapsarchitecten en planologen; en deze thema's lopen als rode draad door de biografie van deze parklandschappen. Maar dat is niet de gehele biografie. Parken zijn ook de plaatsen waar geliefden 's nachts de privacy van het donker opzochten, prostituees met hun klanten in contact kwamen, en respectabele parlamentsleden steelse blikken naar een *Royal Guard* konden werpen. De Royal Parks, onder meer St. James', Regent's, Hyde en Green Park, maar ook *commons* als Clapham Common en Hampstead Heath bieden Londenaars en toeristen frisse

-
- 1 'Winston Churchill.' *Wikiquote.org*. Versie januari 2013, 8 januari 2013 <http://en.wikiquote.org/wiki/Talk:Winston_Churchill>.
 - 2 R. Smith. 'Adulterous failed banker Sir Fred Goodwin obtains superinjunction.' *Nakedcapitalism.com*. Versie 10 maart 2011, 8 januari 2013. <<http://www.nakedcapitalism.com/2011/03/adulterous-failed-banker-sir-fred-goodwin-obtains-superinjunction.html>>; 'QI, 16-01-2009.' Youtube.com. Versie januari 2009, 8 januari 2013. <www.youtube.com/watch?v=mbEenHXmmy4>.
 - 3 J. Wallwork en J.A. Dixon. 'Foxes, green fields and Britishness. On the rhetorical construction of place and national identity.' *British Journal of Social Psychology*, 43 (maart 2004): 21-39, 22.

lucht en natuur om in te wandelen, picknicken, en mogelijkheden voor sport en spel. Dat zijn ook de activiteiten die in zowel wetenschappelijke, artistieke, als op bezoekers gerichte teksten over de parken worden genoemd en verbeeld.⁴

Stadsparken zijn in Europa beduidend minder bestudeerd als onderdeel van het stadslandschap dan elders, met name in de Verenigde Staten.⁵ Waar dat wel gebeurt, is het vanuit een teleologisch perspectief, als marketingtekst of ter illustratie van misdaadstatistieken. In 1995 riep Hilary Taylor in *Garden History* op tot “an enquiry into the aspirations and achievements embedded in the design and development of so many of these once-fine parks, given that so many are now in a state of decay or even dereliction.”⁶ Het is een voorbeeld van het conservatisme van onderzoekers van de publieke ruimte en stedelijk erfgoed, in dit geval stadsparken. Het gewenste functioneren van een park wordt op deze manier boven de praktijk van alledaagse gebruikers gepropageerd. Een biografische benadering van het parklandschap kan inzicht geven in de discrepantie tussen traditionele narratieven over Londense parken en hun daadwerkelijke gebruik. Waar het park overdag een landschap was voor ontspanning, landschapsarchitectuur en natuurbeleving, wordt in een aantal minder zichtbare bronnen melding gemaakt van andersoortig nachtelijk vertier. Prostitutie, openbare seksualiteit en ontmoetingsplaats van criminelen en homoseksuelen waren bekende, maar vaak onuitgesproken elementen van het leven in de parken. Niettemin droegen deze elementen bij aan een minder goed zichtbaar, maar zeer aanwezig denkbeeld over parken. Doordat deze schaduwzijde van parken niet een centrale plaats in het officiële discours mocht hebben, ontstond een kloof tussen het fysieke landschap en het geconstrueerde parklandschap van vooroordelen en voorstellingsvermogen.⁷ Die schaduwbiografie is misschien wel sterker aanwezig geweest in de voorstelling van de gebruikers en onderzoekers van dit landschap, dan naar voren komt in populaire cultuur, literatuur en andere uitingen van publiek discours. In dit essay identificeer ik een aantal auteurs van deze schaduwbiografie, en onderzoek ik hun invloed op het *denkbeeldige* landschap van de stadsparken van Londen. Wat voegt hun minder zichtbare auteurschap toe aan de biografie van de parken?

Allereerst geef ik, na een korte theoretische kaderschets, een overzicht van de fysieke ontwikkeling van de Royal Parks, sinds hun ontstaan in 1532. Vervolgens komen de auteurs van het subversieve landschap in het collectieve bewustzijn, het zogenaamde *landscape of impression* aan bod. Het auteurschap van vrouwen, zowel respectabele dames uit de hogere klassen als prostituees en werkende meisjes heeft al vroeg een aantoonbare bijdrage aan de biografie van Hyde en St. James' geleverd, zij het voornamelijk in hun relaties tot heteroseksuele mannen. De mannen die buiten deze heteroseksuele norm vielen worden in het laatste deel besproken. Zij hadden, en hebben, een minstens even grote invloed als auteurs van de schaduw-

4 A. Tate. *London's Royal Parks*. Londen 2001.

5 G. Cranz. 'Women in urban parks.' *Signs: Journal of women in culture and society*, 5 (1980 supplement) 3: S79-S95, S79.

6 H. Taylor. 'Urban public parks, 1840-1900: design and meaning.' *Garden History*, 23 (1995) 2: 201-221, 203.

7 M. Samuels. *The interpretation of ordinary landscapes*. New York 1979: 72.

biografie van Londense parken - een die bovendien tot op de dag van vandaag doorwerkt.

Hoewel parken door heel Londen (en zelfs stedelijke parken wereldwijd) grote overeenkomsten vertonen als subversief geconstrueerde landschappen, neem ik de Royal Parks van Londen als *case study*, en waar nodig Hyde Park en St. James' Park als *pars pro toto*. De biografie van de Londense parken komt op veel punten overeen, al zijn er vooral duidelijke verschillen te zien tussen de *Royal parks* en de *commons* – los gezien van de modernere parken en die buiten het centrum, en de kleinere plantsoenen. Deze laatste categorieën zal ik hier buiten beschouwing laten. De vijf *Royal parks* in het centrum van de stad, Green Park, Kensington Gardens, Regent's Park, St. James' Park en Hyde Park, zijn zowel qua fysieke geschiedenis als qua auteurschap uniform genoeg om als *case study* te dienen.

Een onveranderlijk *landscape of expression*?

Uitgestrekte grasvelden, afgewisseld met bosjes en bloemperken en doorkruist door wandelpaden. Dit is over het algemeen hoe we ons een stadspark voorstellen. Het beeld dat de meesten zich zonder veel moeite voor de geest kunnen halen, komt waarschijnlijk in grote lijnen overeen met het huidige landschap van St. James' park. Dat beeld kan echter ook, zonder enige aanpassing (behalve misschien het verwijderen van de geasfalteerde paden), geloofwaardig dienen als achtergrond van een Victoriaanse roman, of zelfs een koninklijke processie van George III aan het begin van de negentiende eeuw.

Natuurlijk heeft, binnen de meer veranderlijke gebouwde omgeving van een stad, een schijn van intrinsieke onveranderlijkheid over zich. Die kwaliteit van onveranderlijkheid is dan ook een geliefd thema in publicaties, rondleidingen en documentaires over parken. In dit hoofdstuk wordt het fysieke landschap van Londense stadsparken en de *topos* van continuïteit besproken. Na een korte uiteenzetting van mijn theoretisch kader zal ik de biografie van het Londense parklandschap beschrijven, zoals die naar voren komt in traditionele beschrijvingen.

De studie van landschap, en het auteurschap van landschap, nam in de jaren 1970 een vlucht; vooral na Marvyn Samuels' *The interpretation of ordinary landscapes*.⁸ Samuels stelt daarin dat bij studie van het landschap te weinig ruimte is voor het individu. Er is "something vaguely unreasonable about a human landscape lacking in inhabitants", en daarom stelt hij dat we landschap moeten zien als "a World of authored landscapes".⁹ Hij onderscheidt daarmee materiële van mentale landschappen, en noemt die respectievelijk *landscapes of expression* en *landscapes of impression*. Het mentale landschap, dat wil zeggen de constructie van het landschap die naar voren komt in door mensen gemaakte beelden van dat landschap, is vaak geconstrueerd door anonieme auteurs. Deze 'nobodies in particular' zijn het onderwerp van het tweede deel van dit essay.

8 Samuels. *The interpretation of*: 51-87.

9 Samuels. *The interpretation of*: 67.

De studie van landschap zoals Samuels die inluidde is geworteld in de fenomenologie. Die stelt dat de werkelijkheid slechts bestaat, of althans bestudeerd dient te worden, als objecten en gebeurtenissen zoals die worden ervaren door mensen. Hieruit volgt dat het *landscape of impression* een minstens even belangrijk aspect van landschap vormt als de fysieke verschijningsvorm ervan, het *landscape of expression*. Kolen voegt aan Samuels' benadering nog het begrip *Lebenswelt* toe:

“Hoewel tot op zekere hoogte door hun omgeving gevormd, leveren mensen aan hun wereld een actieve bijdrage door deze voortdurend te (her)scheppen in de context van hun denken en handelen, doen en laten, kortom, door met hun alledaagse leven aan de wereld deel te nemen.”¹⁰

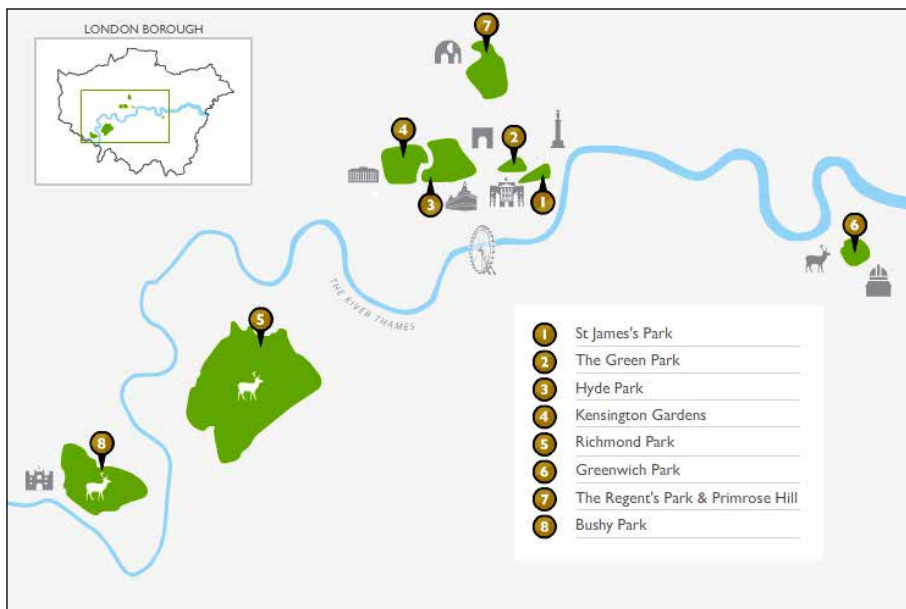
Kolen ziet een dialectische beweging tussen de fysieke wereld, en de ideeën die erover worden gevormd. Het fysieke landschap geeft vorm aan denkbeelden over dat landschap, maar andersom wordt de fysieke omgeving ook herschapen, beïnvloed en heringericht door de auteurs van het *landscape of impression*.

Als we het bestaan van deze dialectiek aannemen, volgt daaruit dat we, om de biografie van een landschap goed te begrijpen, zowel de auteurs van het *landscape of expression* als het *landscape of impression* moeten identificeren. Die mogelijkheid hebben we bij steden (die immers grotendeels door mensenhanden en ideeën zijn gevormd) meer dan bij meer natuurlijke gebieden, en misschien nog wel meer bij parklandschappen. Stadsparken zijn immers, zoals gezegd, gevormd naar esthetische of sociale idealen door planologen en landschapsarchitecten. Daaruit volgt echter ook, dat juist bij parklandschappen het *landscape of impression* een cruciaal deel uitmaakt van de biografie en de gehele essentie van de plaats.

Ik zal de ‘nobodies in particular’, mannen en vrouwen, ook bestuderen in de invulling van hun door hun samenleving opgelegde sekserollen. De laatste decennia is er in de studie van mannelijkheid en vrouwelijkheid veel vooruitgang geboekt. Die vooruitgang zit onder meer in de roep van auteurs als R. W. Connell, John Tosh en anderen, om te spreken van *femininities* en *masculinities*. Het gebruik van het meervoud dient om de pluraliteit van deze identiteiten te onderkennen. Zij benadrukken bovendien het onderscheid tussen de maatschappelijk meest acceptabele *hegemonic femininity* of *masculinity* en andere, min of meer omstreden vormen.¹¹ In het verlengde hiervan kan, in de landschapsbiografie van Londense stadsparken, gesproken worden van een hegemonisch *landscape of impression* (dus het denken over parklandschappen in ideaalbeelden, conventionele termen, of zelfs maar met in het maatschappelijk wenselijke vocabulair) tegenover andere, subversieve vormen van landschappen van impressie.

10 J.C.A. Kolen. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005: 13.

11 R.W. Connell. *Masculinities*. Cambridge 1995: 77-79; J. Tosh. *Manliness and masculinities in Nineteenth-century Britain. Essays on Gender, Family, and Empire*. Harlow 2005: 3.



Afbeelding 1. Ligging van de Royal Parks, geconcentreerd rond het deftige West End (bron: 'Parks.' Royalparks.org.uk. Versie november 2012, 12 April 2013. <http://www.royalparks.org.uk/parks/>).

Van rus in urbe tot bevroren arcadia

De vroegste ontwikkeling van het fysieke landschap van St. James', Hyde en andere parken is goed gedocumenteerd in het *Domesday Book*. Het overzicht van de veroverde gebieden dat in 1086 werd samengesteld voor Willem I, beter bekend als Willem de Veroveraar, beschrijft de gebieden buiten Londen uitvoerig.¹² Hyde was één van de *manors* in het bezit van de monniken van Westminster Abbey, en werd gekenmerkt door dichte bosschages en open weidevelden. Het gebied dat later St. James zou heten bestond voornamelijk uit akkerland en drassige velden, in het bezit van een leprozenhospitaal voor vrouwen dat zich daar bevond.

De belangrijkste overeenkomst tussen de gebieden (die ze deelden met de andere latere Royal Parks als Regent's Park) was dat ze uitermate geschikt waren voor de jacht. De geschiedenis van deze plaatsen als parken begint dan ook in de jaren 1530, tijdens de regering van Hendrik VIII. De monarch was verzot op de jacht en onteigende in de jaren tussen 1532 en 1538 grote gebieden, om die vervolgens te ommuren, van een flinke wildpopulatie te voorzien en tot exclusief koninklijk jachtgebied te verklaren. Hij bouwde een jachthuis in St. James' Park dat uit zou groeien tot het latere St. James' Palace, en grote tribunes in Hyde waarop toeschouwers de jachtpartijen van de koning en zijn ambassadeurs en edellieden goed konden volgen.¹³

¹² Londen zelf bleef buiten beschouwing, omdat het succesvol weerstand had geboden aan de legers van Willem, en daardoor een zekere mate van onafhankelijkheid van de macht van de koning had behouden.

¹³ A. Foreman. 'Park of ages'. *American scholar*, 82 (2013) 3: 44-54, 46.

Het exclusieve karakter van de parken bleef in stand onder Elizabeth I. De parken werden pas voor een groter publiek toegankelijk in 1637, toen Karel I ze openstelde en een ringweg aanlegde in Hyde Park waar de elite in koetsen en te paard kon paraderen. Het park werd al snel een populair uitje, tot in 1642 de Engelse Burgeroorlog uitbrak.¹⁴ Er werden barakken in Hyde Park gebouwd, en Oliver Cromwell verkocht grote stukken grond van de kroon.

Na de restauratie in 1660 werd alle grond aan Karel II teruggegeven. Opvallend is dat vervolgens met veel zorg het parklandschap van Hyde Park werd hersteld in de oude staat: van de fortificaties is alleen nog een lichte verhoging in de velden naast Park Lane te zien.¹⁵ St. James werd wel voorzien van een lang kanaal en velden voor Pell Mell, een spel dat de koning van zijn Franse exil had meegebracht. Karel II was dan ook een voorbeeldige gebruiker van de parken: hij wandelde er graag met zijn vele honden en kletste met hovelingen.¹⁶ Om van Hyde naar St. James te kunnen wandelen liet hij in 1668 een stuk van de stad afbreken om met Green Park een verbinding tussen de twee te vormen.

Toen Willem III en Maria in 1689 aan de macht kwamen, betrokken ze Kensington Palace, aan de rand van Hyde Park. De astmatische Willem prefereerde de groene omgeving, al maakte die zijn tocht naar de stad een moeizame. Hij legde de brede *Route de roi* aan, verlicht met honderden lantaarns: de eerste verlichte rijbaan van Engeland, later verbasterd tot Rotten row.¹⁷ In 1721 scheidde Koningin Caroline, een gepassioneerde tuin- en landschapsarchitect, 300 hectare van Hyde Park af om Kensington Gardens te creëren. Zij was tevens verantwoordelijk voor het beroemde kunstmatige meer, de Serpentine. De Britse vorsten bleven zich met de Royal Parks bezighouden, steeds meer beïnvloed door de adel. Die was, geïnspireerd door hun uitgestrekte landerijen en tuinen op het platteland, begonnen met de ontwikkeling van stedelijke tuinen en plantsoenen, om de waarde van hun onroerend goed op te drijven.¹⁸ Deze moderne toepassing van het *rus in urbe*-ideaal bleek zeer succesvol, en werd op grote schaal in de praktijk gebracht door de prins-regent George. Regerend voor zijn geesteszieke vader George III zag hij financiële mogelijkheden in de Royal Parks. Hij veranderde het akker- en jachtgebied Marylebone Park, dat nog door Hendrik VIII was ommuurd, in Regent's park, en bouwde grote villa's aan de rand. Verantwoordelijk voor het ontwerp en de aanleg van het nieuwe park was John Nash, een favoriet van de prins die ook Buckingham House had verbouwd tot het huidige Buckingham Palace. Nash nam ook het naastgelegen St. James' onder handen, dat geheel naar de nieuwe naturalistische smaak werd heringericht. Het kanaal werd een meer met grillige contouren, de rechte lanen bochtige paadjes. In Hyde en St. James kwamen grote triomfbogen; een van Nash bij de ingang van Buckingham Palace, en de monumentale Wellington Arch bij de toegang tot Hyde Park Corner, door Decimus Burton.

14 F. Sheppard. 'The Bailiwick of St. James'. *Survey of London, volume 29: St. James*. Londen 1963: 21-24.

15 Tate. *Great City Parks*: 89.

16 Walford. *Greater London*: 392.

17 Foreman. 'Park of ages': 49.

18 D. Arnold. *Rural urbanism: London landscapes in the early nineteenth century*. Manchester 2005: 13-14.



FOUNTAINS AT THE END OF THE SERPENTINE

Afbeelding 2. De waterkant van *The Serpentine* in Hyde park, in een boek over Londense parken uit 1907. De tekening toont het parklandschap zoals men het graag verbeeldde: klassiek, zonder (moderne) gebruikers (tekening door Victoria Manners, in Evelyn Cecil. *London parks and gardens*. Londen 1907: 42).

Sindsdien is er aan het uiterlijk van de parken in essentie weinig veranderd. De officiële website stelt dat St. James’ “is still very much as Nash designed it and there have been only small changes since”, en “what you see in Hyde Park is largely how Decimus Burton left it”.¹⁹ Veranderingen aan de parken als de bouw van het Crystal Palace voor de Great Exhibition van 1851, midden in Hyde Park, werden steeds snel weer ongedaan gemaakt. Het enorme glazen bouwwerk werd na de tentoonstelling naar Sydenham, in het zuiden van de stad, verplaatst. Sterker nog: zelfs de veranderingen onder George zijn gedeeltelijk teruggedraaid. De Wellington Arch werd buiten het park geplaatst, en de Marble Arch in St. James’ werd verplaatst naar een onlogisch kruispunt van Park Lane en Oxford Street, wellicht in navolging van de Parijse Arc de Triomphe.

Meer dan andere Europese landen, en veel meer dan het hervormingsgezinde Amerika, hebben Engelse auteurs van het fysieke parklandschap bewust gekozen voor de creatie van een arcadisch uitzienende natuur, ogenschijnlijk zonder tussenkomst van mensen, slechts aan de seizoenen overgeleverd.²⁰ Daarbij heeft het parklandschap zoals dat rond de regering van prins-regent George was, de status gekregen van een blauwdruk van de ideale, uitgekristalliseerde vorm, de *Stunde Null* van de Royal Parks. Sindsdien lijkt een zeker conservatisme, geuit in lofzangen op het oude, bijna een vereiste te zijn bij de wetenschappers en beleidsmakers die zich met de parklandschappen bezighouden.

Een van de meest opvallende kenmerken die de hier besproken parklandschappen delen, is een grote mate van continuïteit. De biografie van het landschap kenmerkt zich door een lange geschiedenis als groen gebied, dat voor Europese begrippen verrassend vroeg die status heeft gekregen en behouden. Een tweede

19 ‘Hyde Park.’ ‘St James’ Park.’ *Royalparks.org.uk*. 4 januari 2013 <<http://www.royalparks.org.uk/parks/st-jamess-park/about-st-jamess-park/landscape-history>>.

20 Tate. *Greater City Parks*: 89.

kenmerk dat opvalt is de elitaire positie van de auteurs. De landschapsarchitecten en opdrachtgevers die in de meeste bronnen worden herinnerd zijn hoge edelen, koninginnen en koningen. De parklandschappen zijn ontstaan uit bossen en velden die werden toegeëigend door de monarch. Het land is nooit bebouwd, met een grotendeels onveranderlijke geschiedenis tot gevolg, die in het begin van de negentiende eeuw bevroren is. Maar klopt het beeld, dat officiële gidsen en toeristische websites van de biografie geven? Is het parklandschap een onveranderlijke constante in een veranderend Londen?

‘Imagined Londons’: een schaduwbiografie

De veronderstelde continuïteit van het parklandschap komt in het gedrang wanneer we verder kijken dan de meest toegankelijke bronnen en *mainstream* narratieven. De auteurs van het fysieke parklandschap, in het vorige hoofdstuk, waren elitair, duidelijk aanwijsbaar en vaak publiekelijk geëerd en herinnerd. De auteurs van het *landscape of impression* vallen veelal buiten de hegemonische rolpatronen, en zijn daarom minder zichtbaar in dat discours. Ze zijn echter zeker niet afwezig. Vrouwen (zowel prostituees als meisjes die zich buiten toegestane grenzen begaven), homoseksuelen en anderen die buiten de maatschappelijke norm vielen, vormen een groep auteurs die verrassend veel hebben bijgedragen aan het *landscape of impression* van parken.

Zo kan het parklandschap in de negentiende en twintigste eeuw gezien worden als een dynamisch en veranderlijk slagveld, waar subversieve auteurs strijden met een hegemonische elite die ooit het uiterlijk en het landschap van het park hadden bepaald – die de stedelijke ruimte, in meer Neomarxistische termen, hadden geproduceerd.²¹ Zo is er de fascinerende klassenstrijd die zich in de late negentiende eeuw afspeelde rond het gebruik van fietsen. De eerste fietsers, *tricyclists* op drie wielen, hadden het fietsen als elitaire gebruiksvorm van het park geïntroduceerd. Toen tweewielers voor een breder publiek beschikbaar werden, schreef de Tricycle Union van de rijke London Society in 1882 een verzoek aan de regering in onomfloerste termen van klasse:

*“It is desired by most tricyclists to separate themselves entirely from the bicyclists, who are a disgrace to the pastime, while tricycling includes Princes, Princesses, Dukes, Earls, etc. It is plain that the tricyclists are altogether a better class than the bicyclists, and require better accommodation on tours, etc.”*²²

In de twintigste eeuw heeft dit spanningsveld zich nog uitgebreid naar het daklozenprobleem in de opkomende verzorgingsstaat, en de jongerencultuur na de Tweede Wereldoorlog, die zich de parken toe-eigenden en een heel nieuw element aan de *landscape of impression* toevoegden. Deze onderzoeksgebieden moeten buiten beschouwing blijven in het korte bestek van dit essay; ik zal mij slechts richten op het subversieve auteurschap van personen die niet-hegemonische mannelijkheden en vrouwelijkheden in zich vertegenwoordigen.

21 H. Lefebvre. *The production of space*. Londen 1991: 17.

22 Geciteerd in P. Dodge. *The Bicycle*. New York 2001: 76.

*“Gentle flirtations of the king himself and his more favoured dames”:
vrouwen en respectabiliteit, 1660-1958*

Prostitutie is zo oud als de mensheid, en ook de wetten en normen die vrouwen (en mannen) verboden om hun seksuele diensten in straten en parken aan te bieden, bestonden lang voor de Royal Parks.²³ Al in de zeventiende eeuw wordt echter melding gemaakt van de interactie tussen mannen en vrouwen in Hyde Park, waar de “dandies’ of that period (...) assert an entire monopoly to the Park, as a place intended only for promenading and flirtations”, schrijft Walford in zijn enorme werk *Greater London* in 1878.²⁴ De Royal Parks vervulden hun functie als lusthoven, en er waren veel mogelijkheden voor contact tussen de seksen, waar dat in de rest van de stad juist steeds strenger gereguleerd werd.

In de tijd van de restauratie door Karel II rept Samuel Pepys in zijn dagboeken veelvuldig van het reilen en zeilen van de gegoede Londense kringen in de parken in de jaren 1660 en 70. Hij noemt zelfs “the gentle flirtations of the king himself and his more favoured dames”.²⁵ Walford beschrijft hoe in toneelstukken en satires van die tijd Rosamund’s Pond, een meertje in St. James’, veelvuldig wordt aangehaald als “a place of assignation for married ladies with fashionable roués”.²⁶

Het stadspark was dus, als openbare ruimte *pur sang*, een plaats van interactie tussen de seksen en de klassen. Er dreigde daarom echter gevaar voor de respectabiliteit, dat in huiselijke kring minder werd gevoeld. Dat gold voor de mogelijke interactie op straten, markten en in winkels evengoed, maar nog meer voor parken: de onuitsprekelijke angst dat een respectabele vrouw zou worden aangezien voor een prostituee was altijd aanwezig. In de negentiende eeuw was een parkwandeling voor een jonge *middle class*-vrouw in haar eentje volstrekt ondenkbaar.²⁷ Het werd de jonge Helena Swanwick verboden om een wandeling in de stad te maken, omdat haar moeder beweerde dat “a girl as young as I would be taken for a ‘bad woman’ if she went about Piccadilly or Oxford Street unaccompanied”.²⁸

Aan de andere kant bleven parken, juist door hun ‘pure’ natuurschoon, een speciale plaats innemen in de Victoriaanse stedelijke topografie.²⁹ De twintigjarige Jeanette Marshall “knew exactly which route should be avoided”, en mocht in de jaren 1860 zelfs niet winkelen in de deftige Burlington Arcade na lunchtijd om

23 Wetten om prostitutie aan banden te leggen waren al opgenomen in Romeinse wetboeken; Hendrik II (1133-1189) was de eerste die het *red light district* aan de zuidoever van de Theems juridisch trachtte te reguleren. M. H. Dittmore red. *Encyclopedia of prostitution and sex work*. Westport (CT) 2006: 203-204.

24 Onder *dandies* verstond men in de negentiende eeuw: mannen die zich inspanden om elegant over te komen in kleding en gedrag. Walford. *Greater London*: 380.

25 Walford. *Greater London*: 382.

26 Het Franse *roué* wordt doorgaans vertaald als ‘losbol’, maar had ook connotaties van een jongere geliefde. Walford. *Greater London*: 49-50.

27 Ik gebruik bewust niet het Nederlandse woord ‘middenklasse’, omdat dit een andere connotatie heeft. Waar de Nederlandse term wordt geassocieerd met winkeleigenaren en andere ‘kleine luyden’, bedoelen de Britten met (*upper*) *middle class* meer de hogere, gegoede burgerij - de *upper classes* zijn adel en aristocratie.

28 Geciteerd in J. R. Walkowitz. *City of dreadful delight: narratives of sexual danger in Late-Victorian London*. Londen 1992: 52

29 Cranz. *Women in*: S86.

geen verkeerde indruk te wekken; maar promeneerde wel regelmatig de buitenste rand van Green Park – natuurlijk gechaperonneerd.³⁰ Dat was overdag; 's nachts was de dreiging dat grenzen van respectabiliteit werden overschreden veel groter. Nog in 1922 werd een officier van het Leger des Heils gearresteerd door een politieagent, die in *the Times* uitlegde dat de man “tried to speak to young women in Hyde Park”.³¹ Hij werd vrijgesproken, maar het artikel illustreert de gespannen verhoudingen tussen mannen en vrouwen die zich in het park waagden na het vallen van de nacht.

In the late negentiende eeuw groeide de aandacht voor stedelijke seksualiteit in Londen explosief. Persberichten vormden een katalysator in deze ontwikkeling, zij het in een ingewikkeld jargon doorspekt met eufemismen. *The Times* was in 1893 niet te besmuikt om te berichten dat George Manners Astley, baron Hastings, was gearresteerd voor “indecent exposure in Regent’s Park, with intent to insult and annoy a servant girl, 14 years of age”.³² In dit geval getuigden, behalve het meisje, twee agenten en een parkwacht tegen de baron – die overigens beweerde dat zijn actie het gevolg was van een “malady which caused great irritation”. Voor ieder geval dat de krant belangrijk genoeg achtte om te plaatsen, zijn er waarschijnlijk tientallen politierapporten over minder notoire voorvallen, en misschien honderden subversieve ontmoetingen die nooit zijn opgetekend, maar wel degelijk plaatsvonden – en het *landscape of impression* vorm gaven.³³

Van de zeventiende tot de achttiende eeuw vormden vrouwen, en in het bijzonder prostituees, het onderwerp van sensationele denkbeelden over stadslandschappen. Waar die sensatie eerst samenhang met concrete zorgen om buitenechtelijk verkeer en illegitieme kinderen, veranderde de in kranten en traktaten geschetste problematiek in de negentiende eeuw in een bedreiging voor de reputatie, en het aura van respectabiliteit. De historicus Randolph Trumbach merkt echter op, dat het bestaan van prostitutie en andere subversieve contacten tussen man en vrouw steeds uiteindelijk nodig werden geacht, als uitlaatklep van de hegemonische mannen. Anders zouden die wellicht verleid zouden worden door sodomieten, die immers dezelfde ruimte als prostituees bezetten.³⁴ Het auteurschap van prostituees en hun klanten, en schrijvers als Samuel Pepys, ging een minder belangrijk deel van de constructie van het *landscape of impression* vormen in de twintigste eeuw. Na de Tweede Wereldoorlog verdwijnt het overgrote deel van de tippelende prostituees achter ramen en deuren, en vindt ook buitenechtelijke heteroseksuele seks steeds minder plaats in de parken.³⁵

30 Walkowitz. *City of dreadful*: 53.

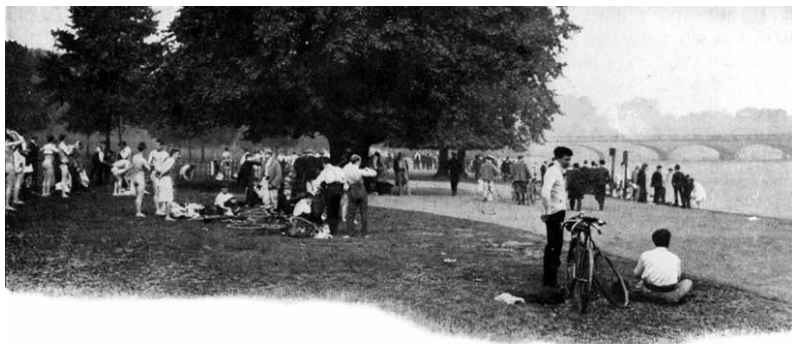
31 ‘Hyde Park incident’. *The Times*, 22 februari 1922.

32 ‘London, Saturday, March 25 1893’. *The Times*, 25 maart 1893.

33 R. Trumbach. ‘London.’ Higgs, D. (red.). *Queer sites: gay urban histories since 1600*. Londen 1999: 109.

34 Trumbach. ‘London’: 107.

35 Trumbach schrijft dat “After World War II, female prostitution in Britain was legalised, and street-walkers disappeared”. Dat is niet geheel correct, aangezien bordelen, tippelen en sekswerk als regelmatige bron van inkomsten nog steeds verboden zijn. Trumbach. ‘London’: 112; ‘The policing and crime act 2009.’ *Legislation.gov.uk*. 11 januari 2013. <<http://www.legislation.gov.uk/uksi/2010/507/article/5/made>>.



HYDE PARK : EARLY MORNING BATHERS.

Afbeelding 3. *The Serpentine*, omstreeks dezelfde tijd gefotografeerd. Niet alleen is het intensieve gebruik te zien van het water als zwemplaats, ook het homosociale karakter van het park valt op (foto uit G. R. Sims, red. *Living London*. London 1903: 39).

Cruising en cottaging: homoseksuele gebruikspatronen, 1700-2006

Het aan Winston Churchill toegeschreven citaat in de inleiding mag dan waarschijnlijk nooit door hem zijn uitgesproken – de anekdote is wel degelijk gegrond in de werkelijkheid. In 1958 nodigde Tory MP Ian Harvey, op weg naar huis na een diner, een negentienjarige officier van de Coldstream Guards uit om met hem St. James' Park in te gaan. Hoewel Harvey getrouwd was, ging hij met grote regelmaat op zoek naar seksuele contacten (*cruisen*, zoals deze activiteit ook wel genoemd wordt) in het park. Ditmaal werd hij echter betrapt door een parkwacht en een politieagent, die geritsel in de bosjes hoorden. Hij werd veroordeeld voor “committing an act of gross indecency with another male person (...) and behaving in a manner reasonably likely to offend against public decency”.³⁶ Beide mannen werden veroordeeld tot een boete van £5, die Harvey voor de officier betaalde. Harvey werd geroyeerd door de conservatieve partij, en door zijn drie gentlemen's clubs. Daarnaast verliet zijn vrouw hem en werd hij lange tijd door journalisten achtervolgd.

Het voorval was niet zo zeer nieuwswaardig omdat Harvey de eerste man was die homoseksueel contact zocht in het park. Integendeel, er zijn bronnen die wijzen op een levendige praktijk van *cruising* in de Royal Parks sinds de achttiende eeuw of eerder. De furor die een dergelijke arrestatie zelfs in de tweede helft van de twintigste eeuw nog veroorzaakte, wijst dan ook op een andere ontwikkeling, die wel volop in verandering was: de steeds grotere invloed van ideeën over respectabiliteit, en de toegenomen pogingen om die te controleren binnen het parklandschap. Londen wordt al eeuwenlang geassocieerd met subversieve en niet-hegemonische

³⁶ ‘Indecency charge: mr Ian Harvey, M.P. in court.’ *The Times*, 21 november 1958.

vormen van seksualiteit, met name homoseksualiteit.³⁷ De stedelijke ruimte is keer op keer geconstrueerd als een topografie van illegale contacten, veelal in de publieke ruimte maar tegelijkertijd van vreemde blikken verborgen. Een voorbeeld is het netwerk van openbare toiletten. Dat was in de negentiende eeuw aangelegd om respectabele vrouwen het zicht op urinerende mannen te besparen. Maar al snel werden deze openbare plaatsen de locaties bij uitstek voor andere, homoseksuele gebruikspatronen, en in de vroege twintigste eeuw verschenen zelfs gidsjes voor de cruisende bezoeker van Londen.³⁸

Voor mannen was een nachtelijke wandeling door het park niets gekks. De wereld van *gentlemen's clubs* en verenigingen strekte zich immers ook uit tot deze plaatsen. Daar moeten ook de meest respectabelen onder hen in aanraking zijn gekomen met de schaduwzijde van het park. De moralistische journalist W. T. Stead, die campagne voerde tegen bordelen en mensenhandel, noteerde op 3 Maart 1886 in zijn dagboek: "Around the Marble Arch, I found some few women; no boys", doelende op mannelijke en vrouwelijke prostituees. Het zal dan ook geen toeval zijn geweest dat Stead een grootscheepse demonstratie tegen pornografie, in augustus van dat jaar, in datzelfde park liet plaatsvinden. In Oscar Wilde's *The picture of Dorian Gray* kan een dergelijke wandeling echter ook een verhulde beschrijving zijn van de homoseksuele ruimte van Londen. Lord Henry Wotton wandelt van St. James' Park, langs de notoire Burlington Arcade naar Hyde, en vervolgens naar een kleermaker in Soho "to look after a piece of old brocade and had to bargain for hours for it".³⁹ Zelfs voor de niet-geïnitieerde lezer zijn de subversieve ondertonen van opulentie, parken, en uren doorgebracht in een donker winkeltje op te vangen. Dorian Gray zelf wordt door Lord Henry meegenomen naar Hyde Park, waar de "fascinating and terrifying" bezoekers hem vervullen met "mad curiosity" en "a passion for sensation".⁴⁰

Trumbach beschrijft hoe Londen rond 1700 een fundamentele revolutie in sekserelaties en seksueel gedrag doormaakte.⁴¹ In het moderniserende Europa werden mannen, die daarvoor jonge jongens evenzeer als vrouwen hadden nagejaagd, onderverdeeld in een heteroseksuele meerderheid, en een homoseksuele minderheid. De nieuwe hegemone mannelijkheid verwachtte een seksueel actieve rol vanaf de adolescentie, terwijl een minderheid, die Trumbach als 'sodomieten' aanmerkt, "were socialized as children into a role that was both male and female".⁴²

37 M. Cook. "A new city of friends". London and homosexuality in the 1890s.' *History workshop journal* 56 (2003): 33.

38 K. Cowman. 'For whose convenience? Gay guides, cognitive maps and the construction of homosexual London, 1917-1967.' In: S. Gunn en R.J. Morris, red. *Identities in space. Contested terrains in the western city since 1800*. Aldershot 2001.

39 O. Wilde. *The picture of Dorian Gray*. Londen 1985: 121.

40 Wilde. *The picture*: 167; Cook. 'A new city': 35.

41 Trumbach. 'London': 88.

42 Trumbach. 'London': 89.

De relevantie van deze ontwikkeling ligt er in, dat publieke ruimtes als parken plaatsen van *transitie* werden.⁴³ Op zoek naar bevrediging van verlangens werden grenzen overschreden, tussen mannen uit de hoge klassen met werkende vrouwen, getrouwde heteroseksuele mannen en ‘sodomieten’, militairen en *middle class* jongens met prostituees. Vooral de contacten met sodomieten volgden de ruimtelijke patronen die doorgaans door vrouwelijke prostituees werden gebruikt. De *Weekly Journal, or the British Gazetteer* schreef in 1726:

*“Monday one Thomas Doulton stood upon the pillory at Charing-Cross, pursuant to his sentence at the last Sessions at the Old Bailey, for endeavouring (according to the canting term) to discover the Windward Passage upon one Joseph Yates, a seafaring person, whom he pick’d up in St. James’s Park, and carried to an ale-house in the Strand. Not only the men, but the women express’d their abhorrence of the fact, by pelting the criminal with dirt.”*⁴⁴

In datzelfde jaar stelde *The London Journal* dat “great numbers of the like vile persons [meet] at what they call the markets”, waaronder ook het zuidelijk deel van St. James’s Park viel.⁴⁵ “[There] one might saunter, catch an interested party’s eye, and consummate the act nearby. In these markets, unlike the molly-houses [bordelen], a sodomite could meet men who were not sodomites. But these venues were used as much by female whores and their male costumers”, in de woorden van Trumbach.⁴⁶

Maatschappelijk acceptabele contacten tussen mannen en vrouwen vonden doorgaans plaats in de lokale context van de eigen buurt; er bestond geen netwerk van prostitutie op stedelijk niveau.⁴⁷ Uit Trumbachs voorbeelden kan de conclusie worden getrokken dat er een correlatie bestond tussen de abnormaliteit van de seksuele handelingen, en hun ruimtelijke verwijdering van gangbare, lokale bewegingspatronen. In andere woorden; hoe subversiever het gedrag, hoe meer het de grenzen van de eigen leefwereld overschreed. Mark Turner schrijft:

*“...park, embankment, arcade, public toilet, corner – the sexual geography of the city has been crucial in the creation of cruising networks on the culture of Western cities. Passing down from generation to generation the knowledge of this geography (through oral culture, queer folklore if you like, and the various cultural productions of the city – literature journalism, visual culture, etc.) has certainly been one way that cruising as an alternative urban practice has continued.”*⁴⁸

43 Plaatsen van transitie worden onder meer uitvoerig besproken door Michel Foucault als ‘heterotopia’, in zijn lezing ‘Of other spaces: heterotopias’ uit 1967. Hoewel hij parken niet noemt, passen ze uitstekend binnen zijn beschrijving. M. Foucault. ‘Of other spaces.’ *Diacritics* jrg. 16 (1986) 1: 22-27, 24.

44 R. Norton, ‘Early Eighteenth-century newspaper reports: A Sourcebook.’ 8 januari 2013 <<http://grubstreet.rictornorton.co.uk/>>.

45 Norton. ‘Early Eighteenth-century newspaper reports.’

46 Trumbach. ‘London’: 96.

47 Trumbach. ‘London’: 102.

48 M. Turner. *Backward glances: cruising queer streets in London and New York*. New York 2004: 173.

Op deze plaatsen, aan de rand van de eigen leefwereld, of op de grens van publieke ruimte en beschutting, was het mogelijk een transitie te ondergaan, en ook eigen grenzen te verleggen of te doorbreken. Parken, die niet alleen de overgang tussen verschillende stadsdelen, maar ook de overgang tussen stad en rus in urbe vormden, waren de ideale ruimte voor die transitie. Thomas Gilbert contrasteert in zijn antiklerikale gedicht *A view of the town* (1735) evenals veel latere auteurs de perversie van de stedelijke omgeving met de puurheid van landelijke natuur: “Fortune has thee to happier scenes convey’d, / By nature fit for contemplation made.”

*“Forlorn Saphira, with reclining head,
Sighs for her absent lord in bridal bed;
He to St. James’ Park with rapture flies,
And roams in search of some vile ingle prize;
Courts the foul pathic in the fair one’s place,
And with unnatural lust defiles his race.”*⁴⁹

Volgens Jon Rowland is één van de conclusies die uit de lezing van dergelijke werken getrokken zou moeten worden, dat er al in deze tijd een zekere bekendheid, en zelfs een levendige publieke discussie over homoseksualiteit in de stedelijke ruimte zou hebben bestaan.⁵⁰ Of dat klopt is moeilijk te bewijzen. Wel zeker is dat een aantoonbare historische praktijk bijna is vergeten: waarschijnlijk maakt geen enkel geschiedenisboek over St. James melding van een dergelijk debat.

Vanaf het begin van de negentiende eeuw is een trend zichtbaar in heel West-Europa. Een bredere discussie over prostitutie en geslachtsziekte maakte ook een voorzichtig debat over homoseksuele praktijken mogelijk. In London, maar ook bijvoorbeeld in Amsterdam, groeiden de politiecorpsen en steeg het aantal arrestaties van homoseksuele mannen.⁵¹ In *The phoenix of Sodom, or the Vere Street Coterie* (1813) beschrijft Robert Holloway de politie-invallen in homo-bordelen en -bars, en de vele arrestaties voor *cruisen* in St. James’ en Hyde Park.⁵² Tegen die tijd stonden de parken al zo algemeen bekend als ontmoetingsplaats dat een minister voorstelde ze ’s nachts af te sluiten. Maar dat zou ten koste gaan van de activiteiten van vrouwelijke prostituees, waarvan juist werd geloofd dat ze het grotere euvel hielpen te bestrijden.⁵³

In de tweede helft van de negentiende eeuw nam het publieke debat over homoseksualiteit een vlucht. Wilde werd in 1895 veroordeeld voor overtreding van een zedenwet waarvan de inkt nog nauwelijks droog was. Wat eerst stilzwijgend werd geobserveerd en hoogstens fluisterend besproken, stond nu middenin de aandacht van de respectabele burgers. Tegelijkertijd vervaagde de categorie van de sodomiet: homoseksuele mannen gingen meer op zoek naar elkaars gezelschap, in plaats van dat van getrouwde mannen. Nog later werden ook de barrières tussen klassen en

49 J. T. Rowland. *Swords in myrtle dress’d: toward a rhetoric of Sodom. Gay readings of homosexual politics and poetics in the Eighteenth Century*. Londen 1998: 48.

50 Rowland. *Swords in myrtle*: 50-51.

51 G. Hekma. ‘Amsterdam.’ In: D. Higgs, red. *Queer sites: gay urban histories since 1600*. Londen 1999: 70.

52 R. Holloway. *The phoenix of Sodom, or the Vere Street Coterie*. Londen 1813: 14-15.

53 Trumbach. ‘London’: 109.

leeftijdsgroepen minder. Het park als ruimte voor transgressie veranderde in een meer openlijk homosociale ruimte. De Baedeker-gidsen rond 1890 raden de (impliciet mannelijke) toerist bijvoorbeeld aan om vooral de Serpentine te bezoeken:

*“When a flag is hoisted, a crowd of men and boys, most of them in very homely attire, are to be seen undressing and plunging into the waters, where their lusty shouts and hearty laughter testifies their enjoyment.”*⁵⁴

Het bestaan van *cruising* en *cottaging* (seks in openbare toiletten), won aan bekendheid onder steeds meer homoseksuelen, en uiteindelijk drong dit door tot de *mainstream* literatuur en pers.

Net als elders in de Westerse wereld is in het Verenigd Koninkrijk seks in de openbare ruimte strafbaar zodra het zichtbaar is voor een voorbijganger. Dit niet-tegenstaande patrouilleren er sinds de jaren 1980 steeds vaker politieagenten in bekende cruisegebieden, niet om mensen te arresteren, maar juist te beschermen tegen agressie.⁵⁵ De stedelijke ruimte van de parken wordt als onveilig gezien, en is dat vaak ook daadwerkelijk. Dat kan ten dele aan de fysieke kenmerken van de onoverzichtelijke, natuurlijke omgeving worden toegeschreven, maar zeker ook aan het halsstarrige onbegrip van stedelijke ruimte bij de verantwoordelijke instanties en planologen. Door steeds te focussen op traditionele, van bovenaf opgelegde gebruikersfuncties worden *grassroots* gebruikerspatronen van parken stelselmatig genegeerd. De pragmatische, maar onwettige reactie van de politie in cruisegebieden is tekenend voor de enorme wrijving die uit deze discrepantie voortvloeit. In dit licht is het bijvoorbeeld interessant dat in het Londense stadspark Clapham Common in 2006 één van de vijvers van het park uitvoerig werd heringericht om tegemoet te komen aan sportvissers en natuurbescherming die zich traditioneel op die locatie focusten. Daarentegen kan aan klachten van een meer subversieve zijde, in dit geval cruisende homoseksuelen die betogen dat het park te open is en daardoor 's nachts onveilig, geen gehoor worden gegeven.⁵⁶

Gedurende de laatste decennia van de twintigste eeuw is het auteurschap van de homo's van de Royal Parks zichtbaarder geworden. Het gebruikspatroon is relatief genormaliseerd door schrijvers als Alan Hollinghurst, wiens Booker Prize-winnende roman *The line of beauty* over cruisende mannen gaat, films en televisieseries die het onderwerp aanhalen, en zelfs beroemdheden als George Michael, die na een klassiek mediaschandaal in 2006 openhartig over zijn tochten door St. James' en Hampstead Heath vertelde.⁵⁷ Niettemin blijft dit *landscape of impression* in het discours over parken op officiële websites en publicaties ondergeschikt aan de ideeën over Koningin Caroline en haar bloembedden, John Nash, en het arcadische landschap dat vooral (her)ontwikkeld moet worden in vroeg negen-

54 Geciteerd in Cook. 'A new city': 40.

55 Hekma. 'Amsterdam': 86.

56 'Police warn gay cruisers of danger on Clapham Common.' *Pinknews.co.uk*. 4 januari 2013 <<http://www.pinknews.co.uk/2010/08/03/police-warn-gay-cruisers-of-danger-on-clapham-common>>; 'Clapham Common – cruising area.' *PinkUK.com*. 4 januari 2013 <<http://www.pinkuk.com/listings/638/gay/London/Clapham-Common>>.

57 Patrick Howard, "I go with gay strangers. We have our own code". George Michael has admitted to "cruising" on Hampstead Heath.' *The Independent*, 30 juli 2006.

tiende-eeuwse staat. Zoals de Amerikaanse Anglicist Mark Turner schreef na zijn aankomst in London in de jaren 1970: "All parks have a past, in the way that all parks have a night-time, but mostly we know very little about either."⁵⁸ Het tijdschrift van de London Historic Parks and Gardens Trust lijkt dat alleen maar te bevestigen: sinds de oprichting van het blad is wel geschreven over de behandeling van schildpadden, maar niet van prostituees. De onderwerpen die in zesentwintig jaargangen aan bod komen variëren van *vine culture* tot *bear-baiting*, maar van *cottaging* wordt niet gerept.⁵⁹

Conclusie

Bij het bestuderen van stadsparken is het noodzakelijk, meer nog dan bij andere stedelijke landschappen, het adagium van Pamela Gilbert aan te houden: "while there are an infinite number of other Londons, there are no Londons other than those of the imagination."⁶⁰ Zoals alle stedelijke en niet-stedelijke ruimtes zijn de stadsparken van Londen steeds gerepresenteerd door zowel hegemonische auteurs als niet-hegemonische. In het geval van de Royal Parks waren de elitaire, seksueel hegemonische mannen de voornaamste auteurs van het *landscape of expression*, en een oppervlakkige lezing van bijvoorbeeld verslagen van parkhistorici en toeristische bureaus levert ook heden ten dage nog diezelfde representatie van het landschap op. Uit de vooraanstaande positie van deze auteurs volgt, dat hun auteurschap duidelijker zichtbaar is in het publiek discours. Hun ideeën zijn opgenomen in breder gepubliceerde bronnen, en daarom beter bewaard voor de landschapsbiograaf. Maar er is een andere geschiedenis, van minder zichtbare auteurs, die evengoed zou moeten worden opgenomen in de biografie van de parken. Hoewel nog steeds buitengesloten van de *mainstream*, zijn de representaties van deze auteurs wel degelijk aanwezig in het denken over parken bij de gebruikers.

Parken vormen in veel opzichten een goed voorbeeld van deze twee vormen van auteurschap van het landschap. Zelfs waar de natuur een onvoorspelbare factor vormt, wordt deze op twee manieren aangepast aan de menselijke, utopische ideeën. De natuur wordt toegeëigend als lusthof, en waar nodig tegengehouden, als deze buiten de grenzen van het ideaalbeeld treedt. Bomen worden gesnoeid, gras gemaaid en vijvers mogen niet in moerassen veranderen. Juist daarom is het zo interessant om de geschiedenis van dit ideaalbeeld te contrasteren met de geschiedenis van het daadwerkelijke gebruik van het park. Dat gebruik is wel vastgelegd, en er bestond ook zeker een discussie over in de afgelopen eeuwen, maar het kon het fysieke landschap (het *landscape of expression*) nooit beïnvloeden. Het discours over dat subversieve gebruik viel immers buiten het ideaalbeeld waar de parken naar gemodelleerd werden.

58 Turner. *Backward glances*: 179.

59 Judith Menes, 'Index to volumes I-XVI' *The London Gardener, or the gardeners intelligencer: Journal of the London Historic Parks and Gardens Trust*, 18 (2012) 1. 7 januari 2013 <<http://www.thelondongardener.org.uk/pdf/onetosixteen.pdf>>.

60 P. Gilbert red. *Imagined Londons*. New York 2002: 1.

Het is dus van groot belang dat de biografie van deze landschappen wordt benaderd vanuit het perspectief van zowel het *landscape of expression* als het *landscape of impression*. Vooral het laatstgenoemde, geestelijke landschap is de afgelopen eeuwen steeds eenzijdiger geworden, door herhaaldelijke representatie van mannelijke, elitaire auteurs ten koste van subversieve, vrouwelijke en homoseksuele auteurs.

Deze constatering is relevant in drie opzichten. Allereerst draagt de bestudering van niet-hegemonische auteurs bij aan een beter begrip van de biografie van parklandschappen. Dat kan niet alleen bijdragen aan een beter academisch debat, maar vooral ook een meer realistische representatie van de parken aan hun bezoekers. Die representatie is nu vaak eenzijdig, waardoor dezelfde groepen die de schaduwbiografie maakten, nog steeds worden uitgesloten.

Ten tweede is de completere biografie, die onderzoek naar ‘nobodies in particular’ oplevert, een effectieve kritiek voor de huidige benaderingswijze in de studie van parken. Tijdschriften, genootschappen en congressen over Londense parken staan in de belangstelling van een grote groep mensen, maar worden vaak gekenmerkt door een zeer antiquarische, teleologische insteek. Een meer interdisciplinaire benadering kan nieuwe inzichten bieden en deze tak van de wetenschap vernieuwen.

De representatie van parken in populair en wetenschappelijk discours heeft, ten slotte, ook grote invloed op de planning en de ontwikkeling van de Royal Parks. Galen Cranz, die veel over de politiek achter parkontwerpen publiceerde, verzucht in haar standaardwerk *The politics of park design*:

*“[Parks] are extremely slow in their adjustment to social change. To be considered relevant to politics and planning, they should respond more quickly, and they might incorporate citizen demand and evaluation in a more participatory mode of planning.”*⁶¹

Zoals Samuels, Kolen en anderen herhaaldelijk hebben benadrukt, beïnvloedt niet alleen het fysieke *landscape of expression* de ideeën van het *landscape of impression*. De denkbeelden die bestaan over een landschap (idealistisch, bestaand of niet-bestaand) beïnvloeden de fysieke vormgeving van dat landschap vaak in verregaande mate. Die dialectiek laat zich moeilijk tegenhouden, en veroorzaakt wrijving in stedelijke ruimte waaraan een rigide ideaal wordt opgelegd. Dat geldt voor stadsparken des te meer, omdat ze in veel opzichten het ultieme ontworpen landschap belichamen.

Het landschap van de Royal Parks mag dan terugverwijzen naar een negentiende-eeuwse arcadische idylle; de biografie van het park kan aantonen dat de stadsparken meer zijn dan dat verhaal. Daarvoor moet de biografie wel holistisch worden benaderd, dus zowel als *landscape of impression* als *landscape of expression*. Om deze reden moeten naast hegemonische, elitaire auteurs, ook subversieve stemmen worden geïncorporeerd. De mannen en vrouwen die de Royal Parks vormgegeven hebben, in zowel de verbeelding als in de paden en planten, zijn allen deel van de geschiedenis, en niet slechts van anekdotes over Churchill's *stiff upper lip*.

61 G. Cranz. *The politics of park design: a history of urban parks in America*. Londen 1982: 236.

Auteursbeschrijving

Bob van Toor (1985) is cultuurhistoricus en journalist. Zijn interessegebieden zijn Amerikanistiek, hegemonie en marginalisatie, erfgoed en stedelijke ruimte. Zijn huidige onderzoek, naar de rol van betekenisvolle objecten en politieke performances in de ontwikkeling van Ground Zero, is een voortzetting van zijn Masterscriptie aan de Universiteit van Amsterdam *The pile. Material agency in the development of Ground Zero, 2001-2010*.

Krantenartikelen

'Hyde Park incident'. *The Times*, 22 februari 1922.

'Indecency charge: mr Ian Harvey, M.P. in court.' *The Times*, 21 november 1958.

'London, Saturday, March 25 1893'. *The Times*, 25 maart 1893.

Howard. P. "I go with gay strangers. We have our own code". George Michael has admitted to "cruising" on Hampstead Heath.' *The Independent*, 30 juli 2006.

Bibliografie

Arnold, D. *Rural urbanism. London landscapes in the early nineteenth century*. Manchester 2005.

Connell, R.W. *Masculinities*. Cambridge 1995.

Cook, M. 'A new city of friends'. London and homosexuality in the 1890s.' *History workshop journal issue 56* (2003): 33-58.

Cowman, K. 'For whose convenience? Gay guides, cognitive maps and the construction of homosexual London, 1917-1967.' In: S. Gunn en R.J. Morris (red.), *Identities in space. Contested terrains in the western city since 1800*. Aldershot 2001.

Cranz, G. *The politics of park design: a history of urban parks in America*. Londen 1982.

Cranz, G. 'Women in urban parks.' *Signs: journal of women in culture and society*, 5 (1980 supplement) 3: S79-S95.

Ditmore, M.H. (red.). *Encyclopedia of prostitution and sex work*. Westport (CT) 2006.

Dodge, P. *The Bicycle*. New York 2001.

Foreman, A. 'Park of ages.' *American scholar*, 82 (2013) 3: 44-54.

Foucault, M. 'Of other spaces.' *Diacritics*, 16 (1986) 1: 22-27.

Gilbert P. (red.). *Imagined Londons*. New York 2002.

Hekma, G. 'Amsterdam.' In: D. Higgs (red.), *Queer sites. Gay urban histories since 1600*. Londen 1999: 61-88.

Holloway, R. *The phoenix of Sodom, or the Vere Street Coterie*. Londen 1813.

Kolen, J.C.A. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.

- Lefebvre, H. *The production of space*. Londen 1991.
- London's Royal Parks*. Londen 2006.
- Menes, J. 'Index to volumes I-XVI.' *The London Gardener, or the gardeners intelligencer: Journal of the London Historic Parks and Gardens Trust*, 18 (2012) 1.
- Samuels, M. *The interpretation of ordinary landscapes*. New York 1979.
- Rowland, J.T. *Swords in myrtle dress'd: toward a rhetoric of Sodom. Gay readings of homosexual politics and poetics in the Eighteenth Century*. Londen 1998.
- Sheppard, F. 'The Bailiwick of St. James.' *Survey of London, volume 29: St. James*. Londen 1963.
- Tate, A. *Great City Parks*. Londen 2001.
- Taylor, H. 'Urban public parks, 1840-1900: design and meaning.' *Garden History*, 23 (1995) 2: 201-221.
- Tosh, J. *Manliness and masculinities in Nineteenth-century Britain. Essays on Gender, Family, and Empire*. Harlow 2005.
- Trumbach, R. 'London.' In D. Higgs, red. *Queer sites. Gay urban histories since 1600*. Londen 1999: 84-97.
- Turner, M. *Backward glances: cruising queer streets in London and New York*. New York 2004.
- Walford, E. *Greater London. A narrative of its history, its people, and its places*. Londen 1884 (1878).
- Walkowitz, J.R. *City of dreadful delight. Narratives of sexual danger in Late-Victorian London*. Londen 1992.
- Wallwork, J., J.A. Dixon. 'Foxes, green fields and Britishness: on the rhetorical construction of place and national identity.' *British Journal of Social Psychology*, 43 (maart 2004): 21-39.
- Wilde, O. *The picture of Dorian Gray*. Londen 1985 (1890).



DEEL 3

MUZIEKLANDSCHAP

Jazz en het Bimhuis

Een rebelse subcultuur ingelijfd?

Daan Janssen

Inleiding

Jazz is een ruim begrip en valt tegenwoordig misschien wel het beste te omschrijven zoals de Amerikaanse jazzpianist Chick Corea in een uitzending van het *North Sea Jazz Festival* van de NPS in 2010¹ deed: jazz is een muziekvorm waarin het improviseren en het niet-weten wat er gaat gebeuren centraal staat, in tegenstelling tot het wel-weten, de vaste noten, van bijvoorbeeld de klassieke muziek en popmuziek. Hiermee staat jazz voor een zekere vrijheid, als iets dat onberekenbaar en onverwacht is.

*“Het is net als een voetbalstadion. Ze zeggen wel eens, een goed voetbalstadion moet ruiken naar kots, pis en bier. Dat vind ik van dit ook. Je weet gewoon nooit wat er gebeurt. Er lopen allemaal lunatics rond. Het is een spel.” (drummer Joost Patocka over jazzcafé Alto in Amsterdam, in het tv-programma *Jazz in the City* van jazzkenner Hans Mantel).²*

Dat is op bescheiden schaal wat de jazzpraktijk altijd geweest is, aldus Mantel. Café Alto lijkt het archetype van het typische jazzpodium. Het is er donker en druk, vies en rumoerig. En het is het tegenovergestelde van het Bimhuis, Nederlands belangrijkste jazzpodium. Het Bimhuis verhuisde van een donker en lelijk gebouw, in de trant van Café Alto, naar een nieuwe stek op een prominente plek aan het IJ-front, het Muziekgebouw aan 't IJ, een prestigeproject van de gemeente Amsterdam, een visitekaartje voor bezoekers van de stad. Daarmee lijkt het Bimhuis welhaast haaks te staan op de ontwikkelingen die het heeft doorgemaakt en op dat waar de jazz oorspronkelijk voor stond: rebellie en vrijheid.

Na de introductie van jazz in Nederland in de jaren twintig, toen in ons land nog op deze muziekvorm werd neergekeken, is de jazz hier niet alleen geleidelijk volwassen geworden, maar ook haast geïnstitutionaliseerd. Van een muziekvorm die minderwaardig werd genoemd, vrij en rebels was, en slechts door een kleine groep mensen interessant werd gevonden, lijkt jazz nu zelfs door de overheid omarmd te worden als iets om zich mee te profileren.

1 North Sea Jazz Festival, NPS, 10 juli 2010.

2 H. Mantel. 'Amsterdam. Jazz in the city.' NPS. 2 november 2008.

Deze verandering van identiteit, de verandering in waardering van de overheid en de wijze waarop deze zich profileert met de jazz, maken jazz en de jazzpodia tot een actuele erfgoedkwestie. Jazzmuziek is daarin op te vatten als een vorm van immaterieel erfgoed, met de jazzpodia als tastbare component. De betekenis van erfgoed is in de loop der tijd veranderd van een term die gebruikt werd voor materiële objecten uit het verleden, die de moeite van het bewaren waard waren, naar een “selectie van wat wij als erfgoed willen vanuit een gewenste identiteitsvorming”, aldus historicus Willem Frijhoff.³ Frijhoff gaat verder door te stellen dat erfgoed dat deel van het verleden is, dat we nu, in het heden, selecteren en gebruiken voor huidige actuele economische, politieke, sociale en culturele doeleinden. Erfgoed bevestigt de identiteit en waarde van een omvangrijke groep mensen, volgens David Lowenthal, een andere invloedrijke ‘erfgoeddenker’.⁴ Het besef van deze ‘erfenis’ klinkt door de hedendaagse jazz, waarin men graag herinnert aan en teruggrijpt op bepaalde elementen uit het verleden en waarin jazzpodia en de maatschappij door de jaren heen sterk hebben bijgedragen aan de vorming van zijn identiteit. Uit de ontwikkeling van het Bimhuis blijkt eveneens dat jazz een rol speelt in de identiteit van de stad Amsterdam. Alle reden dus om de geschiedenis van het Bimhuis en van de Amsterdamse jazz eens te beschouwen door een ‘biografische bril’.

In dit essay wil ik de ontwikkeling van de Amsterdamse jazzmuziek koppelen aan het ruimtelijke aspect van de jazzpodia en van het Bimhuis in het bijzonder. Ik kijk naar de samenhang tussen materiële en immateriële aspecten van jazz en het Bimhuis, en hierbinnen naar aspecten van tijd en ruimte. Oftewel, ik beschrijf een biografie van een landschap.⁵ Daarbij zal ik proberen de vraag te beantwoorden in hoeverre factoren in de maatschappij en ontwikkelingen in de jazzmuziek van invloed zijn geweest op de gebouwvorm van het Bimhuis, en vice versa.

Muziekgebouw aan ’t IJ

Het Muziekgebouw aan ’t IJ is gebouwd naar een ontwerp van het Deense architectenbureau 3xNielsen en werd geopend op 19 april 2005. Het is een van de architectonische en culturele paradepaardjes van de gemeente Amsterdam. Als winnaar van de Nederlandse Bouwprijs in de categorie gebouwen in 2007 en de Italiaanse Dedalo Minosse Special Prize, de Urban Land Institute Award for Excellence en de Leading European Architects Forum New Build Award in 2006, heeft het Muziekgebouw in korte tijd al een flinke eregalerij opgebouwd.⁶

Het gebouw ligt op de kop van de Piet Heinkade, een prominente locatie, duidelijk in beeld voor iedereen die zich op het IJ bevindt, voor treinreizigers die Amsterdam binnenkomen of verlaten, en voor automobilisten op de centrumring. Alleen al om deze redenen was het belangrijk voor de gemeente hier een mooi en representatief gebouw neer te zetten.

3 W. Frijhoff. *Dynamisch Erfgoed*. Amsterdam 2007: 38.

4 D. Lowenthal. *Possessed by the Past. The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York 1996: 122.

5 J.C.A. Kolen. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.

6 3xNielsen. *Muziekgebouw. Amsterdam, The Netherlands*. 23 juni 2010. <www.3xn.dk>.



Afbeelding 1. Het Muziekgebouw aan 't IJ (foto: Daan Janssen).

Het Muziekgebouw aan 't IJ is, zoals de naam al doet vermoeden, een gelegenheid waar concerten worden gegeven. Het gebouw bestaat uit drie concertzalen: een grote en kleine zaal voor moderne en experimentele muziek, een voortzetting van het voormalige Amsterdamse muziekcentrum de IJsbreker, en een kleine zaal voor jazz en geïmproviseerde muziek, het Bimhuis.

De ontwikkeling van de IJ-oever

De IJ-oeveren waren 120 jaar lang een gesloten plek geweest. Ze hoorden eigenlijk niet bij het mentale beeld dat de inwoners hadden van de stad. Wie er niet werkte, kwam er niet.⁷ Ze lagen ook nog eens vrij afgeschermd van de binnenstad door het spoor, het station en de haveninstallaties. Het IJ was tot aan de jaren zeventig, toen het belang van de scheepvaartindustrie afnam, een industrieel centrum. Het zwaartepunt van bedrijvigheid en industrie verschoof naar het westen van de stad. Deze verschuiving was al op gang gekomen na de aanleg van het Noordzeekanaal, maar na 1970 vertrokken ook de havenfaciliteiten van de oostkant van de zuidelijke IJ-oever naar Westpoort.⁸

Om verdere leegloop tegen te gaan stelde de gemeente in de jaren tachtig een plan op voor de zuidelijke IJ-oever met veel ruimte voor grootschalige functies als moderne kantorenbouw.⁹ Vanwege geldgebrek en de opkomst van de Zuidas als het nieuwe kantorencentrum, kwam hier echter niet veel van terecht. Pas in 1995 kwam er echt beweging in met een aangepast plan. De zuidoever werd opgedeeld in deelgebiedjes met elk een specifieke bestemming, met het overkoepelende idee dat deze deelgebieden voor een mengeling van cultuur, woningen, voorzieningen en kantoren moesten zorgen. Elk deelgebied werd daarbij in het plan voorzien van een speciale functie op een markante plek, toepasselijk de *Ankers aan 't IJ* genoemd.¹⁰

Toen in 1997 de Piet Heintunnel werd geopend, werd de bereikbaarheid van het Oostelijk havengebied enorm vergroot. Het gebied was al ingevuld met achtduizend woningen, en daarmee werd het hoognodig ook het gebied rondom de Oostelijke Handelskade, de schakel tussen de binnenstad en de nieuwe woonwijn-

7 C. Combé. 'Amsterdam terug aan het IJ. Wonen en werken op de IJoevers.' *Plan Amsterdam* 19 maart 2008.

8 ABT Projectmanagement. *Projectcoördinatie*. Eindhoven 2004.

9 Combé. 'Amsterdam terug'.

10 D. Stadig. 'Maakbare stad?' *Plan Amsterdam* 11 februari 2005.

ken, te ontwikkelen. Om deze ontwikkeling op gang te krijgen, besloot de gemeente zelf te zorgen voor één van de *Ankers aan 't IJ*. Ze schreef in 1997 een prijsvraag uit voor het ontwerp van een nieuw cultureel centrum, een nieuw Muziekgebouw, op de kop van dit gebied.¹¹

Lobby van Jan Wolff

De bouw van een nieuw muziekcentrum had echter niet alleen te maken met de ontwikkelingsdrang van de gemeente Amsterdam. Er lag ook een lange lobby aan ten grondslag van de artistiek directeur van de IJsbreker, Jan Wolff. Wolff was sinds 1987 druk op zoek naar een grotere ruimte voor dit centrum voor moderne muziek.. Talloze locaties waren de revue al gepasseerd, totdat hij, zeven wethouders later dan toen hij begon, op advies van voorzitter van de Partij van de Arbeid Felix Rottenberg, ging zoeken naar een locatie bij het IJ. Toen hij hoorde van het idee van de gemeente om de IJ-oever te ontwikkelen met een cultureel centrum, startte hij een effectieve lobby bij de gemeenteraad, de Kunstraad en het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap om zijn nieuwe IJsbreker hierin te krijgen. Niet alleen lukte het hem dit van de grond te krijgen, ook betaalde de gemeente alle bouwkosten, ondanks het feit dat deze enorm stegen, van een begrote 40 miljoen gulden naar een uiteindelijke 53 miljoen euro. Hans Gerson, opdrachtgever namens de gemeente, zegt daarover:

*“Als gemeente moet je soms een eigen investering doen om een gebied tot ontwikkeling te brengen. Ook al heb ik geen verstand van muziek, ik vond dat dit project een succes moest worden.”*¹²

Dat het gebouw er uiteindelijk kwam te staan was “ongelofelijk”, aldus Jaap Lampe, voormalig zakelijk directeur van de IJsbreker:

*“We zijn meegelift op de hype van het IJ. De kop van het IJ moest het eerst klaar zijn en men wilde koste wat kost voorkomen dat het zou mislukken. Dus iedere keer kon er weer geld bij.”*¹³

Dit alles was waarschijnlijk nog niet mogelijk geweest, als niet ook de jazztempel van Amsterdam gedwongen werd te verhuizen: het Bimhuis moest vanaf 1995 een nieuw onderkomen hebben.¹⁴

11 3xNielsen. ‘Muziekgebouw’.

12 Geciteerd in J. Oskamp. ‘Met boosheid kom je altijd verder; Hoe Jan Wolff systematisch lobbyend een muziektempel aan het IJ schiep.’ *Vrij Nederland*. 5 mei 2005.

13 Geciteerd in Oskamp. ‘Met boosheid’.

14 ‘Bimhuis moet verhuizen wegens geluidshinder.’ *Brabants Dagblad*. 19 juli 1995.

Voor het Bimhuis

De identiteit van jazz

Vrijheid en rebellie zijn de kernwoorden in de geschiedenis van de jazz. De jazz is ontstaan uit de subcultuur van de Afro-Amerikaanse slaven en verspreidde zich langzamerhand over de Verenigde Staten en vervolgens Europa.¹⁵ De jaren twintig en dertig, de tijd van de drooglegging in de Verenigde Staten, zijn bepalend geweest voor de identiteit van jazz. Door het verbod op alcohol ontstonden vele kleine illegale drinkschuren, waar volop muziek, en dan vooral jazzmuziek, gemaakt werd. Jazz werd hierdoor geassocieerd met de nieuwe moraal van de jaren twintig, die zeker door de wat oudere mens gezien werd als gevaarlijk en corrumperend voor de maatschappij. Jazz stond voor decadentie, lange zware nachten, illegale drank, onzedelijk dansen, en een heleboel andere twijfelachtige geneugten.¹⁶ De *roaring twenties* werden dan ook niet voor niets de Jazz Age genoemd. Jazz was voor veel mensen geen muziek, maar kabaal. Vanwege zijn herkomst werd jazz door de heersende cultuur meteen al in het hokje “dit is niet helemaal serieus te nemen” geplaatst. Hiermee werd een beeld, een identiteit, van afzetten tegen de maatschappij, van rebelsheid, van donker en weggestopt, gecreëerd.

Ook in Nederland komt deze rebelsheid goed naar voren, bijvoorbeeld ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Jazz werd, als zwarte muziek, door de Duitse bezetter uiteraard niet gewaardeerd, en in 1942 verboden aan de hand van allerlei stijlbevestigingen.¹⁷ De Duitsers kregen jazz er echter met geen mogelijkheid onder, zelfs niet onder hun eigen gelederen.¹⁸ Omdat er officieel niet gespeeld mocht worden, gebeurde dat in verscholen, afgelegen zalen. Hiermee versterkt deze periode de associatie van jazz met donkere en rokerige podia. De jazz werd haast als een vorm van verzet genoten. Secretaris-generaal De Ranitz van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten schreef in augustus 1944 het volgende aan de afdeling muziek van zijn departement:

“Ik heb mij de laatste tijd veel bezig gehouden met de bestrijding van jazzmuziek. Met alle eerbied voor Uw goede bedoelingen, ben ik van mening, dat de stijlvergunningen in de praktijk tot een fiasco leiden. Geen sterveling houdt er zich aan: deze jazzmensen kunnen nu eenmaal niet anders spelen dan zij gewend zijn. (...) Deze voorwaarden [van de stijlvergunningen] worden overigens in brede kring belachelijk gemaakt.”¹⁹

15 A. Shipton. *A New History of Jazz*. New York 2001.

16 R. Koopmans. *Jazz. Improvisatie en organisatie van een groeiende minderheid*. Amsterdam 1977.

17 H. Oppeneer en B. Vuijsje. ‘Ratten op de trap.’ *Nederlands Jazz Archief*. 10 juni 2010. <Jazzarchief.nl.>.

18 *Andere Tijden: Verboden voor Duitsers*. 2010. R. van den Hout, Nederland: VPRO.

19 P. Koedijk. ‘Oorlog tegen de jazz.’ 16 juli 2010. <Wo2-muziek.nl>.

De jaren zeventig en Provo: wederom rebellie

De jaren zeventig waren een cruciale fase voor de Nederlandse jazz en bepalend voor het ontstaan van het Bimhuis. Het was een periode van maatschappelijke onrust en verzet. Het was de tijd van krakers en van Provo, een groep jongere Nederlanders die zich afzette tegen het beleid van de regering en het kapitalisme aan de kaak stelde middels provocerende ludieke acties, zoals het gooien van een rookbom bij de bruiloft van prinses Beatrix en Claus von Amsberg.²⁰ Kortom, het was de tijd van verzet tegen de gevestigde orde. Het is niet verwonderlijk dat de identiteit van jazz, van vrijheid en rebelsheid, van ongrijpbaarheid, van zelfstandigheid en het nergens bij horen werd versterkt in deze periode. Wel verwonderlijk is dat, paradoxaal genoeg, uiteindelijk jazz door deze ontwikkelingen juist veel van zijn vrijheid heeft ingeleverd.

De ideeën van Provo zijn in de jazzmuziek van deze periode terug te horen. Een van de gangmakers in de jazzwereld in die tijd was saxofonist Willem Breuker (1944-2010). De muziek die hij speelde, zette zich af tegen de traditionele jazz, tegen de heersende stroming en gedachtes. Breuker vond de jazz te braaf geworden. Hij was weer eigenwijs en brutaal.²¹ Jazz was op sterven na dood in deze periode, aldus Willem Breuker: “Ieder moest maar zien waar hij speelde. De SJN (Stichting Jazz in Nederland) deed niets.”²²

Breuker besloot daarop in 1970 met collega muzikanten Willem van Manen, Peter Bennink en Maarten Altena het heft in handen te nemen; ze namen, op toevallige wijze, de SJN over.²³ Op een provo-achtige manier vielen ze een vergadering van de SJN binnen en vroegen wat de SJN voor hen kan doen, aangezien ze hun brood graag wilden verdienen met het maken van jazzmuziek. Het bestuur van de SJN stelde daarop voor dat ze, als ze het zo goed wisten, het zelf maar moesten proberen en gaf de touwtjes in handen van de club van Breuker. Die kregen hiermee een apparaat in handen om de overheid op een officiële manier te benaderen en de geïmproviseerde muziek te promoten (Whitehead).²⁴

Vervolgens werd vanuit de SJN in 1971 een vakbond voor (jazz)muzikanten opgericht: de BIM, Beroepsvereniging van Improviserende Musici. De BIM was opgericht omdat men vond dat jazzmusici, zeker in vergelijking met andere musici, te weinig erkenning van het publiek en de overheid kregen. De BIM had tot doel dit te verbeteren, door onder andere een minimumhonorarium voor jazzmuzikanten in te stellen, betere opleidingsmogelijkheden voor nieuwe improvisatoren te bewerkstelligen en een ruimere subsidie voor jazzmuziek te verkrijgen.²⁵

In samenwerking met de BIM stelde de SJN in 1974 zijn Jazzplan op. Daarin stelde de SJN dat de jazz (nog steeds) een structurele achterstand had op de andere muzieksoorten. In dit plan ging 340.000 gulden van het rijk naar de jazzmuziek

20 M. Schrevel. ‘Provo provokeert.’ 1 juli 2010. <lisg.nl>.

21 B. Andriessen. *Tettertetter. Interviews met Nederlandse improviserende musici*. Ubbergen 1996.

22 J. Klaster. ‘Knokken voor jazz. Gekonkel om geld en werk.’ *Het Parool*. 7 oktober 1978.

23 Andriessen. *Tettertetter*.

24 K. Whitehead. *New Dutch Swing*. New York 1998.

25 International Institute of Social History. *Archief Beroepsvereniging van Improviserende Musici*. 1 juli 2010. <lisg.nl>.

in het algemeen, en eenzelfde bedrag werd verdeeld over individuele groepen muzikanten. Binnen het Jazzplan werd een nooit gerealiseerd poolplan opgesteld, dat een minimumloon voor muzikanten zou regelen. Een podiumplan zorgde voor subsidie aan podia, opdat die jazzmuziek konden programmeren en de muzikanten konden betalen.²⁶ In deze gehele opzet was de SJN de geleider van het geld naar de BIM, die het over de muzikanten en podia verdeelde. Op die manier was het voor de BIM makkelijker opstandig te zijn naar de overheid toe, wanneer dat nodig was, omdat deze niet direct hun geldkraan controleerde.²⁷

Het is niet gek dat juist in deze periode het Jazzplan op steun kon rekenen van de overheid. Nederland had weer geld en het plan appelleerde aan de iconoclastische gevoelens van de Nederlanders in die tijd. Daarbij stonden de muzikanten altijd klaar om vervelend te doen en stennis te schoppen, waardoor het wellicht aantrekkelijker was voor de overheid om ze een subsidie te geven, in de hoop dat ze stil zouden blijven.²⁸

Door al deze activiteit ging de jazz vooral in Amsterdam leven. Behalve dat er een grote hoeveelheid jazzmuzikanten woonde, had Amsterdam in die tijd ook een actief gemeentebestuur op cultureel gebied.²⁹ Dat is van essentieel belang geweest - de jazz in Nederland kon en kan zichzelf niet bedruipen - voor de jazz toen, voor de jazz nu, en waarschijnlijk voor de jazz in de toekomst.³⁰ Het was dankzij de participatie van de gemeente dat de jazz zijn eigen podium kon krijgen in Amsterdam, het Bimhuis.

Op naar de 'echte' jazz, op naar het Bimhuis

De oprichting

Dezelfde groep muzikanten die bij de SJN en de BIM waren betrokken, waren ook verantwoordelijk voor de oprichting van het Bimhuis in 1974. De improviserende musici wilden al een tijdlang graag hun eigen plek hebben, waar ze elkaar konden ontmoeten, samen konden oefenen en spelen. Toen Willem Breuker en Willem van Manen, die vanuit hun functie bij de SJN plaatsnamen in de Amsterdamse Kunstraad, de raad hierover vertelden, toonde deze zich zeer verbaasd over hun wens.. Ook het voorstel van de BIM aan het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk voor een Bimhuis werd afgewezen. Uiteindelijk was het toch de gemeente Amsterdam die toestemming gaf voor het stichten van een Bimhuis. De gemeente beloofde tijdens de beginperiode de huur op zich te nemen, volgens Breuker met het idee "dat het ze [de muzikanten] toch nooit lukte".³¹

26 G. Tra. 'De noodzakelijke slagvaardigheid van een jazzbeweging.' *De Groene Amsterdammer*. 13 september 1978.

27 Whitehead. *New Dutch Swing*.

28 Whitehead. *New Dutch Swing*: 103.

29 Koopmans. *Jazz*.

30 Andriessen. *Tetterettet*.

31 S. Donkers en R. Hornstra. "Ik vecht wel, maar ik heb al verloren".. Interview Willem Breuker.' *Vrij Nederland*. 27 december 2008.

Breuker en Van Manen, samen met muzikanten Hans Dulfer, Misha Mengelberg en Arjen Gorter, vonden daarop een pand aan de Oude Schans 73-77, dat voor hun doeleinden geschikt was. Wie het pand precies gevonden had, is niet duidelijk. Volgens Breuker waren hijzelf en Van Manen het, terwijl Dulfer weer Van Manen en Mengelberg noemt. Volgens Van Manen vond Mengelberg het, waarna hijzelf, samen met Dulfer, erbij kwam om het project op poten te zetten. Breuker kwam er vervolgens ook bij, omdat hij bestuurslid was van de SJN. Dulfer regelde de financiën, Van Manen was verantwoordelijk voor het gebouw, en Breuker nam de artistieke kant voor zijn rekening.³²

Ook de huur namen de muzikanten de eerste paar maanden voor hun rekening. Hoewel de gemeente had beloofd in ieder geval het eerste jaar de huur te betalen, kwam hier aanvankelijk niets van terecht. Daarom betaalden Breuker en Van Manen de eerste maanden de huur van 2.872 gulden zelf, geld dat ze konden betalen dankzij hun werk als componist. Pas toen het Bimhuis succesvol bleek, met goed bezochte concerten, loste de gemeente haar belofte in. Ook het ministerie van CRM zag toen in, aldus Breuker, dat ze niet meer om deze groep muzikanten heen kon. Het verstrekke daarom een subsidie van 40.000 gulden, een derde van wat er door de BIM gevraagd werd.

Het pand aan de Oude Schans waar het Bimhuis zich vestigde was een oude meubelshowroom, een bouwsel van beton en bakstenen uit de jaren vijftig, op de plek waar vroeger een monumentaal pakhuis stond, dat afgebrand was in 1949. “Het lelijkste pand van de Oude Schans”, aldus Koen Schouten in *de Volkskrant*. Behalve dat het niet duur was om te huren, was het goed bereikbaar en lag het niet in een woonwijk.

De Oude Schans, een gracht aan de oostkant van het stadscentrum, dicht bij het Centraal Station, het IJ en het Waterlooplein, was in de jaren zeventig niet de luxe buurt die het nu is. Het was een verlopen industriële buurt, vol pakhuizen. Het was een buurt van krakers, drugsdealers en criminaliteit.³³ Daarnaast lag het erg dicht bij de Joodse buurt rondom de Jodenbreestraat, die met de grond gelijk werd gemaakt, en vlakbij de toen controversiële bouwprojecten van de IJ-tunnel, de metro en de plek waar een nieuw muziektheater moest verrijzen. Kortom, het was een buurt die niet hoog in aanzien stond. Dit paste perfect in het plaatje dat de jazz voor zichzelf gecreëerd had, van muziek die zich afzette, van rebelseheid. In 1980 schrijft *de Volkskrant* dat het Bimhuis, net als alle andere echte jazzclubs, in een donkere uithoek van de stad zit. De muziek wordt kennelijk, aldus *de Volkskrant*, in de ruimtelijke ordening geassocieerd met woonwageneigenaren. Het is dan ook zeer typerend dat in de grachten voor het gebouw ook de vuilstortboten liggen.³⁴

Aan de buitenzijde toonde het gebouw nauwelijks iets van wat er binnen plaatsvond. Binnen leek de zaal nog het meest op een parkeergarage.³⁵ Het was een gelijkvloerse ruimte, zonder ramen, met aan weerszijden van het podium een grote

32 Whitehead. *New Dutch Swing*.

33 K. Schouten, “‘Bimhuis is geen gebouw, maar een idee.’ Jazzpodium het Bimhuis verhuist na dertig jaar naar het nieuwe Muziekgebouw.’ *De Volkskrant*. 29 november 2004.

34 R. Koopmans. ‘Naar de echte jazz dus. Naar het Bimhuis.’ *De Volkskrant*. 11 oktober 1980.

35 Schouten. ‘Bimhuis’.

pilaar, waardoor voor sommige bezoekers veel van het zicht op de muzikanten werd ontnomen. Het licht werd geregeld door ofwel vijf of tien peertjes aan te zetten. Rechtsachter in de zaal was een lange bar, die met een wegneembaar scherm af te scheiden was van de concertzaal. Er pasten een paar honderd man in deze “slurf”,³⁶ deze donkere, vochtige kelder, die deed denken aan de oude jazzclubs Sheherazade en de Persepolis in Utrecht.³⁷ Oftewel, het was nog altijd een typerende locatie voor de jazz.

Niet al te lovende woorden over het eerste echte huis van de jazz - van muzikanten, voor muzikanten - in Nederland. Het is opvallend dat de meeste van deze commentaren geuit zijn zeker tien jaar na de opening, terugblikkend op hoe het toen was, met het voordeel van de terugblik en de kennis van het moment van schrijven. Blijkbaar was de jazz in die tien jaar zo gegroeid in zijn volwassenheid, dat zo'n zaal eigenlijk aan de rand begon te raken van wat nog kon. Een andere indicatie hiervoor is de oprichting van officiële jazzstromingen aan de Nederlandse conservatoria. Jazz begon langzaam een steeds meer geaccepteerde cultuurvorm te worden en daar paste het oude rokerige, donkere podium niet goed meer bij.

Als je kijkt naar de kritieken vlak na de opening van de zaal waren deze van een geheel andere orde. Saxofonist Hans Dulfer meldde trots dat er nu “honderd keer zoveel wordt gedaan [voor de jazz] als twintig jaar geleden” en dat het Bimhuis een gigantische stap vooruit was ten opzichte van de enige andere plek waar gespeeld kon worden, de “ballentent” Sheherazade.³⁸ Gijs Tra sprak in 1978 in *De Groene Amsterdammer* nog van een ruimte die met wisselende exposities sfeervol wordt gemaakt.

De programmering van het Bimhuis was in eerste instantie gericht op moderne, avant-garde jazz, en op Nederlandse muzikanten. Amerikanen hoefden er niet te komen, aldus Dulfer.³⁹ Dit was niet verwonderlijk, want de moderne Nederlandse jazzmuziek zette zich nadrukkelijk af tegen de Amerikaanse dominantie binnen de jazz.⁴⁰ Het Bimhuis was juist bedoeld om opkomend Nederlands talent een kans te geven zich te laten horen, om muziek te spelen die weinig publiek trok en die daarom niet in de gevestigde jazzclubs gespeeld kon worden. Dulfer zelf speelde er om die reden ook niet. Hij kon in die tijd overal spelen en wilde daarnaast niet beschuldigd worden van machtsmisbruik als bestuurder van het podium, als hij zichzelf op het programma zou zetten.⁴¹ Het Bimhuis was een speelplaats voor hen die nog beginnen moesten en niet de plek voor gevestigde namen, aldus Dulfer.⁴²

Dulfer was, mede vanwege zijn netwerk, het eerste jaar cruciaal voor het succes van het Bimhuis. Hij genoot bekendheid dankzij zijn vele optredens in Paradiso, de Amsterdamse poptempel nabij het Leidseplein. Hij bracht in het Bimhuis de muzikanten binnen en regelde de boekingen, betalingen en concerten. Hierover doet een flink aantal sterke verhalen de ronde, met name over hoe Dulfer geld

36 R. Naarding. “Jazz volwassen, het Bimhuis ook.” *Het Parool* 14 november 1984.

37 J. Klaster. ‘Knokken voor jazz. Gekonkel om geld en werk.’ *Het Parool*. 7 oktober 1978.

38 Klaster. ‘Knokken voor jazz.’

39 ‘Een eigen huis voor de jazz’.

40 Andriessen. *Tettertetter*.

41 Koopmans. ‘Naar de echte jazz.’ *Het Parool*. 1 oktober 1974.

42 “Jazz troubles.” *De Volkskrant*. 22 december 1979.

leende van de autodealer waar hij werkte. Zo zou hij af en toe stiekem geld lenen om muzikanten en onkosten te betalen, dat hij dan - voordat het geld door zijn baas geteld werd - snel weer terugbetaalde. Een ander bekend verhaal is dat hij, toen de Amerikaanse bassist Charles Mingus kwam spelen en van tevoren het geld wilde zien, drieduizend gulden uit de kassa van de showroom haalde en dit onder de neus van Mingus duwde, met de vraag of hij het nu gezien had.⁴³

Dit kon echter niet lang goed gaan. Dulfer betaalde zijn belastingen niet, het Bimhuis kreeg een boete, en hij moest stoppen met het boeken van concerten. Zijn opvolger werd gevonden in Huub van Riel, tevens de huidige artistiek directeur. Van Riel knapte al langer kleine klusjes op in het Bimhuis en had ervaring met het boeken van concerten in jazzclub De Kroeg. Onder Van Riel ontwikkelde het Bimhuis zich gestaag tot een van de bekendste jazzpodia van Europa.

De mogelijkheden die de jazz kreeg, waren sterk afhankelijk van subsidies van de overheid, en het was dankzij de protestgeneratie dat deze subsidies loskwamen. Een andere belangrijke indicator van institutionalisering was het opnemen van jazz als officiële studierichting op de Nederlandse conservatoria. Een stuk van de vrijheid en rebelseid van de muziekvorm ging hiermee verloren. Het is natuurlijk ironisch dat deze protestgeneratie nu profiteerde van de overheid waar ze zich eerder altijd zo tegen afzette. De subsidie werd echter niet gezien als een verlies van vrijheid, maar juist als een fantastische overwinning op de regering, een prestatie die te danken was aan rebelseid. Rebelseid is hiermee ook een onderdeel gaan vormen van het erfgoed van de Nederlandse jazz. Een mooi voorbeeld hiervan zijn de sterke verhalen van Hans Dulfer. Naarmate de bronnen recenter worden, worden zijn deze verhalen steeds vaker aangehaald en aangedikt. Men selecteert datgene uit het verleden, waarmee men nu graag geassocieerd wil worden.

Ook het oprichten van een speciaal muzikantenpodium werd gevierd als een overwinning van de rebellie, samen met het feit dat muzikanten er konden spelen wat ze wilden, hun kunst konden uitoefenen en konden vernieuwen en experimenteren, zonder de hete adem van het publiek in de nek te voelen. Het is niet verwonderlijk dat het podium voortbouwde op de traditie van oudere podia. Het kwam voort uit een natuurlijke associatie met het verleden; het was klein, donker en rokerig, en het hoorde natuurlijk niet bij de gevestigde orde. Het was hetzelfde materiële erfgoed waarmee de jazz al zeventig jaar lang werd geassocieerd. Een nieuw podium als het Bimhuis greep terug op die donkere en rokerige aspecten van de oude podia, de tastbare identiteit van de jazz. Tegelijk rekende het Bimhuis af met een traditie: een donkere en rokerige bar met een podium ernaast, werd voor de Amsterdamse jazz niet langer als wenselijk of voldoende ervaren.

De verbouwing

In de jaren tachtig verkreeg het Bimhuis zijn karakteristieke vorm. Musici als Charles Mingus en Chet Baker traden er op. Het was dus niet meer alleen de ruimte voor de nieuwe generatie Nederlandse jazzmusici, maar er werd jazz gespeeld die

⁴³ M. den Breejen. 'Verhuizing Bimhuis als het afscheid van een jazzhonk.' *De Stentor/Veluws Dagblad*. 29 november 2004.

door een groter publiek gewaardeerd werd. Men was afgestapt van het idee van de avant-garde, van puur experimenteren. Naarmate de tijd vorderde en het Bimhuis meer ingeburgerd raakte in het Amsterdamse cultuurleven, werd ook de roep om verbouwing groter.

In 1984 was het zo ver en ging het Bimhuis dicht voor een ingrijpende verbouwing. Met steun van de gemeente, het Prins Bernhard Cultuurfonds en de Heineken Brouwerij werd een 573.000 gulden kostende verbouwing op poten gezet. Architect Paul Verhey werd aangetrokken om het interieur onder handen te nemen, en ook aan de buitengevel voerde men enkele veranderingen door.⁴⁴

De opdracht was allereerst de knelpunten van de oude zaal op te lossen. Zo moest er meer publiek in de zaal passen; niet slechts tweehonderdvijftig, maar vierhonderd tot vijfhonderd mensen. Ook moest de loze ruimte tussen het café en het podium opgelost worden en moesten de twee dikke pilaren aan weerszijden van het podium, die veel zicht ontnamen, verdwijnen. Daarnaast was het toilet erg krap en niet berekend op veel bezoekers en was de kleedruimte niet bepaald professioneel te noemen. Tot slot moest er iets gedaan worden aan de slechte licht- en geluidsvoorzieningen op het podium.

Verhey kwam met een ontwerp op de proppen dat bepalend is geweest voor de verdere levensloop van het Bimhuis, een idee dat ook nu in het nieuwe Bimhuis in het Muziekgebouw nog duidelijk zichtbaar is. Hij ontwierp een concertzaal die doet denken aan een klassiek Romeins amfitheater. Het podium bevond zich op het laagste punt en de tribune rees daarvandaan omhoog. Hiervoor werd de kelder, die eerst onder het oude podium lag, uitgegraven en omgevormd tot het nieuwe podium. Achter de oprijzende tribune werden tafeltjes en stoelen geplaatst om het gevoel van een jazzclub te creëren. Het café zelf werd een kwart slag gedraaid en gescheiden van het podium door een grote gebogen wand van glas met klapdeuren. Onder het café werden de kleed- en repetitieruimtes geplaatst.

Verhey vormde de langwerpige oude zaal om tot een vierkante ruimte, die tevens een derde groter was. Hij nam aan dat de helft van de bezoekers zou zitten en de andere helft in beweging zou zijn. Om die reden legde hij zogenaamde gaanderijen aan, een soort gangetjes waar mensen konden lopen, boven en onder de tribunes. Om opstoppingen te voorkomen stelde hij voor om bovenaan de tribune, achter de vaste tafels en stoelen, hekjes te plaatsen waar bezoekers op konden zitten. Daarachter werd een ruimte gecreëerd waar mensen staand konden kijken, en nog verder naar achteren werd een gang gebouwd waar het verkeer kon doorstromen. Door de geleidelijke overgang van podium naar café werd het geheel een soort mix tussen een concertzaal en een jazzclub.

De gevel van het gebouw werd eveneens aangepast. Er werden twee grote ramen in het café aan de voorkant van het pand geplaatst. Vanuit het café had de bezoeker nu een mooi uitzicht over het water van de Oude Schans. Daarnaast hadden deze ramen tot doel de gevel toegankelijker te maken voor langslappend publiek. Die konden nu naar binnen kijken en een idee krijgen van wat er gaande was.⁴⁵ Een bij-

44 E. van den Berg, 'BIM-huis gaat dicht voor ingrijpende verbouwing,' *Het Parool*. 4 mei 1984.

45 'Bimhuis na verbouwing heropend met feestconcert,' *Het Parool*. 16 november 1984.

komend effect was dat de ramen niet alleen een kijkje naar binnen gunden en van binnen een kijkje naar buiten, maar dat ook nog eens de gracht werd opgefleurd door het licht dat 's avonds naar buiten scheen.⁴⁶ Dit vormt een mooie parallel met één van de ideeën achter het ontwerp van het Muziekgebouw, zoals we verderop zullen zien.

Verheys idee achter zijn ontwerp was een zaal die moest inspireren. Te lang had de jazz volgens hem een besloten karakter gehad, een sfeer van rokerige kroegen, kelders en zolders. Nu de muziek volwassen was geworden, en er serieus naar geluisterd moest worden, was dat volgens hem niet meer wenselijk. Dit was ook de gedachte van Huub van Riel, die vond dat de omgeving niet remmend mocht zijn en zijn gebruikers serieus moest nemen.⁴⁷

Niet alleen voor de musici, maar vooral ook voor het publiek en het trekken van nieuw publiek was de nieuwe zaal een enorme en noodzakelijke stap voorwaarts, hoewel de ontevreden geluiden over de oude zaal eigenlijk pas na het openen van de nieuwe zaal te horen waren. Er werd onder andere gesteld dat het Bimhuis een moeilijk te vinden en onacceptabel gebouw was, met een voor buitenstaanders zeer benauwende “clan-achtige” atmosfeer.⁴⁸ De drempel voor een nieuw publiek moest omlaag en de openheid moest omhoog.⁴⁹ Dat dit met de verbouwing gelukt was, blijkt wel uit de vaak herhaalde mening dat het Bimhuis er nu niet meer uitzag als een ellendige donkere fietsenstalling, maar een plek voor oor *en* oog was geworden.⁵⁰

Ook het café verloor zijn donkere atmosfeer en maakte een identiteitsverandering door. Het werd, volgens beheerder Henk Elzinga, een ontmoetingsplek met een eigen publiek. Het was niet meer geheel afhankelijk van het Bimhuis.⁵¹ Door de nieuwe omgeving kwam er een jonger en eigentijdser publiek, dat niet achter een lange bar stond te drinken, maar graag aan een tafeltje zat, in een lichte omgeving. Door de scheidingswand tussen de zaal en het café was dit goed mogelijk. De kritiek op het ontwerp was echter niet uitsluitend positief. Hoofdpunt van kritiek was dat de zaal een kille zakelijkheid uit zou stralen, vanwege de hardstenen tafels met daarop strak ontworpen lampjes, de ijzeren banken op de tribunes, en de gele tegels in het cafégedeelte. Het was geen gezellig bruin café, zoals bij de oudere garde populair was.⁵² Al met al was het een flinke stijlbreuk met het oude Bimhuis, maar wel één waar ook de vaste bezoekers vrij snel aan gewend raakten en die, zeker toen een verhuizing begon te dreigen, als een niet te evenaren ideaal werd opgehemeld.

Hoewel de overheid een zekere waardering voor de jazz had gekregen, betekende dit ook een verdere toe-eigening van de muziek door de overheid. Overigens kan hetzelfde gezegd worden over de komst van jazz op conservatoria: een overwinning in de zin dat de muziekvorm gewaardeerd werd, maar tegelijkertijd een verlies

46 Naarding. ‘Jazz volwassen.’

47 Naarding. ‘Jazz volwassen.’

48 B. Vuijsje. “De tweedeling ‘echte jazz’ en ‘impro-muziek’ klopt niet.” *De Volkskrant* 6 september 1985.

49 Willemse, S. “Bimhuis beter te horen.” *De Waarheid* 27 december 1985.

50 Berg, E. van den (1984, 4 mei). BIM-huis gaat dicht voor ingrijpende verbouwing, *Het Parool*.

51 S. Willemse. ‘Bimhuis beter te horen.’ *De Waarheid*. 27 december 1985.

52 *Bimhuis, Bim Bulletin: update #1*.

aan vrijheid. Daarnaast heeft de gedaanteverandering van het Bimhuis ook voor een ander beeld bij het publiek gezorgd: de zaal werd strak, schoon, en daarmee moest de muziek die er in gespeeld ook strak en schoon worden. En niet alleen het beeld bij het publiek veranderde, ook het publiek zelf. De nieuwe uitstraling trok een jonger, hipper publiek. Daarmee is de zaal van grote invloed op de populariteit van jazz en op het voortleven van jazz onder jongere generaties.

De noodzaak tot verhuizen

De buurt rondom de Oude Schans raakte langzamerhand zijn beeld van smoezeligheid, criminaliteit en krakers kwijt. Hoewel dit als een gunstige ontwikkeling voor de stad kon worden gezien, betekende het voor het Bimhuis zijn einde op deze locatie. Katalysator in dit proces was de verbouwing van omringende pakhuizen tot luxe appartementen. Toen de bewoners daar in het begin van de jaren negentig introkken, regende het klachten bij de gemeente over geluidsoverlast.⁵³

De nieuwe Wet Geluidhinder, die in juli 1995 van kracht ging, betekende dat het Bimhuis definitief op zoek moest gaan naar een nieuw gebouw. Het podium kon niet aan de nieuwe strenge eisen voldoen, concerten leverden teveel overlast op voor omwonenden, en ook verbeterde isolatie kon dit probleem niet oplossen. Twee factoren beslisten uiteindelijk over de nieuwe plek van het Bimhuis. Allereerst het nieuwe plan voor de ontwikkeling van de IJ-oever, dat de gemeente eind 1995 opmaakte, waarbij op de kop van de Oostelijke Handelskade een nieuw cultureel centrum werd gepland. Tegelijkertijd bleek het Westergasterrein door problemen met geld en politieke strubbelingen niet de ideale plek voor de Ijsbreker. De gemeente besloot daarop, mede dankzij de eerder beschreven inspanningen van Jan Wolff, enkele culturele activiteiten in het nieuwe centrum samen te voegen. In eerste instantie ging het daarbij tevens om een ruimte voor Toneelgroep Amsterdam, maar later alleen nog voor de Ijsbreker en het Bimhuis. Het Bimhuis ging hiermee akkoord, onder de voorwaarde dat ze wel een aparte bestuurlijke eenheid zouden blijven.⁵⁴

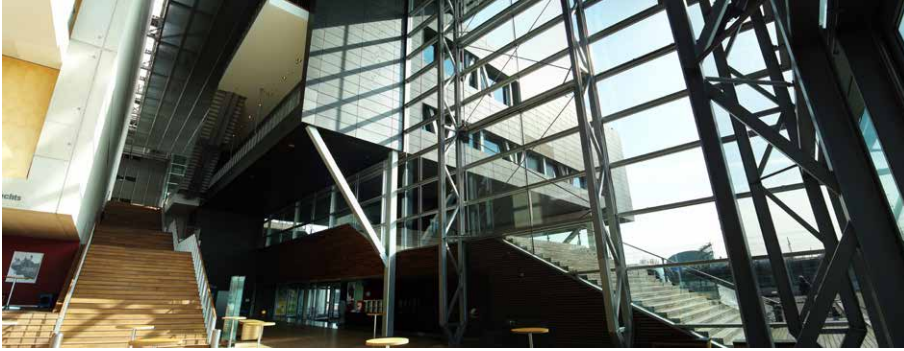
Hoewel de verschillende zalen in het Muziekgebouw aan 't IJ in één gebouw zijn ondergebracht, zijn ze toch zichtbaar als twee aparte muzikale eenheden. Volgens architect Kim Nielsen kan niet alleen de muziek die er gespeeld wordt, maar ook het Muziekgebouw zelf als een compositie gezien worden. Nielsen beschrijft het als een samenstelling van meerdere delen, van muziekzalen, kantoren, een café en een expositieruimte, die samen één geheel vormen.⁵⁵ Het Bimhuis steekt uit het gebouw als een grote zwarte doos, een donkere la uit een glazen kast, met zwart zink bekleed, eigenzinnig en apart en is gericht op de binnenstad, naar de plek van het oude Bimhuis.

Als *Anker aan 't IJ* heeft het Muziekgebouw een publieke en open functie. Om dit open aspect te benadrukken is veel gebruik gemaakt van licht en ruimte. Men moest van buiten kunnen zien wat er binnen gaande is. Het gebouw moest een

53 'Bimhuis moet weg om geluidshinder'.

54 'TGA, Centrale Bibliotheek en muziekinstellingen positief'.

55 Bimhuis, *Bim Bulletin: update #2*.



Afbeelding 2. Het interieur van het Muziekgebouw aan 't IJ. Gezien vanaf de café kant richting het Bimhuis. De scheiding tussen de zalen is verbeeld middels een trap die een ruimte creëert tussen het Bimhuis en de Ijsbreker zaal (foto:Daan Janssen).

uitnodigende werking hebben en van binnen moest men een band met de stad kunnen voelen.⁵⁶ Tegelijkertijd moest het overduidelijk een eigentijds en modern gebouw zijn. Om die redenen is er voor simpele en primaire materialen gekozen, zoals staal, beton, tropisch hardhout en vooral voor veel glas.⁵⁷ Zo valt er een grote hoeveelheid daglicht binnen, wat een gevoel van ruimte en openheid geeft, en tegelijkertijd nooit fel wordt, omdat het invallende licht gedempt wordt door het enorme overhangende dak. 's Nachts werkt het glas de andere kant op. De verlichting in het gebouw straalt dan naar buiten over de stad en het water om zo bezoekers naar binnen te trekken.⁵⁸

Het Bimhuis steekt rebels en tegendraads uit het Muziekgebouw en is duidelijk een aparte eenheid binnen het geheel. Dit is een mooie keuze geweest van de architecten, niet alleen omdat het Bimhuis een aparte bestuurlijke eenheid vormt en een aparte zaal is, maar ook omdat deze rebelsheid en tegendraadsheid typisch eigenschappen zijn van de oprichters van en ideeën achter het oude Bimhuis, en van de jazzmuziek in het algemeen. Het is misschien niet verwonderlijk dat ook van binnen de zaal duidelijk anders is dan de rest van het interieur van het Muziekgebouw. Voor het ontwerp hiervan is dan ook niet 3xNielsen gevraagd, maar een aparte architect: De Vries Bouma Architecten.

Het nieuwe interieur

“[Het Bimhuis is een] mix tussen concertzaal en club. (...) Een Bimhuisbezoeker komt misschien voor het concert, maar mogelijk ook alleen om in het café mensen en/of muziekcollega's te ontmoeten om zich vervolgens te laten verleiden toch van de muziek te genieten. (...) Het zaalontwerp moet deze 'verleiding' ondersteunen.”⁵⁹

56 3xNielsen. *Muziekgebouw*.

57 Bimhuis, *Bim Bulletin: update #2*.

58 Zie hier de parallel met het Bimhuis op de Oude Schans van na de verbouwing.

59 De Vries Bouma Architecten.



Afbeelding 3. De concertzaal van het Bimhuis (foto: Daan Janssen).

Uit de tekst van deze sfeertekening blijkt de intentie de sfeer van het Bimhuis op de Oude Schans te recreëren. Dit ontwerp had inmiddels een haast legendarische status gekregen, als een perfecte mix van concertzaal, waar jazz als echte luistermuziek genoten kon worden, en café, waarin de traditie van het praten, roken en drinken van de jazzclub naar voren kwam. Hoezeer het ontwerp teruggrijpt op het ontwerp uit 1984, blijkt wel uit het feit dat ook de zaal van dit nieuwe Bimhuis een amfitheaterachtige vorm heeft gekregen, met verschillende ringen, oplopend van zittende bezoekers onderaan, naar staande mensen bovenin, met tafeltjes en stoelen, naar het café. Het heeft, met zijn met rood leer beklede stoelen en houten vloerdelen, wel een zeer modern, luxe tintje meegekregen.

Het meest opvallend aan de zaal is het enorme raam achter het podium, over de breedte van de gehele zaal. Het biedt een groots uitzicht over de Amsterdamse binnenstad. In het café is een vergelijkbare glazen wand, maar dan met uitzicht over het IJ. Zo worden ook in het Bimhuis zelf water en stad met elkaar verbonden. En zo worden ook het Bimhuis, de muziek die er gespeeld wordt, en de bezoekers, allen verbonden met de stad. Tot slot is zo'n uitzicht natuurlijk een mooi visitekaartje dat Amsterdam afgeeft aan bezoekende muzikanten.

“It’s one of these places where... and I’m first of all talking about the old Bimhuis (...) it always felt good and the audience was warm and musicians would come. And then when they moved here, a lot of us were really nervous. (...) So they moved here and they miraculously managed to recreate that good feeling. (...) It’s so intimate and warm. We still have the feeling like we’re in our living room.”⁶⁰

Het valt niet te ontkennen dat het nieuwe gebouw een geheel andere sfeer uitstraalt dan de oude zaal, zoals uit de woorden van Douglas al valt op te maken. Net als de verbouwing in 1984 heeft ook de verhuizing voor een verandering in publiek gezorgd. Hoewel de opzet van het café was ook een ontmoetingsplek te zijn, is het niet vrij toegankelijk zonder een concertkaartje te kopen. Na het concert is dit wel mogelijk, maar de afgelegen locatie maakt dat er minder publiek en muzikanten ’s avonds nog even snel binnenkomen om wat te drinken. De meeste bezoekers kennen elkaar niet meer, in tegenstelling tot in het oude Bimhuis. Er is sprake van een zekere verburgerlijking, iets dat voorheen in de jazz zeer ongebruikelijk was, maar nu het Bimhuis op zijn prominente plaats staat en een visitekaartje voor de gemeente moet vormen, niet meer dan normaal lijkt.

60 Trompettist Dave Douglas, in Mantel.

Het Bimhuis werd na de verbouwing in 1984 door sommigen gezien als te modern, te clean en kil en niet in de traditie van de donkere en kleine zalen van de jazz. Toch lijkt het oude Bimhuis, vergeleken met het nieuwe, wel weer klein, donker en rokerig. Zo bezien past het Bimhuis aan de Oude Schans dus wel in de jazztraditie van het donkere en het rokerige. En wanneer je tussen de regels van Douglas' commentaar doorleest, is dat wellicht een beeld waarmee de jazz nog steeds wordt geassocieerd en geassocieerd wil worden.

Subsidie en kritiek

Het donkere en rokerige beeld was echter niet meer het beeld dat de subsidiegevers van het Bimhuis, de gemeente en de rijksoverheid, hebben bij de jazz:

*“De Kunstraad meent (...) dat het Bimhuis te weinig heeft nagedacht over de verhouding tussen eigen inkomsten en subsidie. (...) De beoogde 30.000 betalende bezoekers per jaar vindt de Kunstraad laag. Voornemens voor een andere marketing om op de nieuwe locatie andere en nieuwe publieksgroepen aan te boren ontbreken. (...) De gevraagde toegangsprijzen zijn laag. Met in achtneming van de kwaliteit van de programmering, de kwaliteit van het gebouw en de omgeving waarin het staat, zouden de prijzen daar enigszins aan kunnen worden aangepast. Behalve meer bezoekers, hogere toegangsprijzen en daarmee een hogere recette, kunnen zeker ook meer horeca-inkomsten worden gegeneerd dan nu begroot. (...) Met een scherpere focus op de eigen inkomsten zou het Bimhuis heel wat van zijn nieuwe voornemens kunnen realiseren.”*⁶¹

*“De Kunstraad vindt het spijtig dat het Bimhuis in zijn plannen weinig aandacht besteedt aan het publiek, zowel qua samenstelling en groei, als, vooral ook, qua educatie. Zeker voor educatie gaat voor het Bimhuis het principe noblesse oblige op. In de plannen wordt uitgegaan van een gemiddelde bezetting van (slechts) 151 bezoekers per concert. Verhoging van de eigen inkomsten, waar de horeca een belangrijke rol in kan spelen, is wenselijk.”*⁶²

Je zou kunnen zeggen dat de verhuizing van het Bimhuis wederom een grote stap was in de erkenning van jazzmuziek als volwassen en geaccepteerde cultuursoort, zeker in de ogen van de gemeente, die het nieuwe onderkomen heeft verzorgd. Aan de andere kant lijkt het haast zo, afgaand op de woorden van de Kunstraad, dat bij het Bimhuis zelf nog niet helemaal was doorgedrongen dat de tijd van donkere, rokerige achterkamertjes nu werkelijk voorbij is. *Noblesse oblige*, oftewel, de positie van het Bimhuis legt verplichtingen op. De jazz is volwassen, en verdient niet alleen een podium met professionele uitstraling, maar ook een podium dat zichzelf als een volwassen instelling plaatst in de maatschappij.

Het is misschien niet verwonderlijk dat het Bimhuis zelf zich deze mentaliteit (nog) niet heeft eigen gemaakt. Het podium heeft altijd in een afgedankt gebouw gezeten en is door de gemeente plots verhuisd naar één van de prominentste gebouwen van de stad. Natuurlijk zag het Bimhuis dit als kans zichzelf in de kijker

61 Gemeente Amsterdam. *Aanvulling op de adviezen ter voorbereiding van Amsterdams Kunstenplan 2005 tot en met 2008*. 25 augustus 2004. 5.

62 Gemeente Amsterdam. *Adviezen ter voorbereiding*. 80-81.

te spelen en heeft het zelf met deze locatie ingestemd. Daarentegen heeft de jazz nooit echt tot de hoofdstroming in de cultuur behoord, en nu zou dat opeens wel moeten vanwege de nieuwe locatie. Neem daar nog eens bij dat het bestuur grotendeels hetzelfde is gebleven als in de tijd van het oude gebouw, en dan is het niet verwonderlijk dat er niet een rappe metamorfose in visie en werkwijze optreedt, ook al verwacht de gemeente blijkbaar van wel. Wellicht heeft de jazz zichzelf met deze verhuizing overschat, en de gemeente de jazz.

Heeft het Bimhuis de jazz ingelijfd?

Van donker en achteraf is de jazz met het Bimhuis naar gevestigde orde gegaan. Het is opvallend dat de overheid juist de jazz koos voor een gebouw dat één van de paradepaardjes van de stad moest worden, dat het juist de jazz was die als katalysator moest dienen voor een nieuw te ontwikkelen gebied. De gedaanteverandering van de Nederlandse jazz is hiermee compleet. De identiteit van jazz is, althans in de ogen van de overheid, 180 graden gedraaid. Het is niet langer minderwaardig, niet rebels en primitief, maar volwassen, moet een voorbeeldfunctie vervullen, en, zoals we in het rapport van de Kunstraad lezen, zelfs cultuur onderwijzen. De verandering van subcultuur naar mainstreamcultuur kan bijna niet duidelijker. Hiermee is het Bimhuis tegelijk ook erfgoed geworden. Een jarenlange jazztraditie wordt door de gemeente gebruikt voor haar huidige culturele, politieke, sociale en economische doeleinden. Het is niet zomaar van een mooi gebouw op een prominente locatie, het moet de grandeur van de stad uitstralen. En deze grandeur dient niet alleen de uitstraling van de stad als geheel, maar ook om de bedrijvigheid in het opgeknapte Oostelijk Havengebied te vergroten.

Aan de andere kant is het interessant te zien wat de vorm van het gebouw doet met de muziek. Wat zijn de consequenties van het feit dat het een stuk erfgoed is geworden, waar de gemeente zo graag een identiteit en bepaalde status mee uitdraagt? Zou de vorm van het gebouw invloed hebben de muziek die er klinkt? Vroeger kon in donkere, rokerige hollen muziek gespeeld worden die buiten de heersende cultuur viel. De plekken waar gespeeld werd vielen namelijk ook buiten de heersende cultuur. Nu is het een zaal die speciaal is ontworpen voor de muziek, een luxe zaal waar iedereen goed luistert en stil is. Vrij “gerommel” past eigenlijk niet meer in een dergelijke zaal; het publiek heeft verwachtingen van een bepaalde standaard, een norm van kwaliteit. En als het stil is en mensen luisteren echt, passen muzikanten dan niet hun spel daarop aan, zijn ze zelfbewuster, spelen ze anders? Smithuijsen constateerde bijvoorbeeld een dergelijk effect binnen de klassieke muziek.⁶³ Een causaal verband is moeilijk te leggen, maar het is niet ondenkbaar dat de verbouwing van het Bimhuis een belangrijke factor is geweest in de typen jazzmuziek die er nu gespeeld worden. De programmering van het Bimhuis is in ieder geval een vingerwijzing in die richting.

Een andere vraag die opkomt, afgaande op de moeilijkheden die de Kunstraad in haar rapport aanhaalt, is of de gemeente eigenlijk wel de juiste gedachten bij en verwachtingen van jazz heeft. Jazz is immers altijd rebels geweest en laat zich

63 P. Hiu. ‘Streng concertregime leidt tot zaalangst’. *De Volkskrant*. 28 juni 2001.

niet inpakken, zelfs niet door een totalitaire staat als Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zou een omgekeerde aanpak, niet onderdrukken maar juist flink subsidiëren, dan wel voor een dergelijke controle zorgen? De overheid lijkt met de toe-eigening van het Bimhuis slechts een nieuwe elite te hebben gecreëerd; highbrow jazz van en voor de gevestigde orde. Het experimenteren en daarmee het afzetten tegen die gevestigde orde is en blijft echter onderdeel van het jazzerfgoed. Het is iets dat wordt gekoesterd door publiek en spelers. Volgens Hans Mantel is het Amsterdamse jazzcafé Alto op bescheiden schaal wat de jazzpraktijk altijd geweest is. Op Mantels vraag of het bestaan van dit soort gelegenheden een noodzakelijk element voor het levend houden van de jazz is, antwoord gitarist Jesse van Ruller veelbetekenend:

*“Absoluut (...) Ik vind het zo belangrijk om hier te kunnen spelen, en op zo’n ongedwongen manier te kunnen spelen. Dat kunnen we niet doen als we in het theater staan. (...) Dit is een van de laatste plekken waar dat kan.”*⁶⁴

Niet de gebouwen en de podia, niet de muziek zelf, maar de vrijheid is misschien wel het belangrijkste element van het erfgoed van de jazz. En het zijn ontwikkelingen in het heden die deze traditie levend houden; een deel van de jazz dat zich weer afzet tegen de nieuwe elite van het Bimhuis. Positieve ontwikkelingen, en wellicht zelfs essentiële ontwikkelingen voor het voortbestaan van de jazz, als we kijken naar het moderne begrip van dynamisch erfgoed van Frijhoff, aangehaald in de inleiding: erfgoed moet zich ontwikkelen, om te overleven, om zinvol te zijn voor de toekomst.

Auteursbeschrijving

Daan Janssen (1984) studeerde af in de Bèta-Gamma bachelor aan de Universiteit van Amsterdam, met een major in archeologie, en volgde de master Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit. Hij is zelfstandig ondernemer en jazzmuzikant.

Bibliografie

3xNielsen. *Muziekgebouw. Amsterdam, The Netherlands*. 23 juni 2010 <3xn.dk>.

ABT Projectmanagement. *Projectcoördinatie*. Eindhoven 2004.

Andere Tijden: Verboden voor Duitsers. 2010. R. van den Hout, Nederland: VPRO.

Andriessen, B. *Tetterettet. Interviews met Nederlandse improviserende musici*. Ubbergen 1996.

Berg, E. van den. ‘BIM-huis gaat dicht voor ingrijpende verbouwing’. *Het Parool*. 4 mei 1984.

BIM. Aanmeldingsbrief. 1981.

Bimhuis. Bim Bulletin: update #1. 2004.

64 Mantel.

- Bimhuis. Bim Bulletin: update #2.* 2004.
- ‘Bimhuis moet verhuizen wegens geluidshinder.’ *Brabants Dagblad*. 19 juli 1995.
- ‘Bimhuis moet weg om geluidshinder.’ *Het Parool*. 17 juli 1995.
- ‘Bimhuis na verbouwing heropend met feestconcert.’ *Het Parool*. 16 november 1984.
- Breejen, M. den. ‘Verhuizing Bimhuis als het afscheid van een jazzhonk.’ *De Stentor/Veluws Dagblad*. 29 november 2004.
- Combé, C. ‘Amsterdam terug aan het IJ. Wonen en werken op de IJoevers.’ *PlanAmsterdam*. 19 maart 2008.
- ‘Deens architectenbureau ontwerpt Muziekcentrum Amsterdam.’ *Algemeen Nederlands Persbureau*. 4 juni 1997.
- Donkers, S. en R. Hornstra. ‘Ik vecht wel, maar ik heb al verloren’. Interview Willem Breuker.’ *Vrij Nederland*. 27 december 2008.
- ‘Een eigen huis voor de jazz.’ *Het Parool*. 1 oktober 1974.
- Frijhoff, W. *Dynamisch Erfgoed*. Amsterdam 2007.
- Gemeente Amsterdam. Kunstraad. *Aanvulling op de adviezen ter voorbereiding van Amsterdams Kunstenplan 2005 tot en met 2008*. 25 augustus 2004.
- Gemeente Amsterdam. Kunstraad. *Adviezen ter voorbereiding van het Amsterdams Kunstenplan 2009 tot en met 2012*. 18 april 2008.
- Hui, P. ‘Streng concertregime leidt tot zaalangst’. *De Volkskrant*. 28 juni 2001.
- International Institute of Social History. *Archief Beroepsvereniging van Improviserende Musici*. 1 juli 2010 <Iisg.nl>.
- ‘Jazz troubles.’ *De Volkskrant*. 22 december 1979.
- ‘Jazzpodium Bimhuis moet weg wegens geluidshinder.’ *De Volkskrant*. 15 juli 1995.
- Klaster, J. ‘Knokken voor jazz. Gekonkel om geld en werk.’ *Het Parool*. 7 oktober 1978.
- Koedijk, P. ‘Oorlog tegen de jazz.’ *Wo2-muziek.nl*. Geen datum. Web. 16 juli 2010.
- Kolen, J.C.A. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.
- Koopmans, R. *Jazz. Improvisatie en organisatie van een groeiende minderheid*. Amsterdam 1977.
- Koopmans, R. ‘Naar de echte jazz dus. Naar het Bimhuis.’ *De Volkskrant*. 11 oktober 1980.
- Lowenthal, D. *Possessed by the Past. The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York 1996.
- Mantel, H. ‘Amsterdam. Jazz in the city.’ *NPS*. 2 november 2008.
- Naarding, R. ‘Jazz volwassen, het Bimhuis ook.’ *Het Parool*. 14 november 1984.
- ‘North Sea Jazz Festival 2010.’ *NPS*. 10 juli 2010.
- Oppeneer, H. en B. Vuijsje. ‘Ratten op de trap.’ *Nederlands Jazz Archief*. 10 juni 2010. <Jazzarchief.nl>.

- Oskamp, J. 'Met boosheid kom je altijd verder. Hoe Jan Wolff systematisch lobbyend een muziektempel aan het IJ schiep.' *Vrij Nederland*. 5 mei 2005.
- Schouten, K. "Bimhuis is geen gebouw, maar een idee". Jazzpodium het Bimhuis verhuist na dertig jaar naar het nieuwe Muziekgebouw.' *De Volkskrant*. 29 november 2004.
- Schrevel, M. 'Provo probeert.' *Iisg.nl*. 2008. Web. 1 juli 2010.
- Shipton, A. *A New History of Jazz*. New York 2001.
- Stadig, D. 'Maakbare stad?' *PlanAmsterdam* 11 februari 2005.
- 'TGA, Centrale Bibliotheek en muziekinstellingen positief over plan voor gemeenschappelijk complex. Amsterdam wil cultuurcentrum bouwen aan het IJ.' *De Volkskrant*. 16 september 1995.
- Tra, G. 'De noodzakelijke slagvaardigheid van een jazzbeweging.' *De Groene Amsterdammer*. 13 september 1978.
- De Vries Bouma Architecten. *Interieur Bimhuis*. Eindhoven 2004.
- Vuijsje, B. 'De tweedeling "echte jazz" en "impro-muziek" klopt niet.' *De Volkskrant*. 6 september 1985.
- Whitehead, K. *New Dutch Swing*. New York 1998.
- Willemse, S. 'Bimhuis beter te horen.' *De Waarheid*. 27 december 1985.

Stuivend zand

Beleving en de interpretatie van het verleden van Radio Kootwijk

Dewi van Veldhuizen

Inleiding

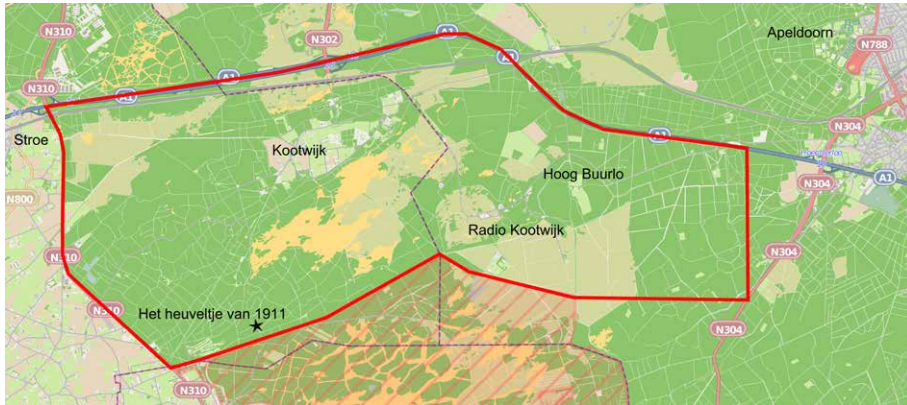
Het Kootwijkerzand is de plek waar Staatsbosbeheer meer dan honderd jaar geleden is begonnen. Het stuifzand moest beteugeld worden en de houtproductie bevorderd. In een uitgave ter gelegenheid van honderd jaar Staatsbosbeheer noemt men het onvoorstelbaar dat er in ons overbevolkte land nog zo'n grote zandverstuiving te vinden is. "Bovendien is het een mooie tastbare herinnering aan het landschap van de Veluwe zoals het er vroeger grotendeels heeft uitgezien."¹ 'Vroeger' is in dit verband echter maar relatief. Het gebied rondom Kootwijk was namelijk in de Middeleeuwen een bosachtig gebied.² Door de kap van het bos en later het afplagen van de heide ontstond de zandverstuiving.

In dit artikel wordt een biografie van het Kootwijkse landschap gepresenteerd. Er wordt gekeken naar de veranderende relaties tussen het landschap en de auteurs van het landschap. Negentig jaar geleden was het lege gebied midden op de Veluwe de ideale plaats voor ongestoorde radiotelegrafie met de hele wereld. Radio Kootwijk werd aangelegd als een zendstation voor de lange golf om direct contact met Nederlands-Indië mogelijk te maken. Nu is het zendcomplex niet meer in gebruik en is het overgedragen aan Staatsbosbeheer. Omgang met het verleden is belangrijk voor Staatsbosbeheer, maar het lijkt alsof er op twee gedachten wordt gehinkt: "het zendverleden is voorbij en gebouwen en gebied krijgen een nieuwe betekenis" en "het verleden dient als inspiratiebron".³ In dit artikel wordt het beheer en hergebruik van dit historische landschap door Staatsbosbeheer vanuit een kritisch oogpunt gezien en wordt er getracht de volgende vraag te beantwoorden: *Hoe speelt de beleving en de interpretatie van het verleden een rol in de herbestemming van het historische landschap van Radio Kootwijk?*

1 G. de Graaff. *Het Kootwijkerzand. Staatsbosbeheer 100 jaar natuur voor iedereen*. Abcoude 1999: 5.

2 H.A. Heidinga. *Verdwenen dorpen in het Kootwijkerzand*. Barneveld 1976: 44.

3 Staatsbosbeheer en Abantu. *'Hallo Bandoeng...' 'Hier Radio Kootwijk'*. 2009: 10.



Afbeelding 1. Kaartje van het onderzoeksgebied met de belangrijkste kernen in het gebied en het heuveltje van 1911 (markering door auteur aangebracht op kaart van OpenStreetMap-auteurs, CC-BY-SA).

De makers van het landschap

In deze paragraaf wordt de gekozen methode en het gebruikte theoretisch kader kort uiteengezet. Dit onderzoek richt zich op het zendcomplex Radio Kootwijk met daaraan grenzend het dorp Radio Kootwijk, net als het dorp Kootwijk gelegen in het Kootwijkerzand. In dit onderzoeksgebied ligt ook het buurtschap Hoog Buurlo. In Hoog Buurlo is het padenpatroon en de bebouwing de afgelopen eeuwen vrijwel onveranderd gebleven. Voor het schrijven van een biografie van het landschap is het noodzakelijk om van te voren vast te stellen op welk gebied het onderzoek zich precies zal concentreren. Dit gebied is op figuur 1 gemarkeerd.

Het gebied wordt begrensd door de A1 aan de noordelijke zijde en de N310 aan westelijke zijde. In het zuiden wordt het gebied begrensd door het militaire oefenterrein de Harskamp en aan oostelijke zijde de rand van de stad Apeldoorn.

Het begrip ‘landschap’ lijkt misschien een vanzelfsprekend gegeven; je loopt de deur uit en het is overal om je heen. Maar het landschap is meer dan alleen een decor voor het alledaagse leven. De uitdrukking *Biography of landscape* is voor het eerst gebruikt door Marwyn Samuels. Landschappen kunnen volgens hem worden gezien als resultaat van het concrete werk van mensen. Het landschap van de stad New York valt niet te beschrijven zonder te verwijzen naar invloedrijke figuren als de Rockefellers en de Harrimans, wiens namen je nog overal tegenkomt. Samuels spreekt in dergelijke gevallen van *authored landscapes*, omdat in het landschap het werk van de individuele auteurs duidelijk zichtbaar is. Volgens Michel de Certeau zijn de auteurs van een stad juist de *ordinary practitioners*. Zij wandelen door de stad en schrijven gezamenlijk de tekst. De geplande stad is een fictie, het gebeurt allemaal in de straten. De stad wordt gemaakt van onderaf en is organisch gegroeid door “nobody in particular”.⁴

4 M. de Certeau. *The Practice of Everyday Life*. Berkely-Los Angeles 1984: 93.

In deze landschapsbiografie staat de constructieve rol van het individu centraal. Het kan hierbij gaan om een naamloze boer die jarenlang het land heeft geploegd, maar ook om de architecten en de grootgrondbezitters. Geen economische, technologische of demografische ontwikkeling heeft ooit direct het landschap veranderd, de mens wel. Samuels erkent dat er auteurs zijn die “faceless” en “nameless” zullen blijven, zoals de boeren die het landschap hebben gevormd. Toch is volgens Samuels de toepasbaarheid van de biografie van het landschap alleen beperkt door “the lack of concrete information in all cases and by the willingness to search diligently enough”.⁵ Aanwijzingen over de relatie tussen mensen en het Kootwijkse landschap zijn te vinden in het landschap zelf, in dagboeken, gedichten en interviews. De Gelderlandbibliotheek in Arnhem en het Apeldoorns archief boden een goed punt om te starten met het onderzoek.

Landschappen hebben geen eenvoudig begin- en eindpunt. In het landschaps-onderzoek wordt er gesproken over *longue durée*, de lange termijn waarop langzame ontwikkelingen zich voordoen. De ruimtelijke transformaties in dit gebied zijn zo ver terug te voeren, dat het belangrijk is om een tijdsperiode af te bakenen. Dit onderzoek naar het landschap van Radio Kootwijk begint in het midden van de negentiende eeuw, een keerpunt voor het gebied, het moment dat het stuifzand wordt vastgelegd. Door de tijd heen worden er verschillende lagen toegevoegd aan het landschap.⁶ Het is echter niet vanzelfsprekend dat alleen de laatste laag zichtbaar is in het landschap. Bij landschapstransformaties zoals in Kootwijk worden elementen uit het oude landschap opnieuw gebruikt, geordend en gerepresenteerd. Donald W. Meinig maakt in één zin duidelijk op welke manier het verleden een rol speelt in het landschap. “One aspect which is so pervasive as to be easily overlooked: the powerful fact that life must be lived amidst that what was made before.”⁷ Met andere woorden: wij moeten het landschap altijd inrichten met de sporen die vanuit het verleden zijn overgeleverd, het is nooit een blank canvas. Het landschap zoals wij dat ervaren, is gevormd door de manier waarop mensen in het verleden met het landschap zijn omgesprongen. Het landschap heeft daarom te maken met een voortdurende doorwerking van het verleden. Door het landschap te onderzoeken kun je iets vertellen over de leefwereld in historische samenlevingen. David Lowenthal waarschuwt echter: “The past is a foreign country”.⁸ Er bestaat een drempel tussen het heden en het verleden en vorige generaties dachten anders over het landschap dan wij ons nu kunnen voorstellen. De biografie van het landschap kan gekoppeld worden aan hedendaagse erfgoedpraktijken. Ook in deze tijd moeten wij het landschap inrichten met de sporen die zijn overgeleverd uit het verleden. In het plan van Staatsbosbeheer voor Radio Kootwijk speelt het verleden ook een rol.

5 M.S. Samuels. ‘The biography of landscape, cause and culpability.’ D.W. Meinig (Ed.). *The interpretation of ordinary landscapes. Geographical essays*. New York 1979: 81.

6 N. Roymans, F. Gerritsen, C. van der Heijden, K. Bosma, J. Kolen. ‘Landscape Biography as Research Strategy. The Case of the South Netherlands Project’. *Landscape research* 34.3 (2009): 339.

7 D.W. Meinig. ‘The beholding eye. Ten versions of the same scene.’ In: D.W. Meinig (Ed.). *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays*. New York-Oxford 1979: 47.

8 D. Lowenthal. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge 1985.

*“Het verleden dient wel als inspiratiebron. Een herwaardering van de aanwezige kwaliteiten zal de cultuurhistorische betekenis van het complex in de toekomst kunnen vasthouden, terwijl er van de andere kant een trendbreuk ontstaat waarbij een nieuwe betekenis aan het hele complex kan worden toegekend.”*⁹

Maar welk verleden wordt eigenlijk als inspiratiebron gebruikt? In de volgende paragrafen zal ik daar nader op in gaan.

Stuivend zand

Dominee O.G. Heldring beschreef in 1841 het stuifzand in het boekje: *De Veluwe, Eene Wandeling*. Hij maakte met een vriend, onder leiding van een gids, een wandeling van Beekbergen door de zandverstuivingen naar Hoenderloo. Hij zegt over de zandverstuiving:

*“Het was bijna onmogelijk tegen den ruwe waaijenden zuidwesten-wind, die als een halve storm ons telkens met het opstuivende zand in het aangesigt geeselde, voort te kunnen dringen. Hoe menigwerf zeide ik tot mij zelve: men behoeft jaarlijk niet naar Afrika te reizen om zich een denkbeeld van de zandwoestijnen te vormen. Onze gids zocht telkens, zoo dikwijls er een nieuwe bui opkwam en de wind zich verhief, een kleinen heidebeuvel, hier en daar nog schaars verspreid, waanachter wij ons nederveleiden en een weinig adem schepten. Dan ging het weer verder voorwaarts, om bij iedere schrede bijna de helft weder in het mulle zand terug te glijden.”*¹⁰

Omstreeks 1850 ging het provinciaal bestuur de zandverstuivingen concreet aanpakken.¹¹ In de omgeving van Kootwijk werden drie dennensingels aangelegd. Deze singels, de huidige Zanderdennen, Harskamperdennen en Essenerdennen, moesten de landbouwgronden van Kootwijk en het buurtschap Essen beschermen. Op 22 augustus 1854 werd het ‘Reglement ter voorkoming, wering en wegneming van zandverstuivingen, en tegen het beschadigen der beteugelingswerken daarvoor aangelegd in de provincie Gelderland’ geïntroduceerd. De gemeentes kregen de opdracht om de zanden regelmatig te controleren. In het reglement staat daarover: “In de maand september van ieder jaar zullen de burgemeester en wethouders eene opsomming doen van de stuifzanden in hunne gemeente; zij zullen nauwkeurig toezien of de zanden zijn toe- of afgenomen en van hunne bevinding proces-verbaal opmaken.”¹²

C.A. Nairac was burgemeester van Barneveld van 1841 tot zijn dood in 1883. In zijn boekje *Een oud boekje der Veluwe* beschrijft hij de jaarlijkse schouw. De burgemeester genoot van de jaarlijkse tocht in september en van het gezelschap: “De schouw over Kootwijk’s zand, behoort tot onze aangenaamste administratie-

9 Staatsbosbeheer en Abantu, ‘Hallo Bandoeng...’: 10-11.

10 O.G. Heldring, *De Veluwe eene wandeling*. Arnhem 1969: 222-23.

11 De Graaff, *Het Kootwijkerzand*: 11.

12 Provincie Gelderland, ‘Reglement ter voorkoming, wering en wegneming van zandverstuivingen, en tegen het beschadigen der beteugelingswerken daarvoor aangelegd in de provincie Gelderland. *Provinciaal Blad* (1854).

ve herinneringen.”¹³ Hij verkeerde dan ook in het gezelschap van de een van de gecommiteerden van de gedeputeerde staten van Gelderland, een “bemiddeljk geleerde, die zoo gezellig, ons de bewonderenswaardige huishouding der natuur kon doen opmerken; en, als we dan aan het einde van de togt op de heide uitrusten werd zijn Deventerkoek van Bussink uit het rijtuig gehaald, en eerlijk onder allen verdeeld”.¹⁴ Van de schouw werd een proces-verbaal opgemaakt en bij ieder proces-verbaal werd een rekening gevoegd van de kosten die door de provincie werden vergoed. Op de rekening van 1849 staat bijvoorbeeld 30 gulden opgegeven voor “uit het zand komende links (...) eene strook met zoden dekken” en 10 gulden voor “het inpooten van zandhaver”, een taaie grassoort.¹⁵ De oorzaak van de zandverstuiving was ook al in de negentiende eeuw bekend. Burgemeester Nairac schreef: “Het verdwijnen der bosschen door brand of omhakken veranderde allengs den toestand van dit eenmaal welvarend oord”.¹⁶ Dominee Heldring schreef:

*“Ach de alles vernielende hand van den begeerigen mensch, doet hem zoo vaak slechts vernietigen, zonder weder aan te bouwen. En als gindsche wouden gevallen zijn, hoe ras verdroogd dan de bron, die uit de vochtigheid, welke door de schaduw der boomen bewaard wordt, opwelt. Als deze verdwijnt groeien er geene boomen meer; hier en daar opent zich daar de grond, de wind der woestijn breekt derzelve los, en verstuift het zand, en van jaar tot jaar wordt de landsstreek onvruchtbaarder, tot dat ten laatste er ook geen heidebloempje meer tiert.”*¹⁷

Het Kootwijkse stuifzand was al eeuwen een populaire plek om naar scherven en pijlpunten te zoeken.¹⁸ Burgemeester Nairac was onder meer de trotse eigenaar van een versierde scherf van een Romeinse schaal.

Er is hier sprake van een palimpsest; de oudere laag wordt afdekt door het stuifzand, maar als het zand wegwaait worden objecten die eerder verborgen lagen onder het oppervlakte zichtbaar. Vondsten van amateurarcheoloog R. Wartena uit Zutphen en A. Strikwerda uit Veenendaal (onder andere verlaten akkers en boerderijen en een collectie scherven uit de Romeinse tijd) trokken de aandacht van het Instituut van Prae- en Protohistorie van de universiteit van Amsterdam. Onder leiding van dr. H.A. Heidinga werd een groot dorp uit de achtste tot tiende of elfde eeuw opgegraven en een gedeelte van een nederzetting uit de Romeinse Tijd.^{19, 20}

13 C.A. Nairac en H. Bouwheer. *Een historisch hoekje der Veluwe. Vier werken*. Barneveld 1974: 75.

14 Nairac en Bouwheer. *Een historisch hoekje*: 75.

15 P. Tesch, E. Hesselink en J. Valkenier Suringar. *De zandverstuivingen bij Kootwijk in woord en beeld. Tekst bij den platenatlas*. Utrecht 1926: 33.

16 Nairac en Bouwheer. *Een historisch hoekje*: 64.

17 Heldring. *De Veluwe eene wandeling*: 223.

18 G. Crebolder en G. de Graaf. *Kootwijk, een parel in het zand. De geschiedenis van een Veluws dorpje*. Barneveld 2000: 46.

19 Heidinga. *Verdwenen dorpen*.

20 De opgraving heeft veel inzichten opgeleverd in het landschap zoals dat er in de achtste eeuw uit heeft moeten gezien. Stuifmeelonderzoek heeft aangetoond dat de begroeiing onder meer bestond uit gemengd loofbos van eiken, beuken en linden. Er was wel heide, maar het is niet waarschijnlijk dat het op grote schaal aanwezig was. H.A. Heidinga zegt over de nederzetting: “Het gaat hier bepaald niet om een achterlijk gehucht op de grens van het bestaansminimum.” (Heidinga. *Verdwenen dorpen*: 29). De bewoners konden zich een grote veestapel veroorloven en ongeveer 30% van het aardewerk was geïmporteerd uit het Rijnland.

Aanleggen van bos

Na 1854 breidden de zandverstuivingen nauwelijks meer uit, maar het bleef stuiven. Onder andere door de opvolger van burgemeester Nairac, de baron van Nagell, werd aangedrongen op het aanleggen van bossen vanuit staatswege. De rijksoverheid ontwikkelde in een reactie daarop een plan om de woeste gronden in eigendom te verwerven en deze in eigen beheer te ontginnen.²¹ In 1897 werden de boerderijen Groot Vogelenzang, Klein Vogelenzang en De Grote Hoef aangekocht samen met 80 hectare grond die tot de meest vruchtbare in Kootwijk hoorde. Op deze percelen kon men jonge boompjes kweken. De aankoop gaf ook andere rechten. De woeste gronden waren tot aan het begin van de vorige eeuw gezamenlijk bezit van de aangrenzende eigenaren, het waren zogenaamde maalschapgronden. In 1899 werd door Jacob van den Top, grondeigenaar in het buurtschap Essen, de verdeling van de maalschap geëist. Het grondbezit van de maalschap werd op 29 september 1904 geveild en kwam in handen van de Staat der Nederlanden. Het grondbezit werd hierna verder uitgebreid door de verdeling van de overige maalschapgronden en de aankoop van particuliere grond. In Nederland bestond een grote behoefte aan hout, vooral aan mijnhout. De overheid wilde de houtproductie op gang brengen en richtte daartoe op 21 juli 1899 een speciaal orgaan op: Staatsbosbeheer. J.H. Jager Gerlings heeft het vastleggen van de stuifduinen beschreven in het in 1907 verschenen boekje *Beschrijving van de houtvesterij Kootwijk, Eene Bebossing van Zandverstuivingen*. Het beplanten kon pas beginnen als alle spitse koppen en steile zijkanten waren afgerond en bedekt met heide.

“De arbeiders die met het vastleggen bezig zijn, nemen een bos met heide in de linkerarm en werpen met de rechterarm telkens eene hand vol zoodanig op den grond, dat de bodem met een aaneengesloten dun kleed overdekt wordt. Achter elken arbeider volgt een jongen, die op regelmatige afstand van ± 0.75M eene schep zand op de heide werpt, om het wegwaaien ervan te voorkomen.”²²

De duinen werden vervolgens beplant met tweejarige grove dennen. Grove dennen zijn een van de weinige soorten die op zulke schrale grond kunnen floreren. De dennen werden tot aan de bovenste naaldpluim in het zand op 75 centimeter van elkaar gepoot. De vakken met grove den werden tegen brand beschermd door 4 meter brede berkensingels aan te leggen. De beplanting sloeg niet altijd even goed aan. In 1927 moest 2 hectare die in 1909 was geplant bijvoorbeeld gerooid, verbrand en vervangen worden, omdat de dennen waren aangetast door dennenschot (een schimmel).

De Utrechtse fotograaf W. Sherjon kreeg in 1911 de opdracht om foto's te maken van de zandverstuiving.²³ De toenmalige directeur van Staatsbosbeheer wilde de oorspronkelijke toestand van de zandverstuiving voor de toekomst vastleggen. De fotograaf was daarvoor ver het stuifzand gebied ingegaan. Zijn foto's geven een

21 De Graaff. *Het Kootwijkerzand*: 13-14.

22 J.H. Jager Gerlings. *Beschrijving van de houtvesterij 'Kootwijk'. Eene bebossing van zandverstuivingen*. 1907: 15.

23 Tesch, Hesselink en Valkenier Suringar. *De zandverstuivingen*.



Afbeelding 2. Het stuifheuveltje met grove dennen in 1911 (foto: W. Sherjon. In: Tesch, P. De Zandverstuivingen Bij Kootwijk in Woord En Beeld. Platenatlas. Utrecht 1926).



Afbeelding 3. Het heuveltje van 1911 ongeveer 15 jaar later (foto: W. Sherjon. In: Tesch, P. De Zandverstuivingen Bij Kootwijk in Woord En Beeld. Platenatlas. Utrecht 1926).

goed beeld hoe het landschap veranderd is. Figuur 2, 3 en 4 zijn alle drie foto's van hetzelfde heuveltje, waarop de effecten van de aanplant goed te zien zijn. De grove dennen op het stuifheuveltje in het midden van de foto zijn een goed referentie-



Afbeelding 4. Het heuveltje van 1911 precies honderd jaar later (foto genomen door de auteur op 28-11-2011).

punt. De bovenste foto is gemaakt in 1911, de middelste foto op ongeveer dezelfde plek vijftien jaar later toen het terrein grotendeels was vol geplant met dennetjes. De onderste foto (afbeelding 4) is gemaakt door de auteur in 2011, precies 100 jaar later dan de eerste foto (afbeelding 2). Vanaf de heuvel die Scherjon heeft gebruikt om zijn foto's te maken is het heuveltje van 1911 niet meer zichtbaar; het landschap is volledig veranderd. De auteur heeft de derde foto daarom veel dichterbij het heuveltje moeten maken.

Op de opeenvolgende topografische militaire kaarten van het gebied na 1900 is goed te zien hoe de zandverstuiving steeds verder in grootte afneemt. Staatsbosbeheer had plannen om de hele zandverstuiving te beplanten.²⁴ Natuurbescherming was nog geen officieel doel van Staatsbosbeheer, maar in 1928 werd er ingezien dat het behoud van de zandverstuiving gewenst was en besloten 600 hectare open te laten.

Radio Kootwijk

Het ontstaan

In 1917 stond op de hoogvlakte Malabar in Nederlands-Indië een zend-ontvangststation ten behoeve van radioverbinding tussen Nederlands-Indië en Nederland en er werd gezocht naar een locatie voor de Nederlandse tegenhanger. Het landschap

²⁴ De Graaff. *Het Kootwijkerzand. Staatsbosbeheer 100 jaar natuur voor iedereen*. 24.

speelde een belangrijke rol bij de keuze voor de locatie van het nieuwe zendstation voor de lange golf.²⁵ De radiotelegrafie stelde namelijk diverse eisen aan de omgeving. Voor het zendstation werd daarom gekozen voor een plek midden op een open en hoog gedeelte van de Veluwe, waar de grond bovendien erg goedkoop was. Er werd destijds 14.000 gulden betaald voor 450 hectare.²⁶ De zandhoudende ondergrond was eigenlijk te droog, maar voor versterking van de radiozendfunctie is in de droge grond een kopernetwerk aangebracht. De vastgelegde stuifzandheuvelds zijn voor de bouw van het hoofdgebouw, bekend als gebouw A, en de zendcirkel (vijfhoekig) helemaal vlakgemaakt. Het werk werd gedaan door 150 grondwerkers, voor het merendeel Amsterdamse werklozen. Zij hebben in een half jaar tijd een half miljoen kubieke meter zand verplaatst.²⁷ Rondom het eigenlijke antenneterrein heeft men een groot aantal dennenbomen geplant om het stuifzand vast te leggen. Daarnaast werden er manden vol besjes van de Canadese vogelkers uitgezaaid. Er werd voor de vogelkers gekozen, die ook bekend staat als de bospest, vanwege haar vermogen zich in korte tijd uit te breiden. De soort, die bijzonder taai is en snel herstelt, is moeilijk te bestrijden. Bewoners van Radio Kootwijk hielden regelmatig prunustrekavonden om de invasie van hun tuinen tegen te gaan.²⁸ Voor een goed werkende zender was het belangrijk dat het gebied rondom de zender open bleef. Tot in de jaren zeventig is die openheid behouden, maar door verandering in gebruik verdween dit beheer en het terrein groeide daarna snel dicht met vliegdenen.

Gebouw A is ontworpen door de architect Jules M. Luthmann en beeldhouwer H.A. van den Eijnde. De grote hal is een van de eerste gebouwen van beton in Nederland. De architect zegt hier later over: "...hier was zoiets van: bouw nu maar een waterdichte machinehal, vooral droog, en een zendtoren; wij zetten er dan onze apparatuur wel in. Hout en spijkers mochten niet worden gebruikt, gewapend beton leek het aangewezen materiaal, daar dit goed bestand is tegen de invloed van wisselstroom van lage frequentie."²⁹ Het zand en grind voor de bouw kwamen uit de directe omgeving. Naast de functionele overwegingen is bekend dat de architect zich ook liet inspireren door kathedralen en Egyptische bouwkunst.³⁰ Het imposante en mysterieuze karakter moest passen bij de nieuwe, raadselachtige radiotechniek. Gebouw A wordt in de volksmond dan ook wel de kathedraal genoemd, en eerder stond het gebouw ook bekend als de sfinx.

De sculpturen van Van den Eijnde lopen naadloos over in de architectuur.³¹ Boven de ingang maakte hij een reliëf met een sprekende en twee luisterende figuren waarvan één oosterse gelaatstrekken heeft. Gebouw A vormde een geheel met de zes 212 meter hoge antennes van de lange golfzender.

25 De Haan-Van der Meulen C. en L. Udo- Van der Sloot. *Tussen zand en zenders*. Den Haag 1988: 10.

26 De Haan-Van der Meulen en Udo- Van der Sloot. *Tussen zand en zenders*: 10.

27 De Haan-Van der Meulen en Udo- Van der Sloot. *Tussen zand en zenders*: 10.

28 De Haan-Van der Meulen en Udo- Van der Sloot. *Tussen zand en zenders*: 11.

29 J. Luthman. *De Architect*. *Vaktijdschrift voor Architectuur*. 12.12 1981.

30 B. Oostdijk. *Radio Kootwijk*. 31 januari-2009. <<http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?ID=403>>.

31 J. Vredenburg. *Radio Kootwijk*. Apeldoorn 2002: 18.



Afbeelding 5. Gebouw A vanaf de toegangsweg gezien op 28-11-2011 (foto genomen door apdency op 13-06-2010, Wikimedia Commons).



Afbeelding 6. Sculptuur Van den Eijnde boven de ingang van Gebouw A (foto: Dewi van Veldhuizen, 12-09-2010).



Afbeelding 7. Gebouw A met masten gezien vanaf de watertoren (bron: fotocollectie gemeente-archief Barneveld, nummer ANS2.0300).

De zender in gebouw A stond bekend als Lange Gerrit. Er wordt vaak gedacht dat deze bijnaam is gebaseerd op de lengte van de masten, maar de naam is gebaseerd op de bijzonder lange golf (17,85 kilometer) waarop de zender zou gaan uitzenden en de laatste letter van de drie internationale roepletters PCG. Ten oosten van de zender werden de ondersteunende gebouwen geplaatst zoals werkplaatsen, loodsen, woningen en een tehuis voor ongehuwde ambtenaren. Voor het zware materiaal werd er een werkspoor aangelegd dat afgetakt was van de spoorlijn Amersfoort-Apeldoorn. Het spoor eindigde nabij gebouw A op een perron met een aantal loodsen. Voor wie goed kijkt is de loop van het spoor nog steeds zichtbaar in het landschap. Het staatsbedrijf der Posterijen en Telegrafieën bouwde ook een nieuw dorp (het huidige dorp Radio Kootwijk) voor haar medewerkers met een toegangsweg vanuit Apeldoorn. Architect Luthman was naast gebouw A ook verantwoordelijk voor de watertoren, die de koelvijver van gebouw A van water moest voorzien, het pension voor ongehuwde ambtenaren, beter bekend als 'het hotel', een transformatorhuisje en een rij woningen voor de medewerkers van het zendstation. Op 5 mei 1923 werd Radio Kootwijk als lange golfzender voor morsesen in gebruik genomen. Op 7 januari 1929 stelde Koningin-moeder Emma de radiotelefoonverbinding met Nederlands- Indië in gebruik met de beroemde woorden "Hallo Bandoeng. Hallo Bandoeng. Hoort u mij?" De betekenis van deze verbinding wordt het beste duidelijk in het eerste en voorlaatste couplet van de smartlap van Willy Derby: *Hallo! Bandoeng!* geschreven door Henk Pauwe in 1929. Het is het verhaal van het oude moedertje dat op het telegraafkantoor contact heeft met haar zoon, die in het verre Indië woont:

*“Lieve jongen zegt ze teder
Ik heb maandenlang gespaard
’t Was me om jou te kunnen spreken
M’n allerlaatste gulden waard
En ontroerd zegt hij dan “moeder nog vier jaar dan is het om
Als ik terugben zal ‘k je pakken als ik weer in Holland kom”
(...)”*

*“Wacht eens even zegt hij lachend
Ik nam m’n jongste zoontje mee
Even later hoort ze duidelijk
“Opoe lief, tabe, tabe”
Maar dan wordt het haar te machtig, en dan fluistert ze “o Heer
Dank dat ik dat heb mogen horen” en dan valt ze wenend neer.”³²*

Dichter en schrijver Cees van der Pluijm vertelt hij dat in zijn jeugd al voelde dat er iets bijzonders was in zijn dorp. “En in het parkje, op de driehoek, stond een wereldbol en daarop waren wij echt het middelpunt: van overal op de wereld liepen er lijnen naar ons, naar Kootwijk! Dat die zelfde lijnen behoorlijk konden storen op je bandrecorder of je televisie of je elektronisch orgel was een bijkomstig euvel.”³³ Radio Kootwijk vormde een hechte dorpsgemeenschap.

Tweede Wereldoorlog

In de Tweede Wereldoorlog was het radiostation een belangrijk zender voor de Duitse bezetter.³⁴ De zender werd gebruikt voor het uitzenden van propaganda, nieuwsuitzendingen, storingsruis voor de uitzendingen van de BBC en Radio Oranje, maar ook verkeer in code voor de U-boten. De apparatuur werd bediend door Nederlands PTT-personeel. Er zijn veel verhalen over de stille tegenwerking in de oorlogsjaren. In de Duitse rapporten werd regelmatig geklaagd over de slechte kwaliteit van de verbinding die telkens wegviel. Na september 1944 werd het zendstation verboden terrein. Er werden loopgraven gegraven en tankversperringen opgericht. De Wehrmacht was bezig de zendinstallaties uit elkaar te halen en naar Duitsland te vervoeren. In januari 1945 werd gebouw A gebombardeerd door Britse bommenwerpers, acht bommen vielen door het dak en vernietigden de lange golfzender Lange Gerrit. In de meidagen werd het zendstation gedeeltelijk door een Duits ‘Sprengkommando’ vernield, de zes hoge masten om gebouw A werden opgeblazen. Hierbij viel de hoofdmast op gebouw A, maar het betonnen gebouw doorstond de klap goed. Op 17 april 1945 werd de streek bevrijd door de 3e Canadese Infanteriebrigade. Na de bevrijding kwamen de werknemers erach-

32 H. Pauwe. *Hallo Bandoeng*. z.p 1929.

33 C. van der Pluijm. *Radio Kootwijk. De wereld rond een zendstation*. 12 januari 2010. <http://radio-kootwijk.free.fr/index.php?file=cees_van_der_pluijm.php>.

34 De Haan-Van der Meulen en Udo- Van der Sloot. *Tussen zand en zenders*: 96-109.

ter dat het grootste gedeelte van het zenderpark was vernietigd, maar wel kwam er een schat aan onderdelen en materialen, die de inwoners hadden verstopt, te voorschijn.³⁵

In de periode na de oorlog werd het terrein van Radio Kootwijk in toenemende mate gebruikt voor de korte golf, maar ook de lange golf bleef onderdeel van de bedrijfsvoering. Daarnaast kwamen er verscheidene andere technische en onderzoeksafdelingen van de PTT naar Kootwijk toe. Zo werd door astronomen van de afdeling Ionosfeeronderzoek en Radio astronomie radiostraling uit het heelal bestudeerd. De afdeling Straal en Satellietverbindingen, die onder andere voor het onderhoud van de televisietorens werd ingezet, had Kootwijk als uitvalsbasis voor hun activiteiten door het hele land. De TU Delft exploiteerde van 1973 tot 1999 in Kootwijk een observatorium voor satellietgeodesie, waar nauwkeurige metingen werden gedaan om de aarde zo precies mogelijk op te meten. Ondanks de veranderingen in de bedrijfsvoering en de zendtechniek die de activiteiten in Radio Kootwijk door de jaren heen hebben veranderd, stonden er in 1988 nog 29 antennes van verschillende types en 28 zenders op het terrein. Radio Kootwijk bleef een spin in het web van wereldwijde verbindingen.

Herbestemming Radio Kootwijk

Op 2 december 1996 werden de bewoners van Radio Kootwijk door de KPN uitgenodigd voor een bijeenkomst in Hotel Radio Kootwijk.³⁶ De bijeenkomst ging over de bouw van een proefzender en de zaal zat vol. Dit was het begin voor Platform Radio Kootwijk, opgericht om te voorkomen dat Delta Radio met een zender van 10 miljoen Watt in de richting van Engeland zou gaan zenden. De omwonenden verwachtten negatieve effecten voor hun gezondheid en storing in elektronische apparatuur. Het hoofdkwartier was het huis van Jan Willem Udo, destijds de secretaris van de dorpsraad en zijn echtgenote Leonie, de voorzitter. De komst van Delta Radio is uiteindelijk door een uitspraak van de Raad van State tegengehouden. Jan Willem Udo: “We hebben een miljardenbedrijf op de knieën gekregen.”³⁷

Met het verdwijnen van de zendfunctie in 2003 wilde toenmalige eigenaar KPN (Koninklijke PTT Nederland) afstand doen van Radio Kootwijk. De KPN vond de onderhoudskosten van het complex te hoog en vroeg een sloopvergunning aan voor gebouw A. Dit vormde de aanleiding voor de verschillende overheden tot actie over te gaan om het complex veilig te stellen. Het gebied werd toen voor 8,1 miljoen euro verkocht aan de Dienst Landelijk Gebied, de natuur kwam in het beheer van Staatsbosbeheer.

In de periode 2003-2009 zijn verschillende plannen gemaakt voor het gebied. Het hoofdgebouw fungeerde binnen deze plannen meestal als icoon. Om de exploitatiekosten dekkend te maken was er sprake van de verhuur van bijgebouwen en het uitbaten van een horecagelegenheid. De discussie ging daardoor groten-

35 De Haan-Van der Meulen en Udo- Van der Sloot. *Tussen zand en zenders*: 107-09.

36 B. Felix. ‘Barre tocht door stuifzand zit erop.’ *De Stentor*. 10 december-2009.

37 Felix. ‘Barre tocht door stuifzand zit erop.’



Afbeelding 8. Overzicht gebouwen Radio Kootwijk (markering door auteur aangebracht op kaart van OpenStreetMap-auteurs, CC-BY-SA).

deels over de druk op de omgeving, verwachte bezoekersaantallen en benodigde parkeerplaatsen. Uiteindelijk bleef er na de selectieprocedure geen initiatiefnemer over, omdat de plannen niet aan de gestelde kernvoorwaarden van rust, ruimte en duisternis en financiële onafhankelijkheid voldeden. Het hoofdgebouw werd in de tussentijd gebruikt voor tijdelijke tentoonstellingen en optredens. De andere gebouwen stonden leeg en in het hotel en het ingenieursgebouw werd in 2005 brand gesticht. In 2008 gaf Staatsbosbeheer, de beheerder van het natuurgebied, aan dat zij een plan voor de herontwikkeling wilde maken. Op 10 december 2009 tekende Chris Kalden, directeur van Staatsbosbeheer, het contract waarmee Staatsbosbeheer voor één euro het gebied van de Dienst Landelijk Gebied, een onderdeel van het Ministerie van Landbouw, overnam. Hierdoor kwam het gebied weer in handen van dezelfde eigenaar die het gebied honderd jaar geleden voor 14.000 gulden aan de KPN had verkocht.³⁸ Het nieuwe Radio Kootwijk zou een plek moeten worden die inspireert. In het volgende citaat uit de visie van Staatsbosbeheer wordt de visie toegelicht:

“Van zenden naar inspireren: Radio Kootwijk is geen openluchtmuseum dat het verhaal van de radiotelegrafie en –telefonie vertelt. Het wordt een plaats voor zingeving waar mensen elkaar ontmoeten, soms in een exclusieve setting, soms tijdens grootschalige activiteiten maar altijd met rust, ruimte en duisternis als attractie.”³⁹

Gebouw A zal regelmatig worden opengesteld en gebruikt voor tijdelijke exposities van kunstvoorwerpen, maar ook voor uiteenlopende activiteiten als optredens van jachthoornblazers, een filmfestival of een theatervoorstelling. De beoogde culturele activiteiten kunnen dus elke vorm of inhoud hebben: los van het zendverleden van de gebouwen. Staatsbosbeheer gaat ervan uit dat het geheel een extra dimensie krijgt door de bijzondere omgeving, de natuur en de gebouwen.

38 B. Felix. ‘Radio Kootwijk terug bij oude eigenaar.’ *De Stentor*. 11 december 2009.

39 Staatsbosbeheer en Abantu, ‘*Hallo Bandoeng...*’: 21.

Het gebied rondom gebouw A wordt verder opengemaakt en de gebouwen zelf mogen niet verrommelen. Het gebied rondom gebouw D wordt gebruikt voor (rustige) trainingen, opleidingen en bezinning. Voor een aantal loodsen, gebouwen en een kunstwerk geldt dat ze niet van belang worden geacht voor het ensemble en zij worden verwijderd om de ruimte rondom gebouw A te versterken. Dorpsbewoners krijgen een ruimte in een van de gebouwen dichtbij het dorp die zij mogen gebruiken.

Hoog Buurlo

Het gehucht Hoog Buurlo is een andere kern in het onderzoeksgebied waar Staatsbosbeheer als eigenaar actief is. Het buurtschap ligt op een heuvel en bestaat uit slechts twee huizen, drie bewoners en twee schaapskooien. Staatsbosbeheer heeft in de afgelopen jaren geprobeerd om de aanwezige cultuurhistorische elementen te versterken. Onderdelen van het plan van Staatsbosbeheer waren onder andere het herstel van schapendriften (de paden waarlangs men de kudde dreef) en een schapenkooi, de reconstructie van de oude wildwallen, het herintroduceren van de eikenhakhoutcultuur (Van het eikenhakhout werd de schors, ook wel eek genoemd, gebruikt om leer te looien). Door deze maatregelen moet Hoog Buurlo er dan weer uitzien als rond 1900. Het buurtschap vormt een goede illustratie van het potstalprincipe: een manier om de mest van de schapen te gebruiken om de akkers vruchtbaar te houden. Overdag lopen de schapen op de heide, waarna ze via de oude schapendriften terug worden geleid naar het gehucht, waar ze 's avonds en 's nachts in de schaapskooi staan. De mest kan worden vermengd met heideplaggen en uitgestrooid worden.

De visie van Staatsbosbeheer op het gebied

Staatsbosbeheer is ooit begonnen om de zandverstuiving te beteugelen en de woeste gronden te gebruiken voor de productie van hout. Het huidige beheer van Staatsbosbeheer is gericht op het behoud en de exploitatie van het gebied als een natuurgebied met een aantal cultuurhistorische waarden. Volgens Staatsbosbeheer bepalen in de omgeving van Radio Kootwijk “natuurlijke processen het beeld”.⁴⁰ Staatsbosbeheer gebruikt een conceptuele tegenstelling van natuur en cultuur om aan te geven waar het Kootwijkse landschap zich bevindt en wat het toevoegt op de Veluwe. Op het ene uiterste van de schaal bevinden zich de “tuinen van het Loo” (cultuur) en op het andere uiterste bevindt zich de “wildernis die in Nederland niet meer bestaat” (natuur). Het landschap van Radio Kootwijk wordt op deze schaal door Staatsbosbeheer aan de zijde van de wildernis geplaatst. Dit heeft te maken met de ambitie die Staatsbosbeheer heeft om in de omgeving van Radio Kootwijk “ruimte te maken voor wildernis”. Maar omdat er in het gebied ook “twee zeer belangrijke cultuurhistorische enclaves” zijn, is het gebied volgens Staatsbosbeheer net een stap verwijderd van de echte wildernis.⁴¹

40 Staatsbosbeheer en Abantu, *Hallo Bandoeng...*: 9.

41 Staatsbosbeheer en Abantu, *Hallo Bandoeng...*: 9.

Van wildernis kan in het gebied echter geen sprake zijn, omdat een stuifzandgebied in Nederland door natuurlijke processen uiteindelijk dichtgroeit.⁴² De tegenstelling natuur-cultuur die door Staatsbosbeheer wordt geschetst is daardoor niet houdbaar, helemaal als je in gedachten houdt dat de zandverstuiving ooit is ontstaan door menselijk handelen. Door de natuurlijke ontwikkeling van de vegetatie is het open gebied in de afgelopen jaren kleiner geworden. Staatsbosbeheer is van plan om tot 2015 heidevelden en stuifzanden met elkaar te verbinden. Het bos bestaande uit grove dennen wordt gekapt. Meer dan een eeuw na dato is Staatsbosbeheer weer op grote schaal bezig om het landschap te veranderen, dit keer niet om bomen te planten, maar om te rooien.

Conclusie

Het zenderpark wordt niet langer gebruikt om verbindingen te leggen tussen Oost en West. Daarmee is een functie verdwenen waaraan Radio Kootwijk een groot deel van haar identiteit aan ontleende. Nu staat de rust, ruimte en duisternis centraal in het plan van Staatsbosbeheer voor de herbestemming van het complex. De nadruk verschuift van de productie van technische hoogstandjes naar de consumptie van belevenissen: de ervaringseconomie neemt het over. Het nieuwe centrum voor zinging krijgt volgens de plannen een extra dimensie door de bijzondere gebouwen en de natuur eromheen. Kootwijk wordt daarmee een modern leeg decor voor rustzoekers en kunstliefhebbers. Daardoor ontstaat wellicht de neiging om het authentieke en materiële karakter van het landschap en het erfgoed te verwaarlozen. De plannen voor de herbestemming van Staatsbosbeheer staan niet meer in het teken van de techniek, maar van de beleving van de bezoeker. De niet-passende 'lagen' worden verwijderd ten bate van de beleving van de bezoeker. Zo is besloten dat een aantal loodsen en gebouwen die niet van belang zijn voor het ensemble worden verwijderd om de ruimte rondom gebouw A te versterken.

Uit het theoretisch kader is gebleken dat het landschap te maken heeft met een voortdurende doorwerking van het verleden. Er bestaat een gelaagdheid aan betekenissen die in de voorbij eeuwen aan het landschap zijn toegekend. Het is een illusie dat we het oude landschap met alle betekenissen die er in de loop van de jaren aan zijn gegeven kunnen bewaren en het ongeschonden aan volgende generaties kunnen overdragen. Al zet je een hek om het landschap, voor een volgende generatie heeft het gebied niet meer dezelfde betekenis als voor de vorige generatie, voor wie radiotechnologie omgeven was met mystiek.

De ingrepen in het landschap die Kootwijk hebben gemaakt tot wat het nu is, bieden echter aanknopingspunten voor een meer betekenisvolle transformatie van het landschap. Door rekening te houden met de bestaande betekenissen in het gebied afkomstig uit het zendverleden en deze een plek te geven in het transformatieproces tot een nieuwe bestemming voor het publiek, kunnen meer diepgaande betekenislagen blijven behouden. Het gebied moet niet worden gezien als een leeg en stil landschap. Alle sporen en gebouwen in de omgeving herinneren aan verschillende perioden in de ontwikkeling van het landschap en de radiotelegrafie.

42 De Graaff. *Het Kootwijkerzand*: 26.

Gebouw A doemt op zo'n indrukwekkende wijze op uit het landschap, als een gevolg van de eisen die de nieuwe techniek aan het landschap stelde. De zendcirkel rondom het gebouw is geëgaliseerd voor een goede zendfunctie. Het gebouw kreeg een mystiek karakter, omdat de architect dit vond passen bij de raadselachtige radiotechniek. De kleinere gebouwen verhalen over de periode van de lange golf, de ondersteunende gebouwen zoals de woningen vertellen over het dorp en de PTT-gemeenschap Radio Kootwijk.

De huidige transformatie van Radio Kootwijk is een voorbeeld van een landschapstransformatie waarin hergebruik vooral de betekenisgeving verandert. De zinderende wereld van Lange Gerrit wordt omgevormd tot een oase van rust en ruimte. Het landschap dat betekenis had voor het zendcomplex, wordt nu onderdeel van een spiritueel landschap. De overblijfselen van het analoge tijdperk worden geësthetiseerd. Het zand dat is vastgelegd mag weer waaien om ruimte te maken voor wildernis. Wildernis die niet langer wordt geassocieerd wordt met de "alles vernielende hand van den begeerigen mensch", zoals in de tijd van en dominee Heldring. Het verleden dat door Staatsbosbeheer als inspiratiebron geldt, is niet de schouw van Burgemeester Nairac of het verleden van bijzondere techniek en moderne architectuur. Het verleden in de visie van Staatsbosbeheer is het beeld van het woeste 'natuurlijke' landschap met daarin een bijzonder gebouw. Het is een esthetisch perspectief op een cultuurlandschap.

Auteursbeschrijving

Dewi van Veldhuizen (1985) studeerde Sociale Geografie aan de Radboud Universiteit (MSc 2008) en Erfgoedstudies aan de Universiteit van Amsterdam (MA 2011).

Bibliografie

- Crebolder, G., G. de Graaf. Kootwijk. Een Parel in Het Zand. De Geschiedenis Van Een Veluws Dorpje. Schaffelaarreeks. Barneveld 2000.
- De Certeau, M. The Practice of Everyday Life. Berkely - Los Angeles 1984.
- De Graaff, G. Het Kootwijkerzand. Staatsbosbeheer 100 Jaar Natuur Voor Iedereen. Abcoude 1999.
- De Haan-Van der Meulen C., L. Udo- Van der Sloot. Tussen Zand En Zenders. Den Haag 1988.
- Felix, B. 'Barre Tocht Door Stuifzand Zit Erop.' De Stentor. 10 december 2009.
- Felix, B. 'Radio Kootwijk Terug Bij Oude Eigenaar.' De Stentor. 11 december 2009.
- Heidinga, H.A. Verdwenen Dorpen in Het Kootwijkerzand. Schaffelaarreeks. Barneveld 1976.
- Heldring, O. G. De Veluwe Eene Wandeling. 1841. Ed. Graadt Jonckers, R. H. 2 ed. Arnhem 1969.

- Jager Gerlings, J.H. Beschrijving Van De Houtvesterij 'Kootwijk'. Eene Bebossching Van Zandverstuivingen. z.p. 1907.
- Lowenthal, D. The Past Is a Foreign Country. Cambridge 1985.
- Luthman, J. De Architect, Vaktijdschrift voor Architectuur. 12. 12.1981.
- Meinig, D. W. 'The Beholding Eye. Ten Versions of the Same Scene.' in: D.W. Meinig (Ed.). The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays. New York -Oxford 1979.
- Nairac, C.A., H. Bouwheer. Een Historisch Hoekje Der Veluwe. Vier Werken. Barneveld 1974.
- Oostdijk, B. 'Radio Kootwijk'. 30-01-2009. <<http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?ID=403>>.
- Pauwe, H. Hallo Bandoeng. z.p. 1929.
- Pluijm, C. van der. 'Radio Kootwijk - De Wereld Rond Een Zendstation'. 1996. 12-januari 2010. <http://radiokootwijk.free.fr/index.php?file=cees_van_der_pluijm.php>.
- Provincie Gelderland. 'Reglement Ter Voorkoming, Wering En Wegneming Van Zandverstuivingen, En Tegen Het Beschadigen Der Beteugelingswerken Daarvoor Aangelegd in De Provincie Gelderland.' Provinciaal Blad.1854.
- Roymans, N., F. Gerritsen, C. van der Heijden, K. Bosma, J. Kolen. 'Landscape Biography as Research Strategy: The Case of the South Netherlands Project.' Landscape research 34 3 (2009): 337-59.
- Samuels, M.S. 'The Biography of Landscape, Cause and Culpability.' in: D. W.Meinig (Ed.). The Interpretation of Ordinary Landscapes; Geographical Essays. New York 1979.
- Staatsbosbeheer en Abantu. 'Hallo Bandoeng...' 'Hier Radio Kootwijk'. z.p. 2009.
- Tesch, P., E. Hesselink, J. Valkenier Suringar (red.). De Zandverstuivingen Bij Kootwijk in Woord En Beeld. Platenatlas. Utrecht 1926.
- Vredenburg, J. Radio Kootwijk. Apeldoorn 2002.



DEEL 4

INDUSTRIELANDSCHAP

Mijnbouwerfgoed en de evolutie van de herinnering

Felix van Veldhoven

Inleiding

“(...) The landscape tells – or rather is – a story. It enfolds the lives and times of predecessors who, over the generations, have moved around in it and played their part in its formation. To perceive the landscape is therefore to carry out an act of remembrance, and remembering is not so much a matter of calling up an internal image, stored in the mind, as of engaging perceptually with an environment that is itself pregnant with the past” (Tim Ingold 1993).¹

Historicus Erik Nijhof beschrijft hoe in het voormalige Limburgse mijnlandschap nagenoeg alle sporen zijn verdwenen.² Het mijntijdperk lijkt niet meer dan een fase van transitie in de Nederlandse economische ontwikkeling. Na een vergelijking met het behoud en de herontwikkeling van mijnbouwerfgoed in België en Duitsland verzucht de auteur dat de Nederlandse maatschappij het mijntijdperk haast lijkt te willen vergeten. Het lijkt het achterlaten van een *world we have lost*, een ‘trauma’ van de carboonderleving. In Nederlands-Limburg staat van de ooit vrijwel allesomvattende steenkolenindustrie nagenoeg niets meer overeind. Onder het idyllische motto ‘van zwart naar groen’ werden schachten, steenberg, magazijnen, persluchtcentrales, ventilatiegebouwen en kantoren snel en efficiënt uit het landschap weggeveegd.

In dit hoofdstuk wil ik de theorievorming rond de herinnering verbinden met het postindustriële landschap van de steenkolenmijnen. Op welke manier zijn de ideeën over de herinnering en het vergeten te koppelen aan landschap en welke verklaringen zijn er vanuit deze convergentie te geven voor de veranderende waardering van voormalige mijnbouwlandschappen? Door een tweetal postindustriële mijnbouwlandschappen met elkaar te vergelijken (Nederlands-Limburg en de Kempische mijnstreek in Belgisch-Limburg) probeer ik een antwoord op deze vraag te vinden. Het verknopen van de ideeën over de herinnering en het vergeten met postindustriële mijnbouwlandschappen overstijgt naar mijn mening het do-

1 T. Ingold. ‘The temporality of the landscape.’ *World Archaeology* 25 (1993): 152-153.

2 E. Nijhof. ‘Snail and Snail Shell: Industrial Heritage and the Reconstruction of a Lost World.’ In: D. Barker & D. Cranstone (Eds.). *The Archaeology of Industrialization*. Leeds 2004: 299-312.

mein van het industrieel erfgoed, en kan ook worden toegepast op andere vormen van ‘pijnlijk’ erfgoed, zoals uit de Tweede Wereldoorlog.

In de internationale verspreiding van het erfgoedbegrip is de herinnering inmiddels een sleutelwoord. Erfgoed is verworden tot een pretpark van het geheugen. Toeschouwers worden uitgenodigd in de achtbaan van de interpretatie, waarbij de ervaring van de interpretatie de interpretatie zelf is ontstegen. Met het omarmen van het erfgoedbegrip zijn we tot een nieuwe benadering van de werkelijkheid veroordeeld, waarin we de materiële overblijfselen uit het verleden niet langer los kunnen zien van de herinnering en het vergeten, van de caleidoscopische ervaring van het verleden.

Erfgoed kan zowel door essentialisten als constructivisten worden geduid en is daarmee oncontroleerbaar geworden, een ‘onveilig’ begrip. Met de erfgoedcultus hebben we een paard van Troje binnengehaald waarvan we de consequenties steeds vaker beginnen in te zien. Naar mijn idee maken wetenschappelijke ontwikkelingen als het concept van de landschapsbiografie onderdeel uit van deze gevolgtrekking van het erfgoedbegrip.³ Met het verbinden van de ideeën over de herinnering en het vergeten enerzijds en die over mijnbouwlandschappen anderzijds, probeer ik hier een klein stukje aan bij te dragen. De theorievorming en conceptualisering in het eerste deel van dit hoofdstuk staat daarbij op gelijk niveau met de materialiteit, dat wil zeggen de tastbare relictten uit het mijnverleden van Nederlands- en Belgisch-Limburg in het tweede deel.

Herinnering, vergeten en landschap

“If a child’s vision of nature can already be loaded with complicating memories, myths and meanings, how much more elaborately wrought is the frame through which our adult eyes survey the landscape” (Simon Schama 1995).⁴

Egyptoloog Jan Assmann spreekt van een cultureel geheugen dat bij de gratie van geobjectieeerde cultuur generaties kan overleven.⁵ Volgens Assmann zijn de structuren van geobjectieeerde cultuur en herinnering soortgelijk: aan beide ontleen groepen, in de definitie van Halbwachs,⁶ vormende en normatieve impulsen, die groepen in staat stellen hun identiteit te reproduceren. Het zijn de *lieux de mémoire* van historicus Pierre Nora die in grote mate hebben bijgedragen aan het benaderen van vertrouwde plekken als dragers van herinnering.⁷ Zo bouwt kunsthistoricus Kirk Savage voort op de ideeën van Nora wanneer hij stelt dat de domeinen van ‘geïnternaliseerde’ vormen van het zich herinneren (bijvoorbeeld een reünie van oorlogsveteranen) enerzijds, en externe overblijfselen (zoals monumenten of archieven) anderzijds het best kunnen worden gezien als elkaar onderling verster-

3 J.C.A. Kolen. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.

4 S. Schama. *Landscape and Memory*. New York 1995: 6.

5 J. Assmann. ‘Collective Memory and Cultural Identity.’ *New German Critique* 1995: 125-133.

6 M. Halbwachs. *The collective memory*. New York 1980.

7 P. Nora. ‘Entre Mémoire et histoire. La problématique des lieux.’ In : P. Nora (Ed.). *Les lieux de mémoire. I. La République*. Parijs 1984: XVI-XLII.

kend.⁸ Cicero beschreef dit verband ooit aan de hand van een wastablet dat met een stuk hout wordt bekrast. Mentale beelden en plekken scheppen samen de herinnering, zoals het wastablet en het gekrabbel samen een boodschap vormen. Plek en herinnering zijn tot elkaar veroordeeld; een herinnering houdt stand wanneer deze is verbonden met een plek.

“In this unique world, everything sensuous that I now originally perceive, everything that I have perceived and which I can now remember or about which others can report to me as what they have perceived or remembered, has its place”
(Edmund Husserl 1948).⁹

Filosoof Edward Casey gaat in zijn fenomenologische studie *Remembering* in op deze thematiek door te stellen dat er sprake is van een ‘intrinsieke memorabiliteit’ van plek.¹⁰ Herinnering en plek zorgen voor een versmelting van ongelijksoortige zaken en scheppen daarbij een tijdelijke eenheid. Een plek vormt een gestold tafereel voor herinnerde inhoud en situeert wat wij ons herinneren. Zoals Husserl hierboven al beschreef: “everything (...) has its place”. Volgens Casey komt de ‘intrinsieke memorabiliteit’ van een plek voort uit de opvallende overeenkomst in het functioneren van plek en herinnering. Er is sprake van symmetrie: plek en herinnering versmelten respectievelijk de leefwereld en de tijd op eenzelfde manier. Ook filosoof Frank Ankersmit stelt dat de meest sterke en betrouwbare ruggeleuning voor een herinnering schuilt in haar associatie met een plek.¹¹ Ter illustratie haalt hij het veelvuldig gevraagde “waar was jij toen Kennedy werd neergeschoten?” aan. De plek waar we ons tijdens de moord op Kennedy (of de aanslag op de Twin Towers) bevonden, lijkt even belangrijk als de herinnering aan de historische gebeurtenis zelf.

Het mooie is dat de bovenstaande constatering daadwerkelijk in de praktijk kan worden aangetoond, zoals beschreven door de historici Jay Winter en Emmanuel Sivan.¹² Studenten die aan een tentamen werden onderworpen presteerden beter wanneer dat tentamen op dezelfde plek werd afgenomen als waar zij de stof hadden moeten leren. Kennelijk kan een plek herinneringen oproepen aan gebeurtenissen die op diezelfde plek plaatsvonden. De consequenties hiervan voor erfgoed, ofwel het materiële en immateriële verleden zoals we dat in het heden betekenis geven, zijn natuurlijk enorm. Erfgoed kan als ‘ankerpunt’, als *aide-mémoire*, fungeren en krachtige, persoonlijke herinneringen oproepen. Diezelfde consequenties zijn ook door te trekken naar landschappelijk erfgoed, naar landschap in haar naturalistische (‘geheel van vormen, fysieke structuren en processen’) en culturalistische (het persoonlijk construct, de ‘innerlijke wereld’) betekenis.¹³

8 I. Robertson & T. Hall. ‘Memory, Identity and the Memorialization of Conflict in the Scottish Highlands.’ In: N. Moore & Y. Whelan (Eds.). *Heritage, Memory and the Politics of Identity*. Aldershot 2007: 22.

9 E. Husserl. *Experience and judgement*. Evanston 1948/1997: 163.

10 E. S. Casey. *Remembering. A Phenomenological Study*. Indianapolis 1987: 186.

11 F.R. Ankersmit. ‘Commemoration and National Identity.’ In: Estevão de Rezende Martins (Ed.). *Memória, Identidade e Historiografia. Textos de História* 10 (2002): 15-40.

12 J. Winter & E. Sivan. *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge 1999.

13 Kolen. *Biografie van het landschap*: 1.

Casey ziet landschap als de meest omvattende en expansieve vorm van een plek. Landschap is een onderdeel van ons zijn, wij staan er middenin en zijn waarneming, als levend proces en onvoltooide constructie, kan men zien als een vorm van het zich herinneren. Daarmee wordt niet bedoeld dat een herinnering kan ‘huizen’ in het landschap. Er zijn in de eerste plaats mensen nodig om gedeelde herinneringen, een collectief geheugen, te onderhouden. Wel kan het landschap, door zijn veelkleurigheid, continuïteit en uitdrukkingskracht, in dit proces zorg dragen voor ankerpunten.¹⁴ Landschap kan fungeren als ‘herinneringsmachine’.

‘Preserve a steel mill?’ people say, ‘it killed my father. Who wants to preserve that?’¹⁵

Daar waar de literatuur over de collectieve herinnering een snel wassende rivier vormt, daar lijkt het onderwerp van het *vergeten* een betrekkelijk jonge vertakking.¹⁶ Er is vrij weinig geschreven over dit onderwerp en het onderstaande, over de relatie tussen landschap en vergeten, is een inleidende zoektocht; een voorzichtig pootje baden.

De eerder aangehaalde filosoof Frank Ankersmit stelt dat het vergeten een vormend karakter kan hebben en het bevindt zich hiermee eerder naast dan tegenover het zich herinneren.¹⁷ Ankersmit beschrijft een paradoxale vorm van vergeten, waarbij men zich herinnert wat men vergeet, een ‘niet vergeten te vergeten’. Als voorbeeld geeft hij de dood van God, de industriële en de Franse revolutie. Er is in al deze gevallen sprake van het achterlaten van een oude identiteit, een *world we have lost*, en het betreden van een nieuwe wereld. De mens draagt de wonden van achtergelaten, vroegere identiteiten met zich mee, door Ankersmit omschreven als de ‘pijn van Prometheus’: de pijn van deze titaan, gekweld door een arend die iedere dag zijn opnieuw aangegroeide lever wegpikt, symboliseert de prijs die de mensheid moet betalen voor vooruitgang. Deze ‘pijn van Prometheus’ beschrijft de merkwaardige paradox van de traumatische ervaring die zowel vergeten als herinnerd wordt.

Zonder al te veel vooruit te willen lopen op het komende wil ik hier vast te berde brengen dat het hierboven beschreven proces bij uitstek van toepassing kan zijn op het afsluiten van een mijnbouwverleden. Ankersmits notie van ‘vormend vergeten’ lijkt buitengewoon bruikbaar te zijn bij het verklaren van de ontwikkeling van mijnbouwverleden. De eerder beschreven promethische pijn kan, zoals ik later zal proberen te laten zien, een verklarende factor vormen in de herwaardering van mijnbouwverleden in de twee onderzochte mijnstroken.

Om een traumatische periode af te kunnen sluiten, om deze te kunnen *vergeten*, moet men zich deze eerst herinneren. Het Duits kent het woord *Vergangenheitsbewältigung*, het in het reine komen met het verleden. Karen Till spreekt in haar *The New Berlin, Memory, Politics, Place* van *Vergangenheitsbewältigung*

14 Casey. *Remembering*.

15 Robert Vogel, zoals geciteerd in P. A. Shackel. ‘Labor’s Heritage. Remembering the American Industrial Landscape.’ *Historical Archaeology* 38 (2004): 44.

16 A. Forty. ‘Introduction.’ In: A. Forty & S. Küchler (Eds.). *The Art of Forgetting*. Oxford 1999: 1-18.

17 F.R. Ankersmit. ‘The Sublime Dissociation of the Past. Or How To Be(come) What One Is No Longer.’ *History and Theory* (2001): 295-323.

wanneer het gaat om het te boven komen van het nationaalsocialistische verleden van Duitsland.¹⁸ Een verlies verwerken, of het trauma van de mijnsluitingen achterlaten, vereist een periode van hyperherinneren: van opname van het verlorene in de eigen identiteit. Herinneren en vergeten kan men hierbij zien als twee getwijnde aspecten van sociale cultuur. Landschap vormt de geobjectiveerde uitkomst van de felle strijd die dagelijks wordt gestreden over wat er moet worden herinnerd, en wat vergeten. Deze functie als ‘herinneringsmachine’ maakt dat het uitwissen van het verleden, bijvoorbeeld door de volledige verwoesting van een mijnbouwlandschap, het succesvol vergeten eerder in de weg staat dan bespoedigt. De steenberg, cités, schachtblokken, kolenwasserijen, ventilatie- en kantoorgebouwen, kortom het mijnbouwlandschap als geheel, is nodig om het traumatische sluitstuk van de kolentijd achter te kunnen laten. Het herinneringsproces, met de twee gezichten van de herinnering en het vergeten, vindt altijd plaats in het landschap *waarin* wij ons bevinden en is verknoot met de historische structuren die ons als *aide-mémoire* helpen collectieve herinneringen te bestendigen.

Het Post-Carboon in Nederlands- en Belgisch-Limburg

“The first reaction in the period following the closure of an area’s mines is to erase all traces of the past, to eliminate the old landmarks and the scars on the landscape and, as far as possible, to return to the natural landscape of the pre-industrial stage” (Myriam Jansen-Verbeke 1999).¹⁹

Aldus komt het ambivalente karakter van de steenkool naar voren. In de bloeitijd van de mijnen schonk het zwarte goud de voorheen geïsoleerde mijnregio’s werkgelegenheid, economische groei, relatieve welvaart en prestige. Maar met de overgang van het industriële naar het postindustriële tijdperk zijn diezelfde regio’s getuigen van een sterke werkloosheid, van armoede, uitzichtloosheid en sociale problemen. De mijnschachten, arbeidershuizen en steenberg kunnen als ankerpunt fungeren voor herinneringen die men soms liever vergeet: “elements of the physical landscape (...) evoke memories of hard work, community and resistance to exploitation to some, while for others they represent a past much better forgotten”.²⁰ Voor veel van de arbeiders die in de kolenindustrie werkten roept de tijd na de mijnsluitingen in de eerste plaats herinneringen op aan werkloosheid en gezondheidsproblemen. Behoud en herinnering is niet altijd de prioriteit van een gemeenschap.

Voor dit hoofdstuk werden twee mijnbouwgebieden nader bestudeerd: Nederlands- en Belgisch-Limburg. De aard en omvang van het behoud van mijnbouwvergoed blijkt enorm te verschillen. Sommige mijnzetels werden vrijwel volledig uit het landschap verwijderd, alsof de enorme invloed van het zwarte goud

18 K.E. Till. *The New Berlin. Memory, Politics, Place*. Minneapolis 2005.

19 M. Jansen-Verbeke, M. ‘Industrial heritage. A nexus for sustainable tourism development.’ *Tourism Geographies* 1 (1999): 70.

20 J.F. Abrams. ‘Lost Frames of Reference. Sightings of History and Memory in Pennsylvania’s Documentary Landscape.’ In: M. Hufford (Ed.). *Conserving Culture. A new discourse on heritage*. Chicago 1994: 29.

hier nooit heeft bestaan. Op andere plekken kan men te midden van langzaam wegwijnende stalen constructies nog altijd beleven hoe een mijnbouwlandschap functioneerde, met integraal behouden bedrijfsgebouwen, mijnwerkerswijken en steenberg.

Nederlands-Limburg

“De schachten zijn afgedicht, de bovengrondse installaties gesloopt, de mijnsterreinen opnieuw bebouwd en de steenberg afgegraven of begroeid. En de grote ondergrondse mijncomplexen zijn verwoest door de natuur, verdrongen in het grondwater, samengeperst door de gesteentedruk. Wat blijft, is de herinnering” (Messing 1988).²¹

In de eerste paragraaf heb ik geprobeerd te laten zien dat een herinnering niet zomaar ‘blijft’. Herinneringen zijn met mens en plek verweven en duren voort zolang er een actieve uitwisseling tussen beide is. In Nederlands-Limburg zijn niet alleen de schachten en schoorstenen gesloopt, er zijn volledige mijnlandschappen uitgewist. Wat blijft, is het vergeten, zou men misschien beter kunnen zeggen. In een indrukwekkend tempo werden nagenoeg alle verwijzingen naar de mijnwinning uit het Limburgse landschap verwijderd. In 1974 staakte mijnzetel de Oranje-Nassau I als laatste haar productie en al zo snel als 1980 was er eigenlijk geen plek meer waar men een samenhangend geheel kon aantreffen van schachten, gebouwen, steenhopen en mijnwerkerswoningen. De industriële monocultuur, die in ongeveer zestig jaar tot wasdom kwam en waarin op haar hoogtepunt één derde van de Zuid-Limburgers hun brood verdienden, verloor in nog geen vijftien jaar vrijwel haar gehele tastbare nalatenschap. Vooral het psychologische effect werd belangrijk gevonden: het uitwissen van de grauwe mijnbebouwing zou frisse moed schenken aan de ineengestorte streek. Ingenieur H. Hoefnagels leidde de operatie die bekend staat als ‘Van zwart naar groen’. Tastbare mijnherinneringen werden gesloopt om ruimte te maken voor nieuwe bedrijvigheid, woon- en recreatiegebieden. 750 hectare mijnsterrein kreeg een nieuwe bestemming en de sloopwerkzaamheden zouden binnen tien jaar worden voltooid.

Over het weinig behouden mijnbouwerfgoed stelt Dr. J.F.R. Philips, oud-directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, dat de bovengrondse restanten enkel in functie van de ondergrondse mijnbouw zijn te waarderen.²² Meest kenmerkend voor de mijnstreek zijn dan ook de objecten die hier het sterkst naar verwijzen: het schachtgebouw en de steenberg.

De schachtgebouwen zijn nagenoeg allemaal uit het mijnlandschap verdwenen. Philips maakt onderscheid tussen de zogenaamde ‘gesloten betonnen’ en de ‘open stalen’ schachtblokken. Van het eerste type, imposante betonnen constructies zoals die stonden bij de mijnen Maurits, Emma en Hendrik, heeft er niet een de sanering overleefd. Wel is er nog één schachtgebouw van het ‘open’ type behouden gebleven. Het gaat in dit geval om een bouwwerk langs het spoor in het centrum

21 F. A. M. Messing. *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg*. Leiden 1988: VIII.

22 J. F. R. Philips. ‘Op zoek naar wat eens een mijnstreek was...’ In: R. Dieteren & J. Jansen (Eds.). *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*. Deel XXXVIII. Maastricht 1993: 1-43.

Naam	Concessie	Actief	Schachten	Behouden?
Oranje-Nassau I	Particulier	1899-1974	3	Volledig gesloopt, op schachtgebouw na. Op steenberg ligt nu een woonwijk.
Oranje Nassau II	Particulier	1904-1971	2	Nu een woonwijk. Op de steenberg ligt een paardenrenbaan.
Oranje Nassau III	Particulier	1917-1973	1	Nu een woonwijk. Steenberg is wandelgebied.
Oranje Nassau IV	Particulier	1925-1966	1	Meest gave steenberg, maar wordt bedreigd.
Laura	Particulier	1905-1968	2	Nu een woonwijk.
Julia	Particulier	1926-1974	2	Nu een industriegebied, enkele resten van de steenberg nog zichtbaar.
Willem-Sophia	Particulier	1902-1970	5	Vrijwel niets bewaard, steenberg afgegraven voor de wegenbouw.
Domaniale	Gepacht v/d staat	1815-1969	6	Schacht Nulland is bewaard gebleven. Resten van steenberg vormen nu een wandelgebied.
Wilhelmina	Staat	1906-1969	2	Steenberg draagt nu een skipiste.
Emma	Staat	1911-1973	4	Nu een woonwijk.
Hendrik	Staat	1915-1963	4	NAVO-basis. Steenberg grotendeels afgegraven.
Maurits	Staat	1926-1967	4	Steenberg deels afgegraven. Terrein van DSM.

Tabel 1. Mijnbouwerfgoed in Nederlands-Limburg, tabel (bronnen: TU Delft. Steenkolenwinning in Nederland. 7 augustus 2012 ; B. Breij. De mijnen gingen open. De mijnen gingen dicht. Amsterdam 1981 en F.A.M. Messing. Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg. Leiden 1988).



Afbeelding 1. Het Nederlands Mijnmuseum in schachtgebouw II van de voormalige Oranje-Nassau mijn I (foto: Felix van Veldhoven).

van Heerlen: de plek waar vandaag de dag het Nederlands Mijnmuseum is gevestigd. Ook is de zogenaamde ‘Nullandschacht’ blijven staan, gebouwd als inlaat van de Domaniale mijn in Kerkrade. Daarmee zijn alle behouden schachtgebouwen genoemd: van de 34 schachten die het Limburgse landschap ooit met de ondergrondse steenkoolvelden verbonden, zijn er nog twee over.

Met de steenberggen lijkt het nog minder rooskleurig te zijn gesteld. Deze zijn nagenoeg allemaal deels of vrijwel volledig afgegraven. De meest intact gebleven steenberg, die van de Oranje-Nassau IV, wordt ernstig bedreigd door de firma Sigrano die het onder de berg aanwezige kwartszand wil winnen. Van de bedrijfsgebouwen die tussen schacht en steenberg stonden, denk aan kantoorgebouwen, koeltorens, centrales, kolenbunkers, kolenwasserijen, briketfabrieken, zeverijen en ketelhuizen, is nagenoeg niets blijven staan.

Belgisch-Limburg

In Belgisch-Limburg was het ‘crisismanager’ Thyl Gheyselinck die met zijn saneringsplan het sluiten van de Kempische mijnzetels in België aankondigde. Over een periode van tien jaar werd een einde gemaakt aan 75 jaar kolenwinning in Belgisch-Limburg. In 1992 sloot mijnzetel Zolder als laatste haar poorten. De bedrijfsgebouwen, installaties en steenberggen, die nu als stille getuigen in het Kempische landschap lagen, werden vooral gezien als ‘vooruitgangsbelemmerend’. Deze achterhaalde, imagoverstorende elementen moesten snel verdwijnen, net als

Naam	Concessie	Actief	Schachten	Behouden?
Houthalen	1911	1938-1964 (fusie)	2	Enkel schachtblokken en kantoorruimten. Terrils afgegraven. Herbergt museum Ons Mijnverleden en een jongerenwerkplaats.
Zwartberg	1906	1925-1966	2	Mijnsterrein vrijwel volledig ontmanteld. Terril bleef behouden.
Eisden	1906	1923-1987	2	Enkel schachtblok en hoofdkantoor behouden, terril gebruikt voor recreatie. <i>Leisurepark</i> , inclusief <i>shoppingcentre</i> en bioscoopcomplex.
Waterschei	1906	1924-1987	2	Hoofdgebouw en één schachtblok bewaard, terril beschermd. Plannen voor een bedrijvenpark en wetenschapspark.
Beringen	1906	1922-1989	2	Meest volledig behouden mijn. Ook kolenwasserij bleef bestaan, net als de terril. Vlaams Mijnmuseum is hier gevestigd.
Winterslag	1906	1917-1988	2	Klein deel van de bedrijfsgebouwen bleef behouden. Terril te bewandelen. Nu C-mine, logistiek park, brandweerkazerne, bioscoop, sportcomplex, designacademie, bezoekers- bedrijven- en cultuur centrum.
Zolder	1906	1930-1992	2	Enkele bouwwerken behouden en beschermd. Terrils opgekocht als natuurgebied. Verschillende bedrijfjes zijn op het terrein gevestigd.

Tabel 2. *Mijnbouwerfgoed in Belgisch-Limburg (bronnen tabel: Vanvaeck, M. (Ed.). 'Mijnerfgoed in Limburg. Putten uit een eeuw steenkool.' Uitgave van het kunst- en erfgoedtijdschrift Openbaar Kunstbezit Vlaanderen. Gent 2009 en B. van Doorslaer. Koolputterserfgoed. Een bovengrondse toekomst voor een ondergronds verleden. Opglabbeek 2003).*



Afbeelding 2. Eén van de schachtbokken bij Winterslag (foto Felix van Veldhoven).

dat in Nederland onder de ‘van zwart naar groen’-doctrine zo efficiënt was gebeurd. Na het sociale trauma van de mijnsluitingen was er vooral behoefte aan vergeten, zo was de gedachte. Hoewel er als onderdeel van de reconversieplannen veel is verdwenen, is er in Belgisch-Limburg, zeker in vergelijking met Nederland, toch relatief veel overeind gebleven. Sinds 1993 werden er door minister Johan Sauwens circa vijftig structuren op en rond de mijnen als monument beschermd. Wat is er uiteindelijk overgebleven van de Limburgse mijnindustrie, die het leven van om en nabij de 300.000 families dicteerde? Wat is er overgebleven na de strijd tussen saneringsplannen en erfgoedlobby?

Kijken we, net als in de vorige paragraaf, naar de meest krachtige mijnbouwsymbolen, de schachttorens en steenberg, dan is er in de Kempen relatief veel behouden gebleven. Drie steenberg zijn in hun originele vorm bewaard, gelegen bij de mijnzetels Eisden en Zwartberg. Wanneer men zich indendt dat de bergen ongeveer eenderde van het materiaal bevatten dat in de jaren van kolenwinning naar de oppervlakte is getakeld, wordt de enorme schaal van de ondergrondse gangenstelsels enigszins inzichtelijk.²³ Het kunstmatige heuvellandschap, dat in Belgisch-Limburg relatief goed werd behouden, vormt een buitengewoon krachtige representatie van de industrie die de streek ruim een halve eeuw in haar greep had.

Zeker in vergelijking met Nederland zijn er daarnaast ook veel schachtblokken blijven staan. Bij zes van de zeven mijnzetels is de plek waar de ondergrond met de bovengrond in verbinding stond nog altijd gemarkeerd door een schachtconstructie, soms meer dan 70 meter hoog. De mijnzetel Zwartberg is de enige plek waar deze bakens geheel ontbreken. Het sluiten van deze mijn, in 1966 afgedwongen door de EGKS (Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal), betekende een dras-

23 B. van Doorslaer. *Koolputterserfgoed. Een bovengrondse toekomst voor een ondergronds verleden*. Oplabbeek 2003.

tische ontruiming van de toen nog onbeminde industriële bebouwing. De sloop vond plaats in hetzelfde klimaat als de sluitingen in Nederland, met eenzelfde tabula rasa tot gevolg.

Het post-carboon

Zonder de pretentie te hebben hierin uitputtend te zijn geef ik hieronder twee verklaringen voor de grote diversiteit aan behoud en hergebruik van mijnnerfgoed. In de eerste plaats kan men kijken naar de geleidelijke erkenning van overblijfselen van de industriële samenleving en de verspreiding van deze erkenning over Europa. De industriële archeologie ontstond in de loop van de jaren 50 in Engeland. Het was een discipline die toen nog enkel op wetenschappelijke belangstelling kon rekenen, maar die vanaf de jaren 70 ook de monumentenzorg en de nationale overheid bereikte. In Groot-Brittannië, als bakermat van de industrialisatie, greep de belangstelling voor industriële relictten vanaf dat moment sterk om zich heen. Met de oprichting van het *International Committee for the Conservation of Industrial Heritage* (TICCIH) in 1975 zou de term ‘industrieel erfgoed’ de algemeen aanvaarde benaming worden. In Zuid-Wales was bijvoorbeeld het grootste deel van de mijnen al gesloten, maar initiatieven als *Big Pit* in Blaenavon en *Rhondda Heritage Park* bij Trehafod komen onmiskenbaar voort uit de vanaf de jaren 70 toenemende interesse voor industrieel erfgoed.

Vlaanderen was op het Europese vasteland een van de eerste plekken waar men het voorbeeld uit Engeland volgde. Vanaf 1976 werd hier een nieuw criterium voor de monumentenlijst geïntroduceerd: de ‘industriearcheologische waarde’. Vijfhonderd industriële bouwwerken werden beschermd. Toen Thyl Gheyselincx zijn saneringsplan presenteerde stond industrieel erfgoed al stevig op de kaart en vanaf 1993 werden vijftig mijnstructuren door minister Johan Sauwens beschermd. De mijnsluitingen tussen 1987 en 1992 (Zwartberg als vroeg gesloten mijn in 1966 daargelaten) vielen in een periode waarin de erkenning van het industrieel erfgoed aan een opmars was begonnen. Het idee dat mijnbouwstructuren ‘anachronismen’ waren en zo snel mogelijk moesten verdwijnen, leverde rond de jaren 90 voldoende weerstand op om een Vlaams ‘van zwart naar groen’ te voorkomen.

Kijken we naar Nederland dan vinden we een relatief late belangstelling voor de industriële cultuurhistorie. Hoewel er in 1974 bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg al werd gesproken van ‘industriële en technische industrie’ en er in dat jaar door de Technische Hogeschool Delft een symposium over dit onderwerp werd georganiseerd, zou het tot de jaren 90 duren voor we van bredere belangstelling kunnen spreken. Met de oprichting van *Projectbureau Industrieel Erfgoed* (PIE) in 1992 oversteeg de waardering voor industriële relictten de traditionele esthetisch-kunsthistorische benadering, die voorheen vooral van de beleving van schoonheid was uitgegaan. In 1996, met het *Jaar van het Industrieel Erfgoed*, kwam de inhaalbeweging tot een apotheose. In vergelijking met België en Engeland was dit relatief laat: de laatste Nederlandse mijn (de ON I) was toen al ruim twintig jaar gesloten en vrijwel volledig gesloopt.

Een tweede verklaring berust op de lengte van de mijnsluitingen. De periode waarin de sluitingen zich voltrokken in bijvoorbeeld Zuid-Wales, was vele malen langer dan in Vlaanderen. De korte periode waarvoor het saneringsplan door Ghyselincx in de Kempen was ontworpen leidde in bepaalde mate tot alarmisme. In zeer korte tijd, de periode tussen 1987 en 1992, werden alle Kempische zetels gesloten en de angst om daarmee ook alle bouwwerken aan de bulldozers te verliezen was reëel. Uit de cultuur- en monumentenhoek werd dan ook fel geprotesteerd.

In Zuid-Wales strekt de sluitingsperiode zich over meerdere decennia uit: in de periode tot 1947 was de helft van alle mijnen al verdwenen. De overige zetels zouden tot in de eenentwintigste eeuw hun schachten sluiten, met enkele uitschietters in de jaren 60 en 80.²⁴ In Engeland lijkt een paniecreactie omdat in korte tijd vrijwel alles dreigt te verdwijnen nooit te hebben plaatsgevonden, volgens sommigen een reden voor het geringe behoud.²⁵ Ook deze verklaring ligt in het verlengde van de verspreiding van waardering voor het industrieel erfgoed. De Nederlandse sluitingsperiode voltrok zich in één decennium, maar van erkenning van mijnbouw-erfgoed was toen nog nauwelijks sprake.

In de inleiding van dit hoofdstuk werd de blik gericht op verschillen in lokale waardering, op verschillen in de wil tot behoud. Daarmee bevinden we ons op het raakvlak van de eerder beschreven ideeën over herinneren en vergeten enerzijds en anderzijds de concrete casestudy's die in Nederlands- en Belgisch-Limburg werden verricht. Bij het bestuderen van de lokaal aanwezige wil tot behoud werd gebruik gemaakt van een tweetal regionale kranten: het *Limburgs Dagblad* en het *Belang van Limburg*.

De veranderende wil tot vergeten

In de Nederlandse mijnstreek leek er direct na het sociale trauma van de mijnsluitingen vooral 'nood aan vergeten'. Een dergelijk idee is goed te begrijpen, aangezien er na de sluitingen gevoelens van miskenning, onbehagen en verbittering heersten. Ex-mijnwerkers voelden zich bedrogen door misstanden rond hun pensioenen. Velen zaten thuis met chronische silicose (stoflongen), waarvan het bestaan destijds in veel gevallen door de bedrijfsartsen werd gebagatelliseerd. Om meer inzicht te krijgen in de 'wil' om te vergeten, dan wel te herinneren, is een kort empirisch onderzoek uitgevoerd naar een illustratief voorbeeld uit de late jaren 70.

In 1979 werd een stichting in het leven geroepen die streefde naar de oprichting van een nationaal mijnwerkersmonument in het Nederlandse Kerkrade. De bouw van het monument zou uiteindelijk niet doorgaan, maar het archief van het *Limburgs Dagblad* geeft een mooi beeld van de lokale reacties op de plannen.²⁶ Het initiatief werd door een grote groep bewoners volledig verguisd. In de lezersreacties die het *Limburgs Dagblad* plaatste kwam steeds dezelfde boodschap terug: het geld voor een monument kon beter worden besteed aan sociale voorzieningen

24 M. Thomas. *The Death of an Industry*. Singapore 2004.

25 C. Williams. Interview met auteur, 3 mei 2011.

26 Zie ook P. Geilenkirchen. *Geen nationaal mijnmonument voor Kerkrade*. 30 december 2011. <<http://www.domanialemijn.nl/frame2a.php>>.

voor de kompels en daarnaast stelde men dat er al voldoende monumenten in de mijnstreek aanwezig waren. Dit idee dat er zich al ‘genoeg’ monumenten in de mijnstreek bevonden kwam vaak terug, zoals in het bericht van H.J. van Berghem:

*“want wie richt er nu een monument op voor zichzelf? Dan moet je wel naast je schoenen lopen van eigenwaan. Bovendien zijn er in de mijnstreek voldoende herinneringen aan de mijnwerkers en de mijnen. Daaraan behoeft niet zo nodig nog een monument te worden toegevoegd. En zeker niet op deze manier.”*²⁷

Een jaar later zeggen verschillende gemeenteraden hun medewerking aan het monument op. Een woordvoerder van de gemeente Cadier en Keer schrijft:

*“uit de reacties [sic] van de oud-mijnwerkers is gebleken dat hieraan geen behoefte bestaat. Er zijn genoeg monumenten, zo wordt geredeneerd en dat is ook de mening van mijzelf.”*²⁸

Het nationaal mijnwerkersmonument is er nooit gekomen. Vijftientig jaar later lijkt deze opvatting te zijn gekenterd. De brede steun onder de lokale bevolking voor de initiatieven van bijvoorbeeld *Stichting Carboon*, waaronder de oprichting van een mijnmuseum, wijzen op een heropgeleefde wil om herinneringen aan de mijntijd voor de toekomst te behouden. Ook de herinrichting van een voormalig lijkenhuisje van Staatsmijn Wilhelmina tot Gedachteniskapel is hier een voorbeeld van.

Het onderzoek in de archieven van het *Belang van Limburg*, de regionale krant van Belgisch-Limburg, levert een vergelijkbaar beeld op. Het sluiten van mijnzetel Zwartberg in 1966, in dezelfde periode als de Nederlandse mijnzetels, leidde tot felle protesten. Bij de demonstraties vielen twee doden, en nadien lijkt hier het idee van ‘nood aan vergeten’ sterk aanwezig. Het drama van Zwartberg en de gebouwen en installaties die hieraan deden herinneren, moesten snel uit het Kempische landschap worden verwijderd.²⁹

Ook in Zwartberg kwam men jaren later op deze banvloek terug. De bewoners leken steeds meer de behoefte te krijgen om iets te doen aan de complete ontkenning van hun verleden. In 2002 werd het mijnmonument van Zwartberg onthuld. Maar liefst duizend mensen namen deel aan de inhuldiging van het monument, waaronder opvallend veel mijnwerkers.³⁰ De wil om de herinnering aan het mijnverleden levend te houden lijkt na jaren van stilte weer aan de oppervlakte te zijn gekomen, een wil die in de eerste plaats ontstond bij de kompels zelf.

27 H. J. van Berghem. ‘Mijnmonument 16.’ *Limburgs Dagblad*. 13 december 1979: 31.

28 ‘Geen Mergellandse steun voor tweede mijnmonument.’ *Limburgs Dagblad*. 12 januari-1980: 11.

29 L. Cops. ‘Schachtoren van Zwartberg viel na derde poging.’ *Het Belang van Limburg*. 25 maart 1970: 1.

30 C.N. ‘Oudste mijnwerker huldt mijnmonument Zwartberg.’ *Het Belang van Limburg*. 23-september-2002: 11.

Conclusie

De wil om mijnbouwerfgoed te behouden, om de herinneringen aan de mijntijd levend te houden, is zowel veelkleurig als dynamisch. Mijnbouwerfgoed werd lange tijd niet geaccepteerd, maar veel gebieden laten hierin een verandering zien. Eerder werd beschreven hoe filosoof Ankersmit een traumatische periode verbindt met wat hij 'constitutief vergeten' noemt. Hij introduceert het paradoxale besef iets te kunnen vergeten als constituerend voor een nieuwe identiteit. Diepgaande transformaties, zoals het einde van de industriële periode en de 'vanzelfsprekendheid' van de kolnmijnen, lijken te resulteren in het achterlaten van een oude identiteit. In het geval van Nederlands-Limburg leek het alsof men zich voor de sluiting van de mijnen schaamde en heel abrupt behoorden de mijnen tot een *world we have lost*. De notie van Ankersmits vormende vergeten lijkt voor het begrip van de ontwikkeling van mijnnerfgoed heel erg bruikbaar. De vandaag de dag opnieuw opgelaaide belangstelling voor het industriële verleden, met centraal daarin de omvangrijke steenkoolindustrie, lijkt een goed voorbeeld van de eerder beschreven 'pijn van Prometheus': het is de pijn van de oude, achtergelaten identiteiten die men sinds het vergeten van de traumatische mijnsluitingen met zich meedraagt.

Een trauma wordt verwerkt: na verloop van tijd lijkt er sprake van (een wil tot) *Vergangenheitsbewältigung*. Dit indachtig beschrijft Bert van Doorslaer hoe sommige erfgoedexperts pleiten voor een 'cultuur van langzaamheid'.³¹ Materiële overblijfselen moeten niet in korte tijd worden herbestemd of afgebroken, maar deze moeten een periode van rust worden gegund. De omgang met ons erfgoed zou in fase moeten lopen met de zich ontwikkelende wil tot behoud. Het is een notie die in sterke mate van toepassing zou moeten zijn op mijnbouwerfgoed en die is door te trekken naar andere vormen van 'pijnlijk' erfgoed uit het recente verleden. De notie van promethische pijn, van *Vergangenheitsbewältigung*, heeft verstrekkende gevolgen voor de omgang met erfgoed dat 'pijn doet', of dit nou voortkomt uit het mijnbouwverleden of de Tweede Wereldoorlog. Het is bij uitstek het concept van de landschapsbiografie dat ruimte biedt voor dit idee.

Het verschijnsel van een zich ontwikkelende wil tot behoud beperkt zich niet tot West-Europa. Zo beschrijft socioloog Hideo Nakazawa hoe men in oud-mijnbouwstadje Yubari op Hokkaido (Japan) het zwarte mijnverleden na de mijnsluitingen wilde vergeten, maar hoe hier na verloop van tijd verandering in kwam.³² De wil om het mijnverleden te vergeten heeft plaatsgemaakt voor een lokaal gevoede behoefte aan behoud. Vandaag de dag wordt er gewerkt aan een herstructurering van het stadje tot *environmental capital of Japan*. De temporele structuren die resulteren in een herwaardering van het 'pijnlijke' erfgoed lijken ook voor dit Japanse voorbeeld te gelden.

In de decennia waarin erfgoed deel is gaan uitmaken van ons denken over cultuur en ruimte, werd zelden de vraag gesteld of we erfgoed wel nodig hebben. Waarom bijvoorbeeld een verleden koesteren dat duizenden hun longen kostte,

31 Van Doorslaer. *Koolputterserfgoed*.

32 H. Nakazawa. *Japan's coalfields in context. The decline of coal industry, labour movements and mining municipalities in Japan* (Ongepubliceerd). Tokyo 2009.

dat een enorme werkloosheid voortbracht, gevoelens van miskennis, verbittering en verdriet verspreidde en het landschap met gif en stof bezoedelde? Wanneer we meer zicht krijgen op de manier waarop het amalgaam van de herinnering en het vergeten is verknoot met onze materiële cultuur, met landschap, is deze vraag steeds beter te beantwoorden. Het landschap, als meest omvattende vorm van *plek*, staat toe dat herinneringen beklijven. Het afsluiten van een traumatische periode, zoals de internationaal problematische slotfase van de mijntijd, vereist een periode van sterk 'her-inneren', waarbij de paradox van het constitutief vergeten optreedt: het 'vergetene' wordt opgenomen in de nieuwe identiteit. Om te vergeten is de plek, zoals het mijnbouwlandschap van steenbergen, schachten en kolenwasserijen, evengoed belangrijk.

De waardering van 'pijnlijk' erfgoed, waaronder het mijnbouwerfgoed dat hiervoor werd beschreven, lijkt te zijn verweven met de promethische pijn zoals die in een voormalige mijnstreek aan de oppervlakte komt. Het moment en het karakter van de heropleving van een industrieverleden kan van streek tot streek verschillen, maar de overkoepelende temporele structuren, die van *Vergangenheitsbewältigung* en promethische pijn, lijken universeel.

Het bovenstaande betekent niet zozeer dat we alles moeten behouden ("als we willen dat alles blijft zoals het is, moet alles anders worden"³³), maar wel dat er bij discussies over erfgoedbehoud met een nieuwe factor rekening moet worden gehouden. Dit is het dynamische karakter van de herinnering: haar 'evolutie'. De herinnering, als resultaat van de beslissingen over wat we moeten vergeten en wat we in het geheugen willen terugroepen, maakt een evolutie door; een evolutie die nauw is verweven met de veranderingen die wij in het landschap, haar bewaarplaats, van dag tot dag teweegbrengen.

Auteursbeschrijving

Felix van Veldhoven (1986) studeerde Sociale Geografie & Planologie en Liberal Arts & Sciences aan de Universiteit Utrecht, waarbij hij zich steeds meer ging interesseren voor landschap, erfgoed en het spanningsveld van cultuurhistorie en planning. Na een tweetal stages, bij een adviesbureau op het gebied van stedelijke planning en bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), koos hij voor de master Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit.

33 Sprak Tancredi in *Il Gattopardo* van G. Tomasi di Lampedusa. Zie: G. Tomasi di Lampedusa. *Il Gattopardo*. Milaan 1958.

Bibliografie

- Abrams, J.F. 'Lost Frames of Reference. Sightings of History and Memory in Pennsylvania's Documentary Landscape.' In: M. Hufford (Ed.). *Conserving Culture. A new discourse on heritage*. Chicago 1994: 24-38.
- Ankersmit, F.R. 'The Sublime Dissociation of the Past. Or How To Be (come) What One Is No Longer.' *History and Theory* (2001): 295-323.
- Ankersmit, F.R. 'Commemoration and National Identity.' In: Estevão de Rezende Martins (Ed.). *Memória, Identidade e Historiografia. Textos de História* 10 (2002): 15-40.
- Assmann, J. 'Collective Memory and Cultural Identity.' *New German Critique* (1995): 125-133.
- Berghem, H.J. van. 'Mijnmonument 16.' *Limburgs Dagblad*. 13.12.1979: 31.
- Breij, B. *De mijnen gingen open. De mijnen gingen dicht*. Amsterdam 1981.
- Casey, E.S. *Remembering. A Phenomenological Study*. Indianapolis 1987.
- C.N. 'Oudste mijnwerker huldigt mijnmonument Zwartberg.' *Het Belang van Limburg*. 23-09-2002: 11.
- Cops, L. 'Schachtoren van Zwartberg viel na derde poging.' *Het Belang van Limburg*. 25-03-1970: 1.
- Doorslaer, B. van. *Koolputterserfgoed. Een bovengrondse toekomst voor een ondergronds verleden*. Opglabbeek 2003.
- Forty, A. 'Introduction.' In: A. Forty & S. Küchler (Eds.), *The Art of Forgetting*. Oxford 1999: 1-18.
- 'Geen Mergellandse steun voor tweede mijnmonument.' *Limburgs Dagblad*. 12-januari-1980: 11.
- Geilenkirchen, P. *Geen nationaal mijnmonument voor Kerkrade*. 30 december 2011. <<http://www.domanialemijn.nl/frame2a.php>>.
- Halbwachs, M. *The collective memory*. New York 1980.
- Husserl, E. *Experience and judgement*. Evanston 1948/1997.
- Ingold, T. 'The temporality of the landscape.' *World Archaeology* 25 (1993): 152-174.
- Jansen-Verbeke, M. 'Industrial heritage. A nexus for sustainable tourism development.' *Tourism Geographies* 1 (1999): 70-85.
- Kolen, J.C.A. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.
- Lowenthal, D. *Possessed by the past. The heritage crusade and the spoils of history*. New York 1996.
- Messing, F.A.M. *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg*. Leiden 1988.
- Nakazawa, H. *Japan's coalfields in context. The decline of coal industry, labour movements and mining municipalities in Japan* (Ongepubliceerd). Tokyo 2009.

- Nijhof, E. 'Snail and Snail Shell. Industrial Heritage and the Reconstruction of a Lost World.' In: D. Barker & D. Cranstone (Eds.). *The Archaeology of Industrialization*. Leeds 2004: 299-312.
- Nora, P. 'Entre Mémoire et histoire. La problématique des lieux.' In : P. Nora (Ed.). *Les lieux de mémoire. I. La République*. Parijs 1984: XVI-XLII.
- Philips, J.F.R. 'Op zoek naar wat eens een mijnstreek was...' In: R. Dieteren & J. Jansen (Eds.). *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Deel XXXVIII*. Maastricht 1993: 1-43.
- Robertson, I., T. Hall. 'Memory, Identity and the Memorialization of Conflict in the Scottish Highlands.' In: N. Moore & Y. Whelan (Eds.). *Heritage, Memory and the Politics of Identity*. Aldershot 2007: 19-36.
- Schama, S. *Landscape and Memory*. New York 1995.
- Shackel, P. A. 'Labor's Heritage. Remembering the American Industrial Landscape.' *Historical Archaeology* 38 (2004): 44-58.
- Thomas, M. *The Death of an Industry*. Singapore 2004.
- Till, K.E. *The New Berlin. Memory, Politics, Place*. Minneapolis 2005.
- Tomasi di Lampedusa, G. *Il Gattopardo*. Milaan 1958.
- Vanvaeck, M. (red.). 'Mijnergoed in Limburg. Putten uit een eeuw steenkool.' Uitgave van het kunst- en erfgoedtijdschrift *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*. Gent 2009.
- Winter, J., Sivan, E. *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge 1999.
- Wylie, J. *Landscape*. Londen 2007.

Steenkuilen en Pannebakkerijen

Een Woerdens industrielandschap

Karin Stadhouders

Inleiding

Net ten westen van de oude veste van Woerden, ingeklemd tussen woonwijken en een bedrijventerrein, ligt langs de Oude Rijn een qua schaal en ouderdom gevarieerd stedelijk landschap (afbeelding 1 en 2). Op de noordoever, tussen de rivier en woonwijken uit de jaren zestig van de twintigste eeuw, bevindt zich een schijnbaar ongeordend samenstel van woonhuizen en bedrijfspanden uit verschillende periodes: rijtjes kleine arbeiderswoningen afgewisseld met grotere huizen, hier en daar een kleinschalig appartementsgebouw, bedrijfspanden in alle soorten en maten,



Afbeelding 1. Oude Rijn vanaf de Rozenbrug: links de Rijnkade, rechts achterkant van de Leidsestraatweg (foto: Karin Stadhouders).



Afbeelding 2. Zicht vanaf het Jaagpad: dakpannenfabriek Lafarge (voormalige Wodast) met op de achtergrond veevoederbedrijf Blok (foto: Karin Stadhouders).

zoals een oude wasserij, voormalige kaaspakhuizen, een graanpakhuis, schuren en loodsen, garagebedrijven en een voor deze stedelijke omgeving verrassend groot fabriekscomplex van een dakpannenfabriek. Op de zuidoever staan kleine woningen aan een oude kade; even verderop voert een jaagpad langs een prestigieus wooncomplex in, opgetrokken in stedelijke neostijl. Het is nog in ontwikkeling. Daarachter weer torenen de hoge silo's van een veevoederbedrijf.

De schijnbare wirwar van functies en gebouwen in dit stedelijk woonwerklandschap maakt nieuwsgierig. Deze oude Woerdense voorstad met toponiemen als 'Steenkuilen' en 'Pannebakkerijen', was eeuwenlang wijd en zijd bekend om zijn kleinijverheid, maar afgezien van het imposante fabriekscomplex van de nog werkende dakpannenfabriek, lijken de sporen van dit steenbakkerijverleden in het huidige landschap schaars.¹

Het vertrekpunt van deze biografie van de Woerdense Steenkuilen en Pannebakkerijen is het stedelijk en industrieel landschap zoals zich dat nu voordoet aan een, bij wijze van spreken, willekeurige wandelaar. In historisch opzicht is het een zeer gelaagd landschap. Het nabijgelegen Woerdens castellum maakte deel uit van de Romeinse limes en aangenomen mag worden dat de stroomruggen van de Oude Rijn reeds ver voor die tijd bewoonbaar waren. Maar de rivier is ook

¹ In dit artikel wordt met 'steenbakkerij' de grofkeramische nijverheid in zijn geheel aangeduid. Bakstenen, dakpannen en andere soorten grofkeramiek werden op vergelijkbare wijze geproduceerd; bakstenen en dakpannen vaak op hetzelfde bedrijf.

onverbrekelijk verbonden met het hoofdthema van deze biografie: het verhaal van de Woerdense steenbakkerij, het verhaal van klei en turf, van sloten en bruggetjes, van tasvelden en steenovens.

De invalshoek van het fysieke landschap onthult echter maar een deel van de geschiedenis, die pas echt tot leven komt door de aanwezigheid van mensen in voortdurende wisselwerking met hun leefwereld, zoals onder anderen Jan Kolen op inspirerende wijze laat zien in zijn proefschrift.² Vandaar dat deze biografie ook het verhaal vertelt van eeuwenlang leven en werken in de Steenkuilen en Pannebakkerijen. Kennis, benaderingswijzen en bronnen uit verschillende vakgebieden liggen hieraan ten grondslag, variërend van geografische en historische disciplines tot historische antropologie. Tegelijkertijd bleek de eigen, visuele ervaring van dit herinneringslandschap onmisbaar om verbanden tussen die verschillende dimensies te kunnen leggen.

Spoorzoeken naar het steenbakkerijverleden is in Woerden niet vanzelfsprekend. Dit stuk geschiedenis heeft tot nu toe maar weinig lokale waardering onderzocht, in tegenstelling tot het Romeinse en het vestingverleden van de stad, die met trots als beelddraggers van historisch Woerden worden ingezet. Zelfs het imago van Woerden als kaasstad is inmiddels een nieuw leven begonnen met de promotie van streekproducten. De bakstenen en dakpannen echter lijken vergeten.

De Oude Rijn: grondstofleverancier en vaarwater

De Oude Rijn vormt een lange lijn in het landschap, zowel in ruimte als in tijd. Het ontstaan en de geschiedenis van Woerden zijn nauw verbonden met de rivier. Die verbondenheid betreft niet alleen de vroegste bewoning en de functie als grensfort in de Romeinse limes, maar ook de bouw van de vesting in later tijd en de ontwikkeling van lokale economische activiteiten. Voor de steenbakkerij vervulde de Oude Rijn een dubbelrol. Enerzijds was de rivier de 'grondstofleverancier', aan de andere kant vormde ze de transportverbinding naar de benodigde brandstofvoorraden en afzetmarkten.

De genese van het Oude Rijnlandschap

Het Oude Rijngebied maakt deel uit van een uitgebreid riviersysteem dat zich tijdens het holoceen heeft ontwikkeld. De meanderende rivieren veranderden voortdurend hun loop, waarbij oude rivierlopen dikwijls werden overspoeld door nieuwe afzettingen. Wanneer de waterafvoer groot was, traden de rivieren makkelijk buiten hun oevers waardoor grote gebieden onder water kwamen te staan. Dichtbij de rivierbedding, waar het water snel stroomde, bleef zavel achter: het zwaardere, meer zandige materiaal. De afzettingen verder weg van de rivier bestonden uit fijne, lichtere kleideeltjes, waardoor zich in de komgebieden een bodem

2 O.m. M. Hidding, J. Kolen en Th. Spek, 'De biografie van het landschap. Ontwerp voor een interdisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed.' In: J.H.F. Bloemers, M.H. Wijnen en R. During (red.). *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling; de conceptuele grondslagen*. Den Haag 2001: 7-109; J.C.A. Kolen. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.

van vette klei vormde. Op den duur kwamen langs de rivier brede stroomruggen te liggen, bestaande uit zavel. Doordat die oeverwallen veel minder inklonken dan de aangrenzende veengebieden, ontstonden ruggen in het landschap. Deze lagen zo'n een tot twee meter hoger dan de komgebieden die op hun beurt weer overgingen in uitgestrekte veenmoerassen. Het Utrechtse en het Linschotense stroomstelsel werden zo in de loop van millennia gevormd. De huidige Oude Rijn ontwikkelde zich vanaf ongeveer 3000 v.Chr. als hoofdstroom; iets zuidelijker meanderde het Linschotense stelsel.³

Op de stroomruggen die betrekkelijk hoog lagen in het moerassige, groten-deels onbegaanbare omringende landschap ontstonden sinds de bronstijd de eerste nederzettingen en wegen. Zeker is dat de stroomruggen van de Oude Rijn, als onderdeel van de Romeinse limes, intensief werden bewoond in de periode tussen 50 en 400 n.Chr. Uit die periode dateert ook het Romeinse grensfort Laurum, waarvan resten zijn gevonden in het huidige Woerden. Voor de bewonings- en gebruiksgeschiedenis in de eeuwen daarna bestaat weinig evidentie. Pas rond het jaar 1000 duikt Woerden weer op in bronnen; toen werd een begin gemaakt met de ontginning van het gebied. Vanaf de twaalfde eeuw werd het achterland van de stroomruggen systematisch ontgonnen. Ten behoeve van de ontwatering werden weteringen en veel sloten gegraven. Na de stormvloed van 1173 werd de Oude Rijn aan de noord- en zuidzijde geheel bedijkt, waarna grote overstromingen voortaan tot het verleden behoorden. Ten noorden van de rivier lag de lage Rijndijk, aan de zuidzijde de hoge Rijndijk; beide dijken ontwikkelden zich tot verkeersroutes over land. In de loop van de volgende eeuwen werd, onder meer door de aanleg van nieuwe waterwegen, de water-afvoerende functie van de Oude Rijn steeds minder van belang.

De oeverwallen van de Oude Rijn werden vooral gebruikt voor akkerbouw en fruitteelt; de zware klei in komgebieden was alleen geschikt als weiland. Op de oeverwallen ontstonden langs de beide Rijndijken bebouwingslinten die tot op de dag van vandaag karakteristiek zijn voor het Oude Rijnlandschap.⁴

De kleiwinning en het landschap

Niet alleen het agrarisch grondgebruik is bepalend geweest voor de vorming van het landschap langs de Oude Rijn. De zandige klei van de oeverwallen en de zware klei daarachter werden al vroeg ontdekt als goed bruikbaar voor de productie van baksteen en dakpannen. De kleiwinning die eeuwenlang en op steeds grotere schaal langs de Oude Rijn plaatsvond, heeft grote invloed gehad op de mogelijk-

3 A.A. Brombacher en W. Hoogendoorn. *Aardkundige waarden in de provincie Utrecht*. Utrecht 2000: 51-62; R. Blijdenstijn. *Tastbare Tijd. Cultuurhistorische Atlas van de provincie Utrecht*. Utrecht 2005: 13, 147-148; A. Haartsen. *Het land van Woerden*. Woerden 2003: 27.

4 Blijdenstijn, *Tastbare tijd*:149-161; Z. van Doorn. 'De geschiedenis van het aftichelen van kleiland langs de Oude Rijn en de invloed op de landbouw en het landschap'. In: *Landbouwkundig Tijdschrift* 76/4 (1964):140-148; J. van Es en S. van Ginkel. *Woerden, geschiedenis en architectuur*. Utrecht 2002: 12-13; Haartsen. *Land van Woerden*: 94-95.



Afbeelding 3. Detail Topografische Militaire Kaart ca. 1850. De grijze gespikkelde gebieden zijn beboste voormalige kleilanden (bron: Kadaster).

heden van grondgebruik en daarmee op de agrarische ontwikkeling van dit gebied. Tegelijkertijd probeerden overheden al vroeg om de kleiwinning te reguleren om de belangen van diezelfde landbouw te beschermen.

Vanaf de veertiende eeuw, misschien zelfs vroeger, werd rond Woerden klei gewonnen. In die begintijd vond de kleiwinning nog plaats in directe omgeving van de steenbakkerijen op de Hoflanden, Honthorst en Bulwijk. De naam Steenkuilen voor het gebied net buiten de Woerdense vesting, verwees naar wat vermoedelijk een van de eerste klei-afgravingen is geweest ten behoeve van de Woerdense steenbakkerij. De zavel van de oeverwallen en de daarachter gelegen komklei bleken zeer geschikt voor de kleinijverheid.⁵

In later eeuwen moesten de kleiwingebieden steeds verder worden gezocht. Al rond 1700 werd voor de klei vaak ver naar het westen, richting Bodegraven, en naar het oosten, richting Vleuten, gevaren. In de negentiende en twintigste eeuw werd ook veel klei gewonnen langs de Linschoten, in het gebied tussen Montfoort en Linschoten. De kleilanden lagen bijna allemaal binnendijks. De klei werd naar Woerden getransporteerd door de zogenaamde vletschuiten. Om de kleilanden hiervoor toegankelijk te maken werden talloze openingen in de dijken gemaakt en landinwaarts vletsloten gegraven. Het Woerdens Grootwaterschap en de hoogheemraadschappen, belast met het toezicht op de waterkerende functie van de Rijndijken, waren kwistig met het geven van toestemming voor deze ingrepen en tamelijk laconiek in de handhaving van de geboden tot herstelwerk; naar verondersteld vanwege het economisch belang van de kleinijverheid. Het feit dat de watervoerende functie van de Oude Rijn - en daarmee ook het overstromingsrisico - in de loop van de tijd minder belangrijk werd, speelde ongetwijfeld ook mee. De gaten en bruggen in de dijken zijn in de loop van de tijd weer gedicht en verdwenen. In het hedendaagse Oude Rijnlandschap zijn nog wel vele oude vletsloten te herkennen.

5 Blijdenstijn, *Tastbare tijd*: 164; Z. van Doorn. *Over de baksteenindustrie en het kleivletten in de Rijnstreek en de invloed op het landbouwkundig grondgebruik*. 1960: z.p.; Haartsen, Land van Woerden: 94-95.

Het *aftichelen* van kleiland ging door de eeuwen heen gepaard met pogingen tot regulering van de zijde van de waterschappen en de staten, die wilden voorkomen dat op grote schaal onland, onbruikbaar land, zou ontstaan. Voordat de klei kon worden gewonnen moest eerst de humeuze bovenlaag van het land worden afgegraven. Het was de bedoeling dat deze later werd teruggelegd om het land weer voor de landbouw te kunnen gebruiken. Ook dit onderdeel van de kleiwinning leidde tot overheidsbemoeienis: de oudst bekende regeling met betrekking tot de ‘toemaak’ van het kleiland dateert al uit het begin van de vijftiende eeuw.

Uit verschillende bronnen blijkt overigens dat met die toemaak nogal eens de hand werd gelicht. Veel kleilanden werden bovendien zodanig diep afgegraven dat ze zelfs als weiland niet meer te gebruiken waren; deze afgetichelde gronden werden in de achttiende eeuw op grote schaal beplant met griend, hakhout of bos, die brandstof leverden voor de steenbakkerij (afbeelding 3). Hier en daar ontstonden diepe waterplassen. Aan het einde van de achttiende eeuw was zo een groot deel van de kleigronden langs de Oude Rijn onttrokken aan het agrarisch gebruik en verkocht of verpacht aan steen- en pannenbakkers.⁶ Hierin kwam in de loop van de negentiende eeuw weer verandering, toen door de daling van de grondwaterstand en als gevolg van de agrarische conjunctuur herontginning van deze gronden economisch interessant werd. Midden negentiende eeuw waren nog veel gronden bebost, begin twintigste eeuw was bijna alle grond weer in gebruik genomen voor weidegang en tuinbouw. Op enkele plaatsen zijn de bossen en waterplassen als gevolg van de kleiwinning gebleven; een mooi voorbeeld is landgoed Vijverbos in Harmelen.⁷

De Oude Rijn als vaarwater

Al in de Romeinse periode profiteerde Woerden van de gunstige ligging aan de Oude Rijn. Over het vroegmiddeleeuwse Woerden is weinig bekend⁸, maar in elk geval nam vanaf de twaalfde eeuw, de periode van grootschalige ontginningen, het scheepvaartverkeer over de Oude Rijn weer toe. Ook verbeterde de bereikbaarheid over water door de aanleg van de weteringen die gegraven werden voor de ontwatering van het achterland. Zo werd in de veertiende eeuw de Oude Grecht gegraven, die een belangrijke rol ging vervullen in het handelsverkeer met Amsterdam. Woerden kwam op een knooppunt van vaarwegen te liggen; de binnenvaart werd dan ook een van de pijlers van de stedelijke economie. Ook voor de aanvoer van

6 Van Doorn. *Over de baksteenindustrie*; Van Doorn. ‘De geschiedenis van het aftichelen van kleiland’; Haartsen. *Land van Woerden*: 94-95; K. Herour en P. Herour, *Economische activiteit en ruimtegebruik. Een onderzoek naar enkele hoofdvormen van economische activiteit in relatie tot de stedelijke ruimte in Woerden in de periode 1865-1930*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1984: 22-32; Blijdenstijn. *Tastbare tijd*: 161, 164; R. van der Laarse. *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad. Woerden 1780-1930*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1989: 37-39. Van der Laarse doet de suggestie dat het toponiem Barwoutswaarder van de in 1964 met Woerden heringedeelde gemeente duidt op ‘beboste waard’, verwijzend naar bebossing na kleiwinning.

7 Van Doorn. *Over de baksteenindustrie*: 25; Van Doorn. ‘De geschiedenis van het aftichelen van kleiland’; Haartsen, *Land van Woerden*: 95.

8 Onzeker is of Woerden in deze periode continu bewoond is geweest, zie o.m. Van Es en Van Ginkel. *Woerden, geschiedenis en architectuur*: 16.

brandstof en van grondstof voor de lokale klei-industrie was de bereikbaarheid over water cruciaal. Dat werd nog sterker toen de kleivoorraden in de onmiddellijke omgeving van de stad uitgeput raakten en de grondstof van steeds verder moest worden aangevoerd.⁹

In de zeventiende eeuw werd de Oude Rijn in gebruik genomen als trekvaart. Nadat een eerder plan om een nieuwe trekvaart tussen Utrecht en Leiden te graven schipbreuk leed, werd na lang bestuurlijk touwtrekken tussen de Utrechtse en Hollandse staten en de steden Utrecht, Woerden en Leiden, in 1664 besloten de Oude Rijn hiervoor geschikt te maken. De Oude Rijn werd op een aantal plaatsen gekanaliseerd en verdiept. Langs de rivier werd een jaagpad aangelegd, dat eigendom werd van de Utrecht, Woerden en Leiden. Dit jaagpad, hoewel in eerste instantie aangelegd voor trekschuiten die personen vervoerden, werd ook intensief benut om de vletschuiten voort te bewegen, die eeuwenlang werden gebruikt om afgetichelde klei te vervoeren naar de steen- en pannebakkerijen. De negatieve exploitatie van het jaagpad en van het onderhoud van de voor verzanding gevoelige Oude Rijn, leidde eind negentiende eeuw tot nieuwe discussies tussen de stads- en provinciebesturen, waarna de provincies de verantwoordelijkheid voor vaarwater en jaagpad overnamen. Het lijkt erop dat het Utrechts provinciebestuur het niet zo nauw nam met deze nieuwe taak, want in 1917 werd geconstateerd dat het Utrechtse deel van de Oude Rijn nog steeds in ‘desolate staat’ verkeerde.¹⁰ Gesuggereerd is wel dat de achteruitgang van de Oude Rijn een factor is geweest in de neergaande ontwikkeling van de klei-industrie.¹¹

De steenbakkerij te Woerden¹²

Ontwikkeling met ups en downs

De geschiedenis van de Woerdense steenbakkerij gaat ver terug. In de dertiende eeuw werd in dit gebied al steen gebakken, waarschijnlijk net als elders met behulp van meilers, kleine veldovens die tijdelijk in directe nabijheid van een bouwplaats werden opgericht. Voor de periode vanaf de veertiende eeuw duikt regelmatig evidentie op van meer gestructureerde kleinijverheid. In 1372 verleende de Hollandse graaf Woerden stadsrechten. Door lokale steenbakkers werden in de jaren 1370 grote hoeveelheden stenen gebakken ten behoeve van de vestingwerken die dienden ter versterking van Woerdens strategische positie als Hollandse wig in Utrechts gebied. Vanaf deze periode beschikte het stadsbestuur ook over een ‘stadssteenplaats’ op de plek die later de Steenkuilen zou gaan heten; deze oven werd tot in de zeventiende eeuw door het stadsbestuur verhuurd aan steenbakkers.

9 J. van Es. *Woerden in bedrijf*. Alphen aan de Rijn 1990: 24-25; C.J.A. van Helvoort. *De Oude Rijn als vaarwater*. Woerden 1917.

10 Van Es. *Woerden in bedrijf*: 26; Van Helvoort. *De Oude Rijn als vaarwater*.

11 Herour en Herour. *Economische activiteit en ruimtegebruik*: 33-35; C. Dekker, P.H. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter. *Geschiedenis van de Provincie Utrecht*. deel 3. Utrecht 1997: 51-52.

12 Hierin zijn inbegrepen de voormalige gemeenten Barwoutswaarder en Rietveld, die in 1964 met Woerden werden heringedeeld. De fabrieken in Barwoutswaarder en Rietveld maakten deel uit van de steen- en pannebakkerszone die vanuit de vestingstad steeds verder naar het westen opshoof.

In de zestiende en zeventiende eeuw groeide de vraag naar baksteen en dakpannen explosief. De groei van de Hollandse steden ging gepaard met een evenredige stijging van bouwactiviteiten en deze tendens werd nog versterkt door stedelijke bouwvoorschriften die het gebruik van hout en riet verboden wegens brandgevaar. De steen- en pannenbakkerijen in Woerden voorzagen niet alleen de stad zelf van de nodige bouwmaterialen, maar richtten zich ook op export.

Kennelijk stonden er aanvankelijk ook binnen de vesting van Woerden steenovens, want in 1606 had de vroedschap reden te bepalen dat de steenbakkerijen op enige afstand van de stad gevestigd moesten worden. In de loop van de eeuwen zou de kleinijverheid zich vanuit de oude locatie op de Steenkuilen uitbreiden in westelijke richting langs beide zijden van de Oude Rijn. In de zeventiende en achttiende eeuw ontstond daar een omvangrijke poortერი, die - zij het niet in bruikbare detaillering - op kaarten uit die periode al duidelijk is te zien.

Olivier Groeneijk, voormalig Woerdenaar en steenbakker, beschreef deze voorstad in 1819 en duidde daarbij op de economische monocultuur die inmiddels in Woerden was ontstaan:

*“Buiten de zogenaamde Rietvelder of de Leidsche Poort, heeft men een uitgestrekte voorstad, in dewelke men de alom bekende Woerdensche steen, pannen en tegelbakkerijen aantreft; en in welke bakkerijen een groot aantal van huisgezinnen haar bestaan vinden. Deze fabrieken maken de voornaamste tak van handel en welvaart van Woerdens in en opgezetenen uit. In vroegere tijden vondt men in de gemelde voorstad ene tabaksplanterij naderhand een fabriek van zogenaamde Berlijns blaauw, doch beide zijn almede in verval geraakt, en bestaan tegenwoordig niet meer.”*¹³

Hoewel de vraag naar bakstenen en dakpannen tot in de twintigste eeuw een stijgende lijn vertoonde, was voortdurend sprake van schommelingen. De kleinijverheid was sterk conjunctuurgevoelig, omdat de vraag altijd nauw samenhang met bouwactiviteiten in tijden van economische voorspoed. Woerdens positie als vestingstad vormde enerzijds een stimulans voor economische ontwikkeling en bouwactiviteiten, maar bracht anderzijds een permanente dreiging met zich mee. In de loop van de eeuwen werden in en rond Woerden vele twisten uitgevochten, die voor de lokale handel en nijverheid meestal stagnatie of achteruitgang tot gevolg hadden. Het dramatisch verlopen laatste deel van de zeventiende eeuw met als climax het ‘rampjaar 1672’ is een treffende illustratie: de voorstad ten westen van Woerden, inclusief de steenplaatsen, werd door de Franse soldaten grotendeels platgebrand. De beperkte gegevens uit de zeventiende en achttiende eeuw laten zien dat het aantal steenbakkerijen voortdurend schommelde; waarschijnlijk werden in periodes van laagconjunctuur ovens tijdelijk buiten gebruik gesteld in afwachting van betere tijden. Ook vonden verschuivingen in de productie plaats van baksteen naar dakpannen en omgekeerd, afhankelijk van de afzetmogelijkheden.¹⁴

13 O. Groeneijk. *Beknopte beschrijving der stad Woerden door Olivier Groeneijk*. Zierikzee 1818: 6-7.

14 O.m. Van Es en Van Ginkel. *Woerden, geschiedenis en architectuur*: 27-29; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 37-39.

Al in de zeventiende eeuw vormden overproductie en concurrentie van buitenaf bedreigingen voor de kleinijverheid in Woerden. In 1687 sloegen lokale producenten de handen ineen: een van de doelen van het in dat jaar opgerichte gilde van steen-, pannen- en tichelbakkers was het reguleren van de productie en onderlinge concurrentie. Ook in later eeuwen deden de Woerdense fabrikanten - overigens weinig succesvolle - pogingen om tot prijs- en productieafspraken te komen.

De economische malaise tijdens de Franse tijd raakte ook de kleinijverheid. Waren er eind achttiende eeuw nog drieëntwintig steen- en pannenbakkerijen in Woerden, in 1816 was het aantal gedaald tot negen. Na een langzaam herstel begon rond 1850 de laatste bloeitijd van de Woerdense steenbakkerij, als gevolg van de sterk toenemende vraag door de grootschalige aanleg van openbare werken, de groei van bedrijvigheid en woningbouw. Ook de vaststelling van de Vestingwet in 1874, die nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen mogelijk maakte, was een stimulans voor bouwactiviteiten. In 1888 telde Woerden dertien steen- en dakpannenfabrieken. In het laatste kwart van de negentiende eeuw zette echter de neergang definitief in. Werkte in 1850 nog de helft van de bevolking in de klei-industrie, in 1899 was dit nog maar negen procent en in 1930 zes procent.¹⁵

De concurrentie van steenfabrieken uit vooral het Grote Rivierengebied en van de Limburgse pannenbakkerijen was een belangrijke factor in de neergang van de Hollandse kleinijverheid. De groeiende populariteit van de grotere waalsteen gaf problemen voor de Rijnsteenfabrieken. De klei in het Rijngebied leende zich minder voor dit formaat en daarnaast kon een overstap op waalsteenformaat niet zonder allerlei technische wijzigingen.¹⁶ Ongetwijfeld speelde de wet van de remmende voorsprong: terwijl relatieve nieuwkomers zich snel aanpasten aan moderne eisen en mogelijkheden, konden de Woerdense steenfabrikanten nog een tijdje teren op hun oude posities. Zolang zij het met hun traditionele kleinschalige kleinijverheid nog enigszins konden bolwerken, drong de noodzaak tot vernieuwing zich niet direct op. De slag naar omvorming, schaalvergroting en de daarbij behorende investeringen in technische vernieuwing bleek voor de meeste van deze kleine bedrijven een brug te ver. Daarnaast moest de klei van steeds verder worden gehaald, wat uiteraard hoge kosten met zich meebracht. Hetzelfde gold voor de aanvoer van brandstof, want nadat de turfwinning in het westelijk weidegebied was beëindigd, moest deze nu worden aangevoerd uit Drenthe en Friesland. De steeds slechtere bevaarbaarheid van de Oude Rijn heeft waarschijnlijk ook een rol gespeeld, in combinatie met de opkomst van stoomvaart. De transportmogelijkheden werden hierdoor beperkt tot kleinschalig vervoer. Daarentegen hadden de fabrikanten in de nieuwe gebieden de voordelen van omvangrijke geschikte kleilanden in de na-

15 Van Es. *Woerden in bedrijf*: 41; Dekker, Maarschalkerweerd en Van Winter. *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, deel 3: 246; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 117-118.

16 O.m. G.B.H. Janssen. *Baksteenfabricage in Nederland 1850-1920*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen. Zutphen 1987: 17-19. De grotere en daardoor efficiëntere waalstenen werden steeds vaker als standaard voorgeschreven door overheden en toegepast door architecten en bouwers.

bije omgeving en een goede bevaarbaarheid van de waterwegen. Ook waren in Gelderland en Brabant meer goedkope arbeidskrachten voorhanden.¹⁷

Maar weinig Woerdense steenfabrieken maakten de overgang naar de twintigste eeuw mee; omstreeks 1900 telde Woerden nog enkele traditionele steenbakkerijen met zo'n vijftientig personeelsleden. Begin twintigste eeuw maakte steenfabrikant C.J. Hendricks een ambitieuze nieuwe start op de oude steenplaats Bulwijck, die hij kocht van de familie Brunt en waarvoor hij in de jaren twintig fors investeerde in een moderne Waalsteenoven. Na de Tweede Wereldoorlog bleek een renderende bedrijfsvoering niet meer haalbaar, waarna ook deze fabriek sloot.

Het fabrikantengeslacht Brunt, al sinds de zeventiende eeuw eigenaar van steenbakkerijen, slaagde er uiteindelijk als enige in de ontwikkelingen te doorstaan door een beleid van aankoop en concentratie, dat voldoende draagkracht gaf voor schaalvergroting en vernieuwing. Uit een aantal traditionele bedrijven werd een grote fabriek met meer dan honderd werknemers gevormd, onder de naam De Dam. Hieruit ontstond de Wodast, de laatste dakpannenfabriek van Woerden, tegenwoordig onderdeel van het internationale concern Lafarge.¹⁸

Productieproces en techniek van de steenbakkerij

De ovens, technische hulpmiddelen en werkprocessen in de steenbakkerij veranderden in de loop van vele eeuwen nauwelijks. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw, toen op beperkte schaal mechanisering werd ingevoerd en nieuwe ovens werden ontwikkeld, verloor de bedrijfstak iets van zijn archaïsche karakter, al bleef handwerk tot ver in de twintigste eeuw onmisbaar. De steen- en dakpanfabricage was vanouds een kleinschalige bedrijfstak, waar per bedrijf vaak niet meer dan tien tot twintig arbeiders werkten. Dit veranderde pas in de tweede helft van de negentiende eeuw toen mechanisatie en groeiende vraag tot schaalvergroting leidden. De meeste bedrijven in Woerden gingen echter niet ver mee in deze ontwikkeling.¹⁹

Seizoenswerk

De werkprocessen in de kleinijverheid waren nauw verbonden met het weer en de seizoenen. Bij vorst kon de klei niet worden verwerkt en het drogen van gevormde bakstenen en dakpannen was een kwetsbaar proces waarbij regen en vorst funest konden zijn. Het bakseizoen, de *campagne*, liep daarom van april tot september

17 Van Es. *Woerden in bedrijf*: 42; Dekker, Maarschalkerweerd en Van Winter. *Geschiedenis*: 248; Herour en Herour. *Ekonomische activiteit en ruimtegebruik*: 33-35; Janssen, *Baksteenfabricage in Nederland*: 30-39; E. Kruse, *Geboren tussen pannen en stenen. Een demografische studie naar arbeiders in de pan- en steenindustrie in Woerden*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden 1997: 10-12; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 117-123.

18 D. Beijer. *Wat Woerden was, wat Woerden is, wat Woerden biedt*. Woerden 1935: 49-51; Van Es. *Woerden in bedrijf*: 42; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 235-239; brief M.C. Hendricks, Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard (RHC Rijnstreek), Woerden/Economie I en II; artikelen uit: *Het Weekblad* 3 november 1928, *Utrechts Nieuwsblad* 19 februari 1988, RHC Rijnstreek, Woerden/Economie I en II.

19 O.m. Janssen. *Baksteenfabricage in Nederland*: 50-66 ; m.b.t. Woerden zie ook noten 16 en 17.

of oktober. Maar ook in die tijd van het jaar kon langdurig slecht weer een lelijke spaak in het wiel van de productie steken, waardoor productiehoeveelheden lastig te voorspellen waren.²⁰

De kleiwinning

De kleiwinning vond vooral plaats in de wintermaanden. Nadat de klei was afgegraven, zorgden kleivletters voor het transport.²¹ De kleivletters met hun platte schuiten waren in de wintermaanden een vertrouwd beeld op de Oude Rijn en de watergangen in de omgeving.

“Op Bulwijk werd er gevlet met ongeveer 5 vletten, bij de firma van Langen ook ongeveer met 5 en op de Wodast met 12 vletten, dan moest er ook nog gevlet worden voor het Misverstand (pannenfabriek in Barwoutswaarder ‘FS’), niet te vergeten ook nog het Blaauwe Hek en voor Van Wijk, dus er was een druk verkeer op de Rijn wat betreft de vletters met al hun scheepjes.”²²

Eeuwenlang verliep dat kleivletten op min of meer dezelfde, georganiseerde manier. De vletters voeren met tussenpozen ’s nachts of in de vroege ochtend weg met hun platte schuiten die nog tot midden twintigste eeuw met de hand werden voortbewogen, heen met een lange houten stok en terug aan een lijn. Aangekomen bij de vletlanden brachten de vletters de eerder afgegraven klei naar de boot, aanvankelijk met rugmanden, later met kruiwagens en nog later met kiepkarren op smalspoor. Daarna begon de terugreis. Op de fabriek zorgden de vletters zelf voor het lossen van de lading en reden zij de klei met kruiwagens de *kuil* op.

Het productieproces

Tot de campagne begon, lag de klei op de kuil te rotten; regen en vorst verbeterden de kwaliteit van de klei. Het productieproces verliep daarna in grote lijnen als volgt. De voorbereiding van de klei vond plaats door het *walken* op de walkplaats: op blote voeten en met toevoeging van water werd de klei gekneed – soms gebeurde dit door ossen. Daarna werden de stenen gevormd. Tot in de jaren zeventig van de negentiende eeuw gebeurde dit handmatig, daarna gingen de Woerdense fabrikanten over op stoomkracht voor het mengen en vormen van de klei. Met deze mechanisatie waren zij er vroeg bij, gedwongen door de toenemende concurrentie en de hoge loonkosten in het westen van het land. Na het vormen werden de stenen op de plaats *afgelegd* en enkele dagen daarna in lange hagen in de buitenlucht *opgezet* om verder te drogen. Ze werden tegen regen beschermd door rieten maten. Later gebeurde dit drogen vaker in overdekte loodsen, wat het proces minder weersafhankelijk maakte. Bij goed weer konden de *vormelingen* na ongeveer drie weken worden gebakken; ze werden daartoe in de oven opgestapeld, waarna die

20 Janssen. *Baksteenfabricage in Nederland*: 69-70.

21 Janssen. *Baksteenfabricage in Nederland*: 51-52.

22 Interviews en verhalen voormalig steen- en pannembakkers, RHC Rijnstreek, Woerden/Economie I en II: deze bevatten herinneringen van kleivletters aan de situatie in de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw. Verondersteld mag worden dat dit er eeuwenlang zo toeging.

werd opgestookt. De tijdsduur van het bakken varieerde van drie tot tien weken. Daarna werden de stenen op het tasveld gesorteerd, opgeslagen en getransporteerd. Het productieproces van bakstenen en dakpannen kwam sterk overeen, al is het bewerken en vormen van pannen moeilijker. Veel steenbakkerijen combineerden het bakken van stenen en pannen, om productietechnische of economische redenen.²³

Steenovens

De vroegste steenovens, ook wel *meilers* of *loegenovens* genoemd, bestonden uit gestapelde stenen dichtgesmeerd met leem. Dergelijke tijdelijke ovens werden meestal in de buurt van de bouwplaats neergezet. Waarschijnlijk stonden ook in Woerden dergelijke meilers.

Naarmate de steenbakkerij een meer permanent karakter kreeg, werd de overgang naar gemetselde *veldovens* lonend: rechthoekige bouwsels bestaande uit twee of drie zware stenen muren van een tot anderhalve meter dik. De korte kant werd geheel of gedeeltelijk opengehouden om te kunnen laden; tijdens het stoken werd die laadopening met bakstenen dichtgezet. Via de *monden*, boogvormige openingen in een van de zijmuren waarop de stroken brandstof tussen de stenen aansloten, werd het vuur gevoed. De ovens werden dikwijls met een houten kap bedekt tegen neerslag. Tot in de twintigste eeuw stonden in Woerden veel van deze veldovens (afbeelding 4). Bakstenen en dakpannen werden dikwijls samen gebakken, waarbij de opgestapelde stenen de pannen steunden.²⁴

De uitvinding van de ringoven eind negentiende eeuw was een belangrijke technische verbetering. Terwijl de oude ovens steeds op- en afgestookt moesten worden, brandden deze ovens permanent. De verbrandingsgassen werden langs de ovenkamers gevoerd, waarin ladingen stenen in verschillende fasen van het productieproces stonden. Hierdoor werd een continu bakproces mogelijk en werd enorm bespaard op brandstof. Ringovens vergden wel een veel grotere investering en daarmee ook bedrijfsomvang. De ringoven werd later verder ontwikkeld, onder andere tot de overslaande vlamoven die door zijn hogere temperatuur ook heel geschikt was voor straatklinkers.²⁵

Ringovens vonden in Nederland maar langzaam ingang. In Woerden werden in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw twee overslaande vlamovens gebouwd: door Hendricks op het vernieuwde Bulwijck en door de firma Brunt op de Woerdense Dakpannen en Steenfabriek, later Wodast genaamd.²⁶

23 J. Hollestelle. *De steenbakkerij in de Nederlanden 1850-1920*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Herdr. Arnhem 1976: 26-28; Janssen. *Baksteenfabricage in Nederland*: 50-66; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 235-239; fotoalbum Kees Mooij, RHC Rijnstreek.

24 Hollestelle. *De steenbakkerij in de Nederlanden*: 28-40; Janssen. *Baksteenfabricage in Nederland*: 109-121.

25 Janssen. *Baksteenfabricage in Nederland*: 109-141; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 235-239.

26 Beijer. *Wat Woerden was*; 49-51; brief M.C. Hendricks, RHC Rijnstreek. Woerden/Economie I en II; fotoalbum Kees Mooij, RHC Rijnstreek.



Afbeelding 4. Arbeiders van steenfabriek Van Lange gefotografeerd in de veldoven, ca. 1920 (bron: RHC Rijnstreek).

Steenkuilen en Pannebakkerijen: schets van een industrielandchap

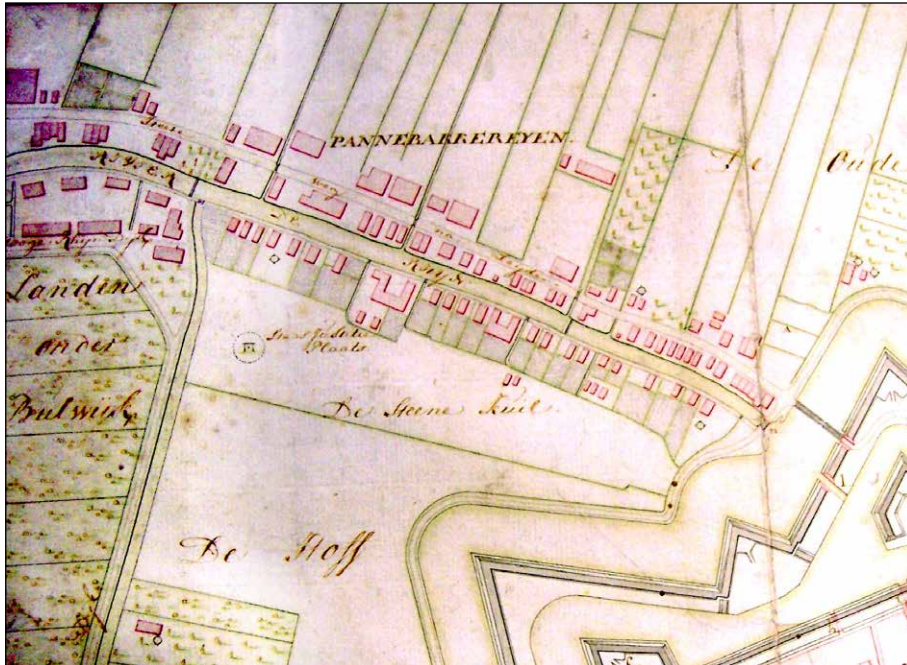
Het fysieke landschap

In 1819 maakte Olivier Groeneijk gewag van ‘een uitgestrekte voorstad, in dewelke men de alom bekende steen, pannen en tegelbakkerijen aantreft’.²⁷ Deze voorstad had zich vanaf de veertiende eeuw ten noorden en zuiden van de rivier steeds verder in westelijke richting uitgebreid. Rond 1850 woonden er ongeveer driehonderd gezinnen, bijna evenveel als binnen de veste.²⁸

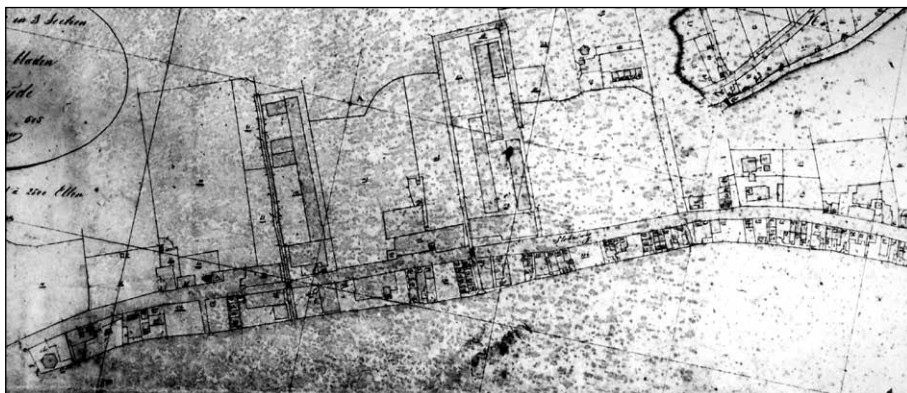
Op kaarten van Woerden vanaf de zestiende eeuw is de bebouwing langs de oevers van de Oude Rijn zichtbaar; de vroegste kaarten geven echter weinig exacte informatie, omdat ze werden gemaakt om Woerden als vestingstad weer te geven. De kaart ‘Woerden en onderhorige forten’ uit 1777 is de oudst bekende waarop de naam Panne(n)bakkerijen vermeld staat en waarop de bebouwing aan de noord- en zuidoever van de rivier tamelijk nauwkeurig is ingetekend (afbeelding 5). Een kadastraal verzamelplan uit 1832 bestrijkt een wat groter deel van de steenbakkerijzone. De uitgewerkte kadastrale kaart uit dat jaar toont het steenbakkerijlandschap zeer gedetailleerd (afbeelding 6).

27 Groeneijk. *Beknopte beschrijving der stad Woerden*: 6-7.

28 O.m. Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 47-52.



Afbeelding 5. Detail Plan Woerden en onderhorige forten, 1777 (bron: RHC Rijnstreek).



Afbeelding 6. Detail kadastrale kaart 1832. Pannebakkerijen met twee steenfabrieken en blokjes arbeiderswoningen, dwars op de Oude Rijn (bron: RHC Rijnstreek. Detailfoto kaart).

De beschikbare literatuur en beschrijvingen, oude kaarten en foto's geven voldoende informatie om een beeld te schetsen van de ruimtelijke inrichting van de voorstad in de negentiende en begin twintigste eeuw. Dit beeld is waarschijnlijk ook representatief voor de periode daarvoor. De werkprocessen op de steenplaatsen en de inrichting ervan bleven immers, zoals elders, eeuwenlang vrijwel onveranderd.²⁹

29 Een nauwkeurige reconstructie van de ruimtelijke inrichting van de Woerdense voorstad is pas vanaf circa 1900 te maken, wanneer meer gedetailleerde informatie uit onder meer hinderwet- en bouwprocedures beschikbaar is (respectievelijk vanaf 1875 en 1905).



Afbeelding 7. Ingekleurde Ansichtkaart, ca. 1910-1920. Links steenfabriek Bulwijck, rechts steenfabriek van Van Lange (bron: RHC Rijnstreek).

Langs de noordkant van de Oude Rijn in de Oudelandse Polder bevond zich de 'Pannebakkerijen' - in 1932 hernoemd tot Leidsestraatweg - vanaf de Rozenbrug tot aan de Blokhuisbrug. Aan de zuidzijde liep het Jaagpad; het gedeelte tussen de Rozenburg en de laatste *kwakel* (de huidige Kwakelbrug) werd in 1936 omgedoopt tot Rijnkade. Daarachter lag de Steenkuilen, het afgevlette kleiland waar ooit de stadsoven had gestaan. Voorbij de Kromwijkerwetering liep het Jaagpad langs de Landen van Bulwijck (afbeelding 7). De noord- en zuidkant van de rivier waren verbonden door *kwakels*, houten bruggen die zo hoog waren dat vletschuiten en andere vaartuigen eronderdoor konden varen. Na de opkomst van de stoomvaart eind negentiende eeuw werden deze kwakels vervangen door draai- en klapbruggen.³⁰ Op de Pannebakkerijen en het Jaagpad lagen boogbruggetjes over de vletsloten (afbeelding 8).

*"Nauwelijks heeft men den eigenlijken kom der stad verlaten, den westelijken kant op, of de smalle straatweg wordt ter weerszijden geflankeerd door de eene steenfabriek na de andere. 't Zijn steen- of pannenbakkerijen, dadelijk herkenbaar aan de eigenaardige kolossen der zwaar- en hoog-gemetselde veldovens..."*³¹

Hoewel de steen- en pannenbakkerij allang over haar hoogtepunt heen was, domineerden in het jaar van deze beschrijving, 1921, de massief ogende veldovens nog steeds het straatbeeld; langs de Pannenbakkerijen en ook aan de zuidkant van de rivier, op de Steenkuilen en op Bulwijck (afbeelding 8). Omstreeks 1920 begon dat traditionele beeld wel wat te veranderen, onder meer door de modernisering

30 O.m. J. Jansen. *Vanachter de oude schandpaal*. Woerden 1969: 128.

31 Artikel *Handelsbelangen*, 6 april 1921, RHC Rijnstreek, Woerden/Economie I en II.



Afbeelding 8. Ansichtkaart, ca. 1910. Pannenbakkerijen, huidige Leidsestraatweg, ter hoogte van de Tournoystraat. Te zien zijn steenfabriek Schouten Hogendijk, gestapelde bakstenen en op de achtergrond een bruggetje over de vletsloot (bron: RHC Rijnstreek).

van Bulwijck en de Woerdense dakpan- en steenfabriek, waar overslaande vlamovens met hoge schoorstenen werden gebouwd.

Ingeklemd tussen de steenplaatsen lagen de woningen van de steenarbeiders, in rijtjes van vier tot acht woningen aan elkaar gebouwd langs smalle steegjes die officieuze namen droegen als Duvelssteeg en ABC-steeg. De krappe huisjes waren meest eenkamerwoningen met daarboven een zolder, zonder keuken en tot in de dertiger jaren van de twintigste eeuw soms nog zonder waterleiding en sanitaire voorzieningen. Ze boden onderdak aan grote gezinnen.³² De meeste informatie over de woonomstandigheden van de arbeiders dateert uit de twintigste eeuw, maar al op de gedetailleerde kadastrale kaart uit 1832 zijn de steegjes met de kleine huisjes tussen de fabrieken te zien. Naast de arbeidersgezinnen huisden in de voorstad talrijke tappers en andere kleine neringdoenden. Aan de zuidkant van de Oude Rijn, in Barwoutswaarder, stonden langs het Jaagpad de woningen van de vletters, beurtschippers en ambachtslieden, met daartussen enkele kleine boerderijen.

De heren fabrikanten woonden in Woerden meestal vlakbij hun werkvolk. Vanaf de achttiende eeuw bouwden de fabrikanten hun villa's op de fabrieksterreinen - de laatste in 1953-54 op het na een grote brand geheel vernieuwde complex van de Wodast.³³

32 Kruse. *Geboren tussen pannen en stenen*: 28-30.

33 Janssen. *Baksteenfabricage in Nederland*: 128, 131-132; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 47-52; Lijst van oude café's en uitspanningen rond 1900, RHC Rijnstreek. Woerden/Economie III.

De sociaaleconomische dimensie

Het werk was zwaar en de dagen waren lang voor de steenarbeiders en hun gezinnen. Vrouwen en kinderen moesten een stevige bijdrage leveren aan het arbeidsproces op de steenplaatsen. Dit was nodig om het gezinsinkomen op een enigszins aanvaardbaar peil te brengen. Anderzijds werd de gezinsarbeid ook afgedwongen door de fabrikanten die zich op deze manier van voldoende goedkope arbeidskrachten verzekerden. Deze situatie was in de steenbakkerij overal gebruikelijk en veranderde maar langzaam toen omstreeks 1900 de arbeidswetgeving vrouwen- en kinderarbeid aan banden begon te leggen. De arbeiders werden, voor in diezelfde tijd wettelijke arbeidstijdenregelingen tot stand kwamen, op basis van stukloon uitbetaald. Ook daarna bleef een premiestelsel bovenop het vaste loon gebruikelijk.

De steenbakkerij was tot ver in de twintigste eeuw een seizoenbedrijf. De arbeiders verdienden hun inkomen tijdens het vorm- en bakseizoen dat liep van april tot begin oktober - als tenminste de weersomstandigheden het werk niet onmogelijk maakten, want dan werd er niets verdiend. Tijdens de wintermaanden zaten zij zonder inkomsten. Ze waren dan meestal aangewezen op de bedeling van de kerken of de gemeentelijke armenkas, tenzij hun bazen hen het zogenoemde 'wintergeld' betaalden: een lening die als oogmerk had arbeiders voor het volgende seizoen weer aan het bedrijf te binden. De arbeiders werden elk jaar, in juli of augustus, opnieuw voor het volgende seizoen ingehuurd door de fabrikanten. Zekerheid over werk of inkomsten was er dus nooit; de arbeiders leefden van de hand in de tand. Naast het stukloon waren het zogenoemde 'kermisgeld' en vrije huishuur of een stukje land gebruikelijke emolumenten. Zo'n tuintje betekende een belangrijke bijdrage aan het levensonderhoud van de meestal grote gezinnen.³⁴ Van hun patroons hadden de arbeiders in het algemeen weinig sociaal mededogen te verwachten. Die weten de armoede tijdens de wintermaanden aan een gebrek aan spaarzaamheid in de zomer en aan overmatige drankzucht.³⁵

Onder de steenarbeiders werd inderdaad stevig gedronken. Tussen de fabrieken en woningen waren veel drankwinkeltjes en kroegen te vinden en ook bij cafés in het stadscentrum van Woerden waren de vletters vaste klant voor een borrel tijdens het varen.³⁶

Een oud-steenbakker over zijn schoonvader:

“dan was het altijd bij Kneel Bus an, waar vroeger Haantjes dat cafeetje nog gehad heb aan de Kwakel en daar lagen ze dan, voor de oven aan het stoken: Nou zallen we maar effe lappen hè? Nou, dan werd er een flessie jenever gehaald en dat werd door mekaar betaald, oja, maar zaterdags most het van het loon af. Nou als haar vader elf gulden verdiend had, dan mochten ze blij zijn alsie een gulden of zes-zeven thuis bracht.”³⁷

34 In 1856 bestond het werkvolk van de steen- en panfabrieken in Woerden voor 60% uit vrouwen en kinderen. Zie o.m. Kruse. *Geboren tussen pannen en stenen*:16-22; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 37-40, 125-127; Janssen. *Baksteenfabricage in Nederland*: 328-467; Interviews en verhalen, RHC Rijnstreek, Woerden/Economie I en II.

35 Kruse. *Geboren tussen pannen en stenen*: 30; Janssen, *Baksteenfabricage in Nederland*: 330-335.

36 Interviews en verhalen, RHC Rijnstreek, Woerden/Economie I en II.

37 Interviews en verhalen, RHC Rijnstreek, Woerden/Economie I en II.

De gemeenschap van steenarbeiders kende zijn eigen sociale stratificatie. Onderaan de ladder stonden de seizoenarbeiders van elders, die, zeker in vroeger eeuwen, een belangrijk deel van het werkvolk uitmaakten. Deze trekarbeiders kwamen veelal uit het oosten van Nederland en uit Duitsland; in de loop van de tijd vestigden sommigen zich permanent in Woerden.³⁸ Een ander deel van de arbeiders was afkomstig uit de kring van landarbeiders. Vletters, steenvormers en stokers vormden de ‘arbeidersaristocratie’. De vletters met hun eigen bootjes en de vormers en stokers waren vanwege hun vakmanschap immers niet zomaar vervangbaar. Zij verdienden tot vijftig procent meer dan de gewone arbeiders.³⁹

De steenarbeiders leefden in proletarische omstandigheden: ze trouwden jong en kregen veel kinderen, van wie er veel jong overleden. Dit malthusiaanse levenspatroon was het gevolg van een permanente toestand van armoede en bestaansonzekerheid, slechte woningen en geringe kennis van hygiëne en verzorging. Bij epidemieën vielen in dit deel van Woerden verreweg de meeste slachtoffers. De woon- en gezondheidssituatie van de arbeiders verbeterde pas enigszins rond 1900 met de komst van wetgeving op het gebied van kinder- en vrouwenarbeid en de Woningwet.⁴⁰

Een eigen cultuur

De bewoners van de voorstad vormden een aparte gemeenschap met een eigen sociaal leven, eigen gebruiken en een eigen dialect - verschijnselen die duiden op een isolement ten opzichte van de andere bewoners van Woerden. In de eerste helft van de achttiende eeuw beschreef de eerder genoemde Olivier Groeneijk de bewoners van de steenbakkersvoorstad als volgt:

*“Zeer zonderling is het intusschen, dat de tongval of uitspraak der bewooners dezer voorstad zoozeer met die der stad zelve verschilt, dat een vreemdeling nauwelijks zoude kunnen geloven, dat dezelve tot de stad behooren. Ook heeft het gemeen van die voorstad, nog veel van de oude naamgeving behouden, bijvoorbeeld: Arie Jacobse, Jan Pieterse enzo. Ook vallen zij in het geheel niet karig, elkander bijnamen te geven; zijnde het zoo algemeen onder die lieden, dat sommig derselver hunne ware namen onbekend zijn; temeer daar zij die bijnamen reeds van hunne voorouders hebben overgeërft.”*⁴¹

In een later geschrift benoemde hij onverbloemd zijn waardeoordeel:

*“En dat te minder daar zij in beschaving en gemanierheid verre achter staan aan de bewoners van andere Hollandsche steden.”*⁴²

38 Janssen. *Baksteenfabricage in Nederland*: 335-341; zo komt in Woerden nog steeds de naam Pfaff voor.

39 Kruse. *Geboren tussen pannen en stenen*: 20.

40 Kruse. *Geboren tussen pannen en stenen*: 28-30, 81-82; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 50-52, 123-124.

41 Groeneijk. *Beknopte beschrijving der stad Woerden*: 7.

42 O. Groeneijk. *Beknopte geschiedkundige beschrijving der stad Woerden*. Zierikzee 1829.

Dit oordeel van Groeneijk, voormalig inwoner van Woerden, over de ‘beschaving en gemanierdheid’ van zijn ex-plaatsgenoten staat niet op zichzelf. De steenarbeiders genoten bij de Woerdenaren van binnen de vesting geen beste reputatie. Nog ver in de twintigste eeuw voelde een Woerdenaar uit het centrum zich niet echt op zijn gemak in de ‘Pannebakkerijen’, zeker ’s avonds niet als het er aardedonker was vanwege het ontbreken van straatverlichting.⁴³ De Woerdense steenarbeidersgemeenschap vormde in dit opzicht geen uitzondering; ook elders in het land leefden steenarbeiders geïsoleerd van de plaatselijke bevolking die hen doorgaans als ‘dom, onontwikkeld, ruw en drankzuchtig’ bestempelde. De eigen taal van deze bevolkingsgroep, deels verklaarbaar door de invloed van immigranten, zal zeker zijn versterkt door dit isolement.⁴⁴ De arbeiders gingen maar zelden de stad in. Ze hadden een eigen sociaal leven, zoals de jaarlijkse kermis. Ze leefden en vermaakten zich onder elkaar.⁴⁵

Tussen de arbeiders woonden de heren fabrikanten in hun deftige huizen op de kop van de fabrieksterreinen. De maatschappelijke verhoudingen in het Woerden van deze tijd zijn door Rob van der Laarse in zijn dissertatie gedetailleerd in kaart gebracht, maar over de dagelijkse omgang tussen de heren en hun werkvolk is niet veel bekend. De vaste arbeiders, zoals de vormers en vletters, die soms van generatie op generatie in dienst waren van dezelfde fabriek, hadden een meer persoonlijke relatie met hun patroons. Zo waren ze aanwezig bij drinkgelagen die gebruikelijk waren als er bij een patroon een kind was geboren. Aan het begin van de Pannebakkerijen, schuin tegenover herberg De Roos waar al in de zeventiende eeuw de gildebijeenkomsten plaatsvonden, hadden de fabrikanten hun eigen sociëteit, het Dorstige Hert. Verder maakten zij actief deel uit van het kerkelijk en bestuurlijk leven in Woerden; in de loop van de negentiende eeuw veroverden ze vooraanstaande posities in kerkenraad, kerkvoogdij en gemeenteraad.⁴⁶

Woerden wordt kaasstad

De neergang van de kleinijverheid vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ging gepaard met de terugkeer van de agrarische marktfunctie. Door de gunstige economische conjunctuur in de landbouw werd beweiding opnieuw aantrekkelijk en de mogelijkheden hiervoor namen toe als gevolg van stoombemaling. Met name de zelfkazerij nam een grote vlucht vanwege de goede kwaliteit van boerenkaas en ook de kaashandel ontwikkelde zich sterk. In 1885 werd in Woerden, in navolging van andere steden, een kaasmarkt opgericht, die rond 1925 een van de grootste van Europa was.

De werkgelegenheid in de zuivelproductie, bij toeleveringsbedrijven en in de kaashandel groeide explosief: in 1900 werkte veertig procent van de Woerdense beroepsbevolking in deze sector, in 1930 vijftig procent. Voor de steenarbeidersbe-

43 Jansen. *Vanachter de oude schandpaal*: 131-132; Kruse. *Geboren tussen pannen en stenen*: 30-33; Lijst van oude cafés, RHC Rijnstreek, Woerden/Economie III.

44 Janssen. *Baksteenfabricage in Nederland*: 330-335; Kruse. *Geboren tussen pannen en stenen*: 30-33.

45 *Interviews en verhalen*, RHC Rijnstreek. Woerden/Economie I en II.

46 Jansen. *Vanachter de oude schandpaal*: 128, 131-132; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 142-144; Lijst van oude cafés, RHC Rijnstreek, Woerden/Economie III.

volking ontstond zo een alternatief. De economische monocultuur van de steenbakkerij werd doorbroken en daarmee ook de afhankelijkheid van de arbeiders. Deze ontwikkeling veroorzaakte zelfs een tekort aan steenarbeiders rond 1900, wat resulteerde in aanzienlijke loonstijgingen in de Woerdense klei-industrie.

De twintigste eeuw: ruimtelijke transformatie en continuïteit

Ruimtelijke transformaties en continuïteit

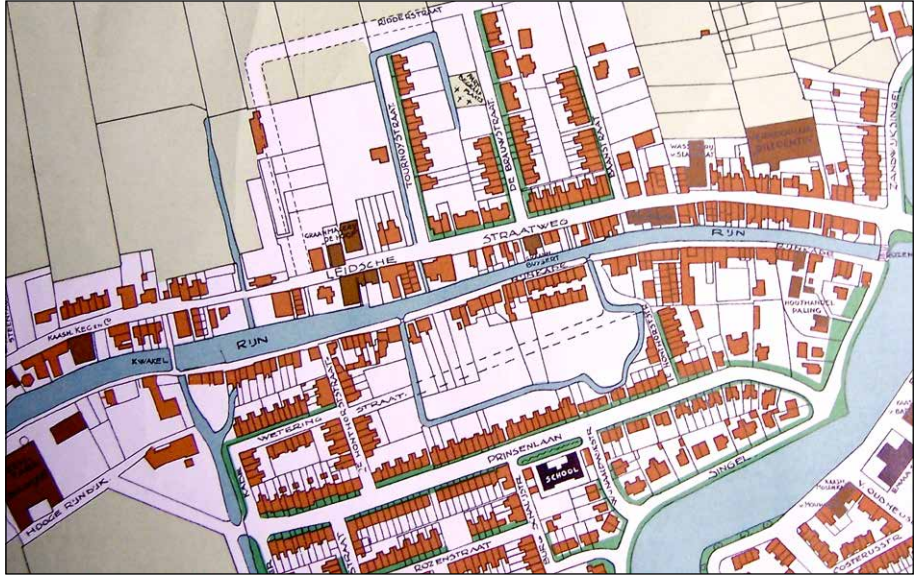
De ruimtelijke gevolgen van deze economische en maatschappelijke veranderingen bleven niet uit. Het zwaartepunt van de economische activiteit in Woerden verschoof aanvankelijk van de periferie naar het centrum, waar de kaasmarkt plaatshad en waar, na het slechten van de vestingwerken eind negentiende eeuw, ruimte ontstond voor de bouw van tientallen kaaspakhuizen. De Oude Rijn bleef belangrijk als vaarwater, ook voor deze nieuwe bedrijvigheid. In de eerste decennia van de twintigste eeuw vestigden zich graanmaalderijen en andere aan de agrarische sector verwante bedrijven op voormalige steenplaatsen langs de rivier: aan de Pannebakkerijen, later Leidsestraatweg, en aan de zuidzijde van de Oude Rijn aan de Hoge Rijndijk.⁴⁷ De oude Pannebakkerijen en Steenkuilen, eeuwenlang bepaald door de kleinijverheid, veranderden ingrijpend van functie en aanzicht (afbeelding 9). De steenovens en andere gebouwen op de steenplaatsen maakten plaats voor nieuwe bedrijfsgebouwen en woningen. De steegjes met arbeiderswoningen overleefden weliswaar de eerste sloopgolven, maar werden in de jaren vijftig en zestig niet meer bewoonbaar geacht. Nu resteren nog slechts enkele van deze woonblokken. Ook een paar fabrikantenvilla's uit de negentiende en twintigste eeuw zijn bewaard gebleven. Stap voor stap veranderde de karakteristieke infrastructuur van het gebied: de vletsloten werden gedempt en de karakteristieke boogbruggetjes op de Leidsestraatweg en de Rijnkade gesloopt. Nieuwe woonstraten werden aangelegd op de oude fabrieksterreinen. Tegen het einde van de vorige eeuw was een groot deel van de aan de agrarische sector gerelateerde bedrijvigheid alweer uit de stad verdwenen: de graanmaalderijen, silo's en kaaspakhuizen werden gesloopt of kregen andere bestemmingen.⁴⁸

Aan de zuidkant van de Oude Rijn verrees in de jaren twintig op de afgevlakte kleilanden van de Steenkuilen de eerste geplande stadsuitbreiding van Woerden, een wijk met keurige middenstandswoningen. De restanten van de steenplaatsen achter de huizenrij aan de Rijndijk, het voormalige jaagpad, maakten plaats voor een plan van architectenbureau Kok, Verhagen en Granpré Molière. Het was deze stadsuitbreiding die uiteindelijk het isolement van de oude voorstad van Woerden doorbrak, in ruimtelijk maar misschien ook wel in mentaal opzicht.⁴⁹

47 Van Es. *Woerden in bedrijf*: 48-59; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 39, 240; Herour en Herour. *Economische activiteit en ruimtegebruik*: 33-35, 48, 88.

48 O.m. gebaseerd op: Reconstructie locaties steen- en pannembakkerijen. RHC Rijnstreek. Woerden/Economie I en II; Van Es. *Woerden in bedrijf*: 54-59; Van Es en Van Ginkel. *Woerden, geschiedenis en architectuur*: 89-93; Van der Laarse. *Bevoogding en bevinding*: 39-41.

49 Van Es. *Woerden in bedrijf*: 46; Van Es en Van Ginkel. *Woerden, geschiedenis en architectuur*: 40; Herour en Herour. *Economische activiteit en ruimtegebruik*: 71.



Afbeelding 9. Detail plattegrond Woerden, 1941. Leidsestraatweg, voormalige Pannebakkerijen (bron: RHC Rijnstreek).

De Woerdense Dakpannen en Steenfabriek, de Wodast, in de dertiger jaren geheel gemoderniseerd, werd in 1953 door een grote brand in de as gelegd. Het nieuwe fabriekscomplex dat toen werd gebouwd, is nog steeds in bedrijf. Rond het terrein staan de nog overgebleven blokjes arbeiderswoningen, onder andere in het straatje dat sinds 1971 (weer) Pannebakkerijen heet.

Toen na de Tweede Wereldoorlog ook in de waalsteenfabriek van Hendricks op de landen van Bulwijck het vuur doofde, veranderde dit gebied in een bedrijventerrein. Een laatste rijtje steenarbeiderswoningen werd nog tot midden jaren zeventig bewoond. Inmiddels heeft het oostelijk deel van dit bedrijventerrein een nieuwe ingrijpende transformatie ondergaan. Op deze inbreidingslocatie is de eerste fase van het woningbouwplan 'De heeren van Woerden' gerealiseerd, dat qua beeld refereert aan oude Woerdense herenhuizen en aan de kaaspakhuizen langs de Oude Rijn.⁵⁰ Verder in westelijke richting bevindt zich tussen het Jaagpad en de Hoge Rijndijk het enorme maalderij- en silocomplex van Arie Blok BV. Dit bedrijf, voortgekomen uit een winkeltje in de oude Pannebakkerijen, is hier sinds 1935 gevestigd. De loswal aan de Oude Rijn heeft er nog steeds een belangrijke rol in de aan- en afvoer.⁵¹

Nog verderop langs het Jaagpad, in de voormalige gemeente Barwoutswaarder, lijkt de tijd te hebben stilgestaan. Daar is in de loop van de twintigste eeuw weinig veranderd - nog steeds staan daar langs de rivier vele van de oude huisjes waarin de schippers en vletters woonden, afgewisseld door woningen met werkplaatsen

50 Gemeente Woerden. Stedenbouwkundig plan inbreidingslocatie Heeren van Woerden.

51 Van Es. *Woerden in bedrijf*: 57-59.

waarin ambachten werden uitgeoefend, een groot contrast met de overzijde van de straat waar het grootschalige bedrijventerrein Barwoutswaarder ligt.

Ondanks alle ruimtelijke transformaties sinds de veertiende eeuw bleef de Oude Rijn in dit deel van Woerden een constante factor. Dat is niet zo vanzelfsprekend als het lijkt, want in de binnenstad werd de rivier in 1961 gedempt om hygiënische redenen en vanwege verkeersplannen die uiteindelijk niet werden gerealiseerd. Het belang van de rivier voor de net buiten het centrum aan de oevers gevestigde bedrijven, heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat de demping zich beperkte tot de oude vestingstad.

Het begrip ‘ruimtelijke kwaliteit’ vormt een nieuwe dimensie in de lange geschiedenis van de Oude Rijn.. Dat geldt niet alleen voor de binnenstad, waar sinds de jaren tachtig de discussie over het terugbrengen van de rivier woedt, maar ook voor de projectontwikkeling op de vroegere steenbakkerij-gronden, aan de zuidzijde van de rivier. In de marketing van het bouwplan ‘De heeren van Woerden’ is het uitzicht op de Oude Rijn met het naastgelegen jaagpad een belangrijk ‘selling point’ gebleken.⁵²

Vergeeten klei-verleden?

Woerdenaren die de nadagen van de traditionele steenbakkerij aan den lijve hebben ondervonden, zijn er nauwelijks meer. In de jaren zeventig van de vorige eeuw zijn verhalen van enkele voormalige steenarbeiders opgetekend. Samen met een paar fotoalbums in bezit van het Regionaal Historisch Centrum, zijn dit voor Woerden zeldzame getuigenissen van het leven en werken op de oude steenplaatsen.

Dat van de grote, logge steen- en panovens weinig resteert is verklaarbaar, gezien de ligging zo dicht tegen het stadscentrum in een tijdperk met zoveel ruimtelijke dynamiek. Voor hergebruik waren ze immers niet erg geschikt en de ruimte, zo dicht bij het centrum, was nodig voor andere functies. Ook het verdwijnen van de met de steenbakkerij verbonden oude infrastructuur of van de kleine, armelijke arbeidershuisjes verwondert niet.

Maar er lijkt meer aan de hand dan ruimtelijk pragmatisme. Een ingezonden brief aan de *Stichtse Post* uit 1923 van voormalig steenfabrikant Hendricks duidt op het willen vergeten van een verleden dat voor een deel van de Woerdense bevolking geen aangename herinneringen opriep:

“Dat er bewoners van Woerden zijn, die zich min of meer gekleineerd gevoelen omdat ze in de Pannebakkerijen wonen en daarom als adres opgeven Leidsche straatweg no. zooveel, zie dat komt mij nu al te kleinsteedsch voor. De Amsterdammers zijn trotsch op hun Kalverstraat, niet minder dan de Parijzenaars op hun Pannebakkerijen (Tuileries) en de bewoners van ons stedeke Woerden zouden zich voor dien naam schamen?”

52 www.deheerenvanwoerden.nl, 2007/8.



Afbeelding 10. Ineke van Dijk. Beeldengroep Steenvormers, 1978. De beeldengroep staat bij de Kwakelbrug in Woerden (foto: Karin Stadhouders).

*Waarom ik thans juist de aandacht op een en ander kom vestigen? Omdat er, binnen niet al te lange tijd, zal gedacht moeten worden aan namen voor straten, die op of in de veelbesproken Steenkuilen zijn ontworpen.*⁵³

Hendricks kon zich als voormalig fabrikant misschien niet echt in de gevoelens van het gewone werkvolk inleven, maar lijkt toch de spijker op zijn kop te slaan. In de nieuwe woonwijk kreeg een van de straten aanvankelijk de naam Steenkuilen. Na uitvoerige discussie besloot de gemeenteraad echter in 1937 om die straatnaam te wijzigen in Prinsenlaan. In 1932 werd de ook de straatnaam Pannebakkerijen veranderd in Leidsestraatweg. De korte periode van belangstelling voor de steenbakkerijhistorie in de jaren zeventig leidde tot enig eerherstel voor de oude straatnaam, toen deze werd toegekend aan een klein straatje overgebleven arbeiderswoningen bij de oude Wodast pannenfabriek, nu Lafarge.⁵⁴

Dit complex, waar nog volop dakpannen worden geproduceerd, belichaamt het kleiverleden natuurlijk het meest direct. Continuïteit ging hier overigens gepaard met ingrijpende ruimtelijke veranderingen en bleek in de praktijk bepaald geen garantie voor het voortbestaan van historisch erfgoed op het terrein: nog niet lang geleden werden de voormalige fabrikantenvilla en een oude vormloods gesloopt. De schoorsteen uit 1928 ontkwam enkel door actief ingrijpen van de gemeente aan sloop en heeft nu de status van rijksmonument.

⁵³ Verzamelde artikelen C.J. Hendricks: *Stichtse Post* 1923, RHC Rijnstreek. Woerden/Economie I en II.

⁵⁴ Alkemade en Peters. *De straatnamen van Woerden*:79. 96.

Historische relictten die rechtstreeks verwijzen naar het steenbakkerijverleden zijn verder schaars. Zo is in de gevel van een voormalige zadelmakerij aan de Leidsestraatweg een kleine zeventiende-eeuwse plaquette ingemetseld met daarop twee steenarbeiders.⁵⁵ Langs de Tournoystraat loopt een smal slootje, het restant van de vroegere vletsloot. Ook bestaat het jaagpad aan de zuidkant van de Oude Rijn nog, met de aanliggende kleine woningen waar de schippers en vletters woonden. En in de nabije omgeving van Lafarge staan nog wat blokjes arbeiderswoningen die de naoorlogse sloopgolf hebben overleefd. Enkele fabrikantenwoningen hebben de tand des tijds doorstaan.

Een van de weinige uitingen van bewuste herinnering staat wat weggestopt onderaan de Kwakelbrug: een in 1978 geplaatste bronzen beeldengroep die een steenvormer met zijn jonge hulpje voorstelt (afbeelding 10).

Epiloog

Of de toekomst Woerden een rijker geschakeerde herinneringscultuur zal brengen laat zich niet voorspellen. De herontwikkeling tot woningbouwlocatie van het bedrijventerrein tegenover Lafarge toont dat referenties aan kaaspakhuizen en herenhuizen momenteel meer aanspreken dan dat de steenbakkerij als thema inspireert. De namen van de nieuwe bouwblokken - De Graaf, De Hertog, De Landheer en De Markies - staan ver af van de modderige arbeid die hier eeuwenlang werd verricht. Het uitzicht op het fabrieksterrein van Lafarge aan de overkant van de Oude Rijn past kennelijk niet bij de beoogde ruimtelijke kwaliteit en wordt aan het oog van de nieuwe bewoners onttrokken door een verticale tuin, zodat er aan de overzijde van de rivier een natuurlijke afscheiding komt.⁵⁶

De omgeving van de Leidsestraatweg zal vroeg of laat worden onderworpen aan herstructurering. De ruimtelijke druk is groot en het is de vraag hoe lang dakpannenfabriek Lafarge nog op zijn huidige locatie uit de voeten kan. De in 2009 vastgestelde gemeentelijke structuurvisie doet voor het gebied geen duidelijke uitspraken anders dan dat in de toekomst herstructurering aan de orde zal zijn. Een testcase kan dus zomaar ontstaan. De structuurvisie besteedt aandacht aan cultuurhistorische waarden, maar het steenbakkerijverleden wordt niet expliciet genoemd.⁵⁷

Deze biografie van de Steenkuilen en Pannebakkerijen laat zien hoe een industrielandchap zich gedurende een lange periode heeft ontwikkeld, soms door geleidelijke groei en verandering, soms door bruuske transformaties. Dit gevarieerde stukje Woerden heeft kwaliteiten die verder gaan dan de rommeligheid die het op het eerste gezicht kenmerkt. Ze brengen de goede verstaander in contact met een boeiend, gelaagd verleden dat meer aandacht en erkenning verdient dan het tot nu toe heeft gekregen.

55 De plaquette is afkomstig uit de steenfabriek het Misverstand in Barwoutswaarder; onbekend is hoe deze aan de Leidsestraatweg is terechtgekomen.

56 www.heerenvanwoerden.nl.

57 *Ruimtelijke Structuurvisie Woerden 2009-2030. Respect voor historie, ruimte voor groei*. Woerden 2009. 40-41, 85.

Auteursbeschrijving

Karin Stadhouders (1960) behaalde in 1989 haar doctoraal Mediëvistiek aan de Universiteit Utrecht en in 2008 de Master Erfgoed van stad en land aan de Vrije Universiteit. In 2010 publiceerde zij het op haar masterscriptie gebaseerde boek *Steenfabrieken. Beelden van een veranderend landschap*. Momenteel werkt zij als adviseur openbaar bestuur en als cultuurhistoricus.

Literatuur

- Alkemade, W.R.C., L.C.M. Peters. *De straatnamen van Woerden*. Woerden 1996.
- Beijer, D. *Wat Woerden was, wat Woerden is, wat Woerden biedt!*. Woerden 1935.
- Blijdenstijn, R. *Tastbare tijd. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*. Utrecht 2005.
- Brombacher, A.A.,W. Hoogendoorn. *Aardkundige waarden in de provincie Utrecht*. 2^e herz. druk. Utrecht 2000.
- Dekker C., P.H. Maarschalkerweerd, J.M. van Winter. *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, 3 dln. Utrecht 1997.
- Doorn, Z. van. *Over de baksteenindustrie en het kleivletten in de Rijnstreek en de invloed daarvan op het landbouwkundig grondgebruik*. 1960, z.p.
- Doorn, Z. van. 'De geschiedenis van het aftichelen van kleiland langs de oude Rijn en de invloed op de landbouw en het landschap.' In: *Landbouwkundig Tijdschrift*, 76/4 (1964); 140-148.
- Es, J. van. *Woerden in bedrijf*. Alphen a/d Rijn 1990.
- Es, J. van, S. van Ginkel. *Woerden, geschiedenis en architectuur*. Utrecht 2002.
- Groeneijk, O. *Beknopte beschrijving der stad Woerden door Olivier Groeneijk*. Zierikzee 1818.
- Groeneijk, O. *Beknopte geschiedkundige beschrijving der stad Woerden* Zierikzee 1829.
- Haartsen, A. *Het land van Woerden*. Woerden, 2003.
- Helvoort, C.J.A. van. *De Oude Rijn als vaarwater*, Woerden 1917.
- Hendricks, C.J. 'Een beknopte kroniek van Bulwijk'. In: *Verzamelde artikelen*: 71-85. Herour, K., P. Herour. *Ekonomische activiteit en ruimtegebruik. Een onderzoek naar enkele hoofdvormen van economische activiteit in relatie tot de stedelijke ruimte in Woerden in de periode 1965-1930*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1984.
- Hidding M., J. Kolen, Th. Spek. 'De biografie van het landschap. Ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed.' In: J.H.F. Bloemers, M.H. Wijnen en R. During (red.). *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling; de conceptuele grondslagen*. Den Haag 2001: 7-109.
- Hollestelle, J. *De Steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Herdr. Arnhem 1976.
- Jansen, J. *Vanachter de oude schandpaal*. Woerden 1969.

- Janssen, G.B. *Baksteenfabricage in Nederland 1850-1920*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen. Zutphen 1987.
- Kolen, J.C.A. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.
- Kruse, E. *Geboren tussen pannen en stenen. Een demografische studie naar arbeiders in pan- en steenindustrie in Woerden*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden 1997.
- Laarse, R. van der, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provincie-stad. Woerden 1780-1930*. Dissertatie Vrije Universiteit. Amsterdam 1989.
- Plomp, N. *Woerden 600 jaar stad*. Woerden 1972.
- Ruimtelijke Structuurvisie Woerden 2009-2030. Respect voor historie, ruimte voor groei*. Gemeente Woerden. Woerden 2009.

Overige bronnen

Gemeente Woerden

- stedenbouwkundig plan inbreidingslocatie Heeren van Woerden (Hoge Rijndijk)
- stedenbouwkundige visie locatie pakhuis Leidsestraatweg (nabij Wodast)

Regionaal Historisch Centrum Oude Rijnstreek en Lopikerwaard (RHCRijnstreek), voorheen Groene Hart Archieven

- Diverse kaarten en afbeeldingen
- Woerden/economie I en II:
 - Verzamelde artikelen C.J. Hendricks (typoscripten)
 - Brief M.C. Hendricks (zoon C.J. Hendricks) dd. 18-01-1989
 - Artikel *Handelsbelangen* dd. 06-04-1921
 - Artikel *Het Weekblad* dd.03-11-1928
 - Artikel *Woerdense Courant* dd. 18-11-1976
 - Artikel *Rijn en Gouwe* dd.12-06-1986
 - Artikel *Utrechts nieuwsblad* dd.19-02-1988
 - Interviews en verhalen voormalig steen- en pannenbakkers (opgetekend 1970-1980)
 - Reconstructie locaties steen- en pannenbakkerijen (Van Staveren)
- Woerden/economie III: Lijst van oude café's en uitspanningen rond 1900 (opgetekend uit herinnering Van Spanje, Woerden)
- Fotoalbum met uitgebreide onderschriften betreffende steenfabriek Bulwijck en steenbakkerij, door oud-steenarbeider Kees Mooij (foto's 1920-1930)

Internet

www.heerenvanwoerden.nl

www.rhcrijnstreek.nl



DEEL 5

WATERLANDSCHAP

De Loowaard

Een uiterwaard als ideaalbeeld van het verleden

Albert Elings

Inleiding

Een uiterwaard is een wereld op zich. Tussen het zomerbed van de rivier en de dijk lijkt het landschap een expressie van de wijze waarop de tijd er binnen is verstreken. Het is een *herinneringslandschap*. Overal zijn sporen te zien van gebeurtenissen uit het verleden. Zo is de rand van takjes en zwerfvuil halverwege het talud van de dijk een indicator van het beeld van het landschap twee maanden eerder, toen het water haar hoogste punt bereikte. En zo verwijzen de kolken en waaien naar meer dramatische hoogwatersituaties langer geleden.

Volgens schrijver Willem van Toorn (1935) is de rivier het symbool van wat tijdelijk *en* eeuwig tegelijk is, onveranderlijk en voortdurend in verandering, en is dat al zo vanaf het ogenblik dat de mens is gaan nadenken over zijn plaats in ruimte en tijd.¹ Niet alleen de metaforische kwaliteit van het stromende water in de rivier helpt hierbij, ook de zichtbaarheid van de wisselwerking tussen natuur- en cultuurlandschap in het winterbed van een rivier draagt hiertoe bij. De fenomenologisch filosoof Maurice Merleau-Ponty (1908-1961) gebruikte het beeld van de rivier om aan te geven dat de tijd *ontstaat* door een ervaring van het landschap. Hij geeft daarbij twee mogelijkheden aan: of de beschouwer staat stil op de oever en ziet het water langs zich stromen, waarbij het water dat voorbij is het verleden vormt en het water dat er stroomopwaarts aan komt de toekomst; of de beschouwer zit in een bootje op de rivier: nu vaart hij stroomafwaarts zijn toekomst tegemoet. Het water vormt dan niet meer de tijdstroom, maar juist het landschap dat aan hem voorbijtrekt, op weg naar de rivierdelta, vormt de tijd.² Deze ervaring van het temporele in een uiterwaard is het thema van deze landschapsbiografie over de Loowaard, een uiterwaard bij het dorpje Loo, aan oostkant van de Nederrijn net aan het eind van het Pannerdensch Kanaal (zie afbeelding 1).

Volgens historicus en schrijver Simon Schama (1945) dragen al onze landschappen in feite het stempel van onze hardnekkige, onontkoombare obsessies.³ Dat wat iemand ziet, en hoe hij of zij het ziet, wordt bepaald door wie hij is en

1 G. Noordzij en W. van Toorn. *Bomenbijbel*. Amsterdam z.j.: 1.

2 M. Merleau-Ponty. *Phenomenology of perception*. Londen/New York 1962: 478.

3 S. Schama. *Landschap en herinnering*. Amsterdam en Antwerpen 1995: 29.



Afbeelding 1. Loowaard (foto: Eugenie Jansen en Albert Elings).

op welk moment hij of zij het landschap waarneemt. De periode waarin iemand leeft, is bepalend voor het culturele kader waarmee hij het landschap beziet. De *persoonlijke tijd*, hoe ver iemand in zijn leven is, bepaalt hoe iemand kijkt en wat hij of zij kan zien en daadwerkelijk waarneemt. Een bejaarde of een peuter zien verschillende landschappen, ook al kijken zij naar hetzelfde gebied. Zo beschouwd is het beeld van een landschap dat ontstaat in het hoofd een cultureel construct, waarin verschillende betekenissen worden opgeslagen. En omdat elk hoofd ook binnen een zelfde historische en persoonlijke tijd weer verschillend is, zijn er vrijwel net zoveel landschappen als de hoeveelheid waarnemers maal de keren dat zij het landschap waarnemen: niet alleen verandert het landschap continu, ook de perceptie in het hoofd ervan verandert voortdurend. Men kan een landschap maar een keer voor het eerst zien, de tweede keer zal altijd anders zijn. In die zin is de beroemde uitspraak van de filosoof Herakleitos (ca. 540 v.Chr.-ca. 480 v.Chr.) van tweeënhalft duizend jaar geleden bij een uiterwaard erg toepasselijk: 'Men kan niet twee maal in dezelfde rivier baden', zei hij.

De achterliggende vraag bij het schrijven van deze landschapsbiografie van de Loowaard is of al de tekens van temporaliteit die in het landschap zijn af te lezen alleen kunnen waargenomen dankzij de kennis van de historische gebeurtenissen die tot de vorming van die tekens hebben geleid of dat de manier waarop de vorm van het landschap zich ontvouwt in de tijd haar eigen esthetiek kent die op een niet-cognitief niveau de beschouwer aanspreekt. Met andere woorden: je hoeft niet te weten welke gebeurtenissen een bocht in een dijk hebben veroorzaakt om te ervaren dat het huidige landschap het resultaat is van veel op elkaar inwerkende gebeurtenissen uit het verleden, en dat het ontstane beeld daardoor al wezenlijk betekenis krijgt voor de beschouwer.



Afbeelding 2. Sporen van hoogwater, enige tijd terug (foto: Eugenie Jansen en Albert Elings).

Om een concreet overzicht te krijgen van de manier waarop (en door wie) het huidige landschap in de Loowaard haar vorm heeft gekregen, kijken we vanuit de sporen die gebeurtenissen in het verleden in het landschap van het heden hebben achtergelaten. Zo leidt elk landschapselement automatisch naar verschillende tijden door de vraag te stellen wanneer en waarom het in het landschap is verschenen, waardoor (en door wie) dat werd veroorzaakt en wat er vóór die tijd moet zijn geweest, iets dat wellicht zelf geen sporen heeft achtergelaten of waarvan de sporen al dan niet bewust in een bepaalde periode weer zijn uitgewist. Op deze manier springen we kriskras door de tijd, echoën bepaalde elementen eerdere functies en verwijst het ontstaan van andere elementen soms al vooruit naar de manier waarop er later gebruik van zal worden gemaakt.

Hoewel de verschillende landschapselementen apart worden behandeld, lopen ze soms ook door elkaar heen. De nadruk zal liggen op die gebeurtenissen in de tijd die het landschap hebben veranderd, zowel het landschap zelf als het landschap in de hoofden van de beschouwers.

De Loowaard nu, van bovenaf gezien

Vanaf boven, vijfenveertig meter hoog hangend in een karretje dat zich ten behoeve van onderhoud langs de elektriciteitskabels van de 380 kV hoogspanningsleiding voorbeweegt, moet de Loowaard er uitzien als een luchtfoto, het perspectief dat in de werkelijkheid de weergave van topografische kaarten het dichtst benadert. Komend vanaf de Over Betuwe, is er eerst de rivier. Rechts heet die het Pannerdensch Kanaal, links de Nederrijn. Visueel is er geen aanduiding meer die aangeeft waarom de naam van de rivier juist hier moet veranderen, of het moet het gemaal Kandia zijn, dat de monding van de Oude Rijn (de vroegere aankom-

stroute van de rivier) afsluit. In de zomerkade zit een opening, waardoor de rivier in open contact staat met een grote plas, ontstaan door het gestage werk van een zandzuiger. Een boot naast de zandzuiger vult zich langzaam met zand, dat van de bodem wordt gezogen. Aan de rand van de plas ligt een klein haventje met wat plezierboten. De steenfabriek die hier eerst stond, heeft weinig sporen achtergelaten: een kleine loods met boogoverkapping is blijven staan, en er liggen nog de fundamenteën van twee bazenwoningen. Aan het eind van het hooggelegen steenfabriekterrein ligt een heuveltje. Het ziet er symmetrisch en nog niet zo oud uit; er zijn bandensporen van *four wheel drives* tussen de begroeiing zichtbaar, die recht naar de top van dit heuveltje leiden, waarvandaan je het hele terrein kunt overzien. Aan de andere kant van de zandplas staat een oude havezate. Van de sporen van de brand uit 2005 in het bijgebouw is niets meer te zien. Het hoofdgebouw is geheel gerestaureerd, maar de toren die er in 1565 tegenaan is gebouwd, draagt de sporen van een roerig verleden. Los van de havezate staat een oude vloedschuur. Als het oog de hoger gelegen weg die langs de havezate loopt volgt, komt hij vanzelf uit bij de dijk, die de uiterwaard per definitie afsluit. Links in de uiterwaard ligt in de verte een andere boerderij, de Middelwaard, samen met een schippershuis. Hoewel de uiterwaardgronden grotendeels doorlopen, ligt hiertussen toch een belangrijke grens. De Middelwaard hoort bij gemeente Huissen, aan de overkant van de rivier. Loowaard hoort net als heel het plaatsje Loo bij de gemeente Duiven. Alleen een stukje water, de strang, geeft een aanwijzing wat de oorzaak van deze vreemde loop van de gemeentegrens kan zijn: een oude rivierarm die voor het grootste deel nu is verland.

Zo ziet de Loowaard er van boven uit. Maar deze waarneming is tijdsafhankelijk. Bij hoogwater vult zich het winterbed van de rivier van dijk tot dijk en is Loowaard geen groengebied met een zandplas meer, maar een grote watermassa waar alleen de havezate, het nieuwe heuveltje en het voormalig steenfabriekterrein als eilandjes zichtbaar zijn. Natuurlijk zou het oog niet bij de dijk ophouden; aan de andere kant daarvan liggen het dorp Loo en wat waaien op de plek waar vroeger dijkdoorbraken zijn geweest. Ook binnendijks ligt het dienstgebouw van de spoor-tunnel waar de Betuweroute na haar tocht onder de rivier, Loowaard en Kandia door, weer bovengronds komt. Het is de enige aanwijzing van wat er zich *onder* de grond van Loowaard bevindt. Alhoewel, er staan ook witte metalen borden richting Middelwaard die aangeven waar ondergronds twee gasleidingen liggen. Samen met de ringleiding van het elektriciteitsnet, waar onze onderhoudsman in zijn fietskarretje aan bungelt, zijn dit de infrastructurele verbindingen die door het gebied lopen. Van de veren die hier vroeger hebben gevaren is geen spoor meer te vinden. Van de autosnelweg A15 die hier met een brug overheen moet gaan komen, is in het landschap nog niets te zien.⁴ Maar op kaarten van dit gebied heeft hij al een lange geschiedenis. Vanaf 1958 bestaat deze weg al in allerlei plannen, als een virtueel landschap, bestaand op papier en in de hoofden van de makers. Het perspectief van de onderhoudsman van de elektriciteitsmasten, in zijn karretje

4 Brief van Minister Schultz van Haegen (IenM) aan de Tweede Kamer van 22 juni 2011, <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ruimtelijke-ordening-en-bereikbaarheid/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/06/22/financiele-dekking-doortrekkingsalternatief-a15.html>: 1.



Afbeelding 3. Waai van Boerboom (foto: Eugenie Jansen en Albert Elings).

hoog boven aan de hoogspanningskabelkabel, is geen gemeengoed. Niemand ziet het landschap in werkelijkheid ooit zoals hij; toch gebruiken de meeste cartografische weergaven van de Loowaard juist zijn perspectief.

Rivier en dijk; de verschuivende grenzen van de uiterwaard.

We verleggen het perspectief van bovenaanzicht naar zijaanzicht; ooghoogte, de meest voorkomende menselijke blik op het landschap. Kijken we zo vanaf de dijk, uitzichtpunt bij uitstek, naar de rivier, dan ligt die in het landschap met een vanzelfsprekendheid of het altijd al zo is geweest. Toch is dat niet het geval, en is de ligging ook de uitkomst van een groot aantal menselijke ingrepen in de loop van de tijd.

De ligging van het zomerbed van de rivier wordt bepaald door de kribben die in de rivier zijn aangelegd. Hier begon men al mee rond 1600, om het water in een baan te leiden en afslag van de oever te voorkomen. Door de hogere stroomsnelheid van het water verzandde de bodem minder snel en blijft de rivier beter bevaarbaar. In 1804 stelde inspecteur C. Brunings voor om het zomerbed van de rivieren vast te leggen en een glad winterbed aan te leggen. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw werden zijn plannen voor het grootste deel uitgevoerd.⁵ Met de kribaanleg lukte het om de rivierloop het grootste deel van het jaar te fixeren. Maar een grotere stap om de rivier in zijn geheel te beteugelen, werd al veel eerder gezet. In 1328 belegden de hertogen van Kleef en van Gelre een bijeenkomst samen met zesentwintig grote boeren om afspraken te maken over de rivierbeheersing. Ze

5 G.T.M. Derksen. *De Gelderse uiterwaarden. Historie, beleid, instrumentarium, beheer*. Doctoraalscriptie Agrarisch Recht, Ruimtelijke Planvorming. Landbouwwuniversiteit Wageningen 1992: 11.

besloten om winterdijken aan te leggen van Babberich tot Giesbeek, waardoor de rivier een vaste loop zou krijgen. Iedereen moest meebetalen naar gelang het aantal morgen land dat men bezat. Rond 1400 was die bedijking voltooid.⁶ Sindsdien kunnen we spreken over de Loowaard als uiterwaard, omdat deze vanaf dat moment buitendijks lag. Dus eigenlijk kan vanaf dit moment pas de biografie van de Loowaard *als uiterwaard* beginnen.

Natuurlijk had men voor het besluit tot dijk aanleg al last van de rivier, die haar loop telkens weer verlegde en breed uitwaaierde bij hoog water. Toch was groot-schalige aanleg van dijken steeds niet mogelijk vanwege de staatkundige structuur van het gebied dat sinds de tijd van Karel de Grote 'De Liemers' wordt genoemd. De hertogen van Gelre en Kleef hadden beide over door elkaar lopende gedeeltes van dit gebied wat te zeggen.

De dijken werden duidelijk visueel zichtbare ingrepen in het landschap, die de hogere graad van beheersing van de natuurlijke kracht van het water belichaamden. Wanneer er bij hoog water een dijk doorbrak, ontstonden er ter plaatse van de doorbraak waaien, diepe plassen. Het zand dat door het binnenstromende water werd meegevoerd, verspreidde zich over het land in een waaivorm. Deze overslaggronden zouden later, wanneer ze gemengd waren met de onderliggende klei, goede tuinbouwgrond blijken te zijn, en verklaren dan ook de aanwezigheid van tuinderijen in het dorp Loo. Op de plek van de waai werd de nieuwe dijk er met een bocht binnen- of buitenom omheen gelegd. De plas zelf was te diep. Zo herinnert de bocht in de dijk langs de Loowaard aan een dijkdoorbraak uit het jaar 1770.⁷ In de nacht van 1 op 2 december was de dijk namelijk doorgebroken onder Oud-Zevenaar. Veel huizen verdwenen of stortten in. Het gekerm van de mensen op de daken was onbeschrijfelijk. Een bewoner van de Loowaard slaagde er die dag in een gezin met drie kinderen te redden, dat al meer dan dertig uur zonder eten of drinken in de kou rondobberde op het rieten dak van wat eens hun huis was. De dag erna zou de dijk van Loo onverwacht bezwijken, het halve dorp veruïneren en als herinnering de 'waai van Boerboom' achterlaten.⁸

De 'waai van Bosman' herinnert aan de dijkdoorbraak van 1809. In 1934 werd een deel van deze plas tot zwembad omgevormd.⁹ Maar niet alle waaien zijn altijd precies aan een jaartal te koppelen. Zo bestond de Jezuïtenwaai, ook iets stroomopwaarts van de Loowaard binnendijks gelegen, al in 1684, maar werd door een dijkdoorbraak in 1799 nog vergroot.¹⁰ Niet alle gaten in de dijk ontstonden door natuurkrachten. Na de capitulatie van het Duitse leger in mei 1945 begonnen de teruggekeerde evacués met het herstellen van de Loodijk, waarin niet alleen loopgraven waren gegraven, maar ook een enorme krater was geslagen door (waarschijnlijk) een V1.¹¹

6 Th. Evers. *Duizend jaar en nog wat. Het verre en nabije verleden van 'Loo in kort bestek 970 – 2000.* Loo 2003: 18-19.

7 Evers. *Duizend jaar en nog wat*: 62.

8 J.W. van Petersen. *De waterplaag*. Zutphen 1974: 98.

9 Evers. *Duizend jaar en nog wat*: 62.

10 Evers. *Duizend jaar en nog wat*: 79.

11 Evers. *Duizend jaar en nog wat*: 169.

Werd door de aanleg van dijken en kribben de *bedding* van de rivier voor het eerst vastgelegd, ook de *route* die het water aflegt is voor een deel door menselijk ingrijpen bepaald. Ten zuiden van de Loowaard ligt gemaal Kandia, dat alleen in de zomer water inlaat naar het stroomgebied van de Oude Rijn. Aan de bovenloop van de Oude Rijn is deze riviertak in 1959 definitief door een dijk afgedamd en komt er dus geen water meer doorheen. Toch was dit de loop van de rivier tot aan 1707. In dat jaar ontstond het Pannerdensch Kanaal. Dit kanaal was eerst een gracht die langs een verdedigingswal liep. De aanleg van deze *retranchementsdam* zelf werd op haar beurt indirect veroorzaakt door de gevolgen van de oorspronkelijke loop van de rivier. Als gevolg van de verminderde waterafvoer in de Nederrijn, opgetreden in de zestiende en zeventiende eeuw, slibde de Rijn langzaam dicht en verzandde. Daardoor kon het Franse leger in het ‘rampjaar’ op zes juni 1672 bij Lobith door de bijna droge rivier heen de Betuwe in marcheren. Dat een vijandelijk leger zo gemakkelijk de Rijn kon oversteken, was weliswaar schokkend, maar leidde nog niet meteen tot actie. Dat gebeurde pas toen Lodewijk XIV (1638-1715) in 1701 de zuidelijke Nederlanden bezette. Toen werd er in de Betuwe een landweer aangelegd. Deze verdedigingsdam liep van de Waal tot aan de Nederrijn tegenover het eiland Kandia, net ten zuiden van de Loowaard. De dam had een borstwering en een gracht van drieënhalve meter diep waarvan de uiteinden werden verlengd tot bijna aan de rivieruiteinden toe. In 1706 werd besloten deze gracht te vergraven tot een Waal-Rijnkanaal, dat een jaar later gereed was.¹² Door het grote verval sleep dit kanaal snel uit, en nu is er nauwelijks verschil meer in breedte te zien tussen het Pannerdensch Kanaal en het vervolg ervan, de Nederrijn, die traag langs de Loowaard stroomt. In 1938 vond onderwijzer en natuurbeschermer Jacques P. Thijsse (1865-1945) het verschil tussen het Waallandschap en dat van het Pannerdensch Kanaal echter nog groot:

*“Wanneer we dan bij Pannerden tegen den afgesplitsten Rijn aan komen, dan valt wel duidelijk in het oog, dat deze waterloop hier eigenlijk een kanaal is. Die Waal had natuurlijke, deze Rijn heeft menselijke afmetingen. Eerst benedenwaarts bij Kandia komt er weer ruimte in het landschap.”*¹³

Zo veranderde in de loop van de tijd langzaam deze aansluiting van een kunstmatig kanaal op de oorspronkelijke rivierloop zodanig dat iemand die er geen weet van heeft het verschil niet zal opvallen en de indruk kan hebben dat de rivier hier al sinds mensenheugenis zo stroomt.

12 Van Petersen. *De waterplaag*: 37.

13 Jac.P. Thijsse. *Onze groote rivieren*. Zaandam 1938: 11.

De Loowaard als grensgebied

De uiterwaarden tussen Kandia en de IJsselkop, waar de Loowaard er een van is, vertonen richelpatronen en zandkoppen met grote onderlinge hoogteverschillen. Het zijn de visuele sporen van de morfologische processen van een zandbankenrivier die soms een andere bedding kiest. De schrijvers van het rapport *Loowaard en Kandia, Natuurontwikkeling door ontgronding* gaan er van uit dat het 'oerlandschap' hier er een was van oobossen, dat als onvoorspelbaar sturingsmechanisme van de stroombanen werkte: als er een boom omviel kon deze een stroomgeul afsluiten en er zo voor zorgen dat de rivierloop weer iets werd verlegd.¹⁴ Door deze processen is het gebied dat later 'de Loowaard' zou gaan heten in de Liemers terechtgekomen, aan de oostzijde van de rivier. In 1145 liep de rivier vlak langs het Betuwse dorp Angeren, dat toen een Rijntol had. Ook toen moet de Loowaard dus in de Liemers hebben gelegen. Er wordt verondersteld dat de Rijn later veel oostelijker heeft gelegen, aan de andere kant van het dorp dan waar hij nu stroomt.¹⁵ Toen hoorde de Loowaard dus bij de Betuwe. Ook in de Romeinse tijd lag de Loowaard waarschijnlijk aan de Betuwse kant van de rivier.

Begin jaren zeventig werd begonnen met zand- en grindwinning in de zuidelijke Loowaard en op het voormalige eiland Kandia. De weilanden verdwenen in een langzaam uitdijende waterplas. Terwijl zo een gedeelte van de sporen van de agrarische geschiedenis verdween, kwamen er letterlijk sporen van een andere geschiedenis boven water. Amateur archeologen vonden (Gallo-)Romeins draaischijfaardewerk, paardentuig, militaire graffiti en bronzen vaatwerk. Drie scherffragmenten dragen militaire kenmerken, waarvan er een helemaal leesbaar is. Die draagt het stempel van de *legio XXII Primigenia*. Het vermoeden ontstond dat hier een Romeins castellum heeft gelegen.¹⁶ Het fort moet van relatief vroege datum zijn, gezien de datering van de vondsten, eind-tiberisch, vroeg-claudisch, misschien wel ouder.¹⁷ Door deze vondst, en de interpretatie ervan, verschijnt de Loowaard in de jaren tachtig van de twintigste eeuw voor het eerst als mentale projectie op de kaart van de *limes* uit de Romeinse tijd, de *Tabula Peutingeriana*.

De Loowaard staat niet op die kaart, maar wordt dus vanaf de jaren tachtig verondersteld te liggen tussen Noviomagi (Nijmegen) en Castra Hercules (Meinerswijk), op de weg naar Carvone (Kesteren). Het is niet onlogisch om hier een fort in de *limes* te vermoeden. Het lag halverwege de forten in de Bijland en Meinerswijk, op een strategische positie op een hoger gelegen stroomrug, bovenstrooms van de splitsing van Rijn en IJssel.¹⁸

14 G. Litjens, W. Helmer en W. Overmars. *Loowaard en Kandia. Natuurontwikkeling door ontgrondende bedrijven Moorlag b.v. en Zilverschoon b.v.* Rapport Stroming, bureau voor natuur- en landschapsontwikkeling. Laag Keppel 1992: 6.

15 Evers. *Duizend jaar en nog wat*: 17.

16 W.J.H. Willems. *Romans and Batavians. A regional study in the Dutch eastern river area*. z.p.1986: 256-257.

17 S.G. van Dockum. 'Het rivierengebied'. In: T. Bechert en W. J.H. Willems, *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*. Utrecht 1997: 77.

18 Willems. *Romans and Batavians*: 256-257.



Afbeelding 4. De 'onthekking van het landschap' (foto: Eugenie Jansen en Albert Elings).

Behalve Romeinse vondsten werd er ook een metalen speerpunt gevonden die waarschijnlijk uit de vroege middeleeuwen stamt.¹⁹ Ook werden er vondsten gedaan die juist veel verder *terug* wijzen in de tijd: werktuigen uit de midden-Paleolithische tijd. Het zijn speerpunten en een vuurstenen lemmer afkomstig van jagersculturen in het saalien, de voorlaatste ijstijd van 380.000 tot 150.000 jaar geleden.²⁰ De gevonden speerpunten uit die periode wijzen op de functie die dit gebied wellicht het langst heeft gehad, ver voordat de landbouw dominant werd, namelijk jachtgebied. Misschien dat er gejaagd werd op oerrunderen of wilde paarden, zoals de tarpan. Het is een beeld van het landschap waar later weer graag op teruggegrepen zal worden.

De havezate Loowaard als boerderij

Vanaf de vijftiende eeuw is de versterkte boerderij de Loowaard de belangrijkste blikvanger in de uiterwaard. De landbouw vormt dan blijkbaar een belangrijke activiteit in het gebied. Op 15 juli 2005 brandde het boerderijgedeelte van deze havezate af. Het oude hoofdgebouw van het kasteelgedeelte (waarvan de eerst bekende vermelding dateert uit 1467) bleef nog redelijk gespaard, van de aanbouw van het woongedeelte en de stal uit 1929 bleven alleen wat zwartgeblakerde muurresten overeind staan.²¹ Het was niet de eerste keer in de lange geschiedenis van het gebouw, dat het zich in een ruïneuze staat bevond. In zijn autobiografie beschrijft Jan Willem Koch hoe zijn vader in 1847 de mogelijkheid kreeg de Loowaard te

19 Willems. *Romans and Batavians*: 310.

20 Litjens, Helmer en Overmars. *Loowaard en Kandia*: 8.

21 E.H. ter Kuile. *De monumenten van geschiedenis en kunst. Het kwartier van Zutphen deel 3*. Den Haag 1958: 77.

huren van Baron von Bodelschwing, Vrijheer van Graafschap Mark. De baron kwam een half jaar voor de pacht afliep met zijn koets naar de Loowaard, en trof het pand aan in zeer slechte toestand:

“... er waren geen ruiten meer in de vensters, de muur aan het achterhuis aan de tuinzijde was eruit geslagen, de afhang van het dak lag op den grond, de vloeren uit de stallen en de pannen lagen alle met de omgevallen muren woest dooreen. Er waren geen deuren meer achter voor, en geen paardestal, waar de paarden gestald konden worden.”²²

De Loowaard werd toen gepacht door J.S. van Sadelhoff. Hij was behalve landbouwer ook steenbakker wat hij al snel als zijn hoofdvak zag; daardoor verzuimde hij de gebouwen op Loowaard te onderhouden. De boze baron, die met zijn paarden uit moest wijken naar een herberg, weigerde vanwege de verwaarlozing de boerderij wederom aan van Sadelhoff te verpachten.²³ Von Bodelschwing verdubbelde de pacht voor de boerderij van f 3.300 naar f 6.300, en de familie Koch, de nieuwe pachters, moesten het gebouw met veel moeite weer helemaal opknappen.

Vanaf 1854 ging het de kasteelboerderij weer voor de wind. Vanwege de Krimoorlog (1853-1856) brachten het tarwe, de rogge en de schapen veel geld op. De winter van 1855 was de strengste die Jan Willem Koch zich kon herinneren toen hij in 1902 zijn memoires schreef. Het ijs zat vast van dijk tot dijk. Toen het in februari eindelijk begon te dooien, steeg het water snel. De ijsschol steeg met het water mee. Op een zaterdagmiddag kwam er beweging in het ijs ‘en werd een wilg ter dikte van 2 voet ter neer gelegd, alsof het een hooismeeltje was’. Die zondag dreven de ijsschollen rond het huis, ter grote van 10 tot 20 hectare. ’s Middags kwamen er een paar grote schollen op het huis af en doorsneden de achtermuur van de schuur en het hele karnhuis. Een berg ijs van 10 tot 12 voet hoog lag voor de ramen van de woonkamer. De familie was inmiddels naar boven gevlucht en stond daar op planken die over de stoelen gelegd waren boven het water. Nadat het water was gezakt besloot Koch de vernielde schuur en het karnhuis weer overnieuw te bouwen, maar deze keer wel hoger dan de vorige keer, op dijkhoogte.²⁴ Tegelijkertijd werd er een wal opgeworpen rond het oude kasteel, dat tot die tijd met zijn muren onbeschermd onder in de tuin stond. Waarschijnlijk zijn toen tegelijkertijd de kelders van het oude kasteel volgestort met aarde, zodat een aaneengesloten terp ontstond, waar de havezate niet *op* staat maar *in* ligt. De bomen die nu nog rond het huis staan, moeten gezien hun dikte zijn geplant kort nadat het terrein was opgehoogd.

De ingang van de toren was in de oostmuur, maar door de ophoging van het terrein was die onder de grond verdwenen en dus onbruikbaar geworden. Hij werd dan ook dichtgemetseld, alleen de zandstenen latei boven de vroegere ingang is nu nog te zien, net boven de grond. Omdat zich in het torentje een stenen wenteltrap bevindt, moest de nieuwe ingang aan de noordkant van het torentje worden

22 J.A.J.M. Akkermans (red.). *Herinneringen uit mijn leven Jan Willem Conrad Koch, een Liemerse autobiografie*. Zevenaar 1991: 13.

23 W.J.Th. Peters. *De Loowaard. Zeven pachters en de nieuwe eigenaars*. Nijmegen 2005: 9.

24 Akkermans. *Herinneringen uit mijn leven*: 20-22.

gemaakt. Boven de oude ingang staat in gotische letter een Latijnse inscriptie: 'HERMEN VA DE LO M FIERI FECIT', wat vertaald betekent 'Herman va de Lo heeft mij laten bouwen'. Op het zwaar beschadigde zandstenen reliëf erboven staan de wapens van de families van den Lo en van Isendoorn, de familie van zijn vrouw. Het jaartal 'AO MDLXV' (in het jaar 1565) was in 1988 niet meer te lezen, maar in 1939 nog wel.²⁵

Niet alleen de aanblik van de havezate in het landschap veranderde in de tijd van Koch, ook het landschap zelf, en wel door een ontdekking die Koch deed in 1857: omdat het dat jaar extreem droog was (je kon te voet door de Rijn lopen), vielen de slenken droog. Dat was gevaarlijk voor de koeien en paarden, want die waagden zich te diep in de restanten van oude rivierlopen ('omdat het vee het lies, wat er in groeide opat') en zonken dan weg in de modder:

*"Wij besloten toen alle laagten te laten opgraven en op dammen te laten werpen en met wardhout te bepoten. Ik verwerkte er ruim f 1.000, maar ongelofelijk is het succes, wat ik daarmee had. Het gaf jaren achter een meer dan 100%, en toch hadden mijne voorgangers daar nooit iets van geprofiteerd."*²⁶

In 1873 was de pachthuur echter opgelopen tot f 11.060. Door de lage landbouwprijzen in de jaren 1875-1876 viel die pacht door Koch niet meer op te brengen. In 1885 moest hij, in vrijwel overspannen toestand, de Loowaard 'in de steek laten', zoals hij het zelf uitdrukte.²⁷ De pacht van de Loowaard ging nu naar Theodorus van Sadelhoff, de zoon van J.S. van Sadelhoff die tot 1847 de boerderij had gepacht en had verwaarloosd.

In 1918 werd de Loowaard voor het eerst in haar bestaan verkocht. De toenmalige Duitse eigenaar Freiherr Zu Innhausen und Kniphausen zat door de voor hem slechte afloop van de Eerste Wereldoorlog krap bij kas en om geld verlegen om zijn bruidschat te kunnen betalen. De zoon van Theodorus van Sadelhoff, Hendrik, die toen pachter van de Loowaard was, kocht de havezate en de bijbehorende gronden. Hendriks zonen zouden na zijn overlijden in 1972 het boerenbedrijf voortzetten.²⁸ Een van die zonen was Wim, die later samen met zijn broers het land zou verkopen aan het Belgische steenfabrieksconcern Koramic, dat er klei zouden gaan winnen en het land als natuurgebied zou laten inrichten, begraasd door Schotse Galloway runderen. Zelf had Wim ook nog een paar schapen en koeien op een klein stukje land naast de havezate. Even liepen er twee heel verschillende soorten runderen tegelijk in de Loowaard, gescheiden door een stuk prikkeldraad. Maar aan de dominante agrarische betekenis van de Loowaard was na meer dan een half millennium een einde gekomen.

25 W.J.Th. Peters en A.J.H. Rutten. *De havezate Loowaard te Loo*. Duiven 1988: 7.

26 Akkermans. *Herinneringen uit mijn leven*: 27.

27 Akkermans. *Herinneringen uit mijn leven*: 35.

28 Evers. *Duizend jaar en nog wat*: 108.



Afbeelding 5. Zandzuiger van Moorlag (foto: Eugenie Jansen en Albert Elings).

De havezate Loowaard als vestingwerk

De oorsprong van de havezate de Loowaard was waarschijnlijk niet uitsluitend agrarisch. In 1467 bouwde drost Johan van der Loe een kasteeltje op deze plaats, vermoedelijk om controle te hebben over de weg van het Kleefs gebied naar het Gelderse Angeren, dat hier met een veer over de rivier ging, of om het scheepvaartverkeer op de Rijn te controleren, op de plaats waar deze de Liemers instroomt. De zuidgevel heeft namelijk een sterk vestingachtig karakter, in tegenstelling tot de westgevel die meer het aanzien van een woonhuis heeft.²⁹ In de zuidgevel zijn ook de gaten van kogelinslagen uit de Tweede Wereldoorlog te zien, de laatste keer dat de havezate een vestingachtige functie vervulde. Was het Loowaard-gebied negentienhonderd jaar eerder onderdeel van een Romeinse militaire verdedigingslinie in de Betuwe tegen aanvallen vanaf de *oostkant* van de rivier, nu werd haar strategische positie aan de Liemerse zijde van de rivier door het Duitse leger gebruikt als verdediging tegen de oprukkende geallieerden aan de *westkant* van de rivier. In de rivierkant van de Loodijk werden daartoe door dwangarbeiders loopgraven gegraven van een meter diep en tachtig centimeter breed. Zeven meter loopgraaf per persoon moest er elke dag met de schop worden gegraven.³⁰ Die gegraven sporen zijn uitgewist bij het repareren en verzwaren van de dijk, er is niets meer van te zien. Alleen degenen die het hebben meegemaakt of die de verhalen kennen, projecteren die sleuven misschien nog in het landschap. Net als familie van de twee jonge broers Meuwssen, die in de uiterwaard werden geëxecuteerd omdat ze op 19

29 W.J.Th. Peters en A.J.H. Rutten. *De havezate Loowaard*. Duiven 1988: 10.

30 Evers. *Duizend jaar en nog wat*: 159-160, 163.



Afbeelding 6. Havezate De Loowaard voor de renovatie (foto: Eugenie Jansen en Albert Elings).

september 1944 naar een neergestort Engels vliegtuig op het voormalige eiland Kandia gingen kijken, hier wellicht nog steeds aan herinnerd zal worden als ze op de dijk staat. Ook al zijn voor hen hier de sporen van de belangrijkste referentiepunten verdwenen: de boerderij die er stond bestaat niet meer, en waar vroeger het eiland lag, ligt nu een waterplas.³¹

De havezate Loowaard als woonhuis

De tweede keer in de geschiedenis dat de havezate Loowaard verkocht wordt, is in 2002. Op 3 maart 2002 overlijdt Wim van Sadelhoff, ongehuwd. Hij zal de laatste van Sadelhoff zijn die in de havezate heeft gewoond. Zijn broer treft hem 's ochtends aan in de stoel met de afstandbediening van de TV nog in zijn hand. Hij verkoopt het pand aan de familie van Aalst. Dit gezin met twee jonge kinderen wil het pand renoveren. In de tijd dat het plannen ontwikkelt en wacht op vergunningen en financiering, woont een aantal mensen tijdelijk in de havezate om te voorkomen dat deze wordt gekraakt.³² Daarna volgt een periode van leegstand. In die tijd wordt op 15 juli 2005 het pand in brand gestoken. Op 27 september 2005 houdt de politie een achttienjarige jongen uit Duiven aan, die verdacht wordt van de brandstichting.³³ In opdracht van van Aalst wordt de havezate uiteindelijk vanaf 2008 gerestaureerd tot woonhuis met bibliotheek en biljartruimte. Zowel de boerderijfunctie als de vestingfunctie zijn nu verleden tijd.

31 Evers. *Duizend jaar en nog wat*: 159.

32 Peters. *De Loowaard*: 32-33, 35.

33 'Verdachte brandstichting aangehouden; meer zaken opgehelderd'. *Persbericht politie Gelderland-Midden, Rivierenland*. 12 oktober 2005.



Afbeelding 7. Sloop van de schoorsteen van steenfabriek (foto: Eugenie Jansen en Albert Elings).

De Loowaard overzee

Jan Willem Koch moet het als de grootste nederlaag van zijn leven hebben beschouwd dat hij zich gedwongen zag de Loowaard 'op te geven'. Zijn kinderen emigreerden naar Amerika. Jan Willem's zoon Theodoor, die op de Loowaard werd geboren, vertrok in 1884 naar Minnesota. Hij had kantoren in Houston en Beaumont en hield zich bezig met de verkoop van grond. In Kennedy County stichtte hij de stad Rivera.³⁴ Hoe klein moet de Loowaard, nog steeds ergens in zijn hoofd, in de loop van die tijd niet zijn geworden? Zou er iets van de Loowaard terug te vinden zijn in New Holland?

Er is wel een duidelijk spoor van de Loowaard terechtgekomen aan de andere kant van de wereld, in Batavia. Daar in Indië, in de stad vernoemd naar de Batavenstam die ook het Betuwse Loowaard bewoond zou kunnen hebben, had Aleyda van Sadelhoff (1848-1931) een huis laten bouwen met een torentje, dat bedoeld was als herinnering aan het torentje van de havezate Loowaard. Zo is de havezate Loowaard (waar deze Aleyda zelf nooit had gewoond) een *symbool* geworden voor de van Sadelhoff-familie en haar geschiedenis. Familieleden van de van Sadelhoffs brengen af en toe dan ook een bezoek aan het voorvaderlijk huis, net zoals leden van de familie Koch en de familie Van de Loo. De Loowaard is zodoende voor al die mensen een plek om naar te pelgrimeren.³⁵ En in de hoofden van al die pelgrims bevindt zich een beeld van de Loowaard. Soms, zoals in Batavia, wordt dat beeld letterlijk aan de andere kant van de wereld gematerialiseerd, alsof de Loowaard zichzelf vermenigvuldigt door middel van inprenting van haar beeld in mensenhoofden.

34 W.T. Block. 'Tulip transplants to East Texas. The Dutch migration to Nederland, Port Arthur and Winnie, 1895-1915'. *East Texas Historical Journal* 13 (1975) 2: 36-50.<http://www.wtblock.com/wtblockjr/NewHolland.htm> (17 september 2012).

35 Peters. *De Loowaard*: 52.

De Loowaard als industriegebied

Industrie is misschien niet de eerste gedachte die opkomt bij het zien van de natuurlijke ruigtes van de Loowaard bij de huidige bezoeker. Toch werd het uiterwaardenlandschap van de Gelderse rivieren bij uitstek gekenmerkt door de veldovens en later de rokende schoorstenen van de steenfabrieken, die ijle verticale lijnen in een horizontaal wijds landschap. Ook in het sociale landschap waren ze belangrijk: naast werk in de landbouw was de steenoven een van de weinige mogelijkheden om werk bij te vinden. Zowel het werk als het werkvolk stonden in slecht aanzien.

Op 30 juli 1996 meldt *De Gelderlander* dat er weer eens brand is gesticht in de verlaten steenfabriek 'De Loowaard'. Deze enorme hal met de twee leegstaande woningen ervoor is inmiddels een ontmoetingsplek voor jongeren geworden, die er met hun brommers crossen. Dit leidt de verslaggever af uit de bandensporen op het terrein.³⁶ Een aantal weken eerder werd er een illegale houseparty in de fabriek gehouden, waar ruim zeshonderd jongeren op af kwamen. De sporen die dit in de Loowaard achterlaat, bestaan uit duizenden lege plastic bekertjes, kapot glaswerk, ingedeukte blikjes en lege marihuana-zakjes. Wim van Sadelhoff, de hardhorende bewoner van de havezate heeft er echter niets van gemerkt. 'Toen ik zondagmorgen om negen uur naar de kerk ging, kwamen lege bussen die mensen weer ophalen. Verder heb ik niets gezien of gehoord.'³⁷ Een jaar eerder was de voormalige beheerderwoning van de steenfabriek al afgebrand, waar de familie Brugman achttien jaar in had gewoond. Maar nu is het hun landschap niet meer:

“Heel af en toe kwam ik er nog wel eens terug. Mijn vrouw niet meer, die kreeg meteen tranen in haar ogen. Langzamerhand werd er steeds meer vernield. Eerst moesten de ramen het ontgelden en later het slot van de deur. En als ze eenmaal vrij naar binnen kunnen, dan is het natuurlijk belemaal gebeurd.”³⁸

In 1829 werd er voor het eerst een steenoven op de Loowaard opgericht door J.S. van Sadelhoff, de pachter die de havezate ondertussen liet vervallen. Lang heeft de oven niet bestaan, in 1835 was hij al weer verdwenen. In 1879 krijgt Jan Willem Koch een vergunning voor het oprichten van een steenbakkerij. Die komt te staan op de plek waar de laatste steenfabriek in 2003 gesloopt zal worden.³⁹ Er werken vijftien mannen, tien vrouwen en vier meisjes, die samen 700.000 machinale stenen en 1,5 miljoen handvormstenen produceren.⁴⁰ Zes jaar later, in 1885, verkoopt Koch de fabriek aan Dorus van Sadelhoff, die toen al vijfenzestig was, en haar dus wel voor zijn zoons zal hebben gekocht. Tussen 1 oktober 1892 en 1 oktober 1893 worden ruim drie miljoen stenen verkocht.⁴¹ Op de rivierenkaart van 1920 zijn drie veldovens te zien, een woonhuis met schuur en een aantal haaghutten. Theodorus van Sadelhoff sterft op vijf juni 1910 in zijn geboortehuis, de havezate Loowaard.⁴² Zijn zoon Jan van Sadelhoff vervangt de veldovens door een

36 'Brand in leegstaande steenfabriek in Loo'. In: *De Gelderlander* ed. Liemers. 30 juli 1996.

37 'Gemeente en politie verrast door houseparty in Loo'. In: *De Gelderlander* ed. Liemers. 9 juli 1996.

38 'Voormalig woonhuis Loowaard uitgebrand'. In: *De Gelderlander* ed. Liemers. 30 mei 1995.

39 Litjens, Helmer en Overmars. *Loowaard en Kandia*: 8.

40 Evers. *Duizend jaar en nog wat*: 122.

41 Peters. *De Loowaard*: 46-47.

42 Peters. *De Loowaard*: 49.

ringoven, zodat er continu geproduceerd kan worden.⁴³ Nu is de schoorsteen van deze fabriek het hoogste punt in de Loowaard, hoger dan het torentje van de havezate. Het symboliseert de nieuwe machtsfactor van de industrie. In 1924, tijdens een gemeenteraadsvergadering over de gemeentelijke steunregeling voor werklozen in de gemeenteraad van Duiven (waar van Sadelhoff zelf wethouder is) wijst van Sadelhoff er op dat zijn arbeiders niet georganiseerd zijn; zij hebben dat volgens hem ook niet nodig, aangezien zij steeds het gehele jaar door op zijn fabriek 'de Loowaard' werk hebben. De verdiensten zullen daar echter wel niet hoog zijn geweest, want hij voegt hier aan toe:

*"Veelen onder de steenovenarbeiders gaan echter bij voorkeur naar fabrieken in andere plaatsen, waar zij enkel 's zomers verzekerd zijn van werk. Dan hebben zij het aan zich zelf te wijten dat ze werkloos worden."*⁴⁴

In 1944 zullen Duitse soldaten de hoge schoorsteen van de steenfabriek opblazen wanneer zij zich uit 't Loo terugtrekken richting Pannerden.⁴⁵ Na de oorlog komt er weer een nieuwe schoorsteen. De fabriek blijft tot 1978 in het bezit van de familie van Sadelhoff. Daarna wordt hij verkocht aan A. van Wijck, eigenaar van al twee andere steenfabrieken. Zijn bedrijf Terca vervangt de ringoven door een tunneloven, waardoor dit bedrijf op dat moment tot een van de modernste steenproductiebedrijven behoort. In 1991 wordt Terca op haar beurt overgenomen door de Koramic baksteengroep NV, een nog groter Belgisch concern, dat de steenfabriek sluit. De werknemers zijn hierdoor verrast en boos. De apparatuur in de moderne tunneloven was namelijk nog maar tien jaar oud, en men was niet lang geleden overgestapt van het produceren van metselstenen naar straatklinkers.⁴⁶ Gerrit van Sadelhoff, broer van de laatste van Sadelhoff die in de havezate woonde, zei hier over:

*"en toen ze goed en wel gemoderniseerd hadden, komen er zo een paar mensen die zeiden: jongens we stoppen de boel, 's middags om drie uur en na die tijd is alles afgebroken.(...) 30 miljoen stenen konden ze maken, dat hebben ze een beetje op papier gezet, die hebben ze mee naar Pannerden genomen, en hebben ze daar de fabriek een beetje gemoderniseerd, en dan maken ze met de eigenste mensen die 30 miljoen stenen, dat is weer veel goedkoper."*⁴⁷

Op 21 juni 2000 duwt een kraanmachinist met zijn kraan zo langzaam mogelijk de metalen schoorsteen van de steenfabriek om. Hij valt in het zand, dat er speciaal voor is gestort. Want als de pijp rond blijft, is hij veel geld waard. Anders rest slechts de schrootprijs. Tijdens de val van de schoorsteen vliegen twee duiven verschrikt van haar top. De rest van de fabriek is al voor het grootste deel gesloopt. Vijftien seconden nadat de schoorsteen gevallen is, komt er nog een plastic boter-

43 Litjens, Helmer en Overmars. *Loowaard en Kandia*: 9.

44 Evers. *Duizend jaar en nog wat*: 123.

45 Evers. *Duizend jaar en nog wat*: 159.

46 "Ze hebben ons gewoon aan het lijntje gehouden' steenfabriekarbeiders voelen zich belazerd." *Gelder Pers*. 19 maart 1991.

47 G. van Sadelhoff. mondelinge mededeling. Groessen 30 juli 1998.



Afbeelding 8. Konikpaarden voor de resten van de steenfabriek (foto: Eugenie Jansen en Albert Elings).



Afbeelding 9. Schotse Galloways in de Loowaard (foto: Eugenie Jansen en Albert Elings).

hamzakje naar beneden gedwarreld.⁴⁸ De schoorsteenpijp is niet rond gebleven, maar ingedeukt. Het industriële verleden van Loowaard is voorgoed voorbij. Maar al zijn de sporen van de fabriek nu vrijwel allemaal uitgewist, de arbeiders die hier werkten, zullen als ze langs de Loowaard komen de steenfabriek nog steeds in het landschap blijven projecteren.

48 A. Elings en E. Jansen, 'Voorland', documentaire film (Ruim Kader Films/ VPRO 2005) 32':20".

De Loowaard als natuurgebied

Zowel rond 1861 als in 1997 worden nieuwe rassen paarden en runderen in de Loowaard geïntroduceerd. Beide keren wordt dit als teken van vooruitgang gezien, hoewel in 1997 ook duidelijk wordt verwezen naar 'vroeger'. Onder de kop 'Terug van weggeweest' wordt in een brochure over natuur in de Rijnstrangen Nederland beschreven als van oudsher een koeienland:

*"Duizenden jaren geleden was het Nederlands riviereengebied het domein van wilde runderen (oerrund), reeën, ganzen, bevers, herten, zwijnen en vermoedelijk ook wilde paarden (Tarpan). (...) De meeste grote grazers zijn echter door toedoen van de mens verdwenen. Het oerrund heeft zich vermoedelijk tot 400 na Chr. weten te handhaven in onze streken. (...) Momenteel komen de oorspronkelijke grazers langzaam maar zeker weer terug (...) Sinds 1997 leven aan de rand van de Rijnstrangen, bij Kandia en in de Loowaard weer runderen en paarden 'in het wild'."*⁴⁹

Zo wordt het beeld geschapen dat er niet zozeer weer een nieuw runderras (de Galloway) en paardenras (de Konik) in de Loowaard wordt geïntroduceerd, als wel dat de beesten terug van weg zijn geweest, en de reïncarnaties zijn van het oerrund en het Tarpanpaard. Wouter Helmer, een van de schrijvers van Plan Ooievaar en van het natuurontwikkelingsplan voor Loowaard, zal het acht jaar later niet eens zijn met de constatering van journaliste en schrijfster Tracy Metz dat het nieuwe natuurlandschap terug gaat naar een gedroomde oertijd, een Nederland van vóór de Nederlanders. Hij zegt dat nieuwe natuur juist een vlucht vooruit is:

*"Naast een harde infrastructuur van driebaanswegen, Vinex-locaties en mainports ontwikkelt zich een uitgestrekte keten van vrij toegankelijke natuurgebieden. Het maken van oases waar alles wat minder gereguleerd toegaat, hoort juist bij deze tijd. Er is een toenemende behoefte aan wilderniservaringen. We zetten de tijd niet terug, maar leggen er een laagje van het heden bovenop."*⁵⁰

Al veel eerder werd gedacht dat Schots vee ideaal zou zijn om rond te laten lopen in de Loowaard. Jan Willem Koch aarzelde rond 1861 niet om met de mode van zijn tijd mee te gaan:

*"In een van die jaren ging ook de roep uit van de voortreffelijkheid van het Schotsch-Engelsche veeras, en werdt door de Landbouwmaatschappij de Lijmers besloten, 13 Engelsche stierkalveren, van het beste ras, aan te koopen (...) De eerste resultaten waren wat de vleeschproduktie betreft verrassend gunstig, maar de melkophbrengst ging er zeer sterk door achteruit; de eerste afstammelingen der kruising waren enorm ontwikkeld, en in gewicht verre boven de inlandsche te verkiezen, ook werden zij gemakkelijker vet, maar bij de 2e en 3e kruising werden zij aldoor fijner van beengestel, en in alle opzichten, ook vielen zij in het slagten erg tegen, zoodat de kooplui er niet meer aan wilden, en ons Hollandse ras steeds voortrok, en voor de Engelsche de neus optrok, zoodat dit na eenige jaren van zelf verliet."*⁵¹

49 Ontdek de Rijnstrangen. Informatieve brochure over natuur, cultuur en recreatie. Herwen z.j.: 20.

50 T. Metz. *Nieuwe natuur. Reportages over veranderend landschap*. Amsterdam 1998: 21.

51 Akkermans. *Herinneringen uit mijn leven*: 28.

Maar de hengstveulens van de Oldenburger paarden, ook een nieuw geprezen ras, en rond dezelfde tijd aangeschaft, bevielen Jan Willem Koch wél goed.

Zijn er een aantal overeenkomsten tussen de twee introducties van nieuwe veerassen uit de Britse Eilanden aan te wijzen, de verschillen ertussen laten het duidelijkst zien op welke manier de tijd in de Loowaard is veranderd. Was melk- en vleesproductie het doel van Koch, bij 'Wildernisvlees' is dit vooral een bijna als vervelend ervaren bijproduct: de beesten worden alleen geslacht als er in geen enkel natuurgebied meer plek voor ze is. Fokko Erhart van 'Free Nature', die beheerder is van het natuurgebied Loowaard heeft dan ook een hele andere blik op het landschap Loowaard dan zijn agrarische voorgangers, de van Sadelhoffs. Deze laatsten vonden het pijnlijk 'dat er geen boter meer groeit' op de Loowaard⁵², terwijl de eerste trots verwijst naar de toename van de hoeveelheid verschillende broedvogels in het gebied sinds het wordt omgevormd naar natuur. Werden er in de periode 1985-1993 vijftig soorten broedend in de Loowaard vastgesteld, in 2002 waren dit er vierenzeventig.⁵³ En ook de hoeveelheid broedvogels nam toe: van 105 exemplaren in 1997 tot 432 in 2006.⁵⁴

Het jaarrond laten begrazen van de Loowaard door de Galloways en Koniks past in het plan om een hogere soortenrijkdom in het gebied te krijgen, liefst met planten- en diersoorten die op de 'rode lijst' van bedreigde planten en dieren staan. Daartoe wordt ook de klei van de zandbodem reliëfvolgend afgeschraapt, en komen er zodoende patronen van de ondergrond weer naar boven, die het resultaat waren van natuurlijke sedimentatie- en erosieprocessen. Op die zandige ruggen ontstaat dan onder invloed van natuurlijke begrazing een oorspronkelijke en ecologisch waardevolle begroeiing.⁵⁵ Omdat het terrein nu in handen is van Wienerberger Bricks, een internationaal baksteen concern dat het Belgische Koramic heeft opgekocht, en Moorlag BV die er aan zandwinning doet, is het realiseren van natuur hier een voorbeeld van een *win-win situatie*, zoals dat eind jaren negentig wordt genoemd. Wouter Helmer: "We zijn misschien idealisten, maar zeker ook realisten: natuur in het laat-twintigste-eeuwse Nederland is met handen en voeten gebonden aan maatschappelijke belangen. De nieuwe natuur moet een binding zoeken met een economische motor van nu."⁵⁶ De ideeën voor nieuwe natuur, die voor het eerst in Plan Ooievaar in 1986 werden verwoord, worden opmerkelijk snel opgenomen in een collectief natuurbeeld. Willem Overmars, ook een van de auteurs van zowel 'Ooievaar' als 'Loowaard en Kandia', schrijft hier twaalf jaar later over: "Kennelijk heeft Ooievaar (...) een snaar geraakt in de culturele behoeften, want de ideeën die het bevatte zijn nu een soort collectief gezelschapspel geworden. Er is vrijwel geen gemeente in het rivierengebied die géén plannen heeft die erdoor zijn geïnspireerd."⁵⁷

52 G. van Sadelhoff. Mondelinge mededeling. Groessen 30 juli 1998.

53 F. Erhart. *Broedvogels 2000*. Verslag Stichting Ark [versl.br.v.2000.loo] 25 juli 2000.

54 F. Erhart. *De Loowaard in beweging*. Arnhem 2011: 28.

55 Litjens, Helmer en Overmars. *Loowaard en Kandia*: 27.

56 Metz. *Nieuwe natuur*: 12.

57 W. Overmars. 'Natuur nabij, Samen op zoek naar de slapende prinsessen' in: F. Feddes, R. Herngreen, S. Jansen (red.). (red.) *Oorden van onthouding. Nieuwe natuur in verstedelijkend Nederland*. Rotterdam 1998: 222.

Behalve dat het een snaar zal hebben geraakt in de culturele behoeften, is er ook een agrarisch-economische reden waardoor weilanden in de uiterwaard door boeren worden opgegeven. In het verleden waren de weilanden van de Loowaard door de natuurlijke bodemvruchtbaarheid erg aantrekkelijk als gevolg van het slib dat zich bij hoogwater afzette. Sinds de uitvinding van de kunstmest is het voordeel van buitendijks gelegen land veranderd in een nadeel. Binnendijks land heeft minder last van hoogteverschillen, de waterhuishouding is er beter te reguleren en het heeft geen last van de slechte ontsluiting dat buitendijks land vaak kenmerkt. In de ruilverkavelingprojecten zijn de meeste uiterwaarden dan ook niet meegenomen. Al met al is het productievermogen van uiterwaardgronden nu gemiddeld dertig procent lager dan land binnendijks.⁵⁸ Voor boeren die vooruit willen, en hogere productie willen behalen met minder inzet van arbeidskracht, zijn uiterwaarden dus minder aantrekkelijk om in te investeren. Dat is dan ook een belangrijk verschil met de paarden en koeien die nu in het natuurgebied de Loowaard grazen: daar wordt voor betaald, in plaats van dat het geld kost om de beesten daar te mogen laten grazen. De paarden en runderen zijn geen productiemiddel meer, maar zijn dieren die het landschap onderhouden en stofferen.

Verschillende mentale beelden bij het begrip natuur

De verschillende opvattingen over hoe het landschap van de Loowaard er uit moet zien, zijn ook op te vatten als het resultaat van verschillende mentale beelden 'natuur'. Socioloog en geograaf Arjen Buijs van Universiteit Wageningen stelt dat er vijf verschillende soorten percepties van natuur in Nederland zijn, waarvan er vier veel voorkomen. De meest voorkomende (38%), vooral onder jongeren en hoger opgeleide urbane bevolkingsgroepen, is het 'wildernisbeeld'. Natuur is hierbij ongerept, het ideaalbeeld is het tropisch regenwoud. Een tweede beeld is het arcadische beeld (27%). Hierbij lopen natuur- en cultuurlandschap door elkaar, en gaat het om de esthetische kwaliteit ervan. Een derde voorkomend beeld is het functionele beeld: natuur is in die opvatting iets waar je grondstoffen en voedsel aan onttrekt (10%). Dit natuurbeeld wordt veel bij boeren gevonden. Als laatste is er nog de groep mensen voor wie alles natuur is, inclusief de mens zelf en het gras tussen de stoeptegels in de stad, en die het verschil natuur-cultuur niet maakt. Dit noemt Buijs het brede beeld (20%).⁵⁹ In de receptie van het landschap Loowaard vindt een duidelijke verandering plaats, die overeenkomt met een algemene trend ten opzichte van landschap en natuur, die is ingezet aan het eind van de twintigste eeuw. De vraag naar landschapsbeleving is daarbij gegroeid en veranderd van een functioneel natuurbeeld naar een meer hedonistisch beeld, in de vorm van het arcadische natuurbeeld en het wildernisbeeld.⁶⁰

58 D. Hanhuis en L. van Nieuwenhuijze. 'De landbouw en het casco-landschap'. In: D. de Bruin & D. van Ooij (red.). *Ooievaar. De toekomst van het rivierengebied*. Arnhem 1987: 84.

59 A.E. Buijs. 'Determine your own nature image'. College Wageningen Universiteit. 15 maart 2007.

60 A.E. Buijs, B. Pedroli en Y. Luginbühl. 'From hiking through farmland to farming in a leisure landscape: Changing social perceptions of the European landscape'. *Landscape Ecology* 21 (2006) 3: 375.



Afbeelding 10. Uitlegbord nieuw natuurgebied Loowaard en Candia (foto: Eugenie Jansen en Albert Elings).

Hier krijgt het nieuwe heuveltje, precies volgens tekening aangelegd op een hoek van het voormalige steenfabrieksterrein, zijn functie. Voor de recreant die de Loowaard bezoekt is dit uitzichtpunt de ideale plek om de *tourist gaze* zoals de Britse socioloog John Urry dat noemt, over het gebied te laten dwalen.⁶¹ Het heuveltje is niet zo hoog als het torentje van de havezate, zelfs laag in vergelijking met de hoogspanningsmast die de ringleiding van het Oost-Nederlandse energie netwerk omhoog houdt, maar in de directe omgeving is het toch het hoogste punt, nu de rokende schoorsteen van de steenfabriek uit beeld is verdwenen. Er op staan moet een afschaduwing geven van het gevoel dat schilder Caspar David Friedrich twee eeuwen eerder heeft willen verbeelden met zijn schilderij *Der Wanderer über dem Nebelmeer* (1818) waarin vanaf een hoge bergtop de ruige romantische wildernis beneden wordt gezien. Die wildernis is hier nog in wording.

De brede rivier, die langs de verwilderde Loowaard stroomt, helpt het contrast met de top van het kunstmatige heuveltje te vergroten. En ook Hendrik Marsmans strofen uit zijn gedicht *Landschap* komen hier in het hoofd opborrelen, als ware het een landschapsbeeld uit 1938:

... “en in de uiterwaarden
galopperen de paarden
met golvende staarten
over golvend gras.”⁶²

61 J. Urry, *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. Londen 1990: passim.

62 Marsman, H. ‘Landschap’. *Poezie*. Amsterdam 1938.

Maar dat gedicht begint met: “in de *weiden* grazen / de vreedzame dieren” (mijn cursivering, AE). Want over dat golvende gras in het natuurgebied van vandaag deden de meeste boeren en dorpsbewoners van Loo in het begin van de aanleg van het gebied wel wat sceptisch. De eerste jaren van het natuurontwikkelingsproject groeiden er vooral akkerdistels in de Loowaard.⁶³ Wanneer de wind de verkeerde kant op stond, woei een wolk witte distelpluizen de dijk over, het dorp in. En dat terwijl nog niet lang geleden de distelverordening in het dorp nog van kracht was: groeiden er distels op het land, dan kon je daar als eigenaar een bekeuring voor krijgen. Maar volgens de dorpsbewoners hoeven de natuurontwikkelaars uit de stad zich nergens aan te houden. Terwijl de natuurontwikkelaars de eerste aanzetten van hun wildernis zien ontstaan, zien de bewoners van Loo de altijd goed onderhouden weilanden verdwijnen. Het ene natuurbeeld maakt plaats voor het volgende, maar niet in de hoofden van dezelfde mensen. Bepaalden de pachters en bewoners van de havezate sinds mensenheugenis het landschap van de Loowaard, nu zorgen plannenmakers van buiten voor ‘de onthekking van het landschap’ en het heuveltje van Caspar David Friedrich. Een landschap van boterbergen en melkplassen heeft de agrarische bedrijfsvoering hier de das om gedaan.

De Loowaard als ideaalbeeld van vroeger

Als de klei- en zandwinning ergens in de jaren twintig van de eenentwintigste eeuw zullen zijn voltooid, zullen de ruige vegetatie, de ‘oer’ aandoende koeien en paarden, samen met de gerestaureerde havezate, een aanblik geven van een gebied dat stil is blijven staan in de tijd, waar de natuur altijd haar gang heeft kunnen gaan. De sporen van de agrarische activiteiten zullen zijn verdwenen, evenals de sporen van de industrie die veel mensen uit het dorp werk verschaftte. Niet alleen het landschap zelf zal veranderd zijn, ook het beeld van functie en doel van het landschap *in de hoofden van de mensen* zal zijn veranderd. Met de afname van het belang dat wordt gehecht aan de agrarische en industriële productie in Nederland, neemt het belang van het landschap als plek voor ontspanning toe. De toename van de hoeveelheid water als gevolg van de zandafgraving, is hier geen probleem: deze plassen worden in de zomer als zwem- en recreatiegebied gebruikt. Het vroegere ‘land van de boer’ wordt nu openbaar toegankelijk terrein voor de (sub)urbane consument en dus ook anders ingericht, volgens de normen van een stedelijke, hoger opgeleide groep, die het land inricht naar haar ideaalbeeld van natuur en geschiedenis. Daarbij verdwijnt grotendeels de mogelijkheid om het agrarisch en industrieel verleden in de Loowaard te ervaren, en komt daar voor in de plaats de mogelijkheid het ‘oer’ verleden van het gebied mee te maken. Door de ontkleïing komen de reliëfrijke patronen in de ondergrond weer tevoorschijn, die het resultaat waren van het sedimentatie en erosieproces dat zich in de zandbankenrivier ontwikkelde vóór de bedijking van de veertiende eeuw. De loslopende Koniksparden en Gallowayrunderen verwijzen als levende tekens naar de oer-runderen en Tarpansaarden die volgens de natuurontwikkelaars duizenden jaren geleden hier leefden. De hoogspanningsleiding, de nieuwe parkeerplaats waarop

63 Erhart. *De Loowaard in beweging*: 7.



Afbeelding 11. De Loowaard ondergronds: Tunnel voor Betuwelijnroute in aanbouw (foto: Eugenie Jansen en Albert Elings).

de natuurbezoeker zijn auto kwijt kan en het geluid van de goederentreinen die uit de spoortunnel komen, zullen de bezoeker er aan moeten helpen herinneren dat hij of zij zich in de eenentwintigste eeuw bevindt. Wellicht hebben latere historici deze tekens van techniek niet nodig en zullen ze de fase van ‘oerlandschap’ van de Loowaard onmiddellijk herkennen als typisch laat twintigste-, vroeg eenentwintigste-eeuws. Want de verschillende natuurbeelden die er bestaan bij verschillende groepen mensen hebben sinds de jaren negentig een duidelijke verschuiving laten zien van het *functionalistische beeld* naar het *wildernisbeeld* en het esthetische *arcadische beeld*.⁶⁴ Deze verschuiving van het beeld van natuur dat mensen in hun hoofd hebben, vindt zijn pendant in de metamorfose die de uiterwaard Loowaard sinds eind jaren negentig ondergaat, van agrarisch weidegebied naar ‘nieuwe natuur’.

Voor de mensen die kennis van het verleden van een gebied hebben, leest het verleden er zich anders aan af. De voormalige steenfabrieksarbeiders, de familie van twee geëxecuteerde jongens in de uiterwaard, de familie van de laatste boeren Van Sadelhoff, allemaal zullen ze andere, verdwenen beelden projecteren op het huidige landschap van de Loowaard. De sporen van het verleden die nog wel te zien zijn in het landschap, zijn vaak de sporen die mensen (ook in het verleden) niet hebben willen uitwissen. Ze zijn gebruikt in het geschiedbeeld van vroeger. Elementen die niet in dat vroegere verhaal pasten, werden beschouwd als onwenselijk en hadden dus een grotere kans om te verdwijnen. Zo vertelt het feit dat de havezate uit de late middeleeuwen er nog steeds staat, dat men gedurende al die tijd deze heeft willen behouden; behoud vergt immers energie en onderhoud. Het

64 Buijs, Pedroli en Luginbühl. ‘From hiking through farmland to farming in a leisure landscape’: 375.

slopen van de steenfabriek daarentegen geeft aan dat het industriële verleden een minder geschikt verhaal wordt geacht om te behouden voor deze locatie op dit moment. De riddertijd heeft zo gezien een hogere status dan de industriële revolutie. Ook een eventuele keuze om hier de *limes*, en daarmee de Romeinse tijd weer zichtbaar te gaan maken en niet bijvoorbeeld een latere Kleefse tijd, is een ideologische keuze die aangeeft welk verhaal van het verleden *in het heden* het meest opportuun is. Want deze beide verhalen uit het verleden van de Loowaard hebben zelf allebei nauwelijks visuele sporen in het huidige landschap achtergelaten. Dit soort verhalen in het landschap zichtbaar willen maken, vergt dan ook een actieve ingreep. Zodoende kan de aanblik van het huidige landschap van de Loowaard gezien worden als de uitkomst van een strijd tussen verschillende groepen met verschillende ideaalbeelden van dat landschap en van het wenselijke verleden er van.

Als het landschap van de Loowaard inderdaad opgevat kan worden als de uitkomst van een strijd om een ideaalbeeld van het verleden *in het heden*, dan kunnen de sporen uit het verleden worden afgelezen als een rudimentair verslag van het verloop van die strijd. Voor sommige sporen geldt dat men ze graag heeft willen behouden en daar veel moeite voor heeft gedaan. Andere sporen kostten eenvoudigweg te veel energie om te wissen. En weer andere sporen zijn heel recent aangebracht of bewust opgedolven. De esthetiek van dit amalgaam van sporen uit het verleden kan worden ervaren zonder alle historische feiten achter de ontstaansgeschiedenis van die sporen te kennen. De waardering van deze temporele esthetiek wordt voortdurend bijgesteld, maar ook allerlei elementen in het gebied zélf worden steeds weer veranderd om tegemoet te komen aan die nieuwe waardering. Het beeld van het landschap en het landschap zelf beïnvloeden elkaar zodoende voortdurend. En de nieuwste ingrepen in zowel het concrete landschap als in het beeld van dat landschap (zoals dat bijvoorbeeld wordt verspreid in brochures) zijn zodoende op te vatten als esthetiserende ingrepen in het tijdsbeeld dat de huidige Loowaard moet uitstralen.

Auteursbeschrijving

Albert Elings (1965) is documentaire filmmaker en cultuurhistoricus. Hij studeerde aan kunstacademie St.Joost, de Filmacademie, de Universiteit van Amsterdam (Geschiedenis) en deed de master Cultureel Erfgoed aan de Universiteit Utrecht. Hij interesseert zich vooral voor temporele esthetiek. Naast regisseur, filmeditor en producent is hij mentor aan de masteropleiding van de Nederlandse Filmacademie.

Literatuur

- Akkermans, J.A.J.M. (red.). *Herinneringen uit mijn leven Jan Willem Conrad Koch, een Liemerse autobiografie*. Zevenaar 1991.
- Block, W.T. 'Tulip transplants to East Texas. The Dutch migration to Nederland, Port Arthur and Winnie, 1895-1915.' *East Texas Historical Journal*, XIII, No. 2 (1975).
- Borman, R. *Oost-Gelderland archeologisch bekeken*. Zutphen 1978.
- Bree, S. de, *De Loowaard*. scriptie Pabo. Arnhem 1991.

- 'Brand in leegstaande steenfabriek in Loo.' *De Gelderlander* ed. Liemers. 30 juli 1996.
- Brief van Minister Schultz van Haegen (IenM) aan de Tweede Kamer van 22 juni 2011, <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ruimtelijke-ordening-en-bereikbaarheid/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/06/22/financiele-dekking-doortrekkingsalternatief-a15.html>.
- Bruin, D. de, D. van Ooij (red.) *Ooievaar. De toekomst van het rivierengebied*. Arnhem 1987.
- Buijs, A.E., B. Pedroli, Y. Luginbühl. 'From hiking through farmland to farming in a leisure landscape: Changing social perceptions of the European landscape.' *Landscape Ecology* 21 (2006) 3: 275-389.
- Derksen, G.T.M. *De Gelderse uierwaarden. Historie, beleid, instrumentarium, beheer*. Doctoraalscriptie Agrarisch Recht, Ruimtelijke Planvorming Landbouwuniversiteit Wageningen 1992.
- Dockum, S.G. van, 'Het rivierengebied'. In: T. Bechert & W.J.H. Willems. *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*. Utrecht 1997.
- Evers, Th. *Duizend jaar en nog wat. Het verre en nabije verleden van 't Loo in kort bestek 970-2000*. Duiven 2003.
- Erhart, F. 'Broedvogels 2000.' Verslag Stichting Ark [versl.br.v.2000.loo] 25 juli 2000.
- Erhart, F. *De Loowaard in beweging*. Arnhem 2011.
- Feddes, F., R. Herngreen, S. Jansen (red.). *Oorden van onthouding. Nieuwe natuur in verstedelijkend Nederland*. Rotterdam 1998.
- 'Gemeente en politie verrast door houseparty in Loo.' *De Gelderlander* (red.). Liemers. 9 juli 1996.
- Hanhuis D., L. van Nieuwenhuijze. 'De landbouw en het casco-landschap'. In: D. de Bruin & D. van Ooij, *Ooievaar. De toekomst van het rivierengebied*. Arnhem 1987.
- Kuile, E.H. ter, *De monumenten van geschiedenis en kunst. Het kwartier van Zutfen deel 3*. Den Haag 1958.
- Kwaks, E. *Voormalige baksteenfabrieken in Gelderland. Een cultuur-historische verkenning*. Rapport Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zeist 1988.
- Litjens, G., W. Helmer, W. Overmars. *Loowaard en Kandia. Natuurontwikkeling door ontgrondende bedrijven Moorlag b.v. en Zilver schoon b.v.* Rapport Stroming, bureau voor natuur- en landschapsontwikkeling b.v. Laag Keppel 1992.
- Marsman, H. *Poezie*. Amsterdam 1938.
- Merleau-Ponty, M. *Phenomenology of perception*. Londen/New York 1962.
- Metz, T. *Nieuwe natuur. Reportages over veranderend landschap*. Amsterdam 1998.
- Noordzij G., W. van Toorn. *Bomenbijbel*. Amsterdam z.j.
- Ontdek de Rijnstrangen. Informatieve brochure over natuur, cultuur en recreatie*. Herwen z.j.

- Overmars, W. 'Natuur nabij, Samen op zoek naar de slapende prinsessen'. In: F. Feddes R. Hengreen, S. Jansen (red.). *Oorden van onthouding. Nieuwe natuur in verstedelijkend Nederland*. Rotterdam 1998.
- Peters, W.J.Th., A.J.H. Rutten. *De havezate Loowaard te Loo*. Duiven 1988.
- Peters, W.J.Th. *De Loowaard. Zeven pachters en de nieuwe eigenaars*. Nijmegen 2005.
- Petersen, J.W. van. *De waterplaag*. Zutphen 1974.
- Schama, S. *Landschap en herinnering*. Amsterdam en Antwerpen 1995.
- Smit, E.J.Th.A.M.A. *De oude Kleefse enclaves en hun overgang naar Gelderland 1795-1817*. Zutphen 1975.
- Thijssse, Jac.P. *Onze groote rivieren*. Zaandam 1938.
- Urry, J. *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. Londen 1990.
- 'Verdachte brandstichting aangehouden; meer zaken opgehelderd'. *Persbericht politie Gelderland-Midden, Rivierenland*. 12 oktober 2005.
- 'Voormalig woonhuis Loowaard uitgebrand.' *De Gelderlander* (red). Liemers. 30 mei 1995.
- Willems, W.J.H. *Romans and Batavians. A regional study in the Dutch eastern river area*. z.p.1986.
- "Ze hebben ons gewoon aan het lijntje gehouden' steenfabriekarbeiders voelen zich belazerd." *Gelder Pers*. 19 maart 1991.

Films

- Elings, Albert en Eugenie Jansen, *Voorland*. Ruim Kader Films/VPRO 2005.

De landscheiding tussen Rijnland en Delfland

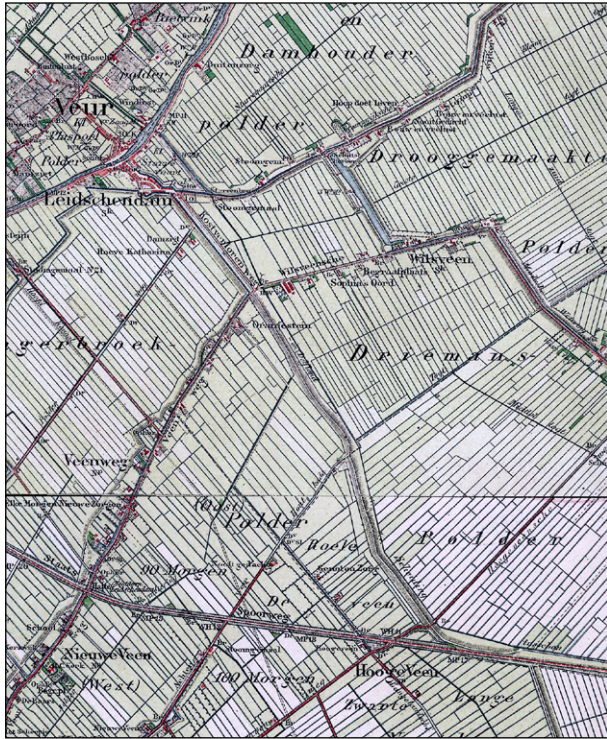
Toneel van strijd of een symbool voor gemeenschappelijke identiteit?

Thomas van den Brink

In dit essay staat een landschappelijk object centraal: de landscheiding tussen de hoogheemraden Rijnland en Delfland, in het bijzonder het stuk tussen Leidschendam en Zoetermeer (afbeelding 1). De landscheiding blijkt een goede illustratie van een *contested landscape*: het is geen neutraal object, maar iets waar in fysieke en culturele zin voortdurend strijd om is geleverd.¹ Deze strijd werd gekenmerkt door onduidelijkheden omtrent regels, overtredingen van die regels en conflicten tussen partijen met tegenstrijdige belangen. De vraag die hier centraal staat is of de biografie van dit landschappelijke object uitsluitend werd gedomineerd door strijd, of dat zij ook als symbool van een gemeenschappelijke identiteit gediend zou kunnen hebben.

Om deze vraag te beantwoorden zal eerst kort worden ingegaan op de relevante theoretische implicaties van de biografische methode. Vervolgens zal het fenomeen van de landscheiding en het institutionele kader waarbinnen dit object zijn juridische betekenis kreeg, worden uitgelegd. Daarna zal de landscheiding aan de hand van de theoretische implicaties van de biografische methode geanalyseerd worden, waarbij uitdrukkelijk een juridisch perspectief wordt gehanteerd. Vanuit dit perspectief kan namelijk een helder inzicht in de aard van de conflicten en de achterliggende denkbeelden over de landscheiding worden verkregen. Met behulp van een chronologische bespreking vanaf de creatie van dit object tot op heden, zal worden gekeken hoe de strijd zich ontwikkelde. Daarbij zal relatief veel aandacht zijn voor de vroegmoderne periode omdat in die tijd de spanningen het hoogst opliepen. Hoewel het om een object van beperkte omvang gaat, kent de landscheiding een complexe biografie.

1 B. Bender, 'Theorizing landscapes, and the prehistoric landscapes of Stonehenge.' 27 *Man New Series* (1992): 735.



Afbeelding 1. Op deze topografische kaart van rond 1900 is de landscheiding duidelijk als dijklichaam te zien. Zij loopt vanaf Leidschendam linksboven tot aan de spoorweg rechts onder. De landscheiding vormt onder andere de westelijke begrenzing van de Driemanspolder (Bron: Bonnebladen nr. 440 (1900) en nr. 459 (1903). Kaartenzaal Universiteitsbibliotheek Universiteit Utrecht).

De landschapsbiografische methode

In de landschapsbiografische methode staat het begrip *auteurschap* centraal. In dit concept komt een aantal aspecten van de biografische methode bijeen die van belang zijn voor dit essay. In de eerste plaats is dat de erkenning dat het handelen van personen zowel door structuren als door individuele vrijheden wordt beïnvloed. Enerzijds staat elk persoon bloot aan indrukken van landschappen.² Die indrukken kunnen zowel fysiek als cultureel van aard zijn, maar in beide gevallen vormen ze de bouwstenen voor het referentiekader van die persoon.³ Dit kader is niet objectief, maar wordt in sterke mate gevormd door de cultuur waarin iemand leeft. Bovendien heeft het de neiging zichzelf te bevestigen, waardoor de vrijheid van de auteur in sterke mate wordt gelimiteerd. De auteur is hierdoor gebonden aan de culturele context waarbinnen hij handelt. Aan de andere kant moet men er vanuit gaan dat individuen tot op zekere hoogte vrij kunnen handelen, anders zou niemand immers enige verantwoordelijkheid dragen.⁴

Het handelen van personen wordt dus zowel gekenmerkt door subjectieve overwegingen als door objectieve gegevens. In dit kader is het gedachtegoed van de Franse socioloog Pierre Bourdieu (1930-2002) relevant. Hij stelt dat handelingen niet zozeer gebaseerd zijn op theoretische kennis, gekenmerkt door een volledig be-

2 M.S. Samuels, 'The Biography of Landscape, Cause and culpability.' In: D.W. Meinig (red.). *The Interpretation of ordinary Landscapes, geographical Essays*. New-York 1979: 70.

3 Samuels. *The Biography of Landscape*: 70.

4 Samuels. *The Biography of Landscape*: 65.

wuste, rationele overweging en besluitvorming. Eerder gaat het om een praktische logica die nooit expliciet, systematisch en doelgericht is. Om deze te doorgronden, kan gewerkt worden met het habitus-begrip: een vorm van halfbewust handelen, die een tweede natuur is geworden, maar wel is aangeleerd. Er is daarbij geen sprake van een onderliggende theoretische structuur, maar een systematiek, die handelingen voortbrengt. Deze systematiek is gericht op concrete, doch onbewuste doelen en dwingt geen correct gedrag af.⁵

In de tweede plaats is het begrip *auteurschap* belangrijk omdat het referentiekader van de auteur aan de basis staat van de wijze waarop een persoon zicht tot het landschap verhoudt. In het bijzonder wanneer de auteur het landschap aanpast of er een cultuurproduct van maakt, is zijn referentiekader van grote invloed op zijn gedrag, en dus op de uitkomst van zijn handelen. Door de invloed van een persoon op het landschap, wordt die persoon medeauteur van dat landschap.⁶ De nalatenschap van alle auteurs, bestaande uit culturele voortbrengselen over het landschap of fysieke aanpassingen aan het landschap, beïnvloedt op haar beurt het referentiekader van anderen. Hierdoor ontstaat binnen een cultuur een semi-cyclische reproductie van referentiekaders, waarin overigens wel veranderingen op kunnen treden.

Ten derde gaat het er binnen de biografische methode om dat het grote aantal auteurs tot een omvangrijke hoeveelheid betekenissen van eenzelfde landschap kan leiden. Het gaat dan zowel om diversiteit op een moment als ook over de vraag hoe die betekenissen in de loop der tijd veranderden. De verscheidenheid in betekenissen vormt namelijk vaak de basis voor spanningen en het toekennen en het verliezen van betekenissen gaat vaak gepaard met conflicten en verzet. Het landschap wordt vanuit de biografische methode dan ook bovenal gezien als palimpsest: een landschap opgebouwd uit verschillende elementen en betekenissen uit verschillende tijden. Een belangrijke consequentie van deze zienswijze is dat het concept 'tijd' wordt geproblematiseerd. Het landschap wordt niet eenduidig toegekend aan de tijd waarin het fysiek is gecreëerd, maar men heeft uitgebreid aandacht voor de breuken, continuïteiten en dubbelzinnigheden die in de betekenissen van een landschap hebben bestaan.

Het is vervolgens de taak van de landschapsbiograaf om als onderzoeker het referentiekader van de auteurs te reconstrueren. Dit kan hij doen op basis van de aanpassingen die aan het landschap zijn gedaan of aan de hand van de cultuurproducten die over het landschap zijn gemaakt. De analyse wordt echter zeer bemoeilijkt doordat er niet slechts een landschapsauteur is en bovendien niet alle ideeën in of over het landschap ten uitvoering zijn gebracht.⁷ Tevens zijn landschappen getransformeerd door handelingen die werden beïnvloed door het individuele referentiekader, maar ook plaatsvonden binnen een specifieke geografische context. De scheiding tussen de indrukken die een auteur heeft en de manier waarop hij daar vervolgens uitdrukking aan geeft, is dus nooit volledig scherp te stellen: een

5 P. Bourdieu, *The Logic of Practice*, Vert. Richard Nice. Palo Alto 1990: 52.

6 Samuels. 'The Biography of Landscape': 73.

7 Samuels. 'The Biography of Landscape': 73.

bepaalde mate van ambiguïteit zal altijd blijven bestaan.⁸ Het aanwijzen van een eenduidige oorzaak of verklaring voor een landschap, zelfs wanneer er een auteur zou zijn, is dus gecompliceerd.

De problematiek omtrent individuele vrijheid van auteurs en de diverse betekenissen van het landschap spelen ook een rol binnen een juridische context. Ieders interpretatievrijheid van wat wel en niet mag, is namelijk mede-gevormd door een historisch gegeven referentiekader, zelfs wanneer iemand de wet niet kent. Daarmee vormt het ook een structuur waarbinnen de auteur zich bevindt. De letter van de wet vormt daarmee een zekere abstractie met beperkte werkelijkheidswaarde. Bijgevolg zou een kaart met daarop landschappen, die voor honderd procent voldoen aan de letter van de wet, leeg zijn. In werkelijkheid is er eerder een diffuse spreiding van gebieden, waar de wet meer of minder is nageleefd. Zelfs wanneer er sprake zou zijn van eenduidige wetgeving, wordt de uitwerking daarvan op het landschap gekenmerkt door onduidelijkheden, conflicten en strijd. Deze aspecten dragen bij aan de gelaagdheid.

Aan de hand van een reeks auteurs wordt inzicht in de biografie van de landscheiding verkregen. Een belangrijke plaats nemen daarbij de *quiet authors* in, doch op een andere wijze dan met dit concept oorspronkelijk bedoeld is. Het gaat hier namelijk niet om auteurs die voorheen in de geschiedschrijving (opzettelijk) vergeten zijn, omdat ze geen fysieke veranderingen aan het landschap hebben toegebracht. In dit geval gaat het om auteurs die van grote invloed waren, maar die we niet kennen omdat zij geen bronnen hebben nagelaten. Hun ware identiteit blijft, zelfs als we ze in het verhaal betrekken, schimmig.

De auteurs die in dit artikel de revue passeren, hebben ondanks hun tegenstellingen wel een gemeenschappelijk kenmerk. Ze zijn ons door middel van juridische bronnen overgeleverd. Hoewel talloze auteurs hebben bijgedragen aan de biografie van de landscheiding, zal slechts een fractie van deze auteurs aan bod komen. Het gaat onder andere om landsheren, boeren, turfwinners, dijkgraven, cartografen en ingelanden. Bovendien ligt door de aard van de bronnen automatisch de nadruk op degenen die zich moesten verhouden tot de regelgeving. Zelfs dan blijken er grote verschillen te zijn in de manier waarop deze auteurs met de kade omgingen. Door de verschillende betekenis- en functieveranderingen in een lange-termijnperspectief te plaatsen, wordt duidelijk hoe de betrokkenen zich tot de landscheiding verhielden en van welke transformaties en continuïteiten deze handelingen getuigen.

De landscheiding binnen het institutionele kader

Een landscheiding bestaat uit een hoger gelegen kade tussen twee hoogheemraadschappen, met als belangrijkste functie het scheiden van boezemwater. Daarnaast heeft het de functie om water te keren bij een dijkdoorbraak op een andere locatie. Vooral voor Delfland waren deze functies cruciaal, omdat het boezemwater van

8 J.C.A. Kolen. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005: 10.

Rijnland hoger lag.⁹ Het gedeelte tussen Leidschendam en Zoetermeer is ondanks inklinking van de kade tot op heden in het landschap zichtbaar gebleven. In deze bijdrage zal de periode van het ontstaan van dit landschappelijk object in 1323 tot het heden centraal staan.

Alvorens het gedrag van individuele auteurs te kunnen duiden, is een schets van het institutioneel kader nodig. Binnen de waterstaatszorg stonden de waterschappen centraal. Zij hadden als bestuurlijk orgaan de jurisdictie over een bepaald gebied. Daarbinnen waren zij verantwoordelijk voor het afwenden van wateroverlast. Concreet betekende dit de afvoer van water in natte perioden en de toevoer van water in droge perioden. Ook waren de waterschappen verantwoordelijk voor het beheer van de waterstaatswerken, waaronder de landscheidingen. Het dagelijks bestuur van de waterschappen werd gevormd door de hoogheemraden. Rond 1450 werd de bestuurlijke taak belangrijker en gingen zij keuren uitvaardigen.¹⁰ De wet- en regelgeving die betrekking had op de landscheiding was gericht op twee aspecten: enerzijds op het afwenden van bedreigingen die voortkwamen uit schade toebrengend landgebruik, anderzijds waren de wetten gericht op het onderhoud.

Daarnaast dienden de waterschappen zich te verhouden tot het landsheerlijk bestuur. De waterschappen bezaten namelijk geen soeverein gezag, hun gezag was afgeleid van de landsheerlijkheid. Verscheidene landsheren bemoeiden zich hoogstpersoonlijk met de waterstaat door plakaten uit te vaardigen. Bovendien waren de waterschappen van Holland ondergeschikt aan uitspraken van het Hof van Holland. Het hof deed uitspraken in conflicten tussen waterschappen, maar ook tussen een waterschap en de zogenaamde ingelanden. Dat waren de eigenaren van onroerend goed in een waterschap. Behalve voor ingelanden golden de besluiten van het Hof van Holland ook voor de burgers en boeren die in het gebied woonden. Voor ingrepen die de waterstaat (negatief) zouden kunnen beïnvloeden, dienden personen bij de waterschappen vergunningen aan te vragen, de zogenaamde consenten.¹¹

Een belangrijke taak was weggelegd voor de dijkgraaf. Hij was een vertegenwoordiger van de graaf die de handhaving van het waterstaatsrecht binnen het hoogheemraadschap ondersteunde. Daarnaast zorgde hij voor de naleving van vonnissen.¹² Om zijn functie goed uit te kunnen oefenen moest hij bovendien de waterstaatswerken schouwen. Dit hield in dat deze op een vooraf vastgesteld moment in het jaar volgens een vaste procedure werden geïnspecteerd.¹³

Het duurde echter lang voordat de waterschappen volledig als autoriteit werden erkend.¹⁴ De waterstaatsgeschiedenis getuigt in het algemeen dan ook van een eindeloze strijd over jurisdictie, regelgeving, handhaving en gelijk krijgen.¹⁵ Het

9 In de dertiende eeuw lag het boezemwater van Rijnland tussen de 0,63 en de 0,94 meter hoger dan dat van Delfland. C. Postma. *Het hoogheemraadschap van Delfland in de Middeleeuwen*, 1289-1589. Hilversum 1989: 244.

10 M. van Tielhof en P.J.E.M. van Dam. *Waterstaat in stedenland : het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*. Utrecht 2006: 90.

11 Tielhof en Van Dam. *Waterstaat in stedenland*: 364.

12 Tielhof en Van Dam. *Waterstaat in stedenland*: 364.

13 Tielhof en Van Dam. *Waterstaat in stedenland*: 365.

14 Tielhof en Van Dam. *Waterstaat in stedenland*: 88.

15 Tielhof en Van Dam. *Waterstaat in stedenland*.

is dan ook niet verwonderlijk dat er een grote hoeveelheid juridische bronnen is overgeleverd. Dat veel bronnen betrekking hebben op de landscheiding toont dat dit een niet onbelangrijk waterstaatkundig object was.

Graaf Willem III

Graaf Willem III (1304-1337) kan gezien worden als de initiator van de verlenging van de landscheiding in oostelijke richting. De keuze voor de bouw van een dijk had een grote en blijvende invloed op het Hollandse veenlandschap. Als verantwoordelijke voor de waterveiligheid was graaf Willem III daarmee zowel de geestelijk vader als de vervaardiger van de landscheiding tussen Delfland en Rijnland: hij gaf aan dit landschappelijke object zijn eerste betekenis. Deze betekenis was vanaf het begin onlosmakelijk verbonden met de bescherming van de inwoners tegen het water. Daarnaast ging dit object vanaf haar creatie fungeren als fysieke uiting van de grens tussen de twee waterschappen.

In verband met deze verlenging zijn drie belangrijke bronnen overgeleverd. Op 28 maart 1323 beveelt de graaf dat er vanaf de Hoevenzijdwinde in oostelijke richting een waterkerende landscheiding wordt aangelegd.¹⁶ Op 5 januari 1324 verordonneert de graaf dat het onderhoud van de landscheiding onder verantwoordelijkheid van de heemraden van Delfland zal vallen. Daarnaast dienen de waterschappen van Rijnland en Delfland elkaar bij dijkdoorbraak elders te hulp te schieten.¹⁷ Op 10 april 1336 gelast de graaf dat er vanaf de landscheiding tot aan Schieland een waterkering komt van ruim negentig meter breed.¹⁸

Hoewel hij niet in zijn eentje handelde, de graaf voerde zijn opdracht immers niet zelf uit, kan in de geest van het auteurschap een handeling bijna niet duidelijker zijn: hier wordt letterlijk een landschappelijk element geboren. In het eerste document wordt de aanleg opgedragen. In het tweede stuk wordt het onderhoud geregeld. Ten slotte wordt in het derde geschrift de aanleg nogmaals bevestigd, nu met een exacte vermelding van de gewenste breedte.

Het is daarnaast interessant te zien dat uit de drie bronnen een sterke toekomstvisie spreekt. Graaf Willem III stelt dat de landscheiding te allen tijde waterkerend moet blijven. Om dit te garanderen moet de landscheiding niet doorlaatbaar zijn, in perfecte staat verkeren en mag deze niet worden afgegraven. Ook is er een visie op toekomstige rampen: de waterschappen Rijnland en Delfland moeten elkaar bij dijkdoorbraak te hulp schieten.¹⁹ Uit bovengenoemde bronnen blijft echter onduidelijk welke 'impressie' aan deze verordening ten grondslag ligt. We zijn hierbij aangewezen op interpretaties uit de secundaire literatuur. Een van de verklaringen luidt dat de graaf met de verordening reageerde op recente doorbraken van de Lekdijk.²⁰ We weten bovendien dat het compartimenteren van land met behulp van dijken een bekende strategie was om het gelijktijdig overstromen van grote

16 Oud Archief Delfland (OAD): Toegangsnr. 112, 28 maart 1323, inv.nr. 1831.

17 Oud Archief Delfland (OAD), 5 januari 1324, inv.nr. 1832.

18 Oud Archief Delfland (OAD), 10 april 1336, inv.nr. 1833. Nota bene: alle maten zijn omgezet van roeden naar meters, vandaar de ogenschijnlijk willekeurige maten.

19 Oud Archief Delfland (OAD), 5 januari 1324, inv.nr. 1832.

20 Postma. *Het hoogheemraadschap*: 244.

stukken land te voorkomen. Dit neemt niet weg dat deze gescheiden stukken land ook konden zijn ontstaan door aan elkaar gegroeide polderdijken.²¹ In ieder geval speelde de perceptie van watersnoodrampen in het verleden een belangrijke rol bij het kiezen van strategieën om met overstromingsrisico's om te gaan.²²

Wet- en regelgeving

De in de vijftiende eeuw opgekomen commerciële turfwinning vormde steeds meer een bedreiging voor de waterstaat. Doordat er sinds die tijd ook onder de grondwaterstand naar turf werd gegraven, werden grote stukken land vervangen door plassen. Deze wateroppervlakten werden almaar groter met als gevolg dat de waterstaatswerken steeds kwetsbaarder werden. Als reactie hierop breidden de waterschappen de regelgeving uit, met name door het uitvaardigen van keuren. Dit waren specifieke en plaatselijke verordeningen. Ze waren hoofdzakelijk gericht op de instandhouding van de grote waterstaatswerken en de beperking van de ongeïmiteerde vervening.²³ In de regelgeving werd nauwkeurig uiteengezet wat wel en niet mocht.²⁴ Zo moesten zogenaamde ribben of legakkers minstens tien voeten breed zijn en sloten mochten maximaal twintig voet beslaan, mits ze daarmee niet breder waren dan het omringende land.²⁵ Er zijn in de loop der tijd minstens acht plakkaaten omtrent het vervenen uitgevaardigd.²⁶

Al in 1394 bepaalden dijkgraven en hoogheemraden van Rijnland dat aan weerszijde van de landscheiding tot op maximaal tien roeden (circa 35 meter) turf mocht worden afgegraven. In totaal kwam dat neer op een breedte van de landscheiding van ongeveer 75 meter.²⁷ In 1469 werd deze regeling door Karel de Stoute nog eens in een plakkaat aangescherpt.²⁸ In 1582 volgde opnieuw een verbod op veengraven in de buurt van de landscheiding, nu op 15 meter van de greppels.²⁹ Ook in artikel 14 van een plakkaat uit 1595 vinden we maatvoering: men mocht tot tien roeden van de landscheiding vervenen.³⁰

Bepaalde keuren hadden betrekking op de landscheiding zelf. Zo verbood Karel V in 1530 het grazen van vee op de landscheiding.³¹ Dit bleek echter niet houdbaar en al in 1559 werd hier toch weer toestemming voor gegeven. Tegelijkertijd

21 P.J.E.M. van Dam. *De amfibische cultuur, Een visie op watersnoodrampen*. Oratie uitgesproken aan de Vrije Universiteit in Amsterdam op 29 oktober 2010: 7.

22 H. Pieters. 'Herinneringscultuur van overstromingsrampen, Gedenkbouken van de overstromingen van 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied'. *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 21 (2012): 1-2, 48.

23 Tielhof en Van Dam. *Waterstaat in stedenland*: 86.

24 J.L. van der Gouw. *De landscheidingen tussen Delfland, Rijnland en Schieland*. Hilversum 1987: 66.

25 A.J.J. van 't Riet. 'Meeten, boren en besien': turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het Hoogheemraadschap van Rijnland 1580-1800. Hilversum 2005: 44.

26 Dolfing, B. *Waterbeheer geregeld?: een historisch-bestuurskundige analyse van de institutionele ontwikkeling van de hoogheemraadschappen van Delfland en Rijnland 1600 1800*. Dissertatie Universiteit Leiden 2000: 159.

27 Van der Gouw. *De landscheidingen*: 58.

28 Van der Gouw. *De landscheidingen*: 67.

29 Postma. *Het hoogheemraadschap*: 254.

30 Dolfing. *Waterbeheer geregeld?:* 161.

31 Postma. *Het hoogheemraadschap*: 248.

werd wel een ploegverbod ingesteld.³² In een keurboek uit 1656 is onder andere te lezen dat veel aandacht werd geschonken aan de manier waarop de schouw van de landscheiding geregeld was.³³ Hoewel in dit fragment geen concrete maten staan, wordt wel uiteengezet hoe gecontroleerd kon worden of de landscheiding aan de juiste hoogte voldeed. Men toetste dit aan de hand van het peil zoals die aan een huis in Leidschendam bevestigd was.³⁴

Keuren waren niet alleen bedoeld om schadelijke activiteiten te voorkomen, maar konden ook dienen als oproep tot handelingen die de waterstaat moesten verbeteren. Zo keurde het hoogheemraadschap van Delfland in 1467 dat de landscheiding hersteld diende te worden.³⁵ Meer dan een halve eeuw later werden aan deze algemene bepaling ook concrete maten verbonden. Een verhoging was nodig waarbij de breedte van de basis neerkwam op ongeveer 70 meter en de breedte van de bovenzijde op 3,14 meter. Daarnaast werd er een verbod ingesteld op het rijden over de landscheiding of het slaan van bruggetjes er over.³⁶ Weer later werd de landscheiding opnieuw opgehoogd en volgde een opdracht tot aanpassing: het uitgraven van een greppel aan Rijnlandzijde van circa een meter breed en 0,63 meter diep.³⁷

Alle regelgeving werd gekenmerkt door de voortdurende zorg omtrent de instandhouding van de landscheiding. Deze zorg werd door vrijwel alle auteurs van bovengenoemde wetten gedeeld. Het blijft echter onduidelijk wat de exacte motivatie achter bijvoorbeeld de maatvoering was. Dit kon zowel op ervaring (en dus op een persoonlijk en subjectief referentiekader) zijn gebaseerd als voortkomen uit een eenduidig en gedeeld waterstaatkundig idee, waarbij bijvoorbeeld standaardisatie werd nagestreefd. Dit laatste lijkt gezien de toch zeer grote bestuurlijke versnippering, ook op waterstaatkundig gebied, echter niet waarschijnlijk.

Het onderhoud van de landscheiding

De verantwoordelijkheid om de landscheiding daadwerkelijk in waterkerende staat te houden lag formeel bij de sluisambachten van Delfland.³⁸ Dit systeem werd verhoefslaging genoemd: elk ambacht was verantwoordelijk voor een gedeelte van de landscheiding.³⁹ De kaart van Delfland uit 1712 informeert ons voor het eerst met behulp van een kaart welk ambacht voor welk stuk verantwoordelijk was (afbeelding 2). De sluisambachten zijn geen auteurs in de vorm van personen. Dat

32 Postma. *Het hoogheemraadschap*: 256.

33 De bijbehorende primaire bron betreft naar alle waarschijnlijkheid: Oud Archief Delfland: Toegangsnr. 112, inv.nr. 1587. Foto van een gedeelte van het Keurboek uit 1656. Van der Gouw. *De landscheidingen*: 66.

34 Ibidem.

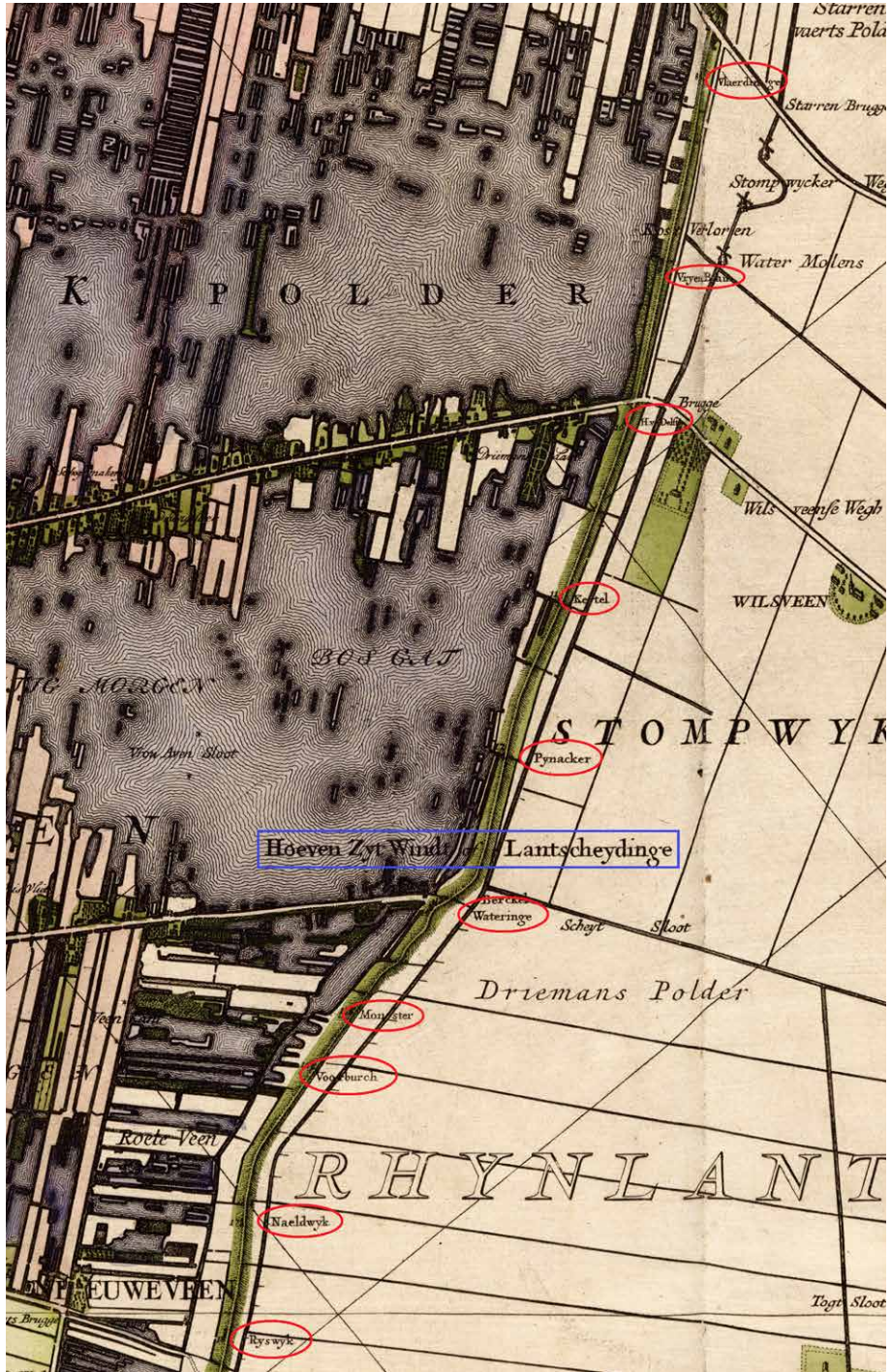
35 Postma. *Het hoogheemraadschap*: 246.

36 Postma. *Het hoogheemraadschap*: 251.

37 Postma. *Het hoogheemraadschap*: 252.

38 Postma. *Het hoogheemraadschap*: 244. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw werd de onderhoudsplicht overgenomen door de heemraden van de Driemanspolder. In de negentiende eeuw kwam de verantwoordelijkheid hiervan te liggen bij de Rhijnspoorwegmaatschappij. Van der Gouw. *De landscheidingen*: 70.

39 Tielhof en Van Dam. *Waterstaat in stedenland*: 365.



Afbeelding 2. Uitsnede van de kaart van het Hoogheemraadschap Delfland uit 1712. Met rood zijn de sluisambachten weergegeven die verantwoordelijk waren voor het onderhoud van de deze delen van de lantscheydinge (Bron: 't Hooge Heemraedschap van Delflant, Nicolaes en Jacob Kruikius (1712). Oud Archief Delfland inv.nr. 726).

neemt niet weg dat ze als zodanig beschouwd kunnen worden: als actief handelende instanties die ook via het handelen van concrete personen een concrete vorm en invulling gaven aan hun verantwoordelijkheden. Dit bleek het laagste schaalniveau te zijn waarover met name voor de vroegere periode van de landscheiding inzicht kon worden verkregen in het omgaan met de landscheiding.

Degenen die in naam van deze sluisambachten het echte onderhoud deden zijn te beschouwen als de echte *quiet authors*. Hoewel ze door hun grote invloed een belangrijke rol opeisen in de biografie van de landscheiding, valt niet langer na te gaan wie deze auteurs daadwerkelijk waren. Door eenzelfde gebrek aan bronnen is ook de onderhoudspraktijk niet te achterhalen. Het is wel bekend dat dit systeem op de lange termijn niet houdbaar bleek.⁴⁰ De oorzaak voor het falen kan gezocht worden in de relatieve (geografische) afstand tussen de ambachten en de landscheiding. Zo lag het sluisambacht Maassluis in het zuiden van Delfland, op een afstand van bijna twintig kilometer van de landscheiding. De vraag is dan ook in hoeverre deze landscheiding deel uitmaakte van de ‘impressie’ van de bewoners van de sluisambachten. Bovendien waren de sluisambachten niet altijd eigenaar van de grond op de landscheiding. Ook dit zal geleid hebben tot minder betrokkenheid bij het object.

Toezicht en handhaving: dijkgraven

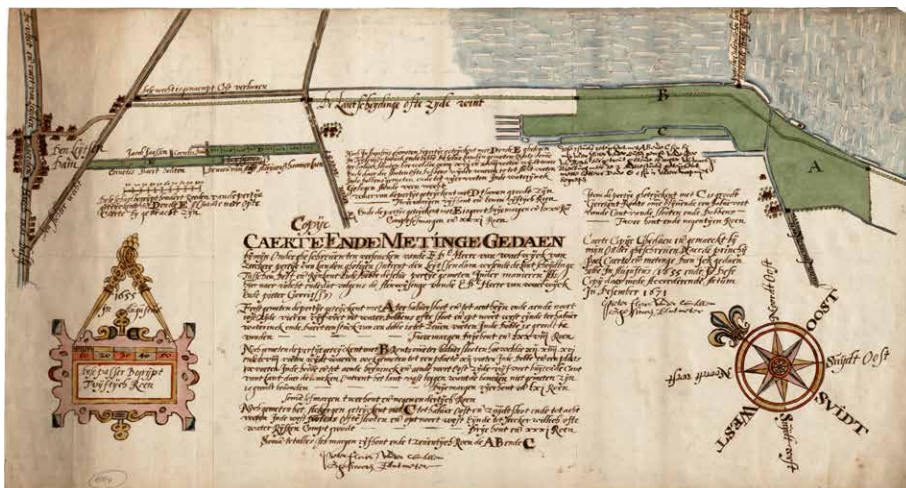
Gezien het grote landschappelijke effect dat een preventieve of repressieve houding van een dijkgraaf had, kunnen dijkgraven als bijzonder invloedrijke auteurs worden gezien. Bij een preventief optreden probeerde de dijkgraaf schadelijke handelingen in het landschap te voorkomen. Een dergelijk optreden werd echter enorm bemoeilijkt door de rol van het eigenbelang. Zo hadden dijkgraven er vaak belang bij om overtreders te beboeten: soms had de dijkgraaf recht op wel vijftig procent van een boete!⁴¹ Een dijkgraaf die schadelijke activiteiten probeerde te voorkomen, was dus een dief van zijn eigen portemonnee. Door dit eigenbelang werd er vaak repressief opgetreden, nadat er al schade aan het land was ontstaan. Een ander probleem voor een succesvolle handhaving was de enorme schaal waarop de turfwinning plaats had. Deze vond geografisch zeer verspreid plaats en werd gedaan door honderden mensen tegelijk. Het was vrijwel onmogelijk om een precies en actueel overzicht van de verveningsactiviteiten te krijgen. Ook toen al hadden dijkgraven dus moeite om de *quiet authors* te achterhalen, laat staan dat zij konden voorkomen dat deze auteurs schade aanrichtten.

Landmeters en cartografen

Landmeters en cartografen zijn te beschouwen als een aparte categorie auteurs. Zij gingen met een bepaalde opdracht het landschap in, vaak vanwege een juridische kwestie. De cartografen namen dit landschap door te kijken en te meten bewust in zich op: ze probeerden het landschap in zekere zin te objectiveren. Het resultaat van deze indrukken was een uitdrukking in de vorm van een kaart. Deze kaarten

40 Van der Gouw. *De landscheidingen*: 61.

41 Tielhof en Van Dam. *Waterstaat in stedenland*: 175.



Afbeelding 3. Deze kaart is het resultaat van opmetingen rond de landscheiding. Duidelijk wordt hoe deze kaart als ‘expressie’ ook een ‘impressie’ vormt voor iedereen die deze afbeelding ziet: ze draagt bij aan de beeldvorming rondom de landscheiding (Bron: Caerte ende metinge gedaen bij mijn Ondergheschreven [...] van Zeeckere pertije van Landen ghelegen Ontrent den Leijtssendam wesende de Lantscheijdinge Tusschen Delff en Rijnlant, gemaakt door Pieter Florisz. van der Sallem, januari 1672, schaal circa 1:6000. Oud Archief Delfland, Inv.nr 1884).

droegen later op hun beurt weer bij tot de indruk die anderen van het landschap hadden, waardoor de cartografen medeauteurs werden van die impressies. De cartografen produceerden op deze manier beelden waardoor de ‘lezer’ van die kaart zich deze landscheiding kon voorstellen, ook wanneer hij die in het echt nooit gezien had. Door het gebruik in bijvoorbeeld een rechtszaak kan de kaart bovendien een grote invloed hebben gehad: enerzijds als bewijsstuk hoe de situatie werkelijk was, anderzijds door te betogen dat het kaartbeeld onjuist was. Over het algemeen zal de kaart door de versmelting van objectieve en subjectieve gegevens over het landschap echter een tussenrol hebben vervuld (afbeelding 3).

Gewone mensen: turfwinning en beweiding

Door gewone mensen werd de landscheiding hoofdzakelijk gezien en gebruikt als productiemiddel. In deze bijdrage zullen twee gebruikers worden uitgelicht: turfwinners en veeboeren. In een verklaring uit 1718 staat dat Jan de Hoog en Engel Krijne Langevelt opdracht hadden gekregen om bij en tot op de landscheiding te vervenen. De schade was zo groot dat het water er door heen liep en het gat dicht gemaakt diende te worden. Beide mannen zouden zelfs vanaf de kruin van de landscheiding begonnen zijn en haar ook als droogakker voor de turf gebruikt hebben.⁴² Helaas is er geen repliek van de betreffende personen op deze beschuldigingen gevonden. Om de motivatie van hun handelen te reconstrueren moeten we daarom te rade gaan bij de algemene literatuur. Het generieke oordeel omtrent verveners in de literatuur is hard; ‘...zij lieten de korte termijnwinst voor de lange

42 Oud Archief Delfland (OAD): Toegangsnr. 112, 7 maart 1718, inv.nr.1906/4.



Afbeelding 4. Uitsnede van een kaart van het hoogheemraadschap van Rijnland uit 1745 waarop met een stippellijn de begrenzing tussen het hoogheemraadschap Rijnland en Delfland is aangegeven. Deze grens ligt precies op de locatie van de landscheiding. Op deze kaart is duidelijk de vergevorderde turfwinning aan weerszijden van de landscheiding te zien. In het Rijnlandse deel ten noorden van de landscheiding zijn de veenplassen inmiddels gedeeltelijk ingepolderd (Bron: Nieuwe kaart van het Hoogheemraadschap van Rynland, als mede van Amstelland en het Waterschap van Woerden met alle de uitgeveende plassen droogmakeryen enz. tot opheldering van den Tegenwoordigen staat der Vereenigde Nederlanden. Jacob Keizer tekenaar en graveur, 1745. Kaartenzaal Universiteits Bibliotheek Universiteit Utrecht).

termijn-kosten uitgaan.⁴³ Ook door tijdgenoten werden verversers vaak voorgesteld als boze en baatzuchtige mensen.⁴⁴ De verleiding om de regels aan de laars te lappen was dan ook groot: bij een hoge turfprijs viel er goed aan te verdienen. Daarnaast vond de schouw van de landscheiding slechts een keer per jaar plaats.⁴⁵ Als gevolg hiervan werden de regels door turfwinners met voeten getreden.⁴⁶ Voor sommige van hen was het om financiële redenen bovendien bittere noodzaak om vanuit het eigenbelang te handelen. Vervening was namelijk vaak de enige bron van inkomsten.⁴⁷ Al met al is deze enorme groep van *quiet authors* gemeenschappelijk verantwoordelijk voor de gehele veenaafgraving zowel ten noorden als ten

43 Dolfig. *Waterbeheer geregeld?*: 237.

44 Ibidem.

45 Postma. *Het hoogheemraadschap*: 254.

46 Van Tielhof en Van Dam. *Waterstaat in stedenland*: 175.

47 Dolfig. *Waterbeheer geregeld?*: 241.

zuiden van de landscheiding (afbeelding 4).⁴⁸ Desalniettemin lijkt het afgraven van de landscheiding zelf een uitzondering: deze bleef, hoewel aanzienlijk verzwakt, intact.

Een andere groep *quiet authors* die bij wijze van uitzondering in de bronnen verschijnt, wordt gevormd door de landeigenaren die vee lieten grazen op de landscheiding. In een processtuk uit 1571 worden zij stuk voor stuk genoemd.⁴⁹ Het proces gaat over een conflict tussen hen en de dijkgraaf Adriaan van der Does van Delfland en Schieland over handhaving van het verbod op beweiding. De landeigenaren klaagden daarbij dat dit verbod hen groot nadeel berokkende. Daarnaast wilden ze graag duidelijkheid over de vraag welke plakaten met betrekking tot de landscheiding geldig waren.⁵⁰ Uit deze houding blijkt dat de landeigenaren de landscheiding primair als gebruiksgoed zagen en niet als waterkering. Wel begrepen zij dat er wetgeving op van toepassing was. De wet- en regelgeving was dus wel onderdeel van hun referentiekader, maar op een voor hen niet heldere wijze. Bovendien waren de regels in hun ogen in conflict met de primaire betekenis die de landscheiding voor hen had: land om hun vee op te laten grazen.

Het lot: de natuur als auteur?

Tijdens een aantal stormvloedende deed de landscheiding wat ze moest doen; ze keerde het water. Dit gebeurde achtereenvolgens in 1452, 1514, 1515 en 1523.⁵¹ Zonder metafysisch te worden, is het auteurschap van de natuur niet in deze reeks van auteurs op te nemen. Het is echter belangrijk hier kort aandacht aan te besteden, want ten tijde van de overstromingen lag het gevaar niet in een denkbeeldige toekomst, maar was zij actueel. Deze situaties waren gedurende de levensloop van de landscheiding echter eerder uitzondering dan regel.

De huidige en toekomstige functie van de landscheiding

De landscheiding is niet meer over de gehele lengte in het landschap herkenbaar.⁵² Het hier onderzochte stuk tussen Leidschendam en Zoetermeer is daarop een uitzondering. Ook heeft zij niet langer over de gehele lengte een waterkerende functie. Waar dit wel het geval is betreft het vaak een polderkade.⁵³ Toch blijkt de kade ook nu nog van belang te zijn. Hoewel de kans op overstroming vanuit Delfland of Rijnland tegenwoordig een stuk kleiner is geworden, dient zij in zo'n scenario als waterscheiding ter compartimentering. In het bijzonder zou de landscheiding een rol kunnen vervullen bij zeer grote overstromingen. Dit zou overigens niet kunnen zonder grootschalige technische ingrepen. 'De huidige landscheiding ligt immers een meter onder Nieuw Amsterdams Peil', aldus oud hoogheemraad van Rijnland

48 Dolfing. *Waterbeheer geregeld?:* 64.

49 Het betreft: Joost Jacobsz. van der Bije, procureur van Jeroen Cornelisz. uit Wilsveen, mede namens de weduwe van Vranck Janssen, eveneens uit Wilsveen, Adriaen Jacobssen, Jan Mertenssen, Mees Jacobssen, allen woonachtig in Zoetermeer, Cornelis Dierixsz. uit Pijnacker, Adriaen Aertssen uit Delft, ... en alle andere eigenaren van het land op de landscheiding' etc.

50 Oud Archief Delfland (OAD), 20 november 1561, inv.nr. 1843.

51 Van der Gouw. *De landscheidingen:* 71. Zie ook: Postma. *Het hoogheemraadschap:* 246.

52 De hele alinea is gebaseerd op correspondentie met het Hoogheemraadschap van Delfland, januari 2012.

53 Correspondentie met archivaris Rijnland, 9 januari 2012.

John Steegh.⁵⁴ Desalniettemin zijn er recent landelijk studies naar de landscheiding verricht. Wegens de potentiële rol die de landscheiding in de toekomst moet vervullen zijn er nog steeds keurbepalingen op van toepassing. Deze dienen ter bescherming tegen ongewenste beschadigingen. Uit artikel 6.10 van het Rijnlandse Keur uit 2009 blijkt inderdaad dat deze ook geldig is op landscheidingen.⁵⁵ Ook nu nog zijn de grondeigenaren, gebruikers en dijkgraven bij hun omgang met dit landschappelijk object dus gebonden aan de wet- en regelgeving.

Conclusie

Dat de Nederlandse compromis-cultuur bekend staat als ‘polderen’ wekt de suggestie dat het sluiten van compromissen als vanzelfsprekend voortkomt uit de omgang met waterstaatkundige kwesties. Zoals hierboven bleek, waren waterstaatswerken echter een ‘contested landscape’ waar strijd om werd gevoerd en waarover conflicten katalyseerden. De nadruk op onderhandelen bij de metafoor van het *poldermodel* lijkt dan ook te eenzijdig.⁵⁶

Ondanks de vele conflicten schijnt er echter wel een besef van gemeenschappelijk belang te hebben bestaan dat het individuele korte-termijnbelang oversteeg. Dit bewustzijn werd met name vertegenwoordigd door dijkgraven. Zij stelden over het algemeen de veiligheid van de gemeenschap boven het eigenbelang van zichzelf of anderen.⁵⁷ Dit gold zeker bij de waterwerken van regionale betekenis waar de bestraffing consequenter is gebleken.⁵⁸ Het feit dat de landscheiding alle conflicten gedurende ruim 600 jaar heeft overleefd, getuigd van dit gevoel van verantwoordelijkheid en het strenge optreden. Hoewel de handhaving niet altijd vanzelfsprekend of gemakkelijk verliep, gold dit vooral voor de rol van de landscheiding als waterkerende kade. Op die manier was de landscheiding onderdeel geworden van een gemeenschappelijke geschiedenis en had daarmee een plek in het proces van identiteitsvorming.⁵⁹

Het verantwoordelijkheidsgevoel kwam namelijk voort uit een gevoel van gedeelde identiteit. Er was sprake van een ‘corporate identity’: het water werd als gemeenschappelijke vijand van een verbeelde gemeenschap gezien. In de meest concrete zin was zij geïnstitutionaliseerd in de waterschappen. Maar de gedeelde identiteit had in feite betrekking op een grotere gemeenschap. Zo wilde men de waterveiligheid ook voor de toekomstige generaties garanderen.

Deze constatering heeft voor de duiding van de landscheiding drie belangrijke gevolgen. Ten eerste ontstond geleidelijk een erg normatieve landschaps-ethiek die zich toespitste op de belangrijkste waterstaatkundige werken. Zij dienden uit naam van de gemeenschap tegen bedreigingen beschermd te worden. De besproken wet- en regelgeving en de handhaving daarvan vormt hiervan de voornaamste uitdrukking.

54 John Steegh, hoogheemraad/loco-dijkgraaf van het Hoogheemraadschap Rijnland (1999-2006).

55 Het huidige reglement van Rijnland is vastgesteld in: ‘Keur Rijnland 2009 definitief’, 18.

56 Bender. ‘Theorizing landscapes’: 750.

57 Dolfing. *Waterbeheer geregeld?»: 422.*

58 Tielhof en Van Dam. *Waterstaat in stedenland* : 179.

59 Bender. ‘Theorizing landscape’: 735.

Het tweede effect is dat de hierboven besproken wet- en regelgeving ook een bepaald toekomstbeeld vertolkt. Afgezien van overstromingsincidenten in de vijftiende en zestiende eeuw, heeft de waterkerende functie van de landscheiding altijd in de toekomst gelegen. Deze toekomstgerichte visie, die feitelijk al besloten lag in het uitvaardigen van de landscheiding in 1323, gold ook daarna. Daardoor treedt een zekere versmelting van verleden, heden en toekomst op. Het object is dus niet simpelweg te zien als een object dat in 1323 ‘geboren’ werd, maar vooral als de fysieke neerslag van een toekomstscenario uit het verleden in het heden. Ook nu nog getuigen bijvoorbeeld de delta-normen voor dijken, geformuleerd als een overstromingskans van eens in de zoveel jaar, van een bepaald toekomstbeeld.

Ten slotte vormt de landscheiding de fysieke afdruk van deze gedeelde identiteit: ze staat symbool voor de inspanningen en investeringen die vorige generaties hebben gedaan om de waterveiligheid van de gemeenschap te garanderen. Dit soort waterstaatkundige symbolen helpt om de gemeenschappelijke identiteit te reproduceren. Ze staat symbool voor de verbondenheid met vorige generaties en de verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties.

Over de auteur

Thomas van den Brink (1986) deed zijn Bachelor geschiedenis met een minor archeologie en landschap aan de Universiteit Utrecht en zijn onderzoekmaster Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daarnaast volgde hij diverse cursussen binnen de opleiding Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit. Zijn interessegebied is hoofdzakelijk de wisselwerking tussen sociaal-economische en geografische processen. Op het moment schrijft hij een promotievoorstel. thomasvandenbrink@hotmail.com.

Bibliografie

- Bender, B. ‘Theorizing landscapes, and the prehistoric landscapes of Stonehenge.’ *27 Man New Series* (1992): 735-755.
- Bourdieu, P. *The Logic of Practice*, Vert. Richard Nice. Stanford 1990.
- Dam, P.J.E.M. van. *De amfibische cultuur, Een visie op watersnoodrampen*. Oratie uitgesproken aan de Vrije Universiteit in Amsterdam op 29 oktober 2010.
- Dolfing, B. *Waterbeheer geregeld? : een historisch-bestuurskundige analyse van de institutionele ontwikkeling van de hoogheemraadschappen van Delfland en Rijnland 1600-1800*. Dissertatie Universiteit Leiden 2000.
- Gouw, J.L. van der. *De landscheidingen tussen Delfland, Rijnlanden Schieland*. Hilversum 1987.
- Kolen, J.C.A. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.
- Postma, C. *Het hoogheemraadschap van Delfland in de Middeleeuwen, 1289-1589*. Hilversum 1989.
- Pieters, H. ‘Herinneringscultuur van overstromingsrampen. Gedenkboeken van de overstromingen van 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied’. *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 21(2012) 1-2: 48-57.

Riet, A.J.J. van 't. *'Meetten, boren en besien' : turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het Hoogheemraadschap van Rijnland 1580-1800*. Hilversum 2005.
Samuels, M. S. "The Biography of Landscape', Cause and culpability." In: D.W. Meinig (red.), *The Interpretation of ordinary Landscapes. Geographical Essays*. New-York 1979.

Tielhof, M. van, P.J.E.M. van Dam. *Waterstaat in stedenland: het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*. Utrecht 2006.

Geraadpleegde primaire bronnen (via: <http://www.archieven.nl/nl/>)

Oud Archief Delfland (OAD): Archief: Hoogheemraadschap van Delfland, Toegangsnummer 112.

Oud Archief Rijnland (OAR): Archief Hoogheemraadschap van Rijnland, Toegangsnummer: 1.1.1

Oud Archief Delfland (OAD), 28 maart 1323, inv.nr. 1831, Graaf Willem III beveelt baljuw de dijkgraaf en hoogheemraden om de Hoevenzijdwinde, de landscheiding met Rijnland tussen Hogeveen en Schieland, in waterkerende staat te brengen en niet af te graven.

Oud Archief Delfland (OAD), 5 januari 1324, inv.nr. 1832, Graaf Willem III geeft de hoogheemraden opdracht om het gedeelte van de landscheiding in 'Venewaerd', Leidschendam, te maken en onderhouden, waarbij tevens wordt vastgelegd dat Delfland en Rijnland elkaar te hulp komen als de landscheidingen doorbreken en dat deze scheidingen altijd waterkerend zullen blijven, dat zij mogen worden uitgebreid en zeker niet worden afgebroken.

Oud Archief Delfland (OAD), 10 april 1336, inv.nr. 1833, Graaf Willem III geeft de hoogheemraden opdracht om het gedeelte landscheiding in 'Venewaerd', Leidschendam, te maken en onderhouden, waarbij tevens wordt vastgelegd dat Delfland en Rijnland elkaar te hulp komen als de landscheidingen doorbreken en dat deze scheidingen altijd waterkerend zullen blijven, dat zij mogen worden uitgebreid en zeker niet worden afgebroken.

Oud Archief Delfland (OAD), 20 november 1561, inv.nr. 1843, Het Hof van Holland verklaart dat de eigenaren van land op de landscheiding tussen Delfland en Rijnland als eisers, de dijkgraaf als gedaagde en de hoogheemraden als gevoegden de bewijsstukken moeten inleveren, dat de surseance wordt verlengd en dat de eisers de gedaagden kopieën moeten geven van stukken waar de eisers zich in deze zaak overhetskutten van veezich op beroepen.
Oud Archief Delfland (OAD), januari 1672, inv.nr. 1884, Caerte ende metinge gedaen bij mijn Ondergheschreven [...] van Zeeckere pertije van Landen ghelegen Ontrent den Leijtsendam wesende de Lantscheijdinge Tusschen Delff en Rijnlant, Pieter Florisz. van der Sallem.

Oud Archief Delfland (OAD), 7 maart 1718, inv.nr.1906/4.

Oud Archief Delfland (OAD), 1738 augustus 15, inv.nr. 4631_1, Fijguratieve Caart, Weegens het veenen, aen de Zijde, 1738. [Kaart van de landscheiding tussen de Polder van Nootdorp en de Driemanspolder], Bolstra, Melchior.

Oud Archief Delfland (OAD), ± 1738, inv.nr. 4631_2, Kaartje van de veenaafgraving aan de landscheiding in Hoogeveen, Bloteling, J.

Oud Archief Rijnland (OAR), 18 februari 1285, inv.nr. 855, Charter van Floris V:
Handvest van graaf Floris V betreffende het afdammen van het Spaarne en het bestuur
van het hoogheemraadschap.

Oud Archief Delfland (OAD), inv.nr. 1587.

't Hooge heemraedschap van Delflant / Nicolaes en Jacob Kruikius
(1712) Digitaal geraadpleegd: <http://www.tudelft.nl/live/pagina.jsp?id=a6eb38b1-52fd-497e-a79e-c498a16fd650&lang=en>.

Reglement van het bestuur voor het hoogheemraadschap van Rijnland
(17 januari 2012) http://www.rijnland.net/regels/regelgeving/reglement_van_bestuur_voor_het_hoogheemraadschap_van_rijnland.

Land voor water

De gedaantewisselingen van de Zuidplaspolder

Froukje van der Meulen

Inleiding

De Zuidplaspolder behoort met haar uitgestrekte weilanden en akkers, rechte sloten en dramatische wolkenpartijen tot het beeld dat menigeen heeft van een typisch Hollands landschap (afbeelding 1).

Toch behoort dit stukje landschap tot de jongste van het land: de Zuid-Hollandse droogmakerij bestaat pas zo'n honderdzeventig jaar. Door mensenhanden gemaakt en in stand gehouden heeft dit gebied ingrijpende transformaties doorgemaakt. Ook recente veranderingen hebben hun stempel op het landschap gedrukt. Sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw verdwijnt het open landschap in een rap tempo onder woningbouw, bedrijventerreinen, glastuinbouw en een dicht netwerk van infrastructuur. Toch zijn het niet alleen mensenhanden die dit landschap hebben gemaakt tot wat het is: het veen laat zich soms lastig bedwingen.

Afbeelding 1. Met haar dramatische wolkenpartijen en een strakke horizon is de Zuidplaspolder, hier bij Moordrecht gefotografeerd, het toonbeeld van een Nederlands veenweidelandschap (bron: Wikimedia Commons).



De auteurs van de Zuidplaspolder

Landschap is voortdurend aan verandering onderhevig. Door invloeden van natuurlijke en menselijke aard draagt het landschap de sporen van de tijd in zich: de ene laag aarde op de andere is de ene laag geschiedenis op de andere. Dat het landschap niet alleen maar een fysisch product van de natuur is, of slechts een cultureel construct van mensen - daar zijn de meeste wetenschappers het inmiddels over eens. Deze benadering roept echter een vraag op: hoe kunnen deze 'buiten- en binnenwereld' worden verenigd in een beschrijving? Men is hiervoor een concept gaan gebruiken dat afkomstig is uit de literatuur: de biografie. We kunnen een landschap pas begrijpen als we meer weten over de mensen die hun invloed hebben uitgeoefend op het landschap. Hiervoor is het noodzakelijk dat we niet door een geografische, maar door een historiografische bril naar het landschap kijken. De Amerikaanse geograaf Marwyn Samuels noemde dit concept de *biography of landscape*, en stelde hierin de mens als auteur van het landschap centraal.¹

Het landschap dat in deze biografie in beeld zal worden gebracht, is de Zuidplaspolder. Deze polder ligt aan de zuidwestelijke rand van het Groene Hart, een groot aaneengesloten veenweidegebied dat is ingeklemd tussen de steden Amsterdam, Utrecht, Rotterdam, Den Haag, Zoetermeer, Leiden en Gouda. De Zuidplaspolder zelf wordt omringd door de polderdorpen Waddinxveen, Moordrecht, Nieuwerkerk aan den IJssel, Zevenhuizen en Moerkapelle, en de rivieren Rotte, Gouwe en Hollandsche IJssel. Tot mijn achttiende jaar heb ik rondgefietst op dit kleine stukje land - niet wetende dat ik eigenlijk fietste op 'dik water': een zeer natte en beweeglijke veengrond, bijna zeven meter onder het Normaal Amsterdams Peil (NAP) gelegen. Om die reden wordt de Zuidplaspolder ook wel het afvoerputje van Nederland genoemd.

Door ingrepen van de mens is de Zuidplaspolder door de eeuwen heen drastisch van uiterlijk veranderd. Zonder deze ingrepen, zoals droogmalen, afwateren en op-hogen, zou de polder prompt weer veranderen in wat het duizend jaar geleden was: een bossig veenmoeras. Dankzij haar artificiële karakter is de Zuidplaspolder een duidelijk voorbeeld van een 'landscape of expression' - volgens Samuels een landschap waarin de ideeën en gedachten van mensen tot uiting komen - en dus zeer geschikt voor Samuels benadering van een landschapsbiografie. In deze biografie wordt aandacht gevraagd voor de personen die de Zuidplaspolder hebben beïnvloed en de achterliggende motieven. Omdat het te ver voert om op alle Zuidplasdorpen in te gaan, heb ik er voor gekozen Waddinxveen uit te lichten - een van de grotere dorpen van de Zuidplaspolder en bovendien jarenlang mijn thuisbasis.

1 M.S. Samuels. 'The biography of landscape. Cause and culpability'. In: D.W. Meinig (red.). *The interpretation of ordinary landscapes. Geographical essays*. New York 1979: 51-88.



Afbeelding 2. Het Floriserf, een straat in de nieuwbouwwijk Zuidplas in Waddinxveen, is genoemd naar graaf Floris IV van Holland, die de eerste veengronden uitgaf ter ontginning (foto: Froukje van der Meulen).

Graaf Floris IV van Holland: ontginning van het veenmoeras

Door de nieuwbouwwijk Zuidplas in Waddinxveen slingert het Floriserf, een straat met twee-onder-een-kapwoningen (afbeelding 2). Deze straat is genoemd naar Floris IV (1210-1234), die van 1222 tot zijn dood graaf was van Holland. Graaf Floris heeft bij het ontstaan van Waddinxveen, en ook bij het ontstaan van de gehele Zuidplaspolder, een belangrijke rol gespeeld. Hij was degene die in 1233 stukken land uitgaf ter ontginning en zo de aanzet gaf tot het op grote schaal in cultuur brengen van deze streek. Dat ontginnen moet geen eenvoudige klus zijn geweest. Het gebied bestond uit woeste veenmoerassen met een begroeiing van gras, riet, wilgen en elzen, uitgroeiend tot uitgestrekte moerasbossen.² Deze veenmoerassen zijn circa honderdduizend jaar geleden ontstaan door een hoge grondwaterstand. In de natte bodem was onvoldoende zuurstof aanwezig om plantenresten volledig te laten verteren. Uiteindelijk ontstonden zo metersdikke, zompige veenkussens. Traag stromende veenriviertjes voerden het overtollige water af naar de grote rivieren en vervolgens naar de zee. Het drassige land was lastig toegankelijk. Slechts aan de randen van de veengebieden, die door de rivieren waren overdekt met een dikke kleilaag, ontwikkelden zich centra van bewoning. In de steentijd waren dat waarschijnlijk kleine jachtkampjes op de oever van de rivier. Sporen van menselijke

² L. van Houdt. *Zuidplas 150 jaar droog*. Rotterdam 1989: 3-4.

activiteiten in het huidige Zuidplasgebied zijn pas bekend vanaf de tiende eeuw. Mogelijk heeft er voor die tijd wel bewoning plaatsgevonden op het veen, maar zijn de restanten hiervan later, bij het afgraven van het veen voor de turfwinning, verdwenen. In de tiende eeuw kwam het gebied in handen van de bisschop van Utrecht en werden de eerste gebieden aan de rand van de rivieren uitgegeven voor ontginning.³ Pas in de twaalfde en dertiende eeuw werden ook de uitgestrekte veengebieden in cultuur gebracht in opdracht van Floris IV, graaf van Holland, met de bedoeling nieuwe landbouwgrond te verkrijgen.⁴

De stukken onontgonnen land die Floris IV uitgaf worden *copes* genoemd, wat nog steeds zichtbaar is in polderbenamingen als Boskoop en Coenecoop. De percelen werden volgens een vaste maatvoering door de graaf uitgegeven, waarna ze door zogenaamde *copers* in kavels werden verdeeld onder de pioniers die de gebieden vervolgens ontgonnen. Deze kolonisten verwierven in ruil voor erkenning en belastingplicht de status van vrije boer.⁵ De cope-ontginningen onderscheiden zich van oudere veenontginningen door hun regelmatige, planmatige opzet. De begroeiing werd verwijderd en de ontginners groeven parallelle sloten om het water af te voeren. Langs de achterzijde van de lange, rechte kavels die zo ontstonden werd een dwarsslot of dwarsdijkje (een kade) aangelegd om te voorkomen dat water van het hoger liggende onontgonnen veengebied op het land voor problemen zou zorgen. Ook werden er rondom de percelen vaak dijken gebouwd om het water uit de omringende gebieden te weren. Op de kop van een kavel werden hoeven gebouwd. Langzaam maar zeker veranderde het moeras in bewoonbaar land, opgedeeld in blokken van gelijke lengte en breedte, gescheiden door evenwijdig aan elkaar lopende sloten, met bewoning vóór op de kavels.⁶ Zo ontstond een regelmatig, efficiënt ingedeeld landschap: een mooi staaltje van middeleeuwse landschapsplanning.

De ontginning van de veengebieden had echter ook nadelige gevolgen. Door ontwatering werd het veen samengedrukt, een proces dat inklinking wordt genoemd. Hierdoor daalde de veenbodem en moesten er weer diepere greppels en sloten worden gegraven. De afwatering van veen leidde bovendien tot oxidatie: zuurstof kon gemakkelijk tot de bovenste veenlaag toetreden, waardoor de plantenresten verteerden. Op den duur kwam de veengrond lager te liggen dan de gemiddelde waterstand in de veenriviertjes. Daarom werden kleine sluisjes aangelegd die alleen bij voldoende lage waterstanden werden geopend. Aanvankelijk werden deze eerste primitieve waterstaatswerken opgericht op particulier initiatief. Ongetwijfeld zullen er veel conflicten over dit waterbeheer zijn ontstaan: wanneer iemand geen onderhoud pleegde aan zijn dijk werden de burenen met wateroverlast geconfronteerd. Daarom kwamen de landsheren, de Hollandse graven, orde op

3 A. Buesink, M. Mostert, J.M.J. en C.C. Kalisvaart. *Gemeentelijke beleidsnota archeologie Zuidplas*. BAAC. Deventer 2010.

4 C. Buesink, Mostert en Kalisvaart. *Gemeentelijke beleidsnota: 4-5*.

5 H. van der Linden. *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*. Utrecht 1957.

6 C.W. Hesselink-Duursma en R.F. Wybrands. *Kadastrale Atlas Zuid-Holland 1832. Deel 9: Waddinxveen*. Alphen aan den Rijn 1999: 15. Ook: Van Houdt. *Zuidplas: 3-4* en G. Borger, A. Haartsen, P. Vesters en F. Horsten. *Het Groene Hart. Een Hollands cultuurlandschap*. Utrecht 1997: 23-25.

zaken stellen. Floris IV was inmiddels overleden; ditmaal was het zijn kleinkind graaf Floris V (1254-1296) die maatregelen trof. In 1273 stelde hij een akte op, die de grondslag legde voor het Hoogheemraadschap van Schieland, dat nu nog steeds bestaat. De hoge heemraden moesten op basis van deze akte erop toezien dat alleen grond mocht worden verkocht aan mensen die voldoende draagkrachtig waren om ook de waterstaatkundige werken te onderhouden.⁷ Zo vormde de ontginning van het woeste veenmoeras niet alleen het begin van een nieuw bewoonbaar land, maar ook van een nieuwe bestuurlijke eenheid.

Dankzij Floris IV werd het moerassige Zuidplasgebied in cultuur gebracht. Zijn rol in het landschap is evident, maar door latere veranderingen nauwelijks meer zichtbaar. Het is interessant dat men zich er later toch nog van bewust is dat Floris een belangrijke rol heeft gespeeld en dat er in de jaren tachtig van de vorige eeuw een straat naar hem vernoemd werd. De straten in het hele wijkje zijn overigens genoemd naar die eerste pioniers. Nicolaas van Gnepwijk, Herbaren van Aalsmeer en Woubrecht, die op 20 april 1233 stukken woeste veengrond van graaf Floris IV kochten, zijn vereeuwigd in de straatnamen Nicolaaserf, Herbarenerf en Woubrechterf. Slechts weinig bewoners van deze wijk zullen zich bewust zijn van de herkomst van hun straatnamen. Straatnamen zijn 'beleidsbeslissingen' en hebben weinig te maken met de beleving van de bewoners zelf.

De turfslagers: het ontstaan van de Zuidplas

't Weegje is een moerassig gebied nabij Waddinxveen, met als middelpunt het restant van een oude turfwinplas van ongeveer 80 hectare. Tegenwoordig vormt het, ingeklemd tussen spoordijk, A12 en Gouwe, een 'rustpunt waar naar hartenlust gerecreëerd kan worden' (afbeelding 3).⁸ Het is bovendien een van de laatste restanten van de Zuidplas: een grote waterplas die het ongelukkige resultaat was van jarenlange intensieve turfwinning.

De bewoners van de ontginningen in het Zuidplasgebied hielden zich in eerste instantie voornamelijk bezig met akkerbouw. Dat bleek op deze plek een moeizaam proces te zijn. De grondcondities voor graanteelt waren te nat en boeren ruilden hun akkers in voor weiland. Aan het begin van de zestiende eeuw was, als gevolg van inklinking en oxidatie, vrijwel al het akkerland in weidegrond veranderd.⁹ Zuivelveeteelt bood een nieuwe bestaansmogelijkheid, maar niet voor lang: in de nieuwe weidegebieden ging de daling van het maaiveld gewoon door.¹⁰

Om de vicieuze cirkel van bemaling en bodemdaling te doorbreken, werd een nieuwe bestemming voor dit gebied gevonden: turfwinning. Gedroogd veen was eeuwenlang de belangrijkste energiebron in Nederland. Het werd gebruikt voor de verwarming van huizen, maar ook voor industriële toepassingen zoals bierbrouwerijen en steenbakkerijen. Er wordt wel beweerd dat de welvaart van de Republiek der Zeven Provinciën tijdens de Gouden Eeuw grotendeels is bepaald door de

7 Van Houdt. *Zuidplas 150 jaar droog*: 4-5.

8 *Gemeente Waddinxveen*. 30 januari 2012 <<http://www.waddinxveen.nl>>.

9 J. Knoester (red.). *Thuis in Zuidplas. Van polder tot gemeente*. Utrecht 2010: 11.

10 Hesselink-Duursma en Wybrands. *Kadastrale Atlas*: 16.



Afbeelding 3. 't Weegje, het laatste restant van de gevaarlijke turfwinningplas, is tegenwoordig een recreatiegebied. (foto: Froukje van der Meulen).

aanwezigheid van grote veenvoorraden, waardoor het land in zijn eigen energiebehoefte kon voorzien.¹¹ Net zoals veel steden in West-Nederland had Gouda zich in de veertiende en vijftiende eeuw ontwikkeld tot een bloeiende stad, die voor haar handel en industrie in bier en textiel veel brandstof nodig had. Het veen ten westen van de Gouwe, het Zuidplasgebied, bestond voornamelijk uit veenmosveen, dat uitermate geschikt was voor de bereiding van turf.¹² Grootschalige turfwinning werd meer en meer een belangrijke bron van inkomsten voor de boeren in het Zuidplasgebied.¹³

Voor de turfwinning werd aanvankelijk alleen de bovenste laag veen gedolven. Voor het afsteken van veen dat boven de waterspiegel ligt, werd een schop gebruikt. De turven werden op het land te drogen gezet. Met behulp van verdere verdieping van greppels en sloten of door het plaatsen van windwatermolens probeerde men het waterpeil te verlagen.¹⁴ Deze zogenaamde droge vervening werd in vrijwel het gehele Zuidplasgebied tot ver in de zestiende eeuw toegepast. Na de uitvinding van de baggerbeugel in 1530 werd het ook mogelijk om veen van onder de grondwaterspiegel op te baggeren en tot turf te verwerken, het zogenaamde 'slagturven' of

11 Borger, Haartsen, Vesters, Horsten. *Het Groene Hart*: 37.

12 Veenmosveen bezit meer dan andere veensoorten het vermogen water vast te houden. Eenmaal droog neemt het veen geen water meer op. Van deze irreversibiliteit is dankbaar gebruik gemaakt bij de bereiding van turf. Zie Hesselink-Duursma en Wybrands. *Kadastrale Atlas*: 14.

13 Borger, Haartsen, Vesters, Horsten. *Het Groene Hart*: 37.

14 Van Houdt. *Zuidplas 150 jaar droog*: 6.



Afbeelding 4. Turfslagers aan het werk op een prent van Abraham Rademaker, vrij naar een prent uit 1608 van Claes Janz Visscher. Op de voorgrond zien we het baggeren en aanstampen van turf. Op de achtergrond liggen stapels in blokjes gesneden turf te drogen, totdat het wordt afgevoerd met een platbodem (bron: Noord Hollands Archief).

natte turfwinning.¹⁵ Deze nieuwe methode was zeer welkom, want de groeiende bevolking en verstedelijking in de zestiende eeuw maakte dat er veel steen nodig was voor de bouw van stadsmuren en woningen. De steenovens draaiden op volle toeren en daarom moest de turfwinning grootschaliger worden aangepakt. Bovendien raakte de veenvoorraad boven de waterspiegel uitgeput.

Het winnen van turf was zwaar werk (afbeelding 4). Het slagturven werd gedaan vanaf de wal of vanaf boten. Met de baggerbeugel, een lange stok met een baggernet en een scherpe rand, kon de veengrond tot op de klei worden losgesneden en vervolgens boven water worden gebracht. De turfbagger werd daarna op de legakkers of zetwallen gestort om te drogen. Wanneer de bagger gedroogd was, werd het in blokken verdeeld, opgestapeld en dagelijks gekeerd. Vaak werd dit werk door vrouwen en kinderen gedaan. Afhankelijk van het weer waren de turven na twaalf tot vijftien weken gereed om te worden verstookt.¹⁶ Turven kon niet het hele jaar gedaan worden. Daarom waren de arbeiders naast turfslager vaak ook landbouwer en veehouder. Het graafseizoen duurde ongeveer drie maanden. Men begon ongeveer half maart: zou men eerder beginnen, dan zou de turf door vorst aan de grond aangetast kunnen raken. Eind juni stopte men, omdat men de kans liep dat de turf die later werd gestoken, niet droog werd. Het werk was hard, maar de sociale status van de veenlieden in Zuid-Holland hoefde daar niet onder te lijden. De turfwinners waren weliswaar minder welvarend dan hun dorpsgenoten,

15 H. Vuijsje en M. van de Veen-van Rijk. *Lopen op dik water. Een reis door de Zuidplaspolder*. Den Haag 2007: 16.

16 Knoester. *Thuis in Zuidplas*: 19.

toch waren er ook veenboeren die goede winst maakten. Eind zeventiende eeuw behoorden sommigen van hen zelfs tot de plaatselijke elite.¹⁷

De gevolgen van de turfwinning mochten voor de stad Gouda en voor sommige veenboeren zeer gunstig zijn; voor het landschap waren die desastreus. Het opbaggeren van turf heeft het oorspronkelijke landschap van het Zuidplasgebied onherkenbaar veranderd. Akkerbouw en veeteelt werd vrijwel onmogelijk, want door overmatig slagturven ontstonden diepe veenplassen die niets meer op konden brengen. Veel boeren trokken uit de dorpen weg, omdat er voor hen geen werk meer was. De veenplassen vormden bovendien een groot gevaar voor het omringende land, doordat ze de oever ernstig beschadigden. Door wind en golfslag breidden de plassen zich steeds verder uit en werden soms hele stukken land weggeslagen. Er werd gesproken van de 'waterwolf'.¹⁸ Verschillende maatregelen tegen het gevaarlijke water werden genomen: in 1653 werd een octrooi uitgevaardigd dat het vervenen binnen een straal van 900 roeden rond de stad Gouda verbood.¹⁹ Ook het Hoogheemraadschap van Schieland, waar het Zuidplasgebied onder viel, probeerde de turfwinning een halt toe te roepen met verbodsbepalingen en vergunningen, maar de turfexploitatie bleek zo'n winstgevende onderneming dat het veen vrijwel geheel werd afgegraven.²⁰ Toen het grootste deel van het veen uit het gebied van Schieland als turf was opgestookt, bleef er een plassengebied over dat zich uitstreckte van Zoetermeer, Moerkapelle en Waddinxveen in het noorden tot Rotterdam, Moordrecht en Gouda in het zuiden en oosten, slechts onderbroken door ribben en wegen. De Zuidplas was een feit.

De turfwinning veroorzaakte gemengde gevoelens onder de plaatselijke bevolking. Enerzijds bezorgde het de streek een economisch voordeel, anderzijds veranderde de omgeving zodanig van karakter dat het wonen er niet veilig meer was. De Zuidplas vormde een dreigende watervlakte; mensen trokken er weg. Het Zuideinde in Waddinxveen was zo'n straat die langzaam maar zeker werd weggeslagen door het water, zodat vele bewoners ergens anders een goed onderkomen zochten. Aan het eind van de achttiende eeuw woonde er nog maar een enkeling.²¹ Bovendien profiteerden de bewoners zelf steeds minder van de goudmijn die de turfindustrie ooit was: de turf raakte op en door het wegtrekken van de boeren en turfslagers verarmde de streek.

Tegenwoordig is het 'handschrift' van de turfslagers nauwelijks meer in het landschap te herkennen: de dankzij hen ontstane plas werd in later tijden drooggelegd. Alleen nog recreatieplas 't Weegje herinnert aan de woeste plas die ooit een grote bedreiging was.

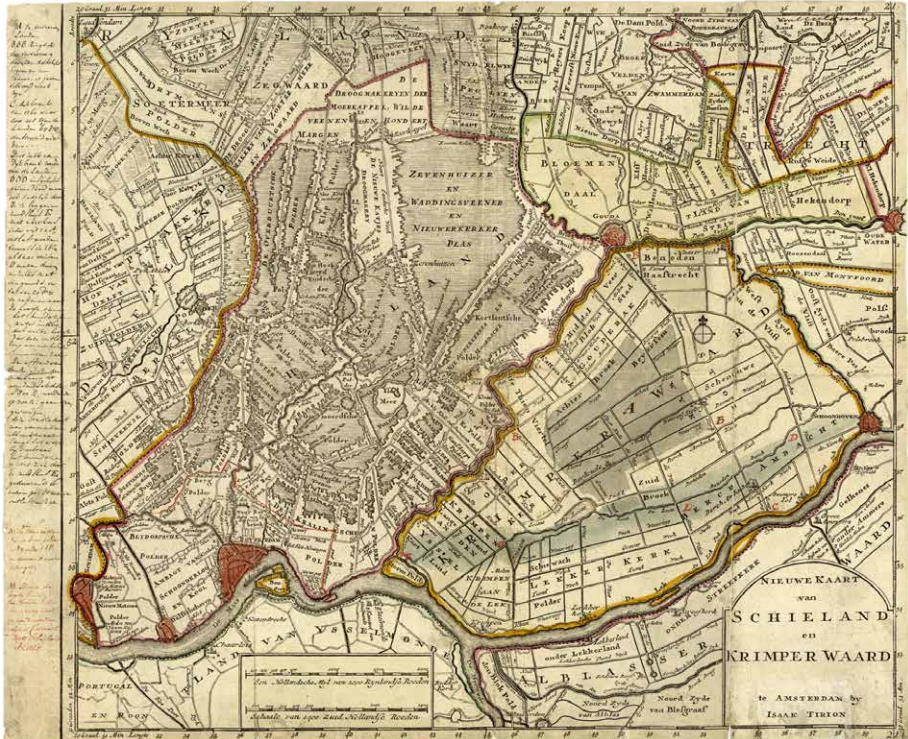
17 A.J.J. van 't Riet. *'Meetten, boren en besien'. Turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het Hoogheemraadschap van Rijnland (1680-1800)*. Hilversum 2005: 163.

18 Vuijsje en Van de Veen-van Rijk, *Lopen op dik water*: 19.

19 Hesselink-Duursma en Wybrands. *Kadastrale Atlas*: 16-17.

20 Van Houdt. *Zuidplas 150 jaar droog*: 7.

21 C. Neven. *Toen Waddinxveen nog een dorp was*. Alphen aan den Rijn 1981: 24.



Afbeelding 5. Kaart van Isaaq Tirion, circa 1750. De kaart toont de polders van Schieland en de Krimpenervaard met gemarkeerde stukken die verveend moesten worden. De Zuidplas is weergegeven als de 'Zevenhuizer en Waddingsvener en Nieuwerkerker Plas' (bron: Nationaal Archief).

Ingenieur J.A. Beijerinck: drooglegging van de Zuidplas

De Beijerincklaan is een andere naam voor de provinciale weg N453 die loopt van Waddinxveen door de Zuidplaspolder naar een afrit van de A12. Deze lange, rechte laan omzoomd door bomen is genoemd naar Jan Anne Beijerinck (1800-1874), ingenieur bij de Waterstaat. Hij was degene die definitieve plannen maakte voor het droogleggen van de Zuidplaspolder en de waterwolf uiteindelijk wist te trotseren. Het landschap zoals we dat nu kennen, met een strak geregisseerd verkavelingspatroon, is grotendeels door deze man ontworpen.

Beijerinck was een gezaghebbend waterstaatkundige. Het droogleggen van de Zuidplas was een van zijn eerste grote projecten. Later zou hij furore maken met zijn plannen voor de droogmakerij van het Haarlemmermeer (1849-1852) en maakte hij een - nooit uitgevoerd - ontwerp voor de inpoldering van de Zuiderzee (1865). Zijn naam klonk zelfs door tot in het buitenland: in 1835 werd zijn advies gevraagd bij het droogmaken en in cultuur brengen van de uitgestrekte moerassen in de omgeving van New Orleans, en in 1845 en 1851 schoot hij te hulp

in Denemarken, waar havens aan de westkust van Sleeswijk, Holstein en Jutland aangelegd zouden worden.²²

Beijerinck was niet de eerste die zich over het probleem van de Zuidplas boog: voor de drooglegging zijn vele plannen gemaakt (afbeelding 5). De eerste vooremens om de Zuidplas droog te maken, dateren van 1697. Veel voorstellen volgden, onder andere in 1700, 1718 en 1779. In 1792 brachten de dijkgraaf en hoogheemraden van Schieland de gevaarlijke situatie onder de aandacht van de Staten van Holland, maar het verzoek om geld voor de droogmakingskosten werd afgewezen. Rond de eeuwwisseling namen de klachten van omwonenden over hoge waterstanden toe. In die tijd bestond bijna het hele gebied tussen Gouda en Rotterdam uit water. De grootste plas was de Grote of Gecombineerde Zuidplas, gelegen tussen Zevenhuizen, Waddinxveen en Nieuwerkerk. Deze plas besloeg een oppervlakte van 40 m² en had een diepte van 5,88 meter. Tussen Waddinxveen en Hazerswoude lag de kleinere Noordplas. Tussen de Hollandse IJssel en de Zuidplas lagen de Moordsche en Nieuwerkerkse veenplassen, samen de Kleine Plas genoemd. Al deze plassen waren ontstaan door het uitbaggeren van turf. Ze waren slechts door smalle stukken grond van elkaar gescheiden en daarom was het gevaar voor aansluiting niet ondenkbaar. In 1801 brak de westelijke kade langs de Zuidplas door, zodat de aangrenzende polder overstroomde. Hoewel er onder koning Lodewijk Napoleon (1778-1846) stappen ondernomen werden om de waterplassen droog te maken, bleef door praktische en politieke bezwaren het project rusten.²³ Pas nadat Koning Willem I (1772-1843) in 1816 de ernst van de situatie persoonlijk was komen aanschouwen, werden de plannen concreet. Eigenlijk wilde men alle wateren tussen Gouda en Rotterdam droogmaken, maar om praktische redenen werd besloten zich te beperken tot de Zuidplas en enkele kleinere veenplassen ten zuiden hiervan.²⁴ Naar besluit van de koning werd in 1825 een rijkscommissie van beheer en toezicht op de droogmaking van de Zuidplas benoemd. Deze commissie werd bijgestaan door de jonge ingenieur Jan Anne Beijerinck.²⁵

Het droogleggen van open water was geen nieuw verschijnsel. Al aan het eind van de zestiende eeuw was er behoefte aan 'nieuw land' en werden plassen water drooggemaakt met behulp van windmolens. Aanvankelijk werden voornamelijk kleine meertjes drooggelegd, vaak in opdracht van lokale adel. Aan het begin van de zeventiende eeuw werden grotere projecten opgezet door welgestelde kooplui, zoals het droogleggen van het Beemstermeer, Bijlmermeer en Watergraafsmeer in Noord-Holland. Deze particuliere droogmakerijen stokten aan het einde van de achttiende eeuw. De resterende plassen - waaronder de Zuiplass - waren zo groot en diep dat de droogmaking te kostbaar werd. Wel werd men er zich steeds meer van bewust dat de plassen een groot overstromingsgevaar opleverden voor het over-

22 F. Voogd. 'Negen eeuwen Nederlands waterbeheer in het buitenland'. *De Ingenieur*. 29 januari 2012 <<http://www.deingenieur.nl/00/ig/nl/188/nieuws/3847/index.html>>.

23 W. van der Ham en I. Jacobs. Hoge dijken diepe gronden. *Land en water tussen Rotterdam en Gouda. Een geschiedenis van Schieland*. Utrecht 2004: 145.

24 G.P. van de Ven (red.). *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*. Utrecht 2003: 302.

25 Van Houdt. *Zuidplas 150 jaar droog*: 10.

gebleven land. Er zou een binnensee kunnen ontstaan die zo groot was als het Haarlemmermeer.

Het stoomgemaal werd voor het eerst uitgeprobeerd bij de drooglegging van de Zuidplaspolder.²⁶ Bemaling met behulp van windmolens was tot dan toe de gebruikelijke manier om water droog te leggen. De stoommachine was nog geen vertrouwd verschijnsel in het waterbeheer, maar de rijkscommissie die zich met de droogmaking van de Zuidplas bezighield, besloot op advies van hoofdingenieur Vifquain te Brussel, expert op het gebied van stoommachines, een combinatie van stoom- en windbemaling te gebruiken. Zo werd de Zuidplaspolder de eerste Nederlandse droogmakerij waarbij gebruik gemaakt werd van stoomkracht.²⁷

Het droogleggen van de Zuidplas was geen geringe klus: het heeft van 1825 tot 1843 geduurd voordat de taak was volbracht en maar liefst 1400 arbeiders hebben eraan meegewerkt. Zij hadden het zwaar: ze woonden in 'rieten keeten, waarin weinig of geen gemakken te vinden zijn', zo meldde Beijerinck in zijn verslag van de drooglegging.²⁸ De werkzaamheden gingen ook niet zonder slag of stoot. Er waren veel problemen door verzakkingen en conflicten met aannemers. In 1830 werd het werk zelfs enkele jaren stilgelegd door geldgebrek als gevolg van de Belgische opstand. Uiteindelijk kon na een voorschot van de minister van Koloniën het werk worden voortgezet. Allereerst werd met behulp van dertig windmolens en twee stoomgemalen de polder leeggemalen. Ook werd er een ringdijk met een 23 kilometer lange ringvaart aangelegd, die in een hoefijzervorm liep vanaf Waddinxveen via Moordrecht, Nieuwerkerk en Zevenhuizen naar Moerkapelle. Deze ringvaart was een essentieel onderdeel van het droogleggingsplan: niet alleen als boezem, waarop het water uit de toekomstige polder zou kunnen worden uitgemalen, maar vooral ook om de scheepvaartmogelijkheden te handhaven. De Zuidplas was immers een belangrijke verbinding tussen de Rotte en de Gouwe.²⁹ In maart 1839 vielen de hogere gronden in de westelijke helft van de nieuwe polder droog en begon men met het cultuurrijp maken. Op basis van een lijn tussen de kerken van Moerkapelle en Moordrecht werd een raster ontworpen met daarin blokken van ongeveer achthonderd bij achthonderd meter. De sloten eromheen werden 'tochten' genoemd. De grond werd geëgaliseerd, ontdaan van onkruid en bedekt met de uitgegraven aarde van sloten en greppels. Daarna werd de grond ingezaaid, zodat in het najaar van 1839 al meer dan 1000 hectare was bezaaid met wintergewassen. Stoomgemalen moesten de taak van de molens overnemen om de waterstand te regelen. Zo werd de droogmakerij spoedig in cultuur gebracht.

Bij het aanleggen van de Zuidplaspolder werd rekening gehouden met het uitbreken van de zogenaamde polderkoorts. Hoewel men nog niet zeker was van de oorzaak van deze ziekte, bestond het vermoeden dat het iets te maken had met stilstaand water. Inderdaad werd de koorts veroorzaakt door steken van de

26 J.A. Hendrixx. *De ontginning van Nederland. Het ontstaan van de agrarische cultuurlandschappen in Nederland*. Utrecht 1998: 42-43.

27 Van der Ham en Jacobs. *Hoge dijken diepe gronden*: 145.

28 J.A. Beijerinck. 'Geschied- en waterbouwkundige beschrijving der droogmaking van den Zuidplaspolder in Schieland.' *Verhandelingen van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs* 1851-1852: 6-38.

29 Beijerinck. 'Geschied- en waterbouwkundige beschrijving': 6-38.



Afbeelding 6. Deze boerderij, met de veelbetekenende naam Graan voor Visch, is vlak na de drooglegging van de Zuidplas gebouwd aan het Noordeinde in Waddinxveen (foto: Froukje van der Meulen).

malariamug, die zich graag in stilstaand water ophoudt. Daarom werden niet alleen twee hospitalen ingericht, maar ook vijf waterschuiten ingezet om de inwoners en werklui, die voorheen hun drinkwater uit de Zuidplas haalden, van vers water te voorzien. De maatregelen hadden een goede uitwerking: er kwam geen uitbraak van polderkoorts.³⁰

In 1841 besloot de commissie om over te gaan tot verkoop van de landerijen. Er verschenen boerderijen met toepasselijke namen als 'Land voor Water' en 'Graan voor Visch' (afbeelding 6). Het besluit tot verkoop kwam eigenlijk te snel: de ontwatering was nog niet genoeg gevorderd, de wegen waren nog niet of slecht bruikbaar en de beheersing van het polderpeil was nog niet optimaal. De eerste jaren kwamen er dan ook veel klachten over wateroverlast en slecht berijdbare wegen.³¹ Pas in 1876 moderniseerde het polderbestuur de bemaling. In dat jaar werd een volledige stoombemaling ingevoerd en vanaf dat moment behoorde ernstig wateroverlast tot het verleden. De molens werden verkocht en afgebroken of voor andere doeleinden gebruikt.³² De rijkscommissie was nu overbodig en het beheer van de polder werd overgelaten aan een eigen bestuur. Het eerste bestuur werd in 1843 benoemd en bestond uit een voorzitter (dijkgraaf) en vier leden (heemraden).³³

30 J.W. Schuddebeurs. *De Zuidplas honderd jaar droog*. Moordrecht 1939: 27-28.

31 Van der Ham en Jacobs. *Hoge dijken diepe gronden*: 149-150.

32 Knoester. *Thuis in Zuidplas*: 23.

33 Van Houdt. *Zuidplas 150 jaar droog*: 14.

Ondanks de opstartproblemen betekende de door Beijerinck in gang gezette drooglegging van de Zuidplas een grote opluchting voor de plaatselijke bevolking. De gevaarlijke plas was bedwongen en daarvoor in de plaats waren vruchtbare landerijen ontstaan. De landbouw kon weer een belangrijke plaats innemen, waardoor de welvaart in de polder werd bevorderd. Namen van boerderijen langs het Waddinxveense Noordeinde als 'Ons Genoegen' en 'Canaän' bevestigen dit beeld. Ook de arbeiders kregen uiteindelijk profijt van hun harde werk: "Duizenden landgenoten van de arbeidende en behoeftige klasse hebben bij den aanleg der werken hun onderhoud gevonden, velen hunner zijn in den polder gevestigd gebleven en vinden daar als boerenarbeiders een zeker en nuttig bestaan," meldde Beijerinck in zijn verslag van de drooglegging.³⁴ Toch moet de toegenomen welvaart relatief worden gezien: uit een onderzoek naar de sociaal-economische situatie in Moordrecht na 1855 blijkt dat veel arbeiders in armoede leefden. Vrouwen en kinderen werkten op het land en in fabrieken en ook waren er veel bedelaars en problemen door overmatig alcoholgebruik.³⁵

Overheid, industrie en bewoners: verrommeling en de identiteit van de Zuidplaspolder

Veel sporen die herinneren aan de tijd van Beijerinck zijn verdwenen. Bijna alle molens die de polder hebben drooggemalen, zijn afgebroken. Stoomgemalen zijn vervangen door nieuwe, elektrische exemplaren of hebben hun functie verloren. De loop van watergangen en sloten is door bebouwing verstoord. Van het landelijke polderkarakter in de Zuidplas blijft steeds minder over. Door beleidsplannen van de overheid en de druk van de industrie is de polder de afgelopen vijftig jaar sterk 'verrommeld' (afbeelding 7). De strategische ligging midden in de Randstad maakte het gebied aantrekkelijk voor transport- en logistieke bedrijvigheid, zodat een groot netwerk van spoor- en snelwegen werd aangelegd. Grote oppervlakten land werden door uitbreidingen van de in de Zuidplaspolder gelegen dorpen bebouwd met woningen, straten en pleinen. In de jaren zestig werd een deel van de polder bestemd tot overloopgebied voor de glastuinbouw uit het Westland.

Deze veranderingen zijn niet zonder gevolgen gebleven voor het landschap van de Zuidplaspolder. De veenbodem is eigenlijk niet geschikt voor deze grote veranderingen. Veen is een beweeglijk landschap: als op een plek wordt gebouwd, komt op een andere plek tegendruk, die zich uit in de vorm van veenbonken die spontaan omhoogrijzen in het land. Ook verzakking van huizen is daarvan een gevolg. Bovendien: is bouwen in het 'afvoerputje van Nederland', met een groot overstromingsrisico, überhaupt verstandig? Hoewel gebleken is dat dit niet zo risicovol is als gedacht, worden hierbij nog steeds vraagtekens geplaatst.³⁶

Het resultaat van de verrommeling is dat de Zuidplas nu 'relatief laag wordt gewaardeerd op het punt cultuurhistorie', zoals het wordt uitgedrukt in de Gebiedsatlas van de projectorganisatie Driehoek Rotterdam Zoetermeer Gouda / Zuidplas

34 32 Beijerinck. 'Geschied- en waterbouwkundige beschrijving': 6-38.

35 J.H.G. de Graaf. *Moordrecht in touw*. Bloemendaal 1970.

36 Zie: 'Nattevoetenspook' is weg uit Zuidplas'. *Algemeen Dagblad*. 17 januari 2009.



Afbeelding 7. Nieuwe bouwprojecten veranderen het karakter van het open landschap in de Zuidplaspolder (foto: Froukje van der Meulen).

(2003), een samenwerkingsverband van de vijf Zuidplasmunicipaliteiten en achttien regionale organisaties.³⁷ De polder heeft een ‘karig’ profiel en een ‘magere structuur’ die sterk is aangetast door nieuwe bebouwing en wegen. De overheid had de zwaar aangetaste polder al eerder opgegeven en besloot in de Nota Ruimte (2004) de transformatie van de polder zelfs aan te moedigen: de Zuidplas werd uit het Groene Hart gehaald en aangewezen als opvanggebied voor de stedelijke druk van Gouda en Rotterdam.³⁸ In de polder zouden wel 30.000 nieuwe woningen moeten komen, plus tweehonderd hectare bedrijventerrein. Ook moest de glastuinbouw worden uitgebreid met tweehonderd hectare. Voor het traditionele boerenbedrijf was in deze plannen nauwelijks meer plaats.³⁹ Het Groene Hart is daarentegen aangewezen als een van de twintig Nationale Landschappen (Nota Ruimte, voorjaar 2006).⁴⁰ Wie hier wil bouwen, zal rekening moeten houden met de vooraf bepaalde kernkwaliteiten, zoals ‘zeer open landschap’, ‘verkavelingspatroon’ en ‘groen door beplante dijken en kades’.⁴¹ In de Zuidplaspolder hoeft dat dus niet. Toch is dit ook nog steeds een open landschap, met smalle sloten die doorlopen tot aan de horizon. De verkavelingsinrichting, zoals Beijerinck die bedacht heeft, is grotendeels bewaard gebleven. Het typische lage, weidse land, met af en toe verrassende hoogteverschillen ontstaan door dijken en inklinkingen, is nog op veel plaatsen te zien. Oude boerderijen en gemalen, zoals het uit 1878 stammende gemaal Van Gennep, tegenwoordig in gebruik als woonhuis, staat er nog. Nog niet

37 *Driehoek RZG*. 30 januari 2012 <<http://www.driehoekrzig.nl>>.

38 *Rijksoverheid*. 15 september 2012 <<http://rijksoverheid.nl>>.

39 Vuijsje en Van de Veen-van Rijk, Lopen op dik water: 9-13. Ook *De Zuidplaspolder*. 29 januari 2012. <<http://www.dezuidplaspolder.nl>>.

40 *Rijksoverheid*. 15 september 2012.

41 *Nationale landschappen*. 30 januari 2012 <<http://www.nationalelandschappen.nl>>.

alles is verloren. Echter, als de plannen van de overheid door zouden gaan, wordt de Zuidplaspolder een voortzetting van de Randstad: een grote stadswijk en een ideale uitvalsbasis voor forensen door de aansluiting op de A20 en de A12.

Het is opvallend dat de jonge droogmakerij als landschapstype in Nederland doorgaans niet erg hoog wordt gewaardeerd. De grootschaligheid en rechtlijnigheid maakt dat droogmakerijen minder aantrekkelijk zijn voor recreatie en toerisme dan kleinschalige landschappen. Bovendien zijn ze juist door hun moderne opzet geschikt voor modernisering en schaalvergroting. Het feit dat de landschappen relatief jong zijn, maakt ze ook kwetsbaar. Van oorsprong oudere landschappen zijn voor velen toch waardevoller.⁴² Toch hebben droogmakerijen zoals de Zuidplaspolder wel degelijk hun eigen karakteristieken. De droogmakerij is een typisch Nederlands landschap - maar liefst 95% van alle Europese droogmakerijen liggen in Nederland. Het vlakke land met de rationele, rechte Mondriaanlijnen maakt van de polders cultuurlandschappen pur sang, waar de invloed van de mens duidelijk is te herkennen. Ze zijn het product van een optimistische tijdsgeest, waarin de superioriteit van de mens over de natuur en de maakbaarheid van de samenleving tot uitdrukking komt: *God created the world, but the Dutch created Holland*. Voor het cultuurhistorisch belang is echter weinig oog.⁴³

Sinds enkele jaren is er echter een tegenbeweging op gang gekomen. Zo voert een landschapsarchitect Adriaan Geuze al enkele jaren hardnekkig strijd tegen grootschalige woningbouw in de Zuidplaspolder.⁴⁴ Volgens hem is de eeuwenoude Hollandse traditie van land maken en masterplanning in een generatie ontaard in een desastreus gebrek aan visie op de inrichting van Nederland. Projectontwikkelaars, planologen, architecten, politiek en overheden houden elkaar met bestemmingsplannen en beroepsprocedures in de greep. Ook onder de bewoners van de Zuidplaspolder is steeds meer behoefte aan het behouden van het landschappelijk karakter van het gebied. Ze protesteren tegen nieuwe industrieterreinen of nieuwbouwwijken en weigeren hun oude woning af te staan voor plannen van de gemeente - kortom: ze komen op voor hun eigen, lokale erfgoed. In 2005 werd door de provincie Zuid-Holland in samenwerking met de Driehoek RZG / Zuidplas een onderzoek gestart naar de 'culturele identiteit' van het gebied. Door overleg met bewoners en gebruikers van de polder is het karakter van het gebied vastgelegd en zijn belangrijke 'identiteitsdragers' bepaald: de ringvaart, het polderlandschap en de dorpen.⁴⁵ Naar aanleiding hiervan werd ook een aantal toeristische wandelroutes gemaakt.

De laatste jaren is er steeds meer twijfel ontstaan over de grote plannen voor de Zuidplaspolder. Niet alleen vanwege de lastige opgave om op grote schaal te bouwen op veengrond, maar ook vanwege de verwachte afname van de bevolkingssomvang en de huidige crisis in de woningmarkt. In de zomer van 2011 riep de Raad van State een deel van de nieuwbouwplannen een halt toe. Eind januari 2012

42 B. de Pater. *Jonge landschappen 1800-1940*. Utrecht 2007: 119-120.

43 De Pater. *Jonge landschappen*: 120.

44 Zie hiervoor de documentaire *Tegenlicht: New Orleans in de polder. De eenmansoorlog van een landschapsarchitect*, 2006. Documentaire, Rudi Boon, Nederland: VPRO.

45 Vuijsje en Van de Veen-van Rijk. *Lopen op dik water*: 11.

besloten de Provinciale Staten bovendien dat er aanzienlijk minder huizen worden gebouwd dan aanvankelijk gepland: het aantal tot 2030 te bouwen woningen is bijgesteld van 30.000 naar 15.000.⁴⁶

Besluit

De Zuidplaspolder heeft veel gedaanteverwisselingen ondergaan. Van ontginning, inklinking en afgraving van het veen naar het ontstaan van de Zuidplas; van drooglegging en omzetting in landbouwgebied naar een geleidelijke verrommeling en bebouwing en tenslotte de huidige fase van grootschalige bouwplannen. Door mensenhanden gemaakt en in stand gehouden, vernietigd en weer opgebouwd, is de Zuidplaspolder een landschap dat afhankelijk is geweest van veel verschillende groepen en individuen, die elk hun ideeën en plannen tot uiting wilden brengen in het landschap. Sommigen zorgden voor een rationele planning en ordening van het landschap. Dankzij hen was het voor de bewoners mogelijk het voorheen zo woeste land te bewerken en er hun brood te verdienen. Anderen hadden juist een versnipperend effect op het landschap. Zij voerden veranderingen door zonder het belang van het geheel in de gaten te houden en veroorzaakten daardoor nadelige gevolgen voor de leefomgeving.

Niet alleen in de Zuidplaspolder, maar ook wereldwijd is er sinds de jaren tachtig en negentig een toenemende belangstelling voor de erfenis van het verleden waar te nemen.⁴⁷ Ondanks alle grote veranderingen die de Zuidplaspolder de komende tijd te wachten staan, bestaat er de laatste jaren een voorzichtige neiging tot het behoud van het landschap zoals het er nu nog is. De Zuidplaspolder, zoals die door Beijerinck tot stand is gekomen, heeft nog altijd betekenis voor de bewoners. In het stedelijke geweld van de oprukkende Randstad probeert de Zuidplas haar polderidentiteit zorgvuldig staande te houden. Hier lijkt een rol te zijn weggelegd voor een nieuwe auteur: niet iemand die een glazen stolp over het landschap wil zetten, maar iemand die ontwikkeling in de Zuidplaspolder wil stimuleren zonder de geschiedenis van het landschap te vergeten.

Auteursbeschrijving

Froukje van der Meulen (1985) studeerde kunstgeschiedenis en voltooide achtereenvolgens masteropleidingen in architectuurgeschiedenis (Universiteit Utrecht) en erfgoedstudies (Universiteit van Amsterdam). Ze werkte o.a. als onderzoeker voor de National Trust en voor Uitgeverij Matrijs. Momenteel is ze werkzaam bij het Europees Keramisch Werkcentrum en is ze conservator van Paushuize te Utrecht.

⁴⁶ *Westonline*. 30 januari 2012 <<http://westonline.nl/nieuws/minder-nieuwbouw-zuidplaspolder>>.

⁴⁷ In de jaren tachtig reeds opgemerkt door R. Hewison. *The Heritage Industry. Britain in a climate of decline*. London 1987. Sindsdien is de hoeveelheid literatuur over erfgoed alleen maar toegenomen; zie o.a. D. Lowenthal. *The heritage crusade and the spoils of history*. Cambridge 1998 en R. van der Laarse (red.). *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering*. Amsterdam 2005.

Bibliografie

- Beijerinck, J.A. 'Geschied- en waterbouwkundige beschrijving der droogmaking van den Zuidplaspolder in Schieland'. In: *Verhandelingen van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs 1851-1852*: 6-38.
- Borger, G, A. Haartsen, P. Vesters, F. Horsten. *Het Groene Hart. Een Hollands cultuurlandschap*. Utrecht 1997.
- Buesink, M. Mostert, J.M.J., C.C. Kalisvaart. *Gemeentelijke beleidsnota archeologie Zuidplas*. Deventer 2010 [rapport onderzoeksbureau BAAC].
- De Zuidplaspolder*. 29 januari 2012. <<http://www.dezuidplaspolder.nl>>.
- Driehoek RZG*. 30 januari 2012 <<http://www.driehoekrzig.nl>>.
- Graaf, J.H.G. de. *Moordrecht in touw*. Bloemendaal 1970.
- Hesselink-Duursma, C.W., R.F. Wybrands. *Kadastrale Atlas Zuid-Holland 1832. Deel 9: Waddinxveen*. Alphen aan den Rijn 1999.
- Ham, W. van der, I. Jacobs. *Hoge dijken, diepe gronden. Land en water tussen Rotterdam en Gouda. Een geschiedenis van Schieland*. Utrecht 2004.
- Hendriks, J.A. *De ontginning van Nederland. Het ontstaan van de agrarische cultuurlandschappen in Nederland*. Utrecht 1998.
- Hewison, R. *The Heritage Industry. Britain in a climate of decline*. London 1987.
- Houdt, L. van. *Zuidplas 150 jaar droog*. Rotterdam 1989.
- Knoester, J. (red.). *Thuis in Zuidplas. Van polder tot gemeente*. Utrecht 2010.
- Laarse, R. van der (red.). *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering*. Amsterdam 2005.
- Linden, H. van der. *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*. Utrecht 1957.
- Lowenthal, D. *The heritage crusade and the spoils of history*. Cambridge 1998.
- Meinig, D.W. (Ed.). *The interpretation of ordinary landscapes. Geographical essays*. Oxford 1979.
- Nationale landschappen*. 30 januari 2012 <<http://www.nationalelandschappen.nl>>.
- 'Nattevoetenspook' is weg uit Zuidplas'. *Algemeen Dagblad*. 17 januari 2009.
- Neven, C. *Toen Waddinxveen nog een dorp was*. Alphen aan den Rijn 1981.
- Pater, B. de. *Jonge landschappen 1800-1940*. Utrecht 2007 (Tweede druk).
- Riet, A.J.J. van 't. 'Meetten, boren en besien'. *Turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het Hoogheemraadschap van Rijnland (1680-1800)*. Hilversum 2005.
- Rijksoverheid*. 15 september 2012 <<http://rijksoverheid.nl>>.
- Schuddebeurs, J.W. *De Zuidplas honderd jaar droog*. Moordrecht 1939.

- Tegenlicht: New Orleans in de polder. De eenmansoorlog van een landschapsarchitect*, 2006.
Documentaire, Rudi Boon, Nederland: VPRO.
- Ven, G.P. van de (red.). *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*. Utrecht 2003.
- Verboom, W. *Waddinxveen 750 jaar. Zaltbommel* 1983.
- Voogd, F. 'Negen eeuwen Nederlands waterbeheer in het buitenland'. In: *De Ingenieur*, via <http://www.deingenieur.nl/00/ig/nl/188/nieuws/3847/index.html>.
- Vuijsje, H., M. van de Veen-van Rijk. *Lopen op dik water. Een reis door de Zuidplaspolder*. Den Haag 2007.
- Westonline*. 30 januari 2012 <<http://westonline.nl/nieuws/minder-nieuwbouw-zuidplaspolder>>.

Bargerveen

Transformatie van een moeras

Rieja Raven

Inleiding

‘Land dat niet te betreden is en water dat niet te bevaren is’, zo omschreef Tacitus (ca. 56-117) het hoogveen.¹ Vele eeuwen na zijn dood was deze omschrijving nog altijd van toepassing op het Bourtangerooier Moor, een uitgestrekt hoogveengebied van minstens 160.000 hectare groot langs de Nederlands-Duitse grens, ter hoogte van de huidige provincies Groningen en Drenthe.²

Toch bevond zich in de bodem van dit duivelse land een waardevolle schat: turf, het zwarte goud. Deze brandstof was in de zeventiende eeuw de motor van de Nederlandse economie.³ Niettemin zou het moeilijk bereikbare zuidoosten van Drenthe hier voorlopig niets van merken. Hier bleef het veen tot in de negentiende eeuw een ontoegankelijke veenwildernis van moerassen en broekbossen.⁴ Dat het veen nu grotendeels is verdwenen, is mensenwerk: pioniers gebruikten in deze streek het veen op verschillende manieren om een bestaan op te bouwen. Grondgebruik bepaalde de structuren in het landschap. Sommige generaties brachten nuances aan in het landschap, andere drastische wijzigingen. Het landschap veranderde zo in kleine en grote stappen van gedaante.

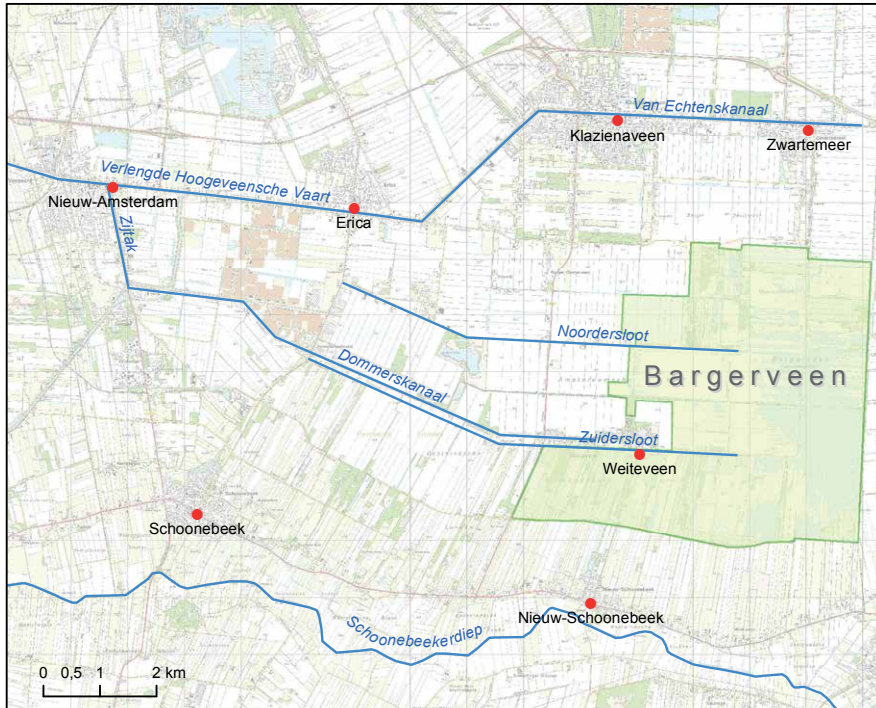
Deze landschapsbiografie gaat over het uiterste zuidoosten van Drenthe. Op de overzichtskaart (afbeelding 1) is de ligging van het Bargerveen te zien. Bijzonder aan dit gebied is dat het in tegenstelling tot de meeste hoogveengebieden in Nederland niet volledig is verveend. Dat betekent dat sporen uit het verleden niet volledig zijn uitgewist door nieuwere gebruikslagen. Het Bargerveen is een natuurreservaat, waarin veel cultuurhistorische sporen te herkennen zijn. Dit maakt het gebied interessant voor landschapshistorisch onderzoek.

1 Tacitus, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door dr. J.W. Meijer, *Dialogo over de wel-sprekendheid*. Baarn 1992. Geciteerd in A. Kempenaar, M. van Ool, M. Schouten. *Veen, turf en Vincent van Gogh*. Assen 2003: 17.

2 W. Casparie, W. Tonnis, J. de Vries. *Bargerveen. De veengroei in het natuurreservaat Bargerveen*. Groningen en Zwartemeer 2008: 2.

3 Th. Spek. Hoorcollege ‘Veenlandschappen deel 2’ voor het vak ‘Dossier Landschapsgeschiedenis’. Rijksuniversiteit Groningen, collegejaar 2008-2009.

4 J.N.H. Elerie. ‘Het veengebied tot 1850’. In: M.A.W. Gerding (red.). *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe*. Emmen 1989: 32.



Afbeelding 1. Deze schematische kaart toont waar het Bargerveen ligt en geeft aan waar de belangrijkste plaatsen en waterlopen liggen (kaart R. Raven, naar topografische kaart 1:25.000).

Het doel van deze landschapsbiografie is om de wisselwerking tussen vorm en functie in het landschap bloot te leggen. Vorm en functie van het landschap zijn beide dynamisch en staan met elkaar in verbinding. De vorm is bepalend voor de functie, maar het gebruik van het landschap brengt ook wijzigingen aan in de vorm. Uitgangspunt vormt hierbij het materiële landschap en centraal staat het landschap als gebruiksruimte. Onder 'vorm' versta ik de uiterlijke gedaante van het landschap, de ruimtelijke omgeving die waarneembaar is als men zich in het gebied begeeft, maar ook de patronen die te zien zijn op topografische kaarten. De vorm is veranderlijk: niet alleen natuurlijke krachten maar ook het gebruik door de mens veranderen het landschap. 'Functies' refereren aan de manier waarop het landschap wordt gebruikt. Bepalend zijn het doel dat de grondgebruiker met een bepaald perceel beoogt en de mogelijkheden die in een bepaalde tijd voorhanden zijn om dit doel te bereiken. In deze landschapsbiografie komen de diverse functies aan de orde die dit gebied heeft gehad, evenals de sporen die deze functies hebben achtergelaten. Door een indeling te maken in tijdlagen wordt duidelijk waar de belangrijkste transformatiemomenten in deze lange termijn ontwikkeling liggen en ontstaat zicht op de opbouw van het cultuurlandschap.

Metershoge moskoepels: het ontstaan van hoogveen

Waarom ontstond juist op deze plek hoogveen? Voor het ontstaan van veen zijn een aantal voorwaarden noodzakelijk: een afvoerloze dekzandlaagte, een vochtig milieu en een gematigde temperatuur.⁵ Het Hunzedal ligt tussen de Hondsrug en de westelijke oever van de Eems. Het dal is na de voorlaatste ijstijd, het saalien, uitgesleten door smeltwater.⁶ In de laatste ijstijd raakte het dal deels overstoven met dekzand. Toen na de laatste ijstijd het holoceen aanbrak, was de Hunzelaagte een breed dal waar het water moeilijk weg kon stromen door een grillig patroon van dekzandruggen en –koppen.⁷ Dankzij de opwarming van het klimaat raakte het dal bedekt met elzen, berken, wilgen, zeggen en riet.⁸ De grondwaterstand steeg waardoor het bos en de andere vegetatie afstierf. Tegelijk steeg de temperatuur en daarmee was aan de bovengenoemde voorwaarden voor het ontstaan van veen voldaan. Afgestorven en onverteerde plantenresten stapelden zich op tot laagveen. Zodra de vegetatie door het omhoog groeiende veenpakket en de steeds nattere condities het grondwater niet meer kon bereiken, ontstond een geschikt leefmilieu voor veenmos.

Hoogveen bestaat uit veenmos, een plant die uitstekend gedijt in voedselarme omstandigheden en die voldoende voeding haalt uit regenwater. In tegenstelling tot laagveen heeft hoogveen geen voedselrijk grondwater nodig om in stand te blijven. Veenmos zuigt zich als het ware vol met regenwater en functioneert dus als een soort spons. Hoogveen groeit in veenkoepels die maar liefst 10 meter hoog kunnen worden. De koepels kunnen zich in horizontale richting uitbreiden, zodat het omringende dekzandlandschap overgroeid raakt. Zo ontstond vanuit de Hunzelaagte een veengebied van grote omvang. Het Bargerveen ligt in het zuiden van het Hunzedal, tegen een uitloper van de Hondsrug aan. Deze rug vormt de waterscheiding tussen het Hunze/Eems-systeem en het Vecht/IJssel-systeem en loopt ongeveer door tot de Duitse grens ter hoogte van Nieuw-Schoonebeek.

De aanblik van het landschap moet lange tijd dat van een licht golvende, grijs-groene vlakte zijn geweest, doorsneden door smalle en bredere veenstroompjes. Tussen de veenkoepels lagen natte contactzones. Er groeiden nauwelijks bomen, maar wel veenmossen, diverse soorten heide en cypergrassen.⁹ Langs de slingerende beek aan de zuidrand van het veengebied groeiden broekbossen van wilgen en essen.

5 Casparie, Tonnis en De Vries. *Bargerveen*: 14. Zie ook: J.G. Streefkerk, W.A. Casparie. *De hydrologie van hoogveensystemen: uitgangspunten voor beheer*. Utrecht 1987.

6 J.N.H. Elerie, 'Het natuurlijk milieu'. In: M.A.W. Gerding (red.). *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe*. Emmen 1989: 24.

7 Elerie. 'Het natuurlijk milieu': 24.

8 Casparie, Tonnis, De Vries. *De veengroei*: 14.

9 Elerie. 'Het veengebied tot 1850': 56.

Randveenontginningen

Het Bourtanger Moor bleef eeuwenlang vrijwel onbewoond. Archeologen hebben niettemin zeer oude veenwegen aangetroffen, bijvoorbeeld bij Nieuw-Dordrecht. Archeologische vondsten zoals 'het tempeltje van Barger-Oosterveld' uit de midden-bronstijd wijzen erop dat het veen mogelijk een religieuze betekenis had.¹⁰

In de middeleeuwen woonden verreweg de meeste Drenten hoog en droog op het zand van het Drents Plateau, dat bijna volledig omsloten was door venen. De veenmoerassen zoals het Bourtanger Moor waren alleen aan de randen toegankelijk vanaf de hogere gronden. Toch werden de venen, met name in droge perioden, al extensief gebruikt, bijvoorbeeld voor jacht en visvangst. In een vorm van *trans-humance* werd het veen in droge periodes gebruikt als weidegebied voor kuddes runderen en men haalde er turf om de kachel mee te stoken.¹¹

Vanaf de dertiende eeuw ontstonden aan de randen van het Bourtanger Moor de eerste nederzettingen in de vorm van randveenontginningen. Vanuit de zandruggen in de overgangszone tussen beekdal en hoogveen werd het gebied geleidelijk en op kleine schaal in gebruik genomen. De overgangszones waren het meest geschikt voor een nederzetting met gemengd boerenbedrijf omdat ze relatief droog waren en de mogelijkheden boden voor de aanleg van weilanden en akkergronden. Een voorbeeld van zo'n randveenontginning is Schoonebeek.¹² Elke nieuwe eigenaar van een erf had recht van opstrek: hij mocht de grond gebruiken die achter zijn boerderij lag. Op deze manier had elke boer de beschikking over een evenredig aandeel in de verschillende soorten grond.

De veenbodem was voedselarm. Bemesting was daarom essentieel om de opbrengst op peil te houden. Plaggenbemesting, waarbij plaggen jong veenmosveen werden vermengd met dierlijke mest, voorzag de grond van voedingsstoffen en het beperkte tegelijk de inklinking van de akkers.¹³ Wanneer hoogveen wordt ontwaterd, daalt het maaiveld en blijft er sneller water aan de oppervlakte staan. Dit bemoeilijkt de bewerking van de grond. Wanneer de akker toch te nat werd, verlegde men het bouwland naar achter, op een 'nieuw' stuk hoogveen. Dit verklaart de onregelmatige strokenverkaveling, die duidelijk te zien is op de Topografische Militaire Kaart (TMK) zoals te zien op afbeelding 3. Voor deze zware plaggenbemesting was een behoorlijke veestapel nodig. In Schoonebeek hield men meer schapen dan in de Drentse esdorpen op het zand. Daarnaast was de opfok van runderen een inkomstenbron.

Booheren: schakels in de internationale economie

Deze vetweiderij van ossen was in de randveenontginningen een belangrijk bestaansmiddel vanaf de vijftiende eeuw. In 1732 verklaarden de Schoonebekers tegenover de Ridderschap en Eigenerfden dat 'haar principaalste inkomsten bestaan-

10 C.Bergens, M.Niekus, V.T. Van Vilsteren (red.). *Schatten uit het veen. Archeologische bijdragen van het Drents Museum 2*. Zwolle 2002.

11 Th. Spek. Hoorcollege 'Veenlandschappen deel 2'.

12 Elerie, 'Het veengebied tot 1850': 56.

13 Elerie, J.N.H. 'De oude bovenveencultuur in Oud-Schoonebeek.' *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 99 (1982): 23-27.

de in het opquecken en voederen van ossen'.¹⁴ Het succes van deze onderneming hing samen met de Europese ossenhandel, die floreerde van de vijftiende eeuw tot halverwege de achttiende eeuw.¹⁵ Aan de basis van dit systeem lag de stijgende vraag naar voedsel in de steden. Dat werd weer veroorzaakt door bevolkingsgroei in de stedelijke gebieden zoals Holland.

Het leven van een os kon beginnen in Denemarken of Sleeswijk-Holstein en eindigen op de slachtbank van een Hollandse slager. In de tussentijd werd het vee honderden kilometers langs de 'ossenwegen' gedreven en opgefokt in verschillende gebieden, waaronder de grazige weiden langs het Schoonebeekerdiep. Wanneer de ossen klaar waren voor consumptie werden zij verkocht aan veehandelaren, 'bij grote menigten na elders en Hollant' gedreven en verkocht op de veemarkt. Een artikel in de *Drentse Volksalmanak* van 1921 noemt bijvoorbeeld ossenkoopliden uit Purmerend en Duitse handelaren uit de *Rheingegend*.¹⁶ Vooral de rijke groenlanden langs het Schoonebeekerdiep, aan de zuidelijke rand van het veengebied, waren geschikt voor extensieve veehouderij. Omdat de rijke groenlanden ver van het dorp lagen, overwinterde het vee in booën, veeschuren die verspreid langs de beek stonden. De booheer verzorgde de ossen de hele winter alleen; het was een eenzaam bestaan. De functie van booheer werd meestal vervuld door een vrijgezel familielid van de boer of een weduwnaar. Tussen Kerstmis en Lichtmis (2 februari) verbleef hij met het vee op de moederboerderij in het dorp.

Het veengebied was een compascuum, een gemeenschappelijke weide, dat zich uitstreckte tot over de toen nog niet vastgestelde grens met Duitsland.¹⁷ Boeren uit verschillende marken weidden dus hun vee in dit gebied. De ruimtevretende boekweitteelt damde het weidegebied steeds verder in. Het feit dat ook de bewoners van het aangrenzende Duitse gebied aanspraak maakten op hun weiderechten, ontlokte bovendien grenstwisten op lokaal niveau. Er waren constant conflicten tussen de naburige marken, die elkaars weiderechten in het veen betwistten.¹⁸ Een perceel kreeg zelfs de naam 'Twist' en net over de grens is er nog altijd een Duits dorp met die naam. Het boewezen nam door de toename van de boekweitteelt en de grenstwisten steeds verder af. In 1645 stonden er 32 booën, in 1811 22 en in 1835 nog 14.¹⁹ Tegenwoordig staat er nog een boo bij Nieuw-Schoonebeek, de Wilmsboo. Dit is een replica, herbouwd nadat het origineel in de jaren tachtig van de twintigste eeuw afbrandde.²⁰

14 R.A. Drenthe, O.S.A., inv.no. 6, deel X, fol. 94 zoals geciteerd in: J. Bieleman. *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de oude landbouw*. Wageningen/Utrecht 1987: 363 e.v.

15 Th. Spek. *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Utrecht 2004: 552-556. Zie ook W.M. Gijsbers, *Kapitale ossen: de internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa*. Z.p. 1999.

16 J. Landweer. 'De boo-en te Schoonebeek en Zuid-Drentsche melkmeisjes.' *Drentse Volksalmanak* (1921): 141.

17 H.J. Versfelt, F. Schroor. *De atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland*. Groningen en Veendam 2005: 103.

18 Elerie. 'Het natuurlijk milieu': 25.

19 H.D. Minderhoud, G. Boer, *Drentse monumentjes. Zuidoost-Drenthe*. Zuidwolde 2000: 76.

20 De Wilmsboo. 7 februari 2010. <www.wilmsboo.nl>.

Het hoogveen als verdedigingslinie

Van grotere afstand bezien, op nationaal niveau, vormde het hoogveen een natuurlijke barrière langs de grens. Eeuwenlang functioneerde het moeras als een verdedigingslinie die Nederland bescherming bood tegen een inval vanuit het oosten, waar aanvankelijk het bisdom Münster lag en later het koninkrijk Hannover, dat in de tweede helft van de negentiende eeuw werd veroverd door Pruisen.²¹ Vooral tijdens de Tachtigjarige Oorlog was de verdedigingslinie van nut. Na de vrede van Münster in 1648 verzwakte de defensieve functie van het hoogveengebied. In 1672 kon de bisschop van Münster - Bommen Berend - door het moeras optrekken tot de stad Groningen. Daarop besloten de Staten Generaal maatregelen te treffen. Om het gebied zo onbegaanbaar mogelijk te houden moest het nat blijven. Inspecteurs gaven in 1681 het advies om 226 kilometer dijk om het moeras heen te leggen.²² Om verzwakking van de grens te voorkomen was het verboden om de dijken door te steken, het veen te branden, het veen te beboekweiten, de moerassen te cultiveren, er vee te weiden en er wegen en paden aan te leggen.²³ Tot maar liefst 1868 was het bovendien niet toegestaan om op het veen te wonen. Deze verboden werden echter met voeten getreden. De behoefte aan grond en brandstof was groter dan het ontzag voor de overheid. Tegen de regels in ontwaterden boeren het veen om er boekweit op te telen en er om hun vee te laten grazen. Waar nodig kochten ze de soldaten om die toezicht hielden op de naleving van de bepalingen.²⁴ Deze stelselmatige overtredingen kunnen twee dingen zeggen over de instelling van de streekbewoners. Het kan een teken zijn dat ze ongedisciplineerd en vrijgevochten waren, maar ook dat ze moeite hadden om hun kostje bij elkaar te sprokkelen.

De Staten Generaal van de Republiek der Nederlanden en het bisdom van Münster hadden tegenstrijdige belangen: de eerste wilde het gebied zo nat mogelijk houden, de tweede wilde juist ontwateren zodat kolonisten landbouw konden bedrijven op het veen.²⁵ De beide partijen kwamen uiteindelijk in 1784 na lang onderhandelen tot een grensverdrag. In de loop van de negentiende eeuw betwijfelden diverse deskundigen, zoals de inspecteur-generaal der fortificatiën Krayenhoff de militaire waarde van de verdedigingslinie, die in 1850 dan ook werd opgeheven.²⁶

Boekweitboeren: het 'jammergewas'

De boekweitbrandcultuur werd in de Drentse venen vanaf de zeventiende eeuw geïntroduceerd. In Duitsland werd het op grotere schaal toegepast: daar bestonden grote veenboekweitkolonies. Boekweit is een graanvervanger, niet geschikt om brood

21 E.H. Karel. *Grenzen in Drenthe. Vier beschouwingen over scheidingen in landschap en cultuur*. Assen 2000: 14.

22 H.J. Versfelt. *De inspectiereis van Johan van Alberdingh. De toestand van de venen in Zuid- en Oost-Drenthe, in het noorden van Overijssel en in het oosten van Groningen in 1681*. Gieten 2007: 1.

23 E. Ensing, *De cultuurhistorie van het Bargerveen en omgeving*. (z.p., z.j., ongepubliceerd document).

24 Ensing. *De cultuurhistorie*.

25 Karel. *Grenzen in Drenthe*: 16.

26 Karel. *Grenzen in Drenthe*: 14-16.



Afbeelding 2. Deze historische afbeelding van het veenbranden in Duitsland toont hoe men de akkers op het hoogveen klaarmaakte voor het inzaaien van boekweit. De rookwolken waren tot in de wijde omgeving zichtbaar (bron: Collectie Moormuseum Hesepe, oorspronkelijk gepubliceerd in *Illustrierte Zeitung* (1878)).

van te bakken, maar wel voor het maken van pannenkoeken en pap. Belangrijk is dat het gewas groeit op een tamelijk onvruchtbare ondergrond. De stijging van de graanprijzen vanaf 1760 betekende een grote impuls voor de boekweitteelt.²⁷

De teelt van veenboekweit ging als volgt in zijn werk. Eerst werd de bovenste laag van het veen ontwaterd door het graven van greppels. Vervolgens werd de droge bovenlaag ingebrand, zodat een vruchtbare aslaag ontstond. Hoe dit veenbranden plaatsvond is te zien op afbeelding 2. Op de nog warme as zaaide men vervolgens het gewas in. Boekweit werd ook wel het ‘jammergewas’ genoemd, omdat het slagen van de oogst erg afhing van timing en de weersomstandigheden.²⁸ Bij vroeg zaaïen had men kans dat de planten kapot voren, bij laat zaaïen liep de boer het risico dat het graan niet rijp werd. Boekweit en andere gewassen verbouwen op het veen was roofbouw. Een akker kon slechts tien jaar achter elkaar gebruikt worden en moest dan ongeveer dertig jaar rusten voor er weer een substantiële opbrengst van het land kwam.²⁹ Daarnaast hadden ontwatering en afbranden tot gevolg dat de bodem sterk inklonk, zodat wateroverlast optrad.

In Zuidoost-Drenthe is nog relatief lang boekweit verbouwd, niet alleen door keuterboeren, maar ook door de veenarbeiders die zoveel mogelijk zelfvoorzienend leefden. Omdat het Bargerveen voor de voltooiing van de vervening is aangekocht door de overheid zijn er in het gebied nog sporen van deze vorm van bovenveen-

27 Elerie. ‘Het veengebied tot 1850’: 62.

28 Ensing. *De cultuurhistorie*.

29 H.H. Bechtluft en H. Elerie. *Knapzakroute Weiteveen/Nieuw-Schoonebeek/Twist*. Assen 1993: 22.

cultuur zichtbaar. In de niet-verveende gedeelten zijn de greppelstructuren van de boekweitbrandcultuur nog herkenbaar in de vegetatie.

Duitse pioniers

De uitputting van de bodem dreef landhongerige boekweitboeren uit het aangrenzende Münsterland westwaarts. Zo vestigden zich kort na 1800 Duitse kolonisten op de oever van het Schoonebeker Diep, in de Schoonebeekse Twist waar voorheen de booheren hun ossen lieten grazen. De grond behoorde nog toe aan de boeren van Schoonebeek, die pachtcontracten afsloten met de kolonisten. Uiteindelijk verkochten de Schoonebeker boeren elk hun aandeel in het weidegebied aan de kolonisten. Dit betekende het einde van De Twist als comspacuum en het begin van de pioniersnederzetting Nieuw-Schoonebeek, een lintdorp op de grens van het beekdal en het hoogveen. Het dorp was lang bekend onder de naam 'Booendorf', omdat de eerste kolonisten in de oude booën trokken. In 1825 woonden er 27 huisgezinnen in Nieuw-Schoonebeek.³⁰

De geschiedenis van Nieuw-Schoonebeek is nog altijd zichtbaar in de verkaveling. Waar in Oud-Schoonebeek ook het beekdal een slagenstructuur heeft, is de verkaveling bij Nieuw-Schoonebeek onregelmatig. Dit komt omdat de percelen bij de booën al vroeg privébezit waren en als afzonderlijke eenheden zijn doorverkocht aan de kolonisten. In het veen gold net als in Oud-Schoonebeek het recht van opstrek. Zo ontstond in de loop der tijd een slagenlandschap, dat duidelijk herkenbaar is in de verkavelingsstructuur. De onderlinge verschillen in het verkavelingspatroon van Oud- en Nieuw-Schoonebeek zijn zichtbaar op afbeelding 3.

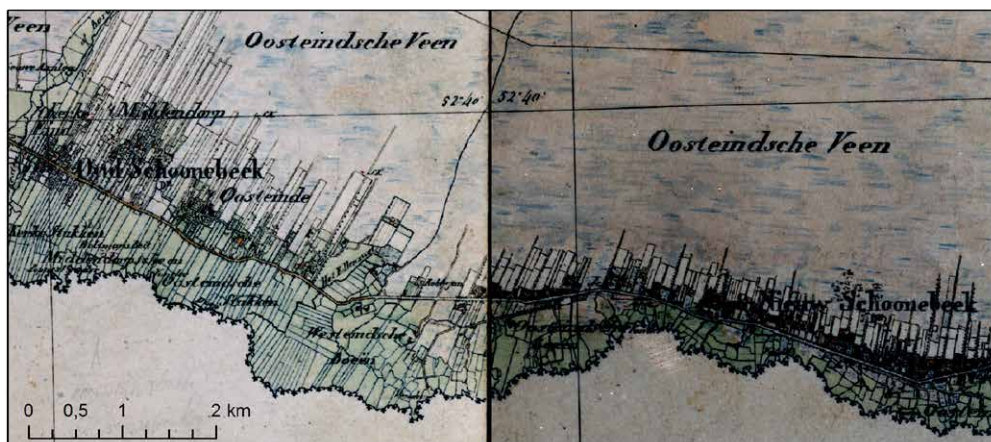
De nieuwkomers bleven sterk gericht op hun streek van herkomst. De Duitse kolonisten waren Rooms-katholiek, in tegenstelling tot de overwegend protestante zanddrenten uit Schoonebeek.³¹ Ze kerkten aanvankelijk over de grens in Heseperdist, maar de weg erheen kostte te voet drie à vier uur en was vaak moeizaam. Door een nieuw grensverdrag in 1824 verloren de inwoners van Nieuw-Schoonebeek bovendien het recht om hun doden te begraven in Heseperdist. Er kwam een noodbegraafplaats in Nieuw-Schoonebeek die tot 1849 is gebruikt. Een wegwijk herinnert nog aan deze tijdelijke begraafplaats. Toen de toestemming voor een eigen kerk eindelijk kwam, ontstond er onenigheid over de plaats waar de kerk moest komen. Zij kwam tenslotte in 1855 tot stand. De toren van de kerk staat er nog, de kerk zelf is in 1967 vervangen.

Ten noorden van Nieuw-Schoonebeek werd in de tweede helft van de negentiende eeuw nog een laatste boekweitkolonie gesticht. Nieuw-Schoonebeekerveld begon als een reeks plaggenhutten en keten langs de Zuidersloot.³² Het dorp werd in 1954 omgedoopt tot Weiteveen, een naam die refereert aan de boekweitteelt. De uit het aangrenzende Emsland afkomstige kolonisten pachtten tijdelijk stukken veen van de Drentsche Landontginningsmaatschappij om er boekweit te telen.

30 Encyclopedie Drenthe Online. 31 januari 2010. <www.encyclopediedrenthe.nl> Nieuw-Schoonebeek.

31 J. Visscher, *Emmen en Zuidoost-Drenthe*. 1940: 243.

32 Bechtluft en Elerie. *Knapzakroute Weiteveen*: 4.



Afbeelding 3. Op deze Topografische Militaire Kaart uit 1850 is de geschiedenis af te lezen aan de verkaveling. De percelen in het beekdal van Oud-Schoonebeek (het tegenwoordige Schoonebeek) zijn blokvormig, terwijl de percelen in het beekdal ter hoogte van Schoonebeek (tegenwoordig Nieuw-Schoonebeek) grillig van vorm zijn. Dit komt doordat de boeën de basis vormden voor de verkaveling van Nieuw-Schoonebeek. Tevens is te zien dat de percelen van Oud-Schoonebeek zich al verder opstrekken het hoogveen in; dat is duidelijk de oudere nederzetting (uitsnede Topographisch Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, Den Haag 1850).

Rond deze tijd was in de andere Drentse venen de vervening al in volle gang, maar in het zuidoosten domineerde de bovenveencultuur.

Wat er vervolgens gebeurde lijkt een toevallige samenloop van omstandigheden. Na enkele decennia was de grond uitgeput, zodat de landbouw op het veen steeds moeizamer werd. Tegelijk kwam echter de systematische vervening op vanuit het westen. Het eerste teken hiervan is de aanleg van kanalen. De Verlengde Hoogeveensche Vaart werd bijvoorbeeld in 1874 verlengd tot Nieuw-Amsterdam. De boekweitboeren konden in het veen aan de slag, samen met de veenarbeiders die toestroomden uit alle windstreken. Weiteveen groeide plotseling snel. In 1919 waren er genoeg inwoners om een Rooms-katholieke parochie te stichten. Midden in het onontgonnen veen werden een pastorie, een kerk en een vergaderlokaal gebouwd.³³ Een neveneffect van de kanaalenaanleg was de ontwatering van het veen, waardoor het inklonk. Gevolg was dat dekzandopduikingen zichtbaar werden op de plaatsen waar het veen dun was. Dit zijn uitlopers van de Hondsrug die onder het veen lagen. Dit maakte het gebied beter begaanbaar. Boekweitboeren maakten gebruik van deze ontwikkeling en diep in het veen, in het Meerstalblok, vestigden zich op deze hoogten de eerste keuterboeren in 1881.

In het Meerstalblok en het Schoonebeekerveld zijn de oude huisplaatsen van bovenveenwoningen nu nog herkenbaar aan de erfbeplanting. Een voorbeeld hiervan is te zien op afbeelding 5. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn de huisjes nog hergebruikt als onderduikadressen. Vanwege de slechte begaanbaarheid van het omliggende gebied waren dit ideale plekken om onder te duiken. Later zijn de

33 Minderhoud en Boer. *Drentse monumentjes*: 67.



Afbeelding 4. De laatste bovenveenwoning in het Bargerveen, het 'huisje van Uneken', genoemd naar de laatste bewoner, die er bleef wonen tot in 1966 de bakker weigerde om nog langer brood te brengen naar de afgelegen plek. Het huisje is nu eigendom van Staatsbosbeheer en doet dienst als insectenhotel (foto Albert Raven, Beilen).



Afbeelding 5. Hier is eerst een laag veen afgegraven, daarna heeft er een veenarbeider met gezin zijn huis gebouwd. Deze huisplaats 'in de koele' is goed te herkennen aan de vegetatie. Een dergelijke bomengroep met onder andere vlier en eik is kenmerkend voor een huisplaats (foto: Albert Raven, Beilen).

meeste woningen opgeruimd.³⁴ In het hoogveenreservaat staat nu nog een bovenveenwoning (afbeelding 4). In het aangrenzende gebied werd vanaf het begin van de twintigste eeuw op systematische wijze verveend door grote verveningsmaatschappijen. Twee fasen van veengebruik en twee functies van het landschap waren dus parallel aanwezig: de bovenveencultuur naast de grootschalige vervening. In de twintigste eeuw waren niet alleen de grote verveningsmaatschappijen auteur van het landschap, maar ook de keuterboeren en veenarbeiders die op kleine schaal landbouw bedreven op het hoogveen.

Veenarbeiders: 'Zuidoost-Drenthe is gelijk een grooten zak'

Tussen 1850 en 1875 beleefde de turfindustrie haar hoogtij. Kapitaalkrachtige investeerders uit met name Holland roken de winst en drongen uiteindelijk zelfs door tot het zuidoosten van Drenthe.³⁵ Kanaalmaatschappijen lieten de kanalen graven en inden daarna kanaalgelden voor het gebruik van de waterwegen. Dan waren er de inkomsten uit de turf zelf. Hier profiteerden grote verveningsmaatschappijen van, maar ook lokale verveners en de veenarbeiders. De grootschalige verveningen vonden hier plaats vanaf 1850, vanuit drie hoofdrichtingen: vanuit het noorden als voortzetting van de Groninger veenkoloniën, vanuit het westen door het doortrekken van de Hoogeveensche Vaart en vanuit het noordwesten via het Oranjekanaal.³⁶ Er werd een systematische opzet gevolgd. In dit gebied paste het bloksysteem het beste bij de omstandigheden. Dit systeem werd toegepast bij reliëfrijke ondergrond. Het loonde dan niet om lange rechte kanalen te graven, dus werden vanuit het hoofdkanaal kortere zijkanalen aangelegd met van daaruit de wijken.³⁷ Het bloksysteem is te herkennen in een veldnaam als Meerstalblok.

Het feit dat Zuidoost-Drenthe het laatste hoogveengebied van Nederland was dat werd afgegraven, dreef arbeiders uit drie richtingen naar het gebied. Een te-rechte constatering was dan ook: 'Zuid-Oost-Drenthe is gelijk een grooten zak, waarin alle arbeiders die met het veen 'meetrekken' opgevangen worden.'³⁸ De veenarbeiders uit Groningen, Friesland, verschillende hoeken van Drenthe en de Overijsselse venen konden niet anders dan achter het werk aan trekken. Daarnaast kwamen er ook nog arbeiders uit Duitsland werk zoeken over de grens. Door deze samenkomst van arbeiders uit alle windstreken zal een smeltkroes van verschillende gezindten, dialecten en culturen zijn ontstaan.

Er waren twee soorten veenarbeiders: de vaste arbeiders die permanent met hun gezinnen in het veen woonden en de 'losse' seizoensarbeiders die alleen gedurende het graafseizoen van half april tot en met half juni in het veen woonden. Vaste arbeiders woonden vaak in een huisje van hun vervener, seizoensarbeiders in een primitieve behuizing op het veen. Zij werden ook wel 'vreemden' genoemd.

34 Bechtluft en Elerie. *Knapzakroute Weiteveen*: 38.

35 D. van der Haer. 'De vervening vanaf 1850.' In: M.A.W. Gerding (red.). *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe*. Assen 1989: 114.

36 Bosch Schlabbers landschapsarchitecten, *Het veen in kaart en beeld. Belvedereproject: "Tussen Hondsrug en Hümmling"*. Arnhem 2005.

37 Van der Haer. 'De vervening vanaf 1850': 115.

38 Visscher. *Emmen en Zuidoost-Drenthe*: 243.

Er waren verschillende functies in het veen, zoals turfgravers, kruiers en droogmaaksters. Dankzij geschreven levensverhalen en gesprekken met mensen die in het veen hebben gewoond en gewerkt ontstaat een indruk van het bestaan van de veenarbeiders die het Bargerveen bewoonden in de periode van de grootschalige verveningen.³⁹ Veenarbeid was gezinsarbeid: de vrouwen en kinderen werden geacht mee te helpen en hadden hun eigen taken. Het werk was zwaar. Om de last te verlichten werd er veel jenever gedronken. De kinderen gingen vaak wel naar de lagere school, maar in de winter alleen als ze klompen hadden om op te lopen en voldoende kleding om zich warm te houden.⁴⁰ Was het gezin te arm om dit soort artikelen aan te schaffen, wat in een enkel geval voorkwam, dan moesten de kinderen noodgedwongen thuis blijven. Na de lagere school moesten de meesten volop aan de slag in het veen.

Voor een veenarbeidersgezin was zelfvoorziening noodzakelijk om in het onderhoud te voorzien. Het devies was 'je moet niet de voordeur uit om naar de winkel te gaan, maar de achterdeur uit om het land op te gaan'.⁴¹ Dit betekent dat elk gezin een akkertje had met gewassen als boekweit, rogge en aardappelen. Ook moest na de werkdag in het veen de turf voor de eigen wintervoorraad nog worden gestoken. Praktisch iedereen hield kleinvee. In elk geval een varken om vet te mesten en een geit voor de melk, maar vaak ook kippen en een stuk of dertig schapen. Dit waren Drentse heideschapen en Schoonebeekers. Er was een herder die ieders schapen verzamelde en overdag met de kudde op pad ging. Na het schapen scheren kwam er iemand om te 'knoffeln', dat is het spinnen van de wol. De vrouwen breiden vervolgens sokken en andere kledingstukken van het garen. Om een zakcentje bij te verdienen kon vlak aan de grens wonen van voordeel zijn: naar verluid werd er van alles gesmokkeld, van sterke drank tot vee.⁴² Een extra inkomstenbron vormde daarnaast het verzamelen van zonnedauw, dat goed gedijt op het veen.⁴³ Dit was een taak voor de kinderen als zij uit school kwamen. De medische industrie verwerkte zonnedauw tot penicilline ter bestrijding van tuberculose. Een kilo zonnedauw bracht maar liefst 25 gulden op. Dit was een bedrag dat gelijk stond aan wat vader in een week verdiende in het veen.

Dat de gezinnen zoveel mogelijk zelfvoorzienend leefden had onder meer te maken met de gedwongen winkelnering. Arbeiders waren verplicht om te kopen bij de kruidenierswinkel van de vervener waar zij in dienst waren. Ze kochten in de winter op de pof omdat er dan geen werk was in het veen. Bij het begin van het nieuwe seizoen moesten dus eerst de schulden van de afgelopen winter worden ingelost. Vervener en veenarbeider waren in sterke mate afhankelijk

39 S. van der Hoek. *Hopend op een vrijer leven. Drentse veenarbeiders/sters verhalen*. Den Haag 1978; H. van Houten. *Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider*. Z.p. 1985.

40 Diverse interviews met Bennie Lambers, die opgroeide in het gebied waar nu het natuurreservaar Bargerveen ligt. Klazienaveen, voorjaar 2010.

41 Diverse interviews met Bennie Lambers, die opgroeide in het gebied waar nu het natuurreservaar Bargerveen ligt. Klazienaveen, voorjaar 2010.

42 Diverse interviews met Bennie Lambers, die opgroeide in het gebied waar nu het natuurreservaar Bargerveen ligt. Klazienaveen, voorjaar 2010.

43 Diverse interviews met Piet de Lange, die zelf jaren in het veen werkte en als vrijwilliger en gids actief betrokken is bij het Veenloopcentrum. Weiteveen, voorjaar 2010.

van elkaar.⁴⁴ Hierbij moet worden opgemerkt dat diverse grote maatschappijen zich wel degelijk maatschappelijk verantwoordelijk voelden. Bedrijven als de Drentsche Landontginningsmaatschappij (Nieuw-Amsterdam) en de Maatschappij Klazienaveen (Klazienaveen) bouwden fabrieken en arbeiderswoningen, maar ook scholen, postkantoren en andere voorzieningen.⁴⁵

De grote verveners: het Amsterdamsche Veld als voorbeeld

De markegenoten van Noord- en Zuidbarge verkochten het 2500 hectare grote Amsterdamsche Veld in 1851 aan de Drentsche Landontginningsmaatschappij (DLO), tegelijk met een strook grond waar de Verlengde Hoogeveense Vaart aangelegd zou worden.⁴⁶ De DLO was een project van zes ondernemers uit Amsterdam.⁴⁷ Daar is de naam Amsterdamsche Veld aan ontleend en ook het dorp Nieuw-Amsterdam dankt zijn naam aan deze maatschappij.

De vervening van het Amsterdamsche Veld vond plaats via de Verlengde Hoogeveense Vaart. Van daaruit werd ter hoogte van Nieuw-Amsterdam in zuidelijke richting een zijkanaal aangelegd, de Zijtak. Dwars op de Zijtak liet de DLO in 1861 een kanaal parallel aan de Verlengde Hoogeveense Vaart graven, het Dommerskanaal.⁴⁸ Deze waterweg was genoemd naar de heer L.B.J. Dommers, een belangrijke lokale figuur. Hij was administrateur van de DLO, vanaf 1884 de eerste burgemeester van Schoonebeek en gedeputeerde van Drenthe. Tegenwoordig zou zo iemand waarschijnlijk verdacht worden van belangenverstrengeling, maar in het negentiende eeuwse Schoonebeek was dat blijkbaar niet aan de orde.

In 1909 was alleen het westelijke gedeelte van het Amsterdamsche Veld nog maar verveend. De opbrengsten vielen tegen omdat de laag jong veenmosveen, ook wel bolster of witveen genoemd, zo dik was. Deze laag was niet te verwerken tot turf en kon dus niet worden verkocht als brandstof. De DLO werd overgenomen door de Griendtsveen Turfstrooisel Maatschappij, een bedrijf dat een nieuwe toepassing van de bolster had ontdekt in Duitsland, namelijk turfstrooisel.⁴⁹ Dat werd met succes in de internationale markt gezet als vervanging voor stro, want het neemt veel vocht op. Het was vooral geschikt voor paardenstallen. Zo kon het gebeuren dat de paarden van de Londense paardentram op turfstrooisel uit Drenthe stonden. De bolster werd over een smalspoor naar de fabriek aan het Dommerskanaal in Erica vervoerd, waar het turfstrooisel machinaal in balen werd geperst. De Griendtsveen Turfstrooisel Maatschappij was een onderdeel van het imperium van de familie Van de Griendt. De bakermat van hun activiteiten lag in de Noord-Brabantse Peel. Vier achtereenvolgende generaties Van de Griendt waren

44 G.E. de Vries, 'Verveners en veenarbeiders bij de veenverwerkende industrie.' In: M.A.W. Gerding, E.H. Karel, G.E. de Vries (red.). *Van turfstrooisel tot actieve kool. De ontwikkeling van de veenverwerkende industrie*. Zwolle 1997: 178.

45 M.A.W. Gerding, E.H. Karel, G.E. de Vries, (red.). *Van turfstrooisel tot actieve kool. De ontwikkeling van de veenverwerkende industrie*. Zwolle 1997: 36-37.

46 M.A.W. Gerding. *Knapzakroute Barger-Oosterveen*: 21.

47 Encyclopedie Drenthe Online. 7 februari 2010. <www.encyclopediedrenthe.nl>.

48 Versfelt en Schroor. *De atlas van Huguenin*: 108.

49 H.J. van de Griendt. *Uit Spaghnum geboren. Een eeuw turfstrooiselindustrie in Nederland 1882-1983*. Tilburg 2002: 91.

actief als ondernemer in de turfstrooiselindustrie.⁵⁰ De fabrikanten waren behalve in Noord-Brabant niet alleen actief in Drenthe, maar ook op de internationale markt. Ze bezaten veengronden in Engeland, Schotland en Duitsland.

Een andere nieuwe toepassing was de productie van actieve kool uit het zwartveen dat onder de bolster te vinden was. Dit product is bekend van de Norittabletjes die gebruikt worden bij maag- en darmklachten, maar had ook een functie in de raffinage van suiker en in andere industriële processen. Vanaf de opening in 1921 waren de rokende schoorstenen van de Purit-fabriek in Klazienaveen uit de verte te zien. De productie van turfstrooisel en actieve kool werd grootschalig aangepakt. Vooral na de Tweede Wereldoorlog namen machines het verwerkingsproces voor een deel over van mensen. Het hoogveen werd daardoor in snel tempo verveend.

Namen in het landschap

De grote maatschappijen lieten namen achter in het landschap. Niet alleen het Amsterdamsche Veld werd genoemd naar de stad van herkomst van de eigenaren. Nieuw-Dordrecht en de Dordse Weg kregen deze naam omdat de investeerders van de DVMKM (Drentse Veen- en Midden Kanaal Maatschappij) uit Dordrecht kwamen. Vlakbij Erica ligt een buurtschap dat ‘de Peel’ heet, genoemd naar het ‘vaderland’ van de familie Van der Griendt. Behalve deze referenties aan de stad of streek waar grondeigenaren vandaan kwamen, waren persoonsnamen populair. Het dorp Klazienaveen is bijvoorbeeld genoemd naar de vrouw van W.A. Scholten, de directeur van de Maatschappij Klazienaveen. Het Dommerskanaal is genoemd naar de administrateur van de DLO. Langs het Dommerskanaal loopt nog de Griendtsveenstraat en zo zijn er nog veel meer voorbeelden.

De witte zusters van Weiteveen

De landbouwcrisis van 1880 deed rake klappen uit. De lonen daalden, maar toch bleven de veenarbeiders toestromen.⁵¹ Van veel gezinnen vertrok vader na het graafseizoen naar Duitsland om daar bij te verdienen, terwijl vrouw en kinderen achterbleven om de turf droog te maken. Met dergelijke inventieve oplossingen redde men zich. Veenarbeider Harmen van Houten schetst Zuidoost-Drenthe in deze periode zelfs af als een ‘welvaartparadijsje’:

*‘Eten? We verbouwen hier voldoende. Bijna iedereen mestte een of meer varkens. We hadden hier in 1914 maar een slager, die het bijna even armoedig had als wij. Nu, in 1918, waren er al vier. Maar dat welvaartparadijsje trok steeds meer mensen aan uit alle delen van Nederland.’*⁵²

50 Van de Griendt, *Uit Spaghnum geboren*.

51 D. van der Haer. ‘De vervening vanaf 1850 in Emmen en Zuidoost-Drenthe.’ In: R.F.J. Paping, (red.). *De extreme armoede van de arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid*. Groningen 2000: 95.

52 H. van Houten. ‘Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider.’ In: R.F.J. Paping, (red.). *De extreme armoede van de arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid*. Groningen 2000: 76.

In 1919 werd een deel van de turf niet verkocht. In deze periode verdrong steenkool turf als meest gebruikte brandstof, zodat de prijs van turf daalde. De verveners wilden in het voorjaar van 1920 de lonen verlagen en er braken stakingen uit. Na 1920 zaten de met duizenden toegestroomde veenarbeiders definitief in de fuik: er was geen werk meer. Het wrange was dat de woonomstandigheden alleen maar verslechterden, juist door de snelle toestroom van mensen. Het zuidoosten van Drenthe kreeg landelijk bekendheid door de 'Nood in de Venen'.⁵³ Voor deze tijd wist de gemiddelde Nederlander niets over Zuidoost-Drenthe, maar nu waren de stakingen, de armoede en de veenketen voorpaginanieuws.⁵⁴ Weiteveen kwam op een andere, bijzondere manier in de krant. In mei 1925 werd het tabernakel uit de kerk ontvreemd.⁵⁵ De pastoor zette een grootschalige zoekactie op touw. Het landelijke katholieke dagblad *De Maasbode* stuurde een speciale verslaggever naar het gebied, die behalve over deze 'schanddaad' ook berichtte over de ellendige omstandigheden in het veen.⁵⁶ Dat bracht de bal aan het rollen: er werden inzamelingsacties georganiseerd en de aartsbisschop kwam op bezoek. Gelukkig vonden twee jongens het tabernakel terug in een greppel. Het werd in een plechtige processie teruggebracht naar de kerk. Op de plek waar het tabernakel is teruggevonden is een kapel geplaatst.⁵⁷

Na alle publiciteit besloot de Congregatie van de Zusters Franciscanessen Missionarissen van Maria een zusterhuis naast de kerk te bouwen. Het zusterhuis kreeg een unieke functie in Weiteveen en omgeving. De nonnen runden de Sint-Franciscusschool, verzorgden zieken, hielpen bij bevallingen, bemiddelden bij ruzie, probeerden het drankmisbruik terug te dringen en vingden verschoppelingen en zwervers op.⁵⁸ Zij hadden moeite met de slechte begaanbaarheid van het veen. Na de Tweede Wereldoorlog kregen de nonnen daarom een jeep uit de legerdump, zodat ze bij nacht en ontij sneller en comfortabeler ter plaatse konden komen. Na de dood van de laatste non in 1995 is het zusterhuis in gebruik geweest als asielzoekerscentrum. Nu is er een instelling voor verstandelijk gehandicapten in gevestigd. In het hergebruik is de bestemming voor maatschappelijke zorg die het zusterhuis altijd had dus nog steeds te herkennen.

De tijd tussen de twee wereldoorlogen was crisistijd. In het veen was weinig werk. Emigratie werd daarom aangemoedigd: naar Philips in Eindhoven, naar de textiel fabrieken in Twente of de Zuiderzeewerken. Toch was de werkloosheid nog steeds hoog onder degenen die achterbleven. De regering voerde daarom de werkverschaffing in, maar dat was geen vetpot. Daarnaast zette de regering zich in voor de 'socialisering van de veenbevolking'. Onder andere door de oprichting van Opbouw Drenthe moesten de veengezinnen zich leren aanpassen aan een burgerlijke levensstijl. De veenbevolking was een apart slag mensen, dat van buitenaf beschouwd werd als achtergebleven, grof volk. Ook de Zusters Franciscanessen konden dat niet veranderen.

53 Van der Hoek. *Hopend op een vrijer leven*: 10.

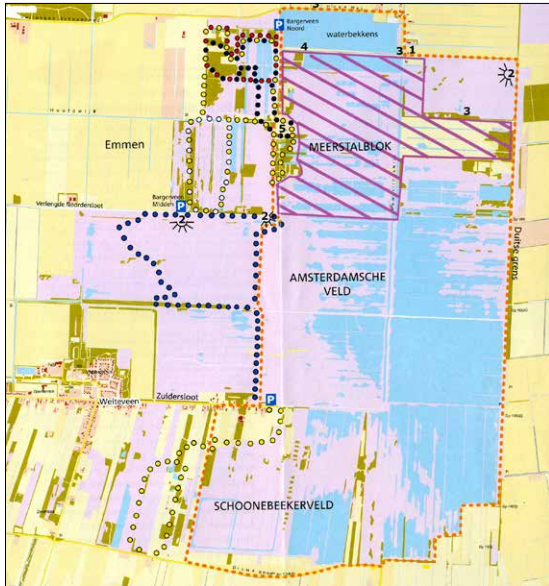
54 Van Houten. 'Anarchisme in Drenthe': 78.

55 Een tabernakel is een kistje waar de hosties in worden bewaard.

56 *De Maasbode*, diverse artikelen, 5-15 mei 1925.

57 Minderhoud. *Drentse monumentjes*: 68.

58 J.A. de Jonge, H. Moes. *Engel in het hoogveen. In Uw Waarheid ga ik mijn weg*. Emmen 2001.



Afbeelding 6. Dit wandelkaartje van Staatsbosbeheer geeft een goed overzicht van het Bargerveen. Het paars gearceerde gedeelte is niet toegankelijk voor publiek (Staatsbosbeheer Regio Noord, overname met toestemming van Jans de Vries).

Het hoogveen tot leven wekken

Al in 1912 schreef een rijkslandbouwleraar uit Assen een brief naar verveningsmaatschappij Griendtsveen met de vraag of het mogelijk was om 50 hectare onaangetoerd hoogveen van het Amsterdamsche Veld te verkopen aan Natuurmonumenten, zodat er een natuurreservaat kon ontstaan.⁵⁹ Op dat moment had Van de Griendt daar geen oren naar.

Toch had deze leraar een vooruitziende blik: vanaf het eind van de jaren zestig wordt het natuurreservaat Bargerveen, waartoe ook het Amsterdamsche Veld behoort, beheerd door Staatsbosbeheer. In de loop der tijd kocht de overheid gedeeltes aan tot de huidige omvang van 2100 hectare. Door de grondwaterstand omhoog te brengen en andere gerichte maatregelen te nemen probeert Staatsbosbeheer in een gedeelte van het Bargerveen het hoogveen weer tot leven te wekken. Het is een stiltegebied waar bijzondere dieren en planten leven. Buiten het natuurreservaat overheerst de landbouw. De bodem is ontgonnen tot veenkoloniale dalgrond die daarvoor geschikt is. Tot 1992 is zwartveen gegraven voor de Puritfabriek. Daarna is ook het Schoonebeker Veld overgedragen aan Staatsbosbeheer. Afbeelding 6 geeft een goed overzicht van het natuurreservaat Bargerveen.

Sommige veenarbeiders van de jongere generatie konden geen afscheid nemen van het veen. Met behulp van vrijwilligers werd het veenpark in Barger-Compascuum opgericht. In dit openluchtmuseum kunnen toeristen zien hoe het er in het veen aan toe ging. Hoe het vervoer over het spoor in zijn werk ging is nu nog te zien voor toeristen in het Industrieel Smalspoormuseum in de voormalige turfstrooiselfabriek in Erica. De vrijwilligers van het veenloopcentrum, dat gevestigd is in de voormalige pastorie van de Rooms-katholieke kerk in Weiteveen, nemen dagjesmensen mee op excursie door het veen.

⁵⁹ Van de Griendt. *Uit Spaghnum geboren*: 94.

Conclusie: tijdlagen in het landschap

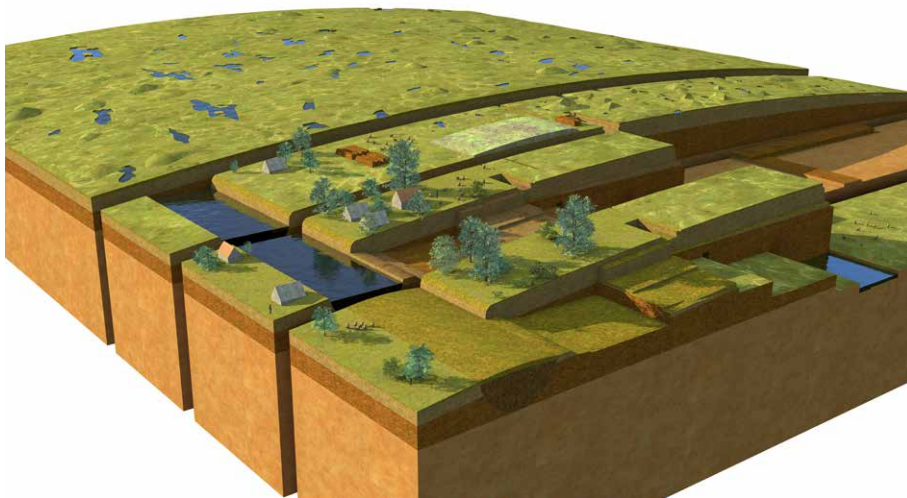
Het Bargerveen is getransformeerd van een ontoegankelijk en afgesloten, zelfs verboden gebied in een hoogveenreservaat omringd door grootschalige landbouw. De verschillende functies die het landschap in deze regio had, hingen samen met factoren uit de buitenwereld. Zelfs op een afgelegen gebied als de diepe zuidoosthoek van Drenthe, waar alleen moeras te vinden was, hadden de 'grote lijnen van de geschiedenis' hun weerslag.

Enkele voorbeelden: de activiteiten van de Schoonebeeker boeren zijn in te passen in het Europawijde netwerk van ossenhandel, de verdedigingszone van zompig hoogveen diende nationale belangen en ten slotte was de economische ontwikkeling van de Hollandse steden bepalend voor de vraag naar turf. In de negentiende eeuw was de vraag naar brandstof zo groot, dat zelfs afgelegen hoogvenen van matige kwaliteit zoals het zuidoosten van Drenthe in aanmerking kwamen voor vervening. De introductie van steenkool aan het eind van de negentiende eeuw deed de turfmarkt instorten, zodat men alternatieve exploitatievormen van turf ontwikkelde en inzette op mechanisatie. De wereldoorlogen zorgden voor korte oplevingen in de turfhandel.

De vorm van het landschap werd het meest ingrijpend veranderd door de functie van de verveningen. In het Bargerveen heeft dit echter niet geleid tot een eenvormig landschap. Wie het Bargerveen op de kaart bekijkt, ziet meteen de grote verscheidenheid: met name in het Meerstalblok en het Schoonebeeker Veld wisselen verveningssporen en sporen van de bovenveencultuur elkaar af. Wat ooit een uitgestrekte, eenvormige vlakte was, is nu een afwisselend landschap. Een belangrijke reden hiervoor is dat grootschalige en systematische verveningen in dit gebied letterlijk plaatsvonden naast kleinschalige bovenveencultuur.

Het ligt in de lijn der verwachting dat in een hoogveengebied als het Bargerveen verschillende tijdlagen over elkaar heen liggen. Het verwachtingspatroon bestaat uit de volgende stadia: eerst vestigen kolonisten zich op de overgangszone tussen beekdal en hoogveen. Dit stadium gaat over in de bovenveencultuur; randveenontginningen met landbouw op het veen. Daarop volgen systematische verveningen en ten slotte wordt dalgrond aangemaakt voor grootschalige landbouw. De systematische verveningen volgen in deze hypothese na de periode waarin landbouw wordt bedreven op het veen. De verwachting is dan ook dat de sporen van de bovenveencultuur ouder zijn dan, en deels uitgewist door, de verveningssporen.

Deze landschapsbiografie nuanceert dit beeld voor het Bargerveen. De sporen van de systematische verveningen hebben weliswaar de overhand, maar deze liggen naast sporen van de bovenveencultuur. Deze verscheidenheid in het landschap is deels te verklaren door het moment van aankoop als hoogveenreservaat. Omdat dit gebeurde toen de vervening nog in volle gang was, is deze niet volledig voltooid, zodat de verschillende stadia van de vervening herkenbaar zijn gebleven. De voornaamste reden voor het feit dat sporen van de verveningen hier naast sporen van de bovenveencultuur liggen, is de snelle transformatie van het landschap. In het laatste kwart van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw kwamen de ontwikkelingen in het landschap in een stroomversnelling terecht. In deze periode



Afbeelding 7. Deze 3D-tijdbalk geeft de geschiedenis van het Bargerveen in een oogopslag weer. De eerste fase is de lange periode van hoogveenopbouw. In de tweede fase worden waterwegen gegraven voor de vervening, maar wordt het gebied tegelijkertijd gebruikt voor bovenveencultuur. De derde fase is de periode van grootschalige verveningen en ten slotte volgt de periode van het Bargerveen als natuurreservaat, waarbij de bewoning is verdwenen, de waterwegen zijn gedempt en wordt gepoogd het hoogveen weer tot leven te wekken (Afbeelding Marcel Leuning, Groningen).

volgden de stadia van zich vestigende kolonisten, bovenveencultuur, systematische verveningen en landbouw op dalgrond elkaar snel op.

De opstreckende kavels in het Schoonebeekerveld vormen de oudste sporen. Pas nadat de ontwatering van het gebied rond 1875 door het graven van kanalen op gang kwam, vestigden zich in het Meerstalblok de eerste boekweitboeren op het hoogveen. De kolonisten van Nieuw-Schoonebeek verlegden tegelijkertijd hun akkers steeds verder naar achter. Investeerders uit Amsterdam en een grote verveningsmaatschappij uit de Peel zetten ondertussen de lijnen van een nieuw landschap uit; dat van de grootschalige verveningen. De blokkenstructuur van deze verveningen en de opstreckende verkaveling van de randveenontginningen lagen naast elkaar, terwijl elders in de omgeving de eerste boeren op dalgrond begonnen. Dit levert een pluriform totaalbeeld op.

Dit betekent dat de sporen van de bovenveencultuur en de verveningssporen tegelijkertijd zijn ontstaan in plaats van opeenvolgend. Er zijn twee argumenten voor deze stellingname. Ten eerste was de bewoning in het Bargerveen pas op zijn hoogtepunt in het Interbellum, de periode tussen de twee wereldoorlogen. Daarnaast waren de veenarbeiders noodzakelijkerwijs zelfvoorzienend. Ze bedreven kleinschalige landbouw en maakten dus gebruik van weiden en akkers. Dit leidt tot de conclusie dat er als het ware verschillende tijdlagen naast elkaar in het landschap liggen. Deze lagen zijn evenwel in een zeer korte periode (bijna tegelijkertijd) ontstaan.

Behalve een diversiteit aan verkavelingspatronen hoort bij dit landschap ook een diversiteit aan culturen. Vanaf het moment dat er mensen in dit gebied kwamen wonen was de samenleving ‘vloeibaar’. Kolonisten en pioniers uit binnen- en buitenland trokken naar en door het gebied: er kwamen Rooms-katholieke boekweitboeren uit Duitsland, er kwamen veenarbeiders uit alle windstreken en in het Interbellum emigreerden velen naar elders. Dit had natuurlijk gevolgen. Bijvoorbeeld dat multireligieuze gemeenschappen ontstonden, zoals in Nieuw-Schoonebeek, en dat verschillende dialecten zich mettertijd vermengden. Ook was er zonder Rooms-katholieke Duitse kolonisten nooit een klooster gebouwd in Weiteveen. Het is een interessante vraag wat deze smeltkroes van culturen precies betekent: voor het landschap, voor de identiteit van de verschillende dorpen, voor de huidige samenleving en voor de herinneringen van de huidige bewoners aan de geschiedenis van hun streek. In vervolgonderzoek is dit wellicht te achterhalen aan de hand van levensgeschiedenissen, interviews en egodocumenten.

Auteursbeschrijving

Rieja Raven (1983) studeerde Geschiedenis, Duitslandstudies en Landschaps-geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. In het kader van een onderzoekstage bij Staatsbosbeheer Regio Noord verdiepte zij zich in de geschiedenis van het Bargerveen.

Bibliografie

- Bechtluft, H.H., H. Elerie. *Knapzakroute Weiteveen/Nieuw-Schoonebeek/Twist*. Assen 1993.
- Bergen, C., M. Niekus, V.T. Van Vilsteren (red.). *Schatten uit het veen. Archeologische bijdragen van het Drents Museum 2*. Zwolle 2002.
- Bieleman, J. *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de oude landbouw*. Wageningen/Utrecht 1987.
- Bosch Schlabbers landschapsarchitecten. *Het veen in kaart en beeld. Belvedereproject: “Tussen Hondsrug en Hümmling”*. Arnhem 2005.
- Casparie, W., J. Brakke, H. Stil, S. van der Hoek. *Het veen. Natuurlijk en menselijk moeras*. Assen 1980.
- Casparie, W., W. Tonnis, J. de Vries. *Bargerveen. De veengroei in het natuurreservaat Bargerveen*. Groningen en Zwartemeer 2008.
- De Wilmsboo. 7 februari 2010. <www.wilmsboo.nl>.
- Encyclopedie Drenthe Online. 31 januari 2010. <www.encyclopediedrenthe.nl>.
- Elerie, J.N.H., ‘De oude bovenveencultuur in Oud-Schoonebeek.’ *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 99 (1982): 23-34.
- Elerie, J.N.H. ‘Het veengebied tot 1850’. In M.A.W. Gerding (red.). *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe*. Emmen 1989.
- Ensing, E. ‘De cultuurhistorie van het Bargerveen en omgeving’. Ongepubliceerd document, z.p., z.j.

- Gerding, M.A.W. (red.). *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe*. Emmen 1989.
- Gerding, M.A.W. *Knapzakroute Bargerosterveen*. Assen 1994.
- Gerding, M.A.W., E.H. Karel, G.E. de Vries (red.). *Van turfstrooisel tot actieve kool. De ontwikkeling van de veenverwerkende industrie*. Zwolle 1997.
- Gijsbers, W.M. *Kapitale ossen: de internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa*. Z.p. 1999.
- Griendt, H.J. van de. *Uit Spaghnum geboren. Een eeuw turfstrooiselindustrie in Nederland 1882-1983*. Tilburg 2002.
- Haer, D. van der. 'De vervening vanaf 1850.' In: M.A.W. Gerding (red.). *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe*. Assen 1989.
- Haer, D. van der. 'De vervening vanaf 1850 in Emmen en Zuidoost-Drenthe.' In: R.F.J. Paping (red.). *De extreme armoede van de arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid*. Groningen 2000.
- Hoek, S. van der. *Hopend op een vrijer leven. Drentse veenarbeiders/sters verhalen*. Den Haag 1978.
- Hoek, S. van der. *Het bruine goud. Kroniek van de turfgravers in Nederland*. Amsterdam en Brussel 1985.
- Houten, H. van. *Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider*. z.p. 1985.
- Houten, H. van. 'Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider.' In: R.F.J. Paping (red.). *De extreme armoede van de arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid*. Groningen 2000.
- Jonge, J.A. de, H. Moes. *Engel in het hoogveen. In Uw Waarheid ga ik mijn weg*. Emmen 2001.
- Karel, E.H. *Grenzen in Drenthe. Vier beschouwingen over scheidingen in landschap en cultuur*. Assen 2000.
- Kempenaar, A., M. van Ool, M. Schouten. *Veen, turf en Vincent van Gogh*. Assen 2003.
- Kolen, J.C.A. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005.
- Lambers, B. Diverse interviews te Klazienaveen. Voorjaar 2010.
- Landweer, J. 'De boo-en te Schoonebeek en Zuid-Drentsche melkmeisjes.' *Drentse Volksalmanak* (1921): 137-156.
- Lange, Piet de. Diverse interviews te Weiteveen. Voorjaar 2010.
- Minderhoud, H.D., G. Boer. *Drentse monumentjes. Zuidoost-Drenthe*. Zuidwolde 2000.
- Paping, R.F.J. (red.). *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid*. Groningen 2000.
- Spek, Th. *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Utrecht 2004.
- Staatsbosbeheer. *Bagerveen 25 jaar*. Z.p. z.j.

- Streefkerk, J.G., W.A. Casparie. *De hydrologie van hoogveensystemen: uitgangspunten voor beheer*. Utrecht 1987.
- Verhoeven, J.T.A. *Fens and bogs in the Netherlands*. Dordrecht 1992.
- Versfelt, H.J. *De inspectiereis van Johan van Alberdingh. De toestand van de venen in Zuid- en Oost-Drenthe, in het noorden van Overijssel en in het oosten van Groningen in 1681*. Gieten 2007.
- Versfelt, H.J., F. Schroor. *De atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland*. Groningen en Veendam 2005.
- Visscher, J. *Emmen en Zuidoost-Drenthe*. Z.p. 1940.
- Vries, G.E. de. 'Verveners en veenarbeiders bij de veenverwerkende industrie.' In: M.A.W. Gerding, E.H. Karel, G.E. de Vries (red.). *Van turfstrooisel tot actieve kool. De ontwikkeling van de veenverwerkende industrie*. Zwolle 1997.

About CLUES

CLUES

CLUES is an international scientific series covering PhD studies, scientific reports of contract research, conference proceedings, etc., in the fields of culture, history and heritage which have been written by, or were performed under the supervision of members of the research institute CLUE*.

Editorial board CLUES

Prof. Dr. Gert-Jan Burgers
Prof. Dr. Karel Davids
Prof. Dr. Wouter Goris,
Prof. Dr. Henk Kars
Prof. Dr. Katja Kwastek
Rita Hermans MA (secretary editorial board)

Contact information

VU University Amsterdam
Faculty of Humanities
Interfaculty Research Institute CLUE*
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam
The Netherlands

Contact person: Ms. Rita Hermans MA
E-mail: clue.fgw@vu.nl



DOOR DE LENS VAN DE LANDSCHAPSBIOGRAFIE

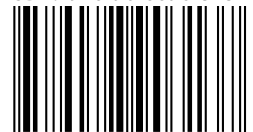
Door de lens van de landschapsbiografie is een bloemlezing van de beste essays van de afgelopen zeven jaar uit de populaire master cursus 'Biografie van het Landschap', verzorgd door de Vrije Universiteit in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam. De bijdragen in dit boek beschrijven de lange en complexe geschiedenis van landschappen vanuit een persoonlijk, sociaal, cultureel en geografisch perspectief.

Veertien erfgoedstudenten onderzoeken de verschillende manieren waarop landschappen en monumenten getransformeerd zijn door de tijd heen, waarbij processen van vergeten en uitwissen, maar ook van bewust herinneren en behouden een rol spelen. Landschappen zijn nauw verbonden met menselijke 'leefwerelden': mensen maken landschappen en landschappen maken mensen. Maar landschappen hebben ook een eigen levensgeschiedenis: zij overstijgen menselijke levenscycli en genereren hun eigen tijdscycli en ritmes. Hieruit volgt dat het perspectief van de biografie van het landschap de aandacht heeft getrokken van zowel archeologen, historici en antropologen, als geografen.

CLUES is an international scientific series covering research in the field of culture, history and heritage which have been written by, or were performed under the supervision of members of the research institute CLUE+.

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-313-7



9 789088 903137 >